Олекса ПІДЛУЦЬКИЙ
25 портретів на тлі епохи

FOLIO

Олекса ПІДЛУЦЬКИЙ

Бібліотека газети «Дзеркало Тижня»

25 портретів на тлі епохи

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Юзеф Пілсудський та Віллі Брандт, Махатма Ґанді та Вацлав Гавел, Авґусто Піночет та Марґарет Тетчер… Героїв цієї книжки об’єднує те, що вони змогли стати справжніми лідерами нації, згуртувати співвітчизників і вивести свої країни з глибоко кризових ситуацій. Автор, розповідаючи про 25 знакових особистостей XX століття, показує їх без звичних штампів, надає маловідомі факти та в той же час змушує замислитися, яким повинен бути політичний лідер, що може Україна запозичити з безцінного досвіду цих видатних діячів. До книги увійшли матеріали, опубліковані на сторінках аналітичної газети «Дзеркало Тижня».

- Олекса Підлуцький
  -
  - Книга, яка примушує мислити
  - Томаш-Ґарріґ Масарик:
  - Юзеф Пілсудський:
  - Карл Маннергейм:
  - Едуард Бенеш:
  - Франсіско Франко:
  - Йосип Броз Тіто:
  - Махатма Ґанді:
  - Давид Бен-Ґуріон:
  - Конрад Аденауер:
  - Цзян Цзінґо:
  - Людвіґ Ергард:
  - Урго-Калева Кекконен:
  - Янош Кадар:
  - Олексій Косигін:
  - Лі Куан Ю:
  - Александер Дубчек:
  - Віллі Брандт:
  - Авґусто Піночет:
  - Марґарет Тетчер:
  - Ден Сяопін:
  - Джіммі Картер:
  - Іван Павло Великий:
  - Рональд Рейґан:
  - Вацлав Гавел:
  - Лех Валенса:
  - Основна використана література

- Зміст
-
- Інформація видавця
- Про автора
- Примітки до електронної версії

Олекса Підлуцький
25 портретів на тлі епохи

Бібліотека газети «Дзеркало Тижня»

Олекса ПІДЛУЦЬКИЙ

25 портретів на тлі епохи

Харків
«Фоліо»
2012

Книга, яка примушує мислити

Жорна XX століття перемелювали цілі народи, без жодних сентиментів тасували мільйони людей. Падали імперії, одні держави зникали, другі — з'являлися на карті світу, треті — відроджувалися. Час великого збурення привів до краху колоніальної системи, хоча досі залишаються нації, яким не вдалося втілити свої природні прагнення у повноправну державу, а ті, яким вдалося це зробити, не можуть позбутися постколоніального статусу.

Історія однієї з найкривавіших за своїми масштабами епох людства у всіх її проявах стала набутком вічності. Як ті чи інші події відбилися на долях конкретних народів і держав? Як тим чи іншим національним лідерам вдавалося переламити хід історії, що складався не на користь їхніх держав і націй? Ідея Олекси Підлуцького, автора книжки, яку ви тримаєте в руках, полягала в тому, щоб крізь призму життя й діяльності таких видатних постатей подивитися на історії їхніх країн у XX столітті.

Цей том — плід десятирічної праці знаного журналіста й дослідника. Коли він писав свою першу розвідку для газети «Дзеркало тижня» у 2001 році, то навряд чи думав тоді, що за якихось кілька років це виллється в цікаву науково-популярну книжку, тим більше не в одну. Перші «Постаті XX століття» містили сім портретів, а нинішнє видання, вже четверте, нараховує 25 розповідей про політичних лідерів XX століття — Масарика, Пілсудського, Маннергейма, Бенеша, Франко, Броза Тіто, Ґанді, Бен-Ґуріона, Аденауера, Цзяна Цзінґо, Ергарда, Кекконена, Кадара, Косигіна, Лі Куана Ю, Дубчека, Брандта, Піночета, Тетчер, Дена Сяопіна, Картера, Івана Павла Великого, Рейґана, Гавела та Валенсу.

Читаючи захоплюючі і, разом із тим, глибокі розповіді про згаданих державних діячів, зайвий раз переконуєшся, що малювати політика, а тим більше лідера загальнонаціонального масштабу, на долю якого випадає величезний тягар відповідальності перед «і мертвими, і живими і ненародженними», в контрастній системі координат «чорне-біле» неприпустимо.

Візьмімо Юзефа Пілсудського. Перелік лише самих його офіційних і неофіційних титулів вражає: Маршал Польщі і Начальник Польської держави, Комендант, Бригадир, гетьман, Вождь та Батько народу, «останній польський шляхтич». Цікаво, що ця яскрава особистість, яка відродила Польщу після 123 років небуття, не поляк. Ю. Пілсудський був за походженням литвином

з-під нинішнього Вільнюса. «Литвин, — пише Підлуцький, — це не зовсім литовець у нинішньому розумінні слова. Це — шляхтич литовського або білоруського походження з Великого князівства Литовського, спершу самостійного, а потім об'єднаного з Королівством Польським в єдину Річ Посполиту».

До речі, герої інших розділів книжки «Постаті XX століття» — Томаш-Ґарріґ Масарик і Карл Маннергейм — також не належали, як тепер кажуть, до титульної нації ними відроджених або врятованих держав. Але про це — далі.

Ю. Пілсудський народився через чотири роки після краху великих надій — поразки Січневого польсько-литовського повстання 1863 року. Поступово переможене суспільство, вкупі з «провідною верствою», поринало в безодню розпачу. Багато хто вважав тоді, що невдача 1863 року перекреслила можливість Польщі звільнитися з-під московського панування. Зневіра і колаборанство з колоніальною адміністрацією розповзалися польськими просторами, як ракові пухлини. Нащадки шляхтичів ставали ніби дволикими Янусами — лояльними до імперії Романових на службі й опозиціонерами «на кухні».

Батьки Ю. Пілсудського залишалися в опозиції до влади, а тим часом їхнього сина русифікувала школа. Та не тільки це. «Головною метою виховання, — пише О. Підлуцький, — було переконати дітей у другосортності польської мови та культури, довести їм, що життєвий успіх можна осягнути лише на «общєрусскіх» шляхах». Саме зі стін школи Ю. Пілсудський виніс ненависть не лише до царату, а й до Росії як такої і до російської мови та культури. Саме там він вирішив присвятити своє життя руйнуванню Російської імперії.

Для українців, звичайно, вельми цікаві ті сторони діяльності Ю. Пілсудського, які безпосередньо пов'язані з українським фактором. А те, що він був надзвичайно важливим для обох сторін, свідчить не лише моментами кривава історія взаємин часів українсько-польської війни чи «пацифікації», а й висловлювання Ю. Пілсудського. Ще за 70 років до іншого великого політика польського походження Збіґнєва Бжезинського він стверджував, що Росія перестане бути імперією і не нестиме загрози багатьом країнам тільки тоді, коли «з-під її влади буде вирвано Україну». Автор наводить також проникливі слова, сказані Ю. Пілсудським за місяць до смерті: «Я програв своє життя. Мені не вдалося створити вільну від росіян Україну».

Звичайно, хотілось би, щоб автор ширше висвітлив тему «пацифікації» українців. Це — болюче для українців і не вельми відоме широкому загалові питання. Згадаю тут розповідь мого батька, який не з книжок знав, що таке «пацифікація». Його рідне

село Белелуя неподалік Снятина (це Івано-Франківська область) розташоване серед пагорбів. Одного мирного дня 1930 року з кількох боків на село наскочила польська кінnота. Того, хто траплявся дорогою і не встиг утекти, жорстоко побили. У центрі села була хата-читальня. Польська жандармерія винесла всі книжки, які були там, і підпалила їх. І такі рейди «умиротворення» були постійним явищем у тодішній Західній Україні.

Не менше зацікавлення в українців викликають життя і діяльність Т.-Ґ. Масарика, майбутнього президента Чехословаччини, який обійняв цю посаду, будучи вже відомим ученим. Він заклав міцний фундамент нового суспільства. Мабуть, невипадково через десятиліття, після Оксамитової революції, посаду президента, тепер уже Чехії, обійняв інший інтелектуал, драматург Вацлав Гавел.

Відомо, що до складу міжвоєнної Чехословаччини входило Закарпаття, яке мало тоді назву Підкарпатської Русі. Якщо зіставити слова та дії стосовно України двох лідерів сусідніх з нею націй Ю. Пілсудського і Т.-Ґ. Масарика, то не можна не помітити парадоксу. На відміну від Ю. Пілсудського, ставлення Т.-Ґ. Масарика до незалежності України було негативним, бо це могло би послабити Росію. Остання ж, на його думку, була головною протидією німецькій експансії на Схід, а отже, здобуття Україною незалежності було би невигідним Празі. У той же час Підкарпатська Русь мала політичну автономію, хай і обмежену в дійсності, але підтверджену Т.-Ґ. Масариком. Якщо Варшава проводила «пацифікації», то Прага вкладала чималі кошти у розвиток Закарпаття, в тому числі й у будівництво доріг. Саме ця автономія дозволила в 1938 році місцевим українцям зробити наступний крок і проголосити в Хусті створення Карпатської України.

До речі, будучи за походженням словаком, пізніше він «усвідомив» себе чехом, а словаків вважав тільки гілкою чеської нації. Попри це, саме Т.-Ґ. Масарик запровадив термін «чехословаки» — щось на кшталт нової спільноти людей — радянського народу.

Т.-Ґ. Масарик створив прецедент в історії світової дипломатії. Він домігся від Франції і Великобританії визнання ще до закінчення Першої світової війни Чехословацької національної ради як тимчасового уряду неіснуючої Чехословацької держави. Діяльність Т.-Ґ. Масарика може бути прикладом для багатьох національних лідерів, у тому числі і для нинішніх керівників України. Як пише О. Підлуцький, він першим поставив перед світовою науковою і політичною громадськістю «чеське питання»

— як можливість і необхідність створення чеської держави.

Читаючи розділ, присвячений фінському маршалові К. Маннергейму («Маршал, який переміг Сталіна»), мимоволі проводиш іншу паралель — із гетьманом Павлом Скоропадським. Прародичі К. Маннергейма, аристократи, прибули у Швецію з Нідерландів у XVII столітті. Хоча в нього не було фінської крові і до кінця життя він розмовляв фінською з акцентом, цей чоловік у 50 років вирішив кардинально змінити своє життя і відмовитися від дальшої кар'єри в російській армії. В 1917 році він покинув Одесу і поїхав захищати нову Фінляндію. Пізніше йому вдасться те, що мало хто спромігся зробити. Він успішно впродовж кількох місяців протистояв регулярній Червоній армії та військам НКВС у 1939—1940 роках. І не в останню чергу це вдалося завдяки будівництву фортифікаційних споруд на Карельському перешийку, які одержали назву «лінії Маннергейма».

Вельми символічною є паралель, що її наводить автор: «Раднарком РРФСР визнав повну державну незалежність України і Фінляндії в один і той самий день — 31 грудня 1917 року… Обом молодим державам довелося вести криваві війни за незалежність. «Маленька» різниця полягає лише в тому, що Фінляндія ту війну таки виграла, а Україна програла».

До речі, О. Підлуцький влучно, як на мене, послуговується історичними паралелями. Це такий собі метод «примусу до мислення». Причому такі паралелі він знаходить і на азійському континенті, адже успіхи вихідців із цієї частини світу не менш цікаві й показові, ніж діяльність європейців чи американців.

Наприклад, у матеріалі про мало відомого пересічному читачеві Лі Куана Ю автор порівняв його з багатолітнім кубинським лідером: «Лі Куан Ю став прем'єр-міністром Сінгапуру, на той час «самоврядної» колонії Британської імперії, далекого вже 1959 року — кілька місяців по тому, як до влади в іншому кінці Землі прийшов молодший від нього на два роки Фідель Кастро. Тоді чи не весь світ із захватом стежив за «полум'яним команданте», який присягався за кілька років побудувати на Кубі земний рай, і ніхто не звертав уваги на скромного Лі, який просто обіцяв, що докладе всіх зусиль, аби «Сінгапур вижив». Сьогодні переважна більшість кубинців живе у злиднях, отримуючи за картками рис та олію, сорочки та шкарпетки, а Сінгапур перетворився на одну з найрозвинутіших країн світу».

Хто ж такий Лі Куан Ю? Даючи йому ім'я, яке приблизно перекладається як «яскраве світло», його дід не помилився. Лі Куан Ю 31 рік був прем'єр-міністром держави, яку, за його ж твердженням, викинули в незалежність проти її волі. Здобувши

прекрасну освіту у Британії як правник та економіст, ставши успішним адвокатом на батьківщині, Лі Куан Ю прийшов у політику. Цьому не в останню чергу посприяла японська окупація острова в 1942—1945 роках. У 1959 році, коли він прийшов до влади, валовий внутрішній продукт Сінгапуру в перерахунку на одного мешканця становив за паритетною купівельною спроможністю 400 доларів, а в 2010 році — 55,8 тис. доларів, тобто майже в 140 разів більше. До речі, у Великій Британії, колишній метрополії Сінгапуру, цей показник 2010 року складав 36,4 тисячі доларів. Тому не дивно, що сьогодні Сінгапур — третій фінансовий центр світу після Нью-Йорка та Лондона, його порт — четвертий у світі за обсягом вантажоперевезень, а прем'єр-міністр одержує найвищу з усіх президентів і прем'єрів світу зарплату — 50 тисяч доларів. І це при тому, що територія острівної держави в 1,3 раза менша за площу Києва, а населення складає всього 5,1 млн осіб.

Хоча в 1990 році Лі Куан Ю пішов у відставку, він досі безпосередньо впливає на стратегію розвитку країни через спеціально створену для нього посаду, якої ніде більше немає, міністра-наставника. Його авторитет у Сінгапурі незаперечний. Йому, фактично, вдалося створити нову спільноту — сінгапурську, 79 % якої складають етнічні китайці. Саме він заснував партію, в назві якої — такі слова: право-соціалістична, націоналістична та демократична. Саме він запровадив високі штрафи (до 600 доларів) за кинуті недопалки і заборонив жувальну гумку. За її наявність штраф може скласти 1000 доларів. Без довіри — а це, за твердженням самого Лі Куана Ю у написаній ним книжці про Сінгапур, є ключовим словом у досягненні успіху країни — цього не вдалося б реалізувати. А запитаймо себе, чи є довіра українців до нинішньої влади, до президента Януковича? Відповідь очевидна. А це означає, що Віктор Федорович має небагато шансів стати одним із героїв нових портретів О. Підлуцького.

Звичайно, хотілось би бачити на сторінках видання розповіді і про українських національних лідерів. І тут можна подискутувати, чи увінчався успіхом проект «Незалежна Україна».

Можливо, дещо випадає із загальної концепції книжки вибір О. Косигіна — адже й тієї країни, яку він «розбудовував», уже не існує, і не створено нової спільноти людей — «радянського народу», хіба що якусь «відрижку» у вигляді «совка». У нас, українців, свої порахунки з Радянським Союзом та його «генеральними коліщатами», зокрема й О. Косигіним, за якого відбулися всі головні хвилі арештів української інтелігенції в 1960—1970-х роках.

Обсяг передмови не дозволяє зупинитися на всіх постатях, які не менш цікаві, ніж ті, про кого тут згадано. Але хочеться підкреслити легкість стилю, за якою вгадується не лише талант Підлуцького-оповідача, а й опрацювання колосальної кількості матеріалів. Уже сьогодні це видання може слугувати навчальним посібником для студентів.

Тарас Марусик

Томаш-Ґарріґ Масарик: «Нова людина» у «новій Європі»

Людина мусить повірити в себе, і тоді вона може все. Я вірю у свою зірку!

Томаш-Ґарріґ Масарик

Якось наприкінці 20-х років минулого століття Бернард Шоу давав велике інтерв'ю «Таймсу». Зайшла мова про улюблену ідею Шоу — Сполучені Штати Європи. «Але ж це утопія, — заперечив журналіст. — Хоча б тому, що неможливо знайти людину, яка могла б стати президентом таких Штатів. Вона мусить мати надзвичайну широту поглядів і бути здатною входити в найменші дрібниці, мати вдалий досвід реального державного управління і разом з тим бути високоморальною особистістю, бути знаною в

усій Європі і водночас не викликати заперечень ані в англійців, ані в румунів, ані у французів, ані у шведів. Такої людини просто немає і не може бути». — «Як немає? — щиро здивувався Шоу. — А Масарик?»

І звідкіля ти такий узявся?

Томаш Масарик народився 7 березня 1850 року в селі Годонін на крайньому південному сході Моравії, коло самого кордону із Словаччиною, що була тоді частиною Угорщини. Хоча його рідна околиця належала до однієї із земель «корони святого Вацлава», тобто чеських, населяли її переважно словаки, вона так і звалася — Моравська Словаччина. Сам Масарик через багато років писав: «Думаю, що я — чистокровний словак, як за батьковою лінією, так і за материною, без жодної домішки німецької чи угорської. Втім, я не цілком упевнений у цьому, — додав він із скептицизмом справжнього вченого. — Адже селяни не вивчають своїх родоводів». Хоча Йозефа Масарика не можна було назвати навіть селянином — він не мав ані власної землі, ані хати. Замолоду наймитував у багатих господарів, а на час народження свого старшого — Томаша — був кучером у цісарському маєтку в Годоніні. Там, у «службовій квартирі» кучера — маленькій сільській хаті (до того ж чужій) і народився майбутній «визволитель Чехословаччини». Батько Масарика ніколи не ходив до школи і ледве вмів читати. Але мав гордий і незалежний характер, не боявся заперечувати панам управителям. Може, через це його постійно переводили з одного маєтку до іншого. Вже через три роки після народження Томаша родина переїхала до Мутєніц, тоді знову до Годоніна, тоді до Чейковіц, потім до Чейча. Але всі ті села лежали в тій самій Моравській Словаччині, за кілька чи кільканадцять кілометрів одне від одного.

«Батько був здібний, але простий чоловік, голова в домі була матуся», — згадував Масарик. Тереза Масарикова (в дівоцтві Кропачкова) побачила замолоду досить світу і побувала в найдобірнішому товаристві — кілька років була куховаркою в Годоніні, покоївкою у Відні. Її рідне село Густопеча було цілком онімечене, отож говорила і читала вона виключно німецькою. Лише у глибокій старості, коли всі її сини (а Масарик мав двох молодших братів) стали видатними діячами чеського національного руху, вона при зустрічах почала відповідати їм поганою словацькою мовою. Але читати чеською чи словацькою

так ніколи й не навчилася і до самої смерті користувалася своїм німецьким молитовником, який Масарик пам'ятав ще з раннього дитинства — як першу книжку, побачену у своєму житті. За часів дитинства майбутнього безкомпромісного борця з пангерманізмом у домі безроздільно панувала німецька мова — тільки нею розмовляла мати, нею ж намагався відповідати їй батько, який, утім, постійно збивався на словацьку. Німецькою змалечку розмовляв удома й Томаш, а словацькою — лише з хлопцями на вулиці. «Такий собі сільський хлопець дев'яти років має купу роботи, — згадував через 75 років президент республіки, повільно оклигуючи після важкого інсульту. — Тільки порахуйте: мусить уміти свистіти губами, крізь зуби, запхавши до рота один палець, два пальці, в кулак; потім на два способи лускати пальцями. Мусить уміти стояти на голові, ходити на руках, крутитися колесом та добре втікати, це головне… Далі мусить уміти стріляти з лука, з рогатки, добре влучати каменем, їздити верхи, вміти вилізти на кожне дерево, ловити рибу, плавати, розкладати багаття в лісі, кататися на ковзанах та санчатах, ходити на ходулях. Розуміється, перед тим усім селянський хлопець мусить допомагати матері в хатньому господарстві і батькові в полі».

Втім, уже в шість з половиною років Томаш пішов до початкової сільської школи в Годоніні, де виявив великі здібності до навчання. Вчитель порадив батькам віддати хлопця до середньої школи, з тим щоб потім він міг скінчити учительську семінарію. 1861 року батьки з дозволу «панства» послали Томаша до німецької реальної школи в Густопечі, яку він скінчив 1863 року. Батьки тоді знову жили в Годоніні, і Масарик повернувся до них — ходив до місцевої школи, допомагав учителеві вчити малечу, сам учився музики, багато читав і думав над прочитаним. Проте до вчительської семінарії можна було вступити лише маючи 16 років, а Томашеві було 14. Чекати було задовго, і мати відвезла сина до Відня, де влаштувала його учнем до слюсаря.

Розвинутому не по роках та дуже серйозному хлопцеві було не до смаку виконувати учнівські обов'язки — допомагати жінці майстра в хатньому господарстві, роздувати міхи або механічно відливати підковки. Одначе все це Томаш терпляче зносив, а вночі, коли його товариші спали, перечитував свої улюблені книжки, привезені з дому. «Мабуть, я ще довше б це витримав, — згадував Масарик, — але один співучень украв і продав мої книжки. І мені стало так сумно, що я втік додому, до Чейча. Особливо тяжко мені було без атласу, яким я щовечора «мандрував» цілим світом».

Батьки не втратили надії прилаштувати свого сина до

ремесла — віддали його в науку до сільського коваля. Майбутній президент був ковальчуком близько року. Але навіть через 35 років, коли зустрічався в Ясній Поляні з Львом Толстим, російський письменник увесь час поглядав на Масарикові руки, а тоді спитав, чи не був він колись робітником, ковалем?

Село Чейч було мішане — чесько-словацьке. І парубки та підлітки двох «братніх» народів постійно билися між собою, «куток на куток». Томаш уважав за свій обов'язок брати участь у цих бійках на боці словаків: «Коли мені було 15 років, я постійно носив із собою кривий словацький ніж, — згадує він. — І то добре, що нікого не зарізав».

Вирішальну роль у житті Масарика відіграв тоді сільський священик Франц Сатора. Попри тридцятирічну різницю у віці, він заприятелював із хлопцем, давав йому читати книжки, навчав його латини і зрештою переконав Масарикових батьків, що Томаш мусить учитися далі. За допомогою Сатори Масарик екстерном склав іспити за перший клас гімназії і 1865 року, п'ятнадцятирічним пішов до другого класу німецької гімназії у місті Брно.

У гімназії Масарик учився на «відмінно» і був звільнений від плати за навчання. Але батьки не присилали йому ані шеляга, тому з першого ж місяця перебування у Брно він змушений був заробляти собі на квартиру та харчування. І він давав приватні уроки панським дітям, зокрема сину брненського поліцмейстера Антона Ле Моньє. Поліцмейстер визнав вплив юного репетитора (тільки на чотири роки старшого за вихованця) на свого ледачого і розбещеного сина настільки благотворним, що запросив гімназиста-третьокласника на посаду домашнього вчителя у свою родину. Без відриву від навчання. Відтак уже через два роки у Брно Томаш утримував не лише себе, а й молодшого брата, якого він теж «витягнув» до гімназії з села.

«Ніхто так і не зрозумів, — згадує один із Масарикових однокашників, — як сталося, що цей селюк-переросток уже у третьому чи четвертому класі став беззаперечним авторитетом для всіх гімназистів-чехів, аж до восьмого класу включно. З ним радилися, на його суд виносили конфлікти між собою».

У гімназії Масарикове прізвище записали Масаржік. Саме так воно мало б звучати, якби він був не словаком, а чехом. А позаяк «Масаржік» не мав жодних документів, то писати його прізвище правильно педагоги відмовилися. Томаш не полінувався з'їздити до Годоніна, де його родина вже давно не жила, і здобути виписку з церковних книг, з тим щоб відновити словацьке звучання свого прізвища. Втім, це був, мабуть, останній «словацький» жест у його житті. Саме в цей час Масарик почав цікавитися національними

відносинами й усвідомив себе не просто підданим Габсбурґів, а чехом. І потім до самої смерті він вважав словаків лише гілкою чеської нації, а свою рідну мову — діалектом чеської. Саме Масарик через кілька десятиріч придумав спільноту «чехословаків», до складу якої в незалежній Чехословаччині записували і чехів, і словаків.

Брненську гімназію Масарик так і не закінчив. Протягом усього життя він був глибоко віруючою людиною і шукав свої шляхи до Бога. 1869 року в 19-річного гімназиста виникли ідейні розходження з католицькою церквою (зрештою, цей процес завершився через дев'ять років його формальним переходом у протестантство, що аж ніяк не сприяло кар'єрі в «католицькій» імперії Габсбургів). З огляду на величезний вплив, яким Масарик користувався серед учнів, директор гімназії спробував переконати його, що доки він учиться, він мусить для загального спокою ходити до церкви, сповідатися тощо, хоча, звичайно, жодна інтелігентна людина не може до того всього ставитися серйозно. Мовляв, і сам директор не вірить у ці попівські штучки, але з огляду на службові обов'язки… Масарик усе те уважно вислухав, а тоді спокійно сказав: «Але ж той, хто поводиться всупереч своїм переконанням, є шахраєм і нікчемою». «Педагог» кинувся на свого вихованця з кулаками. Масарик вихопив з печі коцюбу і з вигуком «Не займайте!» — замахнувся на директора.

Вчена рада гімназії «порадила» йому навчатися десь у іншому місті.

Як Томаш став Томашем-Ґарріґом і виграв «рукописну війну»

Ле Моньє, який з Брно пішов на підвищення до Відня, допоміг Масарику вступити до столичної гімназії, яку він і закінчив 1872 року, двадцятидворічним. А вже через сім років Масарик став доцентом філософського факультету Віденського університету. За цей час він встиг закінчити університет — одночасно два факультети: філологічний і філософський, захистити докторську дисертацію (приблизний аналог нашої кандидатської) і навіть габілітуватися (на «наші гроші» — це стати доктором наук). Швидкість і позірна легкість, з якою Масарик долав сходинки наукової кар'єри, вражають.

Але ще перед цим Томаш став Томашем-Ґарріґом. На честь своєї дружини Масарик узяв собі її дівоче прізвище як друге ім'я. Протягом року він навчався в аспірантурі в Лейпцизькому

університеті в Німеччині. І там познайомився зі студенткою місцевої консерваторії Шарлоттою Ґарріґ. Красуня Шарлотта була не німкенею, а американкою — дочкою голови правління Нью-Йоркського комерційного банку. Молоді люди закохалися одне в одного, але її батьки не хотіли давати згоди на шлюб. Урешті Масарик поїхав за своєю коханою до Америки, і там йому вдалося переконати майбутнього тестя — але за рахунок відмови від посагу. Американський банкір не дав за своєю дочкою жодного долара. Відтак перші роки заміжжя Шарлотті довелося жити набагато скромніше, аніж вона було звикла, — лише на не надто велику Масарикову платню. Проте вона ніколи не нарікала, народила чотирьох дітей і дуже швидко вивчила чеську мову — адже її коханий хотів, щоб діти свої перші слова вимовляли саме чеською. І це попри те, що родина мешкала у Відні!

Коли молоде подружжя приїхало з Америки до австрійської столиці, хтось розпустив «абсолютно точну» інформацію: Масарик узяв за своєю дружиною рівно три мільйони доларів. Не більше і не менше. До скромного помешкання молодят якось завітав найбагатший віденський банкір і кілька годин умовляв молодого вченого стати віце-президентом правління його банку. Зрозуміло, що вклавши туди привезені з Америки гроші.

Шарлотта не принесла Томашеві грошей, але 45 років, до самої своєї смерті, була першою помічницею в його науковій, а потім і політичній діяльності. «Вона має чудову голову. Кращу, як у мене», — любив казати Масарик. Під час Першої світової війни вона, як сказали б у сталінському СРСР, «член родини зрадника батьківщини», відсиділа 8 місяців у австрійській в'язниці і була звільнена лише після особистого звернення президента США до цісаря Франца-Йосифа.

У Відні Масарик став неформальним главою численної чеської громади і відразу потрапив «на олівець» імперській поліції. Відтак, попри всі необхідні наукові ступені і зростаючий науковий авторитет у Європі, він і сподіватися не міг на професорську катедру у столичному університеті. Масарик уже зовсім було зібрався їхати до Чернівецького університету, коли у Празі, внаслідок тривалої і запеклої боротьби чехів з імперською адміністрацією, було дозволено відкрити Чеський університет…

«Коли професор Масарик 1882 року прийшов до Чеського університету, — згадує професор Бржетіслав Фоустка, — спочатку навколо нього зібрався не дуже-то великий гурт слухачів. Нас причарував його геніальний дух і благородна, аристократична, в найкращому розумінні цього слова, поведінка. Часто я дивувався, чому це не відразу пішло за Масариком усе студентство університету. І дійшов висновку, що потрібні особливі якості, щоб

його зрозуміти та йти за ним. Адже і за Христом ішла спочатку лише купка тих, хто його зрозумів. Але ми, що йшли в університеті в перших лавах за своїм «майстром», залишилися йому вірні і віддані на ціле життя».

Масарик одразу відчув, наскільки відсталим, провінційним було тогочасне чеське суспільство, яке всі свої сили витрачало на національну, та й то дуже часто суто формальну, боротьбу з німцями, не звертаючи уваги на застій у науці, хуторянство у громадських відносинах. І тому він пішов зі своїми публіцистичними працями та публічними виступами просто до народу і поступово зробився вчителем — спочатку пражан, а потім усього чеського народу. Але для цього йому довелося виграти «рукописну війну».

1817 року бібліотекар новозаснованого Чеського музею в Празі Вацлав Ганка знайшов в архіві маєтку (двору по-чеськи) Кралєво рукопис IX—X століття з віршами про славне минуле чеського народу. Наступного року невідомий надіслав Ганці відшуканий у Зеленій Горі ще один такий старовинний рукопис — уривок тогочасної поеми про легендарну, як уважалося доти, княгиню Лібушу. З Кралєдворського і Зеленогорського рукописів неспростовно випливало, що вже в IX—X століттях чеські землі мали надзвичайно високий, як на ті часи, рівень соціального і культурного розвитку. Коли німці, нинішні володарі Чехії, ще «жерли сирі жолуді», чехи вже були розвинутою нацією. Рукописи ці стали вагомими аргументами у боротьбі чехів за своє національно-культурне відродження. Навіть великий історик Палацький використав їх як історичні джерела, пишучи про старовинне чеське право. Зайве казати, що вони цитувалися в кожній читанці чеською мовою. Щоправда, деякі вчені, особливо німецькі, ставили під сумнів достовірність цих рукописів. Але це, безумовно, було викликано лише їхнім німецьким шовінізмом і чехофобією.

І ось у першому числі заснованого і редагованого Масариком журналу «Атеніум» 1886 року з'явилася стаття чеського славіста Яна Ґебауера «Про необхідність подальшого дослідження Кралєдворського та Зеленогорського рукописів», де дуже делікатно, несміливо ставилася під сумнів їхня ідентичність. Масарик же від імені редакції зобов'язався друкувати дальші дослідження Ґебауера.

Важко навіть уявити собі, який зчинився скандал. На той час існувало дві основні чеські партії — старочехи та молодочехи, які ворогували між собою в усьому, окрім опозиції до Відня. А тут чи не вперше вони об'єдналися. Причому основний удар було направлено не стільки проти Ґебауера, скільки проти Масарика.

Старочеські «Народні лісти» в статті «Філософи самогубства» писали про Масарика: «Досить уже нам його наукової праці, хай собі шукає іншого народу… Іди, прилучися до ворога нашого, якому служиш, позабудь, що ти ходив чеською землею, ми тебе відлучаємо від нашого народу, як гидку болячку». У молодечеській же «Златій Празі» з'явилася ціла поема, «присвячена» Масарикові. «Я вірю, вас народила не чеська мати, а зла змія, — писав поет Гейдук, — що раз у раз прагне чеської крові у данину… Геть, наволоче, геть!» Домовласник-чех відмовив Масариковій родині у квартирі. Переляканий Ґебауер «захворів» і тижнями не виходив з дому. Але спокійний та усміхнений Масарик, який так само добре, як і Ґебауер, знав, що рукописи — фальсифікати, чи не силою домігся від філолога дальших статей. Довести, що рукописи — підробка, було не так уже й важко. Страшенно важко було зважитися на це. «Масарик — вояк від природи, вояк духу, вояк за правду та справедливість, — згадував Ґебауер. — І він змусив мене робити це, хоч як я боявся». Кілька чисел поспіль «Атеніум» глибоко і неупереджено аналізував злощасні рукописи. Істерія помалу спадала, і всім зрештою стало зрозуміло, що рукописи — підробка початку XIX століття. «Визнати та засудити власні помилки та хиби — ще не означає вважати чуже за краще. Не можна жити ненавистю до чужого, на неправді ніколи не побудуєш нічого путнього», — підбив підсумки дискусії Масарик.

І вже через три роки і старочехи, і молодочехи молили Масарика прилучитися кожні до свого передвиборного списку, розуміючи, що сам авторитет його імені може забезпечити перевагу на виборах до імперського парламенту.

«Нова людина» у «новій Європі» і чеське питання

Ще й зараз у деяких курсах історії світової філософії згадується Масарикова «теорія людини». Все пізнається у порівнянні. З напівазійської імперії Романових сусідня імперія Габсбурґів виглядала мало не океаном свободи. Але порівняно з Британією чи Францією Австрія, з її всевладдям напівфеодальної аристократії, політичною поліцією і політичною цензурою, жорстокими утисками ненімецьких і неугорських народів, які Відень намагався нацькувати один на одного, аж ніяк не здавалася сучасною демократією. От саме в цій задушливій атмосфері Масарик розробляв свої філософські теорії про

людину, вільну людську особистість. Феномен Масарика полягає, мабуть, у першу чергу в тому, що йому самому вдалося бути абсолютно внутрішньо вільною людиною — попри зовнішні умови, що аж ніяк не сприяли цьому. Його філософські теорії були нерозривно пов'язані, творили певну цілість з його ж політологічними та геополітичними дослідженнями, а також практичною діяльністю. На початку XX століття, коли цілий світ було поділено на колонії та «зони виключного впливу» імперіалістичних держав, коли назрівала і зрештою вибухнула найкривавіша в історії людства війна за імперіалістичний переділ світу, Масарик теоретично обґрунтовував можливість «нової Європи», роль і місце малих націй на нашому континенті й у світі. До речі, славетні «14 пунктів» американського президента Вудро Вільсона, які були спрямовані на встановлення справедливого миру після Першої світової і які більшовики десятиліттями намагалися представити демагогічною димовою завісою, виникли під прямим впливом Масарика. Ще 100 років тому, на десятиріччя випередивши свій час, Масарик накреслював контури нової об'єднаної Європи, в якій будуть враховуватися інтереси і великих, і малих націй, а кожний народ зберігатиме свою національну ідентичність, залишаючись водночас європейцями. Володимир Ульянов-Ленін у своїй відомій роботі «Про гасло Сполучених Штатів Європи» полемізував саме з Масариком, не називаючи його по імені. І стверджував, що об'єднання Європи можливе лише внаслідок соціалістичної революції. Історія розсудила давню наукову суперечку — Масарикова батьківщина вже зализала рани від проведеного над нею соціалістичного експерименту і вступила до Об'єднаної Європи — Євросоюзу.

Масарик перший по-справжньому поставив перед світовою науковою і політичною громадськістю «чеське питання» — не в розрізі збереження (чи незбереження) чеської мови і культури, а як можливість і необхідність створення чеської держави. Якими ж дрімучими видаються твердження деяких наших сучасників, які намагаються довести, що в сучасному (!) світі Україна не може вижити як самостійна держава. Щось подібне Масарик переконливо спростовував ще багато десятиріч тому. І не лише теоретично, а й на практиці.

Боротьбу за самостійність свого народу він теоретично обґрунтовував, виходячи зі своєї філософії людини і, хоча це комусь може видатися навіть парадоксальним, з космополітичних засад національної рівноправності і випливаючого з цього права так званих малих і поневолених народів на повну незалежність, що, на думку Масарика, є важливою передумовою справжнього поступу і демократизації людства.

Масарикова боротьба за створення політичної чеської нації, здобуття державності, як відомо, увінчалася блискучим успіхом. Але не було в Чехії більшого ворога вузького націоналізму та ксенофобії, ніж Масарик. Попри надзвичайно жорстку боротьбу, яку чехам доводилося сторіччями вести проти онімечення, Масарик ніколи не виступав проти німецької культури як такої. Він досліджував філософські погляди Гейне і вважав, що людина, яка змалечку збагатила себе скарбами не лише чеської, а й «якоїсь світової літератури» (зокрема німецької), буде кращим чехом, аніж людина, позбавлена цього. У 1899—1900 роках він активно виступив на захист несправедливо засудженого до смерті за звинуваченням у ритуальному вбивстві чеської дівчинки єврея Леонарда Гільснера. Переважна більшість єврейської громади в Чехії підтримувала німців у їхніх намаганнях денаціоналізувати чехів, єврейський торговельний та промисловий капітал жорстоко визискував їх — більшість чехів вважала євреїв історичним ворогом. Сам Гільснер, за визнанням Масарика, був «покидьком, за яким давно плакав кримінал». І попри все це, Масарик знав, що «маца, замішана на крові християнських дітей» — лише забобон, наклеп. Тому й кинувся в бій. Цікавою є його аргументація: «Я сам виростав у атмосфері забобонів і ненависті до євреїв. Мушу визнати, що на чисто емоційному рівні я не зміг цілком позбутися того упередження і досі. *Тим більше* (підкреслення моє. — *Авт.*) я зобов'язаний стати на захист Гільснера. Зрештою йдеться не лише про окрему людину, і навіть не лише про євреїв у цілому. Я захищаю і чеський народ — антисемітизм принижує того, хто його виявляє».

Від 1891 року Масарик багато разів обирався до імперського і чеського земельного парламентів, очолював невелику, але впливову Партію реалістів, згодом Народну чеську партію. У віденському парламенті Масарик захищав не лише інтереси власного народу — він активно протидіяв агресії австро-угорських властей проти південних слов'ян, зокрема Сербії, опирався анексії Австрією Боснії та Герцеговини. Саме завдяки Масарикові було викрито провокацію австрійських спецслужб, так звану «загребську справу», коли за звинуваченням у державній зраді і шпигунстві було заарештовано 34 хорватських і сербських діячів Австро-Угорщини. Напередодні Першої світової війни Масарик користувався таким авторитетом серед південних слов'ян, що виступав посередником на сербсько-болгарських міждержавних переговорах.

Війна Томаша-Ґарріґа проти Франца-Йосифа

6 червня 1915 року, в день народження Яна Гуса, один утікач із рідного краю, засуджений вдома до смертної кари за державну зраду, офіційно оголосив у Женеві війну Австро-Угорській імперії. Від імені чеського і словацького народів, які від цього дня проголошувалися воюючою стороною на боці Антанти. Цим утікачем був, звичайно ж, Масарик.

Уже десь року 1907-го, як згадував потім президент Чехословаччини, він остаточно втратив віру, що є хоч якась можливість перетворення Австро-Угорської монархії на федерацію рівноправних народів, у якій чехи могли би задовольнити свої національні інтереси. Відтоді він робив ставку лише на знищення Дунайської монархії і здобуття чехами та словаками повної незалежності.

Після початку війни Масарик побачив, як неохоче чеські вояки йдуть на фронт, як підкреслюють своє категоричне небажання воювати проти братів-слов'ян із Росії та Сербії. «Я відчував, що наші вояки вже роблять те, що ми проголошували, до чого їх закликали, чого вчили перед війною, — згадував Масарик. — І я просто був зобов'язаний ризикувати життям, так само, як це робив перший-ліпший наш воячок, переходячи на бік росіян чи сербів, аби не захищати спорохнявілу, ворожу йому імперію». Масарик і його учень Бенеш очолили антиавстрійське підпілля. А 17 грудня 1914 року Масарик, скориставшися своїм депутатським паспортом, виїхав до Італії.

Більшість чеських діячів, особливо правих, усі свої сподівання на незалежність покладали на братів-слов'ян із Росії і чекали швидких перемог російської зброї над австрійцями, вступу козаків до Праги і відновлення Чеського королівства на чолі з великим князем Миколою Миколайовичем. Тим більше, що західні союзники на початку війни схилялися до думки, що Австро-Угорщину після перемоги треба все ж зберегти — хай і в «обрізаному вигляді». Масарик же ставився до Росії із змішаними почуттями. Він досконало володів російською мовою, багато разів бував у Росії, спілкувався з Львом Толстим і Максимом Горьким. За рік до війни німецькою мовою було опубліковано його велику книгу «Росія та Європа». (Ця монографія, до речі, була забороненою і в царській, і в Радянській Росії, і вперше російські читачі змогли з нею ознайомитися лише 2000 року, коли в Санкт-Петербурзі вийшов її російський переклад.) Віддаючи данину слов'янським симпатіям до Росії і наголошуючи на її величезному позитивному значенні як противаги пангерманізму, Масарик, проте, цілком переконливо стверджує, що Росія не була, не є і навряд чи стане у найближчі історичні часи частиною Європи.

Масарик чудово бачив відсталість Росії («Росія є те, чим Європа була»), архаїчність та недемократичність її державного ладу і суспільного життя. Тому всі свої надії на звільнення власного народу, на допомогу і підтримку у створенні справді демократичної, сучасної, європейської держави чехів та словаків він пов'язував лише із західними союзниками — Британією, Францією та Сполученими Штатами.

Саме Масарикові вдалося переконати чи не всіх активістів чеської еміграції у Швейцарії та Франції, що вони мають не тулитися до тих, хто їх «приймає» — йти в обійми до російських монархістів, а прямувати туди, де їх «ніхто не чекає» — боротися за визнання права на існування майбутньої чехословацької держави в Лондоні, Парижі та Вашингтоні. І Масарик та його послідовники чудово впоралися з цим надскладним завданням — ще до закінчення війни і Франція, і Британія визнали очолювану Масариком Чехословацьку національну раду як тимчасовий уряд Чехословацької держави, якої ще не було. Це був унікальний факт в історії світової дипломатії — юридичне визнання не після, а до фактичного виникнення держави. Величезне значення для цього мали три чинники: по-перше, агітаційно-роз'яснювальна діяльність чеських лідерів, насамперед самого Масарика та Бенеша, у західних країнах. По-друге, досконало організоване чеське підпілля в Австро-Угорщині — за словами Масарика, не пізніше ніж на четвертий день він мав повну інформацію про всі рішення й хід дискусії на засіданнях австро-угорської Ради міністрів. І передавав ту інформацію британцям (жив бо у Лондоні). І, нарешті, організація чесько-словацьких легіонів із числа австро-угорських вояків, які добровільно перейшли на бік Антанти. В Італії, у Франції і, перш за все, в Росії. Там, де була найбільша кількість військовополонених.

У травні 1917 року Масарик прибув до Росії — саме там, коли було повалено царат, з'явилися умови для формування з окремих добровольчих полків (з військовополонених чехів та словаків) цілого корпусу. Під українським містом Зборовом Чехословацький легіон завдав рішучої поразки австрійцям — 3 тис. чехословаків узяли в полон 62 офіцерів та 3150 австрійських вояків, захопили 15 гармат і багато кулеметів. День битви під Зборовом у Чехословаччині вважався Днем армії (щось на кшталт радянського 23 лютого). Проводжав «своїх хлопців» на фронт Масарик.

З літа 1917 року Масарик постійно мешкав у Києві — адже саме тут працювала Чехословацька національна рада, неподалік Києва дислокувалися чеські легіони. Масарик часто виїздив до Москви та Петрограда. Так склалося, що йому довелося тричі

бути наочним свідком встановлення більшовицької влади — у Петрограді, в Москві і в Києві, коли той брали війська Муравйова.

Українці, малороси чи русини?

Перебуваючи в Києві, Масарик мав безпосередні особисті контакти з Михайлом Грушевським, Симоном Петлюрою, Володимиром Винниченком.

На жаль, об'єктивні інтереси, які визначали зовнішньополітичну орієнтацію українських і чеських самостійників, на той час відрізнялися, більше того, були діаметрально протилежними. Ворогом чехів був пангерманізм, який прагнув установити своє неподільне панування на теренах Австро-Угорської імперії. А союзником, і то дуже важливим, — Росія. Створення ж незалежної української держави вимагало боротьби в першу чергу проти Росії. А цього Масарик не розумів чи, радше, не хотів розуміти. «Малороси, на моє переконання, — стверджував він в інтерв'ю газеті «Утро России», опублікованому 19 серпня 1917 року, — мають головного ворога в особі Німеччини. Я стежу за українським питанням, як воно розвивається в німецькій політичній літературі, і там останнім часом цілком ясно та відверто кажуть про захоплення України. Отож я думаю, що сильна Росія — в інтересах самих українців». Після того, як Центральна Рада була визнана російським Тимчасовим урядом як крайова влада в Україні, передбачливі чехи вирішили укласти договір про статус чесько-словацьких військових формувань у Росії (а точніше — в Україні) з владою не лише петроградською, а й київською. Тоді й дійшло до угоди, підписаної Масариком та народним секретарем (міністром) закордонних справ Української Народної Республіки Олександром Шульгіним. Ішлося про умови дислокації, постачання, спільну антинімецьку боротьбу. Але насправді для українців війна проти Німеччини, за великим рахунком, була чужою і непотрібною, в той час як для чесько-словацьких легіонерів нищівна поразка Берліна і Відня була єдиною умовою здобуття власної державності, зрештою, просто повернення додому.

Своє ставлення до незалежності України Масарик сформулював задовго до Першої світової — воно було негативним. Відокремлення України могло, на його думку, істотно послабити Росію, яка виступала як головна протидія

німецькій експансії на Сході Європи. Водночас Масарик, на відміну від переважної більшості чеських проросійських політиків, не повторював і не підтримував тверджень російських шовіністів про «штучний» характер української мови, про те, що український рух інспіровано німецьким та австро-угорським генштабами. «Малороси відрізняються від великоросів не лише діалектом, а й умовами господарювання, землею, кліматом. Малорос має інший характер, ніж великорос, унаслідок усього свого світогляду… Для малороса великоросійська мова є зовсім штучною», — писав він іще 1905 року. А 1908 року в австрійському парламенті рішуче підтримав депутатів-українців, які давали відсіч намаганням галицьких москвофілів Маркова та Глібовицького запровадити російську як офіційну мову для «руського» населення Галичини.

1917 року Масарик уважав, що Україна повинна отримати якнайширшу автономію у складі Росії, але… у складі. Тому Масарик та його однодумці вкрай негативно сприйняли IV Універсал Української Центральної Ради, який проголошував повну незалежність нашої країни. Адже він практично збігся в часі з Брестським миром — Україна уклала не просто мир, а й військово-політичний союз з німцями та австрійцями — заклятими ворогами чехословаків. В Україні над 50 тисячами легіонерів, які за австрійськими законами були зрадниками батьківщини, нависла смертельна небезпека. Саме тоді Масарик заявив про розірвання договору з урядом УНР і домовився з більшовиками про вільний вихід легіону, проголошеного частиною французької армії, до Владивостока через Сибір, а звідти Тихим і Атлантичним океаном — до Франції.

Практично ніде в українських джерелах не згадується, що в той час, коли українські хлопці гинули під Крутами, намагаючися зупинити банди Муравйова, під Борисполем, Пирятином, Лохвицею стояли добре навчені, озброєні і дисципліновані війська — Чехословацький корпус, який за чисельністю переважав як військо УНР, так і більшовиків. Їхнє втручання в боротьбу могло би стати вирішальним, і історія могла би розвиватися іншим шляхом. Але не стало — Масарик декларував невтручання легіонерів у внутрішню боротьбу в Росії. Українські самостійники викликали в чехів так само мало симпатії, як більшовики, — і ті, й інші підписали сепаратний мир з німцями. Втім, Чехословацькому корпусу все ж довелося схрестити зброю з більшовиками. Але сталося це вже не в Україні, а в Сибіру та Поволжі, і кількома місяцями пізніше — у травні 1918 року. Масарик же ще в березні виїхав до Америки через Владивосток і Японію.

Наступного разу Масарик зіштовхнувся з українською проблематикою десь через рік — коли Чехословаччину було вже проголошено незалежною, а до її складу включено Закарпатську Україну. Підстави для цього були більш ніж сумнівні — Масарикова домовленість із закарпатськими емігрантами в Америці — з нечисленною громадською організацією «Американська руська народна рада», досягнута у Філадельфії 25 жовтня 1918 року, напередодні краху Австро-Угорщини. Західно-Українська Народна Республіка не визнала приєднання українського Закарпаття до чужої держави. Але взимку й навесні 1919 року, коли чеські легіонери воювали за Закарпаття з червоними угорцями, галичани просто не могли прийти на допомогу своїм закарпатським братам — ЗУНР сама спливала кров'ю у боротьбі з польською агресією і врешті впала під ударами пілсудчиків улітку 1919 року. А Антанта за Сен-Жерменським та Тріанонським договорами остаточно визнала Закарпаття частиною Чехословаччини. Щоправда, з якнайширшою автономією.

Президент Масарик 21 вересня 1921 року заявив в Ужгороді: «Політична автономія Підкарпатської Русі забезпечена мирним договором та конституцією». Але реально закарпатці отримали ту «якнайширшу автономію» лише через 17 років, восени 1938-го, коли Масарик уже помер і сама перша Чехословацька республіка дихала на ладан. Увесь же період «мирного» розвитку довоєнної Чехословаччини закарпатцям автономію лише обіцяли, обіцяли, обіцяли. Попри це Закарпаття перебувало у кращому становищі порівняно з іншими західноукраїнськими землями, захопленими Польщею та Румунією. Та й із «суверенною» УРСР теж. Принаймні у 1920—1930-ті роки це був єдиний український регіон, в який чужинський уряд (Прага) вкладав більше коштів, аніж отримував звідти. Ані Варшаві, ані Бухаресту, ані, тим більше, Москві щось подібне навіть на думку не спадало.

Що ж стосується мовно-культурної політики, то Масарик, за його власними словами, «рекомендував русинам запровадження малоруської мови до шкіл та установ», хоча й «не бачив причин, щоб прибічники русофільської орієнтації були обмежені культурно». Відтак, хоча «президент-визволитель» (офіційний титул Масарика) і не сприяв прямо національній самоідентифікації закарпатських русинів як частини української нації, він принаймні не чинив цьому перешкод.

І можна вважати, що бронзовий пам'ятник Томашу-Ґарріґу Масарику, перший камінь якого було закладено 10 липня 1927 року в Ужгороді, він заслужив.

Замість епілогу

14 листопада 1918 року Народні збори у Празі, які складалися з представників 14 чеських і словацьких партій, а також численних незалежних депутатів, *одноголосно* обрали Томаша-Ґарріґа Масарика президентом Чехословацької республіки. І одностайність ця була не проявом авторитаризму та однодумності, а визнанням того величезного авторитету, який «некоронований король Чехії» мав серед свого народу.

Реально Масарик стояв на чолі держави до 1 квітня 1934 року, коли його розбив важкий інсульт, від якого він так і не оклигав. У грудні 1935 року 85-річний Масарик передав президентську «булаву» своєму найулюбленішому учню і послідовнику Едуарду Бенешу, а 14 вересня 1937 року помер. Створеній ним державі залишалося жити трохи більше року. Але закладений Масариком фундамент виявився настільки потужним, що й нині, після багатьох десятиріч володарювання нацистів і комуністів, Чехія як одна з найуспішніших постсоціалістичних країн, повернулася до європейського дому. Вона спершу вступила до НАТО, а навесні 2004-го стала повноправним членом Євросоюзу.

Юзеф Пілсудський: Начальник, який створив собі державу

Jedzie, jedzie na kasztance,
Strzelca siwy strój.
Hej, hej, Komendancie,
Drogi wodzu mój!

Їде, їде на гнідкові,
Вдяг стрілецький стрій.
Гей, гей, Коменданте,
Любий вождю мій!

Пісня польських легіонерів

Сибірський засланець, засуджений за підготовку замаху на імператора Олександра III, і командир бригади в армії імператора Франца-Йосифа I; поміщицький син, нащадок давнього шляхетського роду і головний редактор підпільної соціалістичної газети; організатор пограбувань банків та поштових потягів — і почесний гість князів Радзивіллів у їхньому старовинному замку в

Несвіжі; в'язень німецької тюрми — і Перший маршал республіки; людина, яка кидала своїм супротивникам брутальні, казармені звинувачення — і автор романтичних віршів, справжніх перлин поезії; діяч, який ніколи не визнавав аксіоми «Політика — це мистецтво можливого», припускався божевільних помилок в оцінці ситуації, зазнавав нищівних поразок, а водночас після кожної з них зміцнював свій авторитет і здобував нових послідовників; людина, яка за життя і нині, коли минуло сім з половиною десятків років після його смерті, викликає гарячу, зворушливу любов, і людина, яка за життя і нині, через сім з половиною десятків років після смерті, викликає дику, страшну ненависть. Усе це — Юзеф-Клеменс Гіньятович-Кошьчєха-Пілсудський, Комендант польських легіонів, Начальник Польської держави, яку він відродив після 123 років небуття.

Звідки взявся цей упертий литвин?

Юзеф Пілсудський народився 5 грудня 1867 року в селі Зулово на Віленщині в родині збіднілого поміщика з давнього і заслуженого для Речі Посполитої роду. Білевичі (а саме таким було дівоче прізвище матері майбутнього маршала) були родиною не менш знаною в Литві, аніж Пілсудські. «Був у Жмуді (нинішня Жемайтія, етнографічна область Литви. — *Авт.*) могутній рід Білевичів». Саме цими словами починається «Потоп», один із романів славетної трилогії Генрика Сенкевича, яка значить для поляків не менше, аніж «Війна та мир» для росіян.

Перший із багатьох парадоксів, які супроводжували Юзефа Пілсудського все життя і навіть після смерті, полягає в тому, що майбутній реаніматор Польської держави, власне, не був… поляком. Так само, як і Адам Міцкевич, він був литвином. Литвин — це не зовсім литовець у нинішньому розумінні слова. Це — шляхтич литовського або білоруського походження з Великого князівства Литовського, спершу самостійного, а потім об'єднаного з Королівством Польським в єдину Річ Посполиту. Переважна більшість із них до XVIII століття стала католиками і спольщилася настільки, що навіть не розуміла литовської мови, яка збереглася лише серед темних селян. Литвини розмовляли виключно польською (ну, і хіба ще латиною), не уявляли собі майбутнього своєї коханої Литви інакше, як спільним із Польщею, але все ж не були повною мірою поляками.

Утім, уся слава і материного, і батькового родів лишалася у

минулому, а майбутнє виглядало однозначним — уся Литва, а також і більша частина Польщі були складовими Російської імперії. Після поразки у Кримській війні і скасування кріпацтва Росія, здавалося, вийшла на шлях поступального розвитку і зростання своєї могутності. Жоден із «реалістів» не міг собі уявити, що могло би створити загрозу всевладдю росіян на батьківщині Пілсудського.

На формування особистості майбутнього диктатора Польщі вирішальний вплив справили три чинники — його походження, загальна атмосфера, що склалася в Литві після поразки повстання 1863 року, і навчання в російській гімназії. Пілсудський був нащадком тих, пише польський історик Мейштович, хто протягом століть ніс відповідальність за долю країни. Ніс добре чи погано, вів свою батьківщину до перемог чи до поразок, але ніс цю відповідальність. І це почуття відповідальності становило стрижень його характеру. Воно було аж ніяк не вдаваним і навіть не набутим. Це почуття було успадкованим, можна сказати вродженим.

Уже після смерті Юзеф Пілсудський здобув прізвисько «останній польський шляхтич». Його зовнішній вигляд, його погляди були типово старошляхетськими попри те, що в молоді роки він був соціалістом. Вибираючися в подорож, він завжди брав із собою три томи «Потопу» і образок Богоматері Остробрамської. Кардинал Каковський говорив про нього: «Пілсудський — це типовий польський шляхтич. Щодо існування Бога він має серйозні сумніви, а водночас до Богоматері виявляє дуже палку симпатію».

Лише за чотири роки до народження Юзефа нищівної поразки зазнало Січневе польсько-литовське повстання 1863 року. Більшість тогочасних аналітиків вважала, що ця поразка продемонструвала принципову неможливість звільнення Польщі з-під російського панування. Царат жорстоко розправлявся з усіма залишками культурної автономії на теренах колишньої Польсько-Литовської держави, поступово, але дедалі сильніше «закручував гайки». Отож дитинство та молодість Пілсудського припали на часи репресій, зневіри більшості поляків і литвинів (які не відділяли себе від перших) у самій можливості ефективної боротьби проти царату. І люди почали якось пристосовуватися. Мрії про незалежність своєї країни і відродження польської величі залишалися романтичним підліткам та небагатьом ідеалістам. Тим більше, що саме кінець XIX сторіччя став періодом бурхливого промислового розвитку Польщі. Російська Польща (так зване Царство Польське, а пізніше просто «Привіслянський край») стала найбільш індустріально розвиненим районом імперії

Романових. Зростання капіталів було нерозривно пов'язане з величезним імперським ринком. Але для цього треба було дуже «щільно» співпрацювати з російською адміністрацією. Відтак горді нащадки шляхтичів поступово виробляли два обличчя: одне — лояльних підданих імперії, які ніколи не виступлять проти будь-яких дій влади, інше — опозиціонерів, але таких, як ми б зараз сказали, «кухонних», які дозволяли собі вболівати за долю уярмленої батьківщини тільки у колі родини чи найближчих друзів. І тільки на словах. Дехто з них навіть виробив собі своєрідну захисну теорію — мовляв, я збагачуюся чи роблю кар'єру в російській армії або на цивільній службі, але не для себе, а для… добра Польщі. Героєм часу став Станіслав Вокульський зі знакового роману Болеслава Пруса «Лялька». Вокульський, колишній повстанець 1863 року, із червоними, навіки обмороженими у сибірському засланні руками, із великим самозреченням наживає собі багатство на поставках для… російської армії. Бідоласі гидко, звичайно, але що поробиш — це єдиний шлях до відродження Польщі. Ті ж, хто, як батьки Пілсудського, залишався в повній опозиції до російської влади, виглядали смішними і старомодними диваками.

Юзеф ходив до російської гімназії. Шкіл з іншими мовами викладання тоді в Литві просто не було. «Апухтінська», як її називали, школа не лише русифікувала. Головною метою виховання було переконати дітей у другосортності польської мови та культури, довести їм, що життєвий успіх можна осягнути лише на «общєрусскіх» шляхах. Когось ця школа ламала і на ціле довге майбутнє життя робила безхребетним конформістом. Пілсудський же щодня йшов до гімназії як на бій. Саме зі школи він виніс на все життя стійку ненависть не тільки до царя та його слуг, а й до Росії як такої, до російської мови та культури, які він, до речі, дуже добре знав.

Будучи ще гімназистом-старшокласником, він вирішив присвятити все своє життя одній-єдиній меті — руйнуванню Російської імперії. Не тільки відродженню Польсько-Литовської держави, а й звільненню від російського панування всіх поневолених імперією народів. І на відміну від багатьох, дуже багатьох романтичних юнаків не занехаяв через кілька років своїх ідеалів під тиском життєвих обставин. До досягнення сформульованих ще в юності цілей він методично й уперто йшов усе своє довге життя.

Від Токіо до Маґдебурґа

У біографії молодого Пілсудського можна провести чимало аналогій з життєписом іншої неперсічної фігури XX століття… Володимира Ульянова (Леніна). Так само, як і «вождя світового пролетаріату», Пілсудського за участь у студентських заворушеннях було виключено з першого курсу університету, до якого він уже більше ніколи не повернувся. Леніна виключали з Казанського університету, а Пілсудського — з Харківського, росіянина — з юридичного факультету, а литвина — з медичного. Але обидва назавжди залишили свою альма-матер у віці 18 років. Та оскільки Пілсудський був на три роки старший від Ульянова, то сталося це на три роки раніше — 1885 року. А вже через два роки Пілсудського було засуджено за підготовку замаху на російського царя Олександра III — саме за цей злочин було страчено старшого брата Леніна — Олександра. У випадку Пілсудського суд не мав практично ніяких доказів, відтак він, порівнянно з Ульяновим-старшим, відбувся легко — його «лише» вислали на 5 років до Сибіру, до Кіренська та Тунки. На відміну від Ульянова, який відправився цим же маршрутом за кілька років, Пілсудський не отримував практично ніякої матеріальної підтримки з дому, отож заробляв собі на хліб, навчаючи місцевих дітей іноземних мов та математики. Свого войовничого норову «останній шляхтич» не зрадив і в Сибіру — з трьох років заслання півроку він відсидів у в'язниці — за організацію кампанії непокори засланців царській адміністрації.

Після повернення із заслання 1890 року Пілсудський став одним із найактивніших діячів польського соціалістичного руху, а через кілька років — одним з батьків-засновників Польської соціалістичної партії — ППС. Сталося це за рік до того, як молодий Ленін — тоді ще Ульянов — заснував перший зародок марксистської партії в Росії — «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Незабаром колишній сибірський засланець створив і став головним редактором підпільної соціалістичної газети «Роботнік», яка стала центральним органом ППС, «колективним агітатором та організатором». Протягом двох десятиріч Пілсудський був одним із лідерів польських соціалістів. Його біографи ще й досі ламають списи навколо питання: чи справді він у молоді роки щиро перейнявся вченням Маркса і завданнями звільнення працюючого люду від капіталістичної експлуатації, а чи тільки розглядав соціалістичний рух як своєрідного «коня», який міг вивезти його до досягнення головної мети — здобуття Польщею незалежності і знищення Російської імперії? Адже в ті десятиріччя практично всі несоціалістичні партії в російській Польщі та Литві стояли на угодовських

позиціях і співробітничали з царським урядом, сподіваючися лише за сприятливого збігу обставин виторгувати у росіян якусь обмежену автономію в рамках імперії. Найпотужніша і найвпливовіша з цих партій — народові демократи, ендеки — підтримувала ідею «об'єднання всіх польських земель під скіпетром Романових» і обстоювала приєднання до Російської імперії австрійської Галичини та німецької Познані. Отож єдиною силою, що була готова не просто боротися проти Росії, а й боротися зі зброєю в руках, були соціалісти. Втім, і серед них єдності в цьому питанні не було. Якщо ППС розглядала завдання соціального та національного визволення як рівною мірою важливі, то інша партія — Соціал-демократія Королівства Польського та Литви (в її лавах «виховувалися», зокрема, одна із засновниць комуністичного руху в Німеччині Роза Люксембург та творець ВНК-ОГПУ-НКВС-КДБ «залізний» Фелікс Дзержинський) звинувачувала «пепесяків» у націоналізмі і близько до серця прийняла відоме твердження Маркса «Пролетаріат не має вітчизни».

На відміну від Леніна, Пілсудський не цурався індивідуального терору (втім, і більшовицький лідер відкидав цей метод «революційної боротьби» не з якихось етичних міркувань, а вважаючи його неефективним). Ще у найперші роки сторіччя пепеесівці здійснили низку терористичних актів проти представників царської адміністрації. У цьому їхні методи боротьби цілком збігалися з методами російських соціалістів-революціонерів, есерів. Бойовики ППС грабували банки та поштові потяги, передаючи здобуті кошти на «цілі революційної боротьби». Юзеф Пілсудський зажив слави чудового організатора таких акцій, так само, як трохи згодом його грузинський тезко — Йосиф Джугашвілі.

Після вибуху російсько-японської війни 1904 року Пілсудський терміново вирушив до… Токіо. Виходячи зі старої мудрості ірландських незалежників «Труднощі для Англії — шанс для Ірландії», він відправився до Острівної імперії з тим, щоб запропонувати японцям розгорнути скоординовану терористично-диверсійну кампанію в тилу російських військ силами польських соціалістів. Японський генеральний штаб відкинув план Пілсудського як фантастичний. Проте історія ця через деякий час стала відомою і змусила з огидою відвернутися від Пілсудського деяких його прибічників (так само, як не пішло на користь репутації Леніна співробітництво з німецьким Генштабом у роки Першої світової).

1905 року в Російській імперії почалася революція. Польща стала одним із районів найактивніших революційних боїв. Тут

Пілсудський почувався, як риба у воді. Він створював бойові організації, закликав до загального повстання. А проте, координувати свої дії з російськими соціалістами — есдеками, есерами, більшовиками, меншовиками — відмовлявся навідріз. Нова революційна Росія була для Пілсудського таким самим ворогом, як і Росія царська.

Саме така його непримиренна позиція стала чи не головною причиною розколу його партії. За Пілсудським пішла тільки меншість, яка утворила ППС-правицю, або ж офіційно — ППС-фракцію революційну.

Але хоч би як там було, революція зазнала поразки, і мета — створення незалежної Польщі — здається, відсунулася ще далі.

У когось іншого опустились би руки. Але не в Пілсудського. Вже 1907 року він приступає до створення в австрійській Галичині військово-спортивних організацій «Стшелєц» (Стрілець). До речі, українські «гімнастично-пожежні» товариства «Січ» та «Соколи» виникли в тій самій Галичині саме на противагу (і під великим впливом) польським організаціям Пілсудського. І хтозна, чи звалися б Українські січові стрільці саме «стрільцями», якби на назві «стшелєц» не зупинився Пілсудський.

Починаючи з 1908 року польський соціаліст налагодив співпрацю з австрійським Генштабом. Австрійці сподівалися, що Пілсудський напередодні великої війни з Росією нейтралізує пропаганду народових демократів з російської Польщі, які прагнули «об'єднатися» з Галичиною у складі Росії; а після вибуху війни допоможе перетворити запальних польських патріотів на гарматне м'ясо, яке покірно вмиратиме за інтереси Габсбургів. Пілсудський же розраховував, що австрійці не заважатимуть йому ідейно, технічно та фізично школити кадри для майбутнього польського війська, яке у великій європейській війні дійсно буде відважно битися з росіянами, але не за інтереси струхлявілої Дунайської імперії, а за власну державу.

Цей альянс викликав тоді і викликає досі чимало застережень морального характеру. Як міг такий патріот, як Пілсудський, співпрацювати з історичними ворогами своєї країни, «піти на службу» до тих, хто разом із росіянами та пруссаками за століття перед тим знищив і розділив Річ Посполиту? Та й імператору Францу-Йосифу якось непристойно зв'язуватися з соціалістом-терористом. Але політика — брудна річ. І кожна з двох сторін цинічно намагалася використовувати іншу у своїх цілях. Кому ж це вдалося краще? Відповідь відома: Австро-Угорська імперія безславно і безповоротно розпалася у листопаді 1918-го. А Пілсудському вдалося на руїнах трьох імперій відновити Польщу.

Велика війна, якої так очікував Пілсудський, вибухнула у

липні 1914 року. І відразу ж він розвинув суперенергійну діяльність. Як результат, незабаром Відень дозволив сформувати у складі австрійської армії добровільні польські легіони (і українські, до речі, теж). Військовозобов'язані за власним вибором могли вступати до цих легіонів добровольцями або йти служити до звичайних «загальноавстрійських» частин. Цісар зовсім не відкрив зелену вулицю полякам та українцям у їхніх прагненнях створювати масові національні формування. Згідно з таємними розпорядженнями Відня місцева влада мала чинити все можливе, аби до Польського легіону та до Легіону Українських січових стрільців не йшли представники «нижчих» верств населення — робітнича та селянська молодь, які мали б служити в австрійських частинах. Легіони розглядали як «забавку» для національно свідомих молодих українців та поляків, перш за все студентів та гімназистів, які би просто так помирати за цісаря не пішли, а могли б навіть бути джерелом якихось антиавстрійських виступів. Відтак національні легіони з австрійського штабу були немовби пасинками — їм давали найгірше озброєння, ставили на найнебезпечніші місця в бою тощо. І хоча Пілсудському вдалося «виторгувати» в австрійців польського орла на кашкети своїх легіонерів, на рукавах вони змушені були носити жовто-чорну пов'язку — кольори Габсбургів. День, коли Пілсудський був змушений почепити таку пов'язку, став, за його власним спогадом, днем найбільшого приниження в його житті. Пілсудському не вдалося отримати загального командування над усіма польськими легіонами. Формально він командував лише Першою бригадою. Проте він був «коханим Комендантом» для всіх легіонерів. І кожному з них передавалася непохитна віра Пілсудського, що легіонери проливають свою і чужу кров не заради чужого цісаря, а за власну батьківщину.

Легіони хоробро билися на фронті. Паралельно з цим Пілсудський створив із легіонерів і цивільних ПОВ — Польську військову організацію. Прикриттям перед австрійцями для неї була диверсійно-розвідувальна діяльність у російському тилу. Насправді ж «пеовяки» — еліта пілсудчиків, ті, кому Комендант беззастережно вірив і перед ким не приховував, що в будь-який слушний момент він готовий повернути зброю і проти австрійців. Коли визнає, що це буде в інтересах Польщі. Через п'ятнадцять-двадцять років бути пеовяком стало достатньою умовою, щоб майже автоматично увійти до складу еліти Польщі. На відміну від Леніна і Сталіна, Пілсудський і його спадкоємець Ридз-Смігли «членів партії з дореволюційним стажем» не розстрілювали.

У 1916 році явне небажання Пілсудського та легіонерів тягати каштани з вогню для Франца-Йосифа та Вільгельма II

стало очевидним. Польські легіони було роззброєно й інтерновано, а самого Пілсудського ув'язнено в тюрмі німецького міста Маґдебурґ. Проте було вже пізно. Пілсудський встиг викувати кадри обстріляних військових-патріотів, злютованих в єдину, хоч і таємну організацію.

Диво «змартвихвстаня» і драма 1920-го

Українське «воскресіння» тільки малою мірою передає диво, закладене в польське слово «змартвихвстанє». Понад сторіччя Польщі не було. Понад сторіччя поляки сподівалися на її відродження, а потім і вірити багато хто перестав. І в листопаді 1918-го, після революції в Німеччині, після краху Австро-Угорщини, Польща повстала з мертвих.

Якби малий Юзеф помер немовлям або ж російський вояк-конвоїр застрелив сибірського засланця, Польща, мабуть, усе ж відродилася б і вижила як держава. Бо це було спричинено багатьма геополітичними, економічними, соціальними, національними обставинами. А може, й ні. Бо другого такого Пілсудського, який би з такою упертістю, послідовністю, а головне, вірою йшов до досягнення цієї мети, не було.

За кілька років до Першої світової великий польський письменник Стефан Жеромський вирішив відвідати Пілсудського в курортному містечку Закопане. Жеромський довго його шукав і зрештою знайшов на околиці міста в найбіднішій хатині. Пілсудський сидів за столом в самих підштаниках (згодом з'ясувалося, що його єдині штани настільки подерлися, що він змушений був відіслати їх із сином хазяїна кравцеві у ремонт), пив свій улюблений міцний чай і розкладав пасьянс. «Не заважайте, я зараз», — сказав він Жеромському. За хвилину, закінчивши перекладати карти, Пілсудський засяяв і пояснив: «Я загадав — якщо пасьянс зійдеться, я стану диктатором відродженої Польщі. І він зійшовся». Це було б дуже смішно, якби Пілсудський справді через кілька років не став всевладним володарем держави, якої тоді ще не було.

На Різдво 1918 року у Варшаві ходив жарт: «Яка країна найбільша в Європі?» — «Польща. Бо вона не має кордонів ні на Сході, ні на Заході, ні на Півночі». В кожному жарті є частка жарту. Щойно виникнувши, польська держава відразу ж ув'язалася в цілу низку збройних конфліктів: з німцями — за Познань і Верхню Сілезію, з чехами — за Тешинську Сілезію, з

українцями — за Львів і всю Східну Галичину, з литовцями — за Вільнюс, з більшовиками — за Волинь і Білорусь.

Історія українсько-польської війни 1919 року достатньо відома. Українці в цій партії «грали білими» — на відміну від польських легіонів, корпус Українських січових стрільців австрійської армії не було розпущено. І восени 1918 року лише українці мали у Східній Галичині організовану військову силу. Але використати цю перевагу повною мірою ми не змогли. Героїзм і завзяття стрільців та молодших старшин нівелювалися нерішучістю та непослідовністю вищого державного і військового керівництва ЗУНР. Коли справи на фронті стали зовсім кепськими, Євген Петрушевич отримав титул «диктатора Західної Української Народної Республіки». Це було зроблено явно за прикладом сусідів-ворогів — за кілька місяців перед тим Юзеф Пілсудський став «Тимчасовим начальником Держави Польської». «Диктатор» — це, мабуть, ще більш круто, ніж «начальник держави». Але ж якби залізна воля до перемоги, твердість та стратегічний талант визначалися тим, який титул носиш! Знову ж, співвідношення сил, міжнародна ситуація і ще сотня об'єктивних причин. Але хтозна, як би воно все закінчилося, коли б галичани 1919 року мали вождя масштабу Пілсудського.

Ще не відгриміли останні залпи українсько-польської війни в Галичині, а Перший маршал Польської республіки вже думав про союз із… українцями. Ні, не з галичанами, а з наддніпрянцями.

Начальник відродженої держави був переконаний тоді (і з цим переконанням помер через півтора десятка років), що остаточне звільнення Польщі від Росії можливе лише за умови, що вільною буде й Україна. «Польща, яку ми створили, затиснута між Німеччиною та Росією, може існувати лише за винятково сприятливої історичної кон'юнктури», — казав він незадовго до смерті.

Пілсудський ще 1903 року уявляв собі майбутнє звільненої від влади царя своєї батьківщини як федерацію Польщі, Литви та «Русі» (під якою він розумів Україну). 1919 року його «федералістські» плани були ще ширшими. Він уявляв собі тісний союз усіх колишніх європейських колоній Росії — від Фінляндії аж до Грузії. Звичайно ж, центральне місце у цьому союзі мала посідати Польща. І Литва — мала батьківщина Пілсудського. Але вся конструкція в його очах втрачала сенс, якщо від російського панування не буде звільнено Україну. За 70 років до Збіґнєва Бжезинського Юзеф Пілсудський стверджував, що Росія перестане бути імперією і загрожувати безпеці сусідніх країн і цілого світу тільки за умови, якщо з-під її влади буде вирвано Україну.

Наприкінці літа — на початку осені 1919 року Пілсудський,

можливо, врятував… Радянську владу. Всі збройні конфлікти — і з українцями, і з німцями, і з чехами, і з литовцями — було вже виграно або ж «спущено на гальмах». А над червоною Москвою нависла страшна загроза — наступ Добровольчої армії Денікіна. Польські ж війська, які через півроку самотужки на рівних боролися із Червоною армією, безчинно спостерігали за вирішальною сутичкою з Білорусі і Волині. І хоч як просили, молили, наказували, погрожували керівники країн Антанти (безвільною маріонеткою яких, за твердженнями комуністичної пропаганди, нібито був Пілсудський), польські «жолнєжи» з місця не зрушили. Пілсудський пізніше відверто писав, що у разі перемоги білогвардійців і реставрації царської імперії навіть не йшлось би про вільні Україну та Балтію. Та й Польща могла в ліпшому випадку розраховувати на «етнічний кордон» (який згодом отримав назву лінії Керзона і став реальністю після Другої світової), а то й бути змушеною до якоїсь «федерації» з Росією. Відтак Маршал почекав, доки денікінців буде розгромлено, і… виступив у похід сам.

Тогочасний міністр військових справ і один з найближчих соратників Пілсудського генерал Сосновський вважав, що у січні 1920 року «польсько-російська війна фактично вже була завершена, оскільки мирні умови, запропоновані росіянами, були кращі за ті, яких ми прагнули». Справді, Польський сейм тоді вирішив обстоювати кордони, які зрештою і розділили Польщу і Радянську Росію у 1921 році і проіснували до 1939-го. А Ленін, який будь-що прагнув мирної передишки і перегрупування сил перед новим етапом Світової революції, запропонував полякам «міні-Брест» — на додачу до тих земель, які вони таки отримали, ще нинішні Хмельницьку, Мінську та частину Житомирської областей. «А військо наше було бідне і країна зруйнована, — продовжує Сосновський. — Однак Пілсудський пішов на Україну».

У вересні 1919 року війська української Директорії потрапили на Поділлі у так званий «трикутник смерті». Вони були затиснуті між червоними росіянами Леніна та Троцького на північному сході, білими росіянами Денікіна на південному сході та поляками на заході. Смерть заглядала в очі. І не лише людям — усій щойно народженій державі. Отож головний отаман Симон Петлюра просто мусив або ж згодитися на запропонований Пілсудським союз, або фактично капітулювати перед більшовиками, як зробили тоді чи через рік-два Володимир Винниченко і Михайло Грушевський. Рішення Петлюри виглядало вкрай болючим. Польська шляхта була історичним ворогом українського народу. Кривавилася свіжа рана ЗУНР — саме в цей

час пілсудчики розпинали українську Східну Галичину. Але все ж Петлюра згодився на мир і союз, визнавши українсько-польським кордоном майбутній кордон радянсько-польський. Слід зазначити, що при цьому Пілсудський отримував менше земель, аніж йому запропонував Ленін, і на додачу ще й війну з величезною Росією. Наддніпрянці ж фактично кидали напризволяще в біді своїх братів-галичан. Та Петлюра вирішив використати останній шанс зберегти державу — у союзі з поляками. Спробував. Не судилося.

На світанку 25 квітня 1920 року польські й українські війська перейшли в наступ по всьому українському фронту, а вже 6 травня практично без опору більшовицькі армії залишили Київ. Голоси всіх тих, хто називав війну з Радянською Росією шкідливою авантюрою, замовкли. «Честь і слава верховному вождю нашої армії», — змушений був проголосити у сеймі його голова, один з основних супротивників цієї війни та взагалі Пілсудського Войцех Трампчинський.

9 травня генерал Ридз-Смігли приймав на Хрещатику «парад переможців-визволителів». Скільки захвату це викликало у поляків тоді і пізніше! Лише один учасник того блискучого параду, ротмістр Тадеуш Махальський, охарактеризував його як грубу політичну помилку: «Український народ, що бачив у своїй столиці чужого генерала з польським військом замість Петлюри на чолі власних військ, не усвідомлював цього акту як визволення, а певніше як різновид нової окупації. Отож українці замість ентузіазму і радості зберігали понуре мовчання і замість того, щоб схопитися за зброю на захист отриманої свободи, залишалися пасивними глядачами». Може, саме тому ситуація змінилася блискавично. Вже 26 травня радянські війська перейшли в контрнаступ спершу в Україні, а тоді в Білорусі, а через два з половиною місяці поляки втратили не лише Київ, Мінськ та Вільнюс, а й побачили ворога за 13 кілометрів од Варшави. Над самим існуванням відродженої польської держави нависла смертельна небезпека. В окупованому Білостоці було створено Польський революційний комітет — зародок уряду Радянської Польщі, а командувач Західним фронтом Тухачевський відверто заявив у наказі своїм військам, що вони «через труп білопанської Польщі понесуть на своїх багнетах вогонь Світової революції на Захід Європи». У польському таборі панувала паніка. Багато хто тікав з Варшави на захід, сейм намагався домовитися з більшовиками про мир чи перемир'я на будь-яких умовах. Але тепер уже в Москві не хотіли миру. Здавалося, що ліквідація польської держави і приєднання Польщі до «братської сім'ї радянських республік» — справа кількох

тижнів.

І тут сталося «диво на Віслі». У серпневій битві під Варшавою радянські війська зазнали нищівної поразки і змушені були відступити. Звичайно ж, головною причиною «дива» став патріотичний підйом польського народу. Лише за липень 1920 року до Війська Польського зголосилося понад 150 тисяч добровольців. Проте міф, створений пілсудчиками і самим Пілсудським, стверджує, що виграв цю «битву за Польщу» він і тільки він. Польські історики вже цілком документально довели, що план битви розробляв не стільки Пілсудський, скільки генерали Розвадовський і Соснковський та французький радник Вейган. А під час вирішальних боїв загальне командування польськими військами здійснював зовсім не Пілсудський, а той же Розвадовський, Галлер та Сікорський. Напередодні польського контрнаступу Пілсудський вирішив особисто очолити ударну групу, яка мала завдати контрудару по арміях Тухачевського з півдня, з-за річки Вепш. Але по цих військах у свою чергу ударила Перша кінна армія Будьонного, і вплинути на результат битви під Варшавою угруповання на чолі з Пілсудським просто… не встигло. Тухачевського було розгромлено без нього. Це чи не єдиний випадок у новітній військовій історії, коли у вирішальний момент верховний головнокомандувач фактично добровільно відмовився від цього командування для того, щоб очолити якусь частину військ, яка, до того ж, як з'ясувалося, діяла на другорядному напрямку.

А втім, без Пілсудського не було би перемоги під Варшавою, хоча б тому, що не було б самої… Варшавської битви. На початку серпня багато хто з вищого військового і цивільного керівництва країни вважав, що слід без бою залишити Варшаву і відступати на Захід до колишньої прусської Польщі, кордони якої більшовики нібито не зважаться перейти. Авторитетний генерал Ройя вимагав від уряду змістити Пілсудського, випустити з в'язниць польських комуністів і намагатися через них домовитися з Москвою. Про що? Про умови капітуляції? Тільки залізна воля й авторитет Пілсудського вберегли все від розпаду.

Потім були ще перемоги над більшовиками на Німані. Але 18 жовтня Варшавський сейм уклав перемир'я з Москвою, а 18 березня 1921 року — і мирний договір у Ризі. Те, що мир, котрого якомога скоріше прагнули і Москва, і Варшава, було укладено лише через 5 місяців, викликане перш за все протидією Пілсудського. За свідченнями одного з його соратників, Медзінського, він «ще шукав можливості продовження війни далі, вже не стільки для короткострокової польської оборонної політики, скільки для реалізації договору з Петлюрою і

звільнення від більшовицької влади земель наддніпрянської України». Але вся Польща об'єдналася проти нього. Країна була змучена шестирічною війною, федералістські плани Пілсудського видавалися химерою, а польська мирна делегація, складена з його політичних противників, докладала всіх зусиль, щоб нову лінію кордону було проведено не надто далеко на сході — у сеймі просто не хотіли, щоб підданими Польщі стало забагато українців та білорусів. Головною ж умовою радянської делегації була відмова поляків від підтримки незалежності України. Після того, як польська делегація згодилася з цим, проблем практично не було.

Варшавська влада розірвала договір із Петлюрою. Проте Пілсудський усе ще не хотів визнати своєї поразки. Вже після перемир'я 12 польських кавалерійських полків здійснили рейд на Коростень, з тим щоб допомогти трьом петлюрівським дивізіям під проводом Омеляновича-Павленка закріпитися на Поділлі. Всіляко підтримували пілсудчики і похід військ Тютюнника на Радянську Україну в жовтні 1921 року. Настільки, що Рада міністрів навіть намагалася розпустити «Двуйку» — другий відділ Генштабу, який займався розвідкою та контррозвідкою — за дії, «спрямовані проти мирної політики держави».

Проте обидва ці походи закінчилися повними поразками. Той, хто зміг пробитися назад на польську територію, був інтернований. 15 травня 1921 року Пілсудський з'явився в таборі для інтернованих українських старшин у Щипьорні, віддав честь вишикуваним перед ним у дві шеренги офіцерам і сказав: «Панове, вибачте мені. Я вас дуже перепрошую».

Пілсудський завжди був переконаний, що війну 1920 року не було доведено до логічного кінця. Через місяць після перемир'я він сказав лідерові незалежницького руху кримських татар Каферу Сеїдахмету Кірімеру, якого приймав у своєму палаці Бельведер: «Доки численні народи залишаються під російським ярмом, дотя ми не можемо дивитися у майбутнє спокійно». А через 15 років, за місяць до смерті, звірявся своєму ад'ютантові: «Я програв своє життя. Мені не вдалося створити вільну від росіян Україну».

Ще одним болючим розчаруванням для Пілсудського стало категоричне небажання його земляків-литовців увійти хоч у якусь федерацію чи конфедерацію з Польщею. Більше того, 1920 року литовські війська воювали проти поляків у союзі з більшовиками. Генерал Люц'ян Желіґовський, такий самий литвин, як і Пілсудський, восени 1920 року формально вийшовши з польської служби, захопив зі своїми «добровольцями» Вільнюс і Віленщину, більшість населення яких складали спольщені литвини. Було

створено квазідержавне утворення — «Центральну Литву» (щось на кшталт «Молдавської» Придністровської республіки). Два роки Пілсудський умовляв литовців повернутися в «обійми польського брата» й отримати назад свою старовинну столицю взамін на «союз». Але литовці ніяк не згоджувалися з утратою незалежності. Тоді Віленщину було приєднано до Польщі, у складі якої вона й перебувала до 1939 року, а «невдячні брати»-литовці стали для пілсудчиків чи не страшнішим ворогом, ніж росіяни разом із німцями.

Може, це все й стало основною причиною того, що у 1923 році Пілсудський зрікся всіх державних посад і влади та відправився у добровільне заслання в містечко Сулеювек під Варшавою.

Санація та пацифікація

Після дводенних боїв у Варшаві 12—13 травня 1926 року пілсудчики зламали опір військ, що залишалися вірними законному демократичному урядові, і привели до влади свого вождя та кумира. Режим всевладдя Пілсудського існував у Польщі до самої його смерті у 1935 році, а фактично навіть довше, позаяк аж до чорного вересня 1939-го всю повноту влади у країні зберігали пілсудчики. «Пілсудський іде з демократією, і демократія приходить з Пілсудським», — стверджували прибічники Коменданта. Це, звичайно, абсолютно не відповідало дійсності. Створений під демократичними гаслами санації (оздоровлення) суспільства, боротьби з корупцією та захисту прав знедолених верств населення, режим насправді нічого спільного з демократією не мав.

З дев'яти років своєї практично необмеженої влади Пілсудський лише 25 місяців був прем'єром, принципово не бажав боротися за президентство. Більше того, Перший маршал республіки у 1928 році відмовився і від прем'єрства, формально залишився тільки… генеральним інспектором збройних сил. Якщо спершу якісь демократичні умовності зберігалися, то 1930 року було розігнано сейм і проведено масові арешти всіх політичних опонентів Пілсудського. Втім, арешти почалися ще раніше. Так, відразу після Травневого заколоту 1926 року (перепрошую, революції) за сфабрикованими звинуваченнями у фінансових махінаціях було заарештовано генерала Розвадовського, який, нагадаємо, командував польськими

військами під Варшавою у 1920 році. Через півроку генерал вийшов із в'язниці, але незабаром помер за загадкових обставин. Подейкують, що його отруїли. Але розслідування так ніхто ніколи і не проводив. Підживлювала ці чутки та дріб'язкова послідовність, з якою Пілсудський знищував (принаймні політично) всіх тих, хто міг суперничати з ним у популярності, претендував на лідерство в польському націонал-патріотичному таборі. Пілсудський дуже любив легенду про себе як про батька незалежності і єдиного творця держави і робив усе, щоб розбудувати і закріпити ту легенду. Він намагався поставити себе вище за будь-які державні посади, не кажучи вже про політичні партії, стати таким собі Батьком, чи навіть Дідом нації. Не випадково, що прізвисько Дзядек, Дідусь дуже часто вживалося на сторінках проурядової преси, і Пілсудський нічого проти такої фамільярності не мав.

Створений Пілсудським санаційний режим з позицій сьогодення не може викликати жодного захвату. Фактично всю владу було зосереджено в руках одного-єдиного клану — колишніх легіонерів та пеовяків. За екзальтованою патріотичною риторикою пілсудчиків у багатьох випадках крилася кричуща некомпетентність, а дуже часто і корупція, під гаслами боротьби з якою вони прийшли до влади.

Пілсудський, за його власними словами, абсолютно не розумівся на економіці і намагався не втручатися в ці питання. Тому політику пілсудчиків у цій сфері важко назвати ефективною. Досить зауважити, що аж до кінця існування Другої польської республіки у 1939 році так і не було досягнуто рівня промислового виробництва, який існував на цих землях у 1913 році.

Проте найбільші історичні претензії українці можуть пред'явити Пілсудському за його національну політику. Однією з підвалин санації була так звана пацифікація (умиротворення) національних околиць, перш за все українських земель. Мабуть, немає потреби переповідати широко відомі факти переслідування та утисків польською владою української культури, громадської активності, навіть православної церкви. Зауважимо тільки, що крилатий вираз «Чоботи найкраще чистити українською кров'ю» належить не Юзефові Пілсудському, а одному з пілсудчиків, який на практиці реалізовував політику пацифікації, ініційовану «коханим вождем». Залишається лише загадкою, як Пілсудський міг розраховувати на якусь співпрацю з українцями (хай не галичанами, а наддніпрянцями) у майбутньому. Чи він тоді вже не сподівався на реалізацію своїх федералістських планів?

Загалом, складається враження, що все чи майже все, що було

в Польщі доброго з кінця 1920-х до кінця 1930-х років, існувало і творилося не завдяки, а всупереч правлячому режимові.

Щоправда, слід зауважити, що в останні роки свого життя Пілсудський багато хворів, дуже постарів і не завжди був здатний займатися державними справами. Отож важко сказати, що було ініціативою самого Дзядка, а що творили пілсудчики від його імені. «Ця людина є абсолютно божевільною, — жалівся своєму ад'ютантові у 1934 році «головний пілсудчик» генерал Едвард Ридз-Смігли. — Рано чи пізно це вийде на яв, і тоді нас усіх спитають: а чому ви мовчали?» Водночас і сам Пілсудський не вважав своїх наступників гідними високої місії. Прем'єр Єнджеєвич у травні 1934 року розмовляв з Маршалом. Він запам'ятав, як «з-під густих, настовбурчених брів дивилися на мене очі, змучені турботою чи неспокоєм, очі людини стражденної і пригніченої. До кінця життя я не забуду виразу цього зболілого і змученого обличчя. Після довгого мовчання я почув пошепки сказані слова: «Ох, ці мої генерали. Що зроблять вони з Польщею після моєї смерті».

Життя після смерті

Юзеф Пілсудський помер 25 травня 1935 року. І Польща пережила тоді шок, який можна порівняти лише із шоком, якого зазнала Радянська Росія на 11 років раніше, коли помер Ленін.

Спадкоємцем Пілсудського на посаді генерального інспектора польських збройних сил, а фактично диктатором Польщі став Ридз-Смігли.

А ще через чотири роки, у вересні 1939-го, вся споруда, яку з такою упертістю та старанністю зводив Пілсудський, завалилася. Протягом кількох тижнів Гітлер та Сталін розгромили виплекану Дзядком армію і поділили його державу.

Проте фундамент виявився надзвичайно міцним. Польща Пілсудського була далеко не взірцевим суспільством. Та переконаність в абсолютній цінності власної незалежної держави увійшла у кров переважної більшості поляків саме за два десятиріччя існування «міжвоєнної», як кажуть наші західні сусіди, Польщі. І підважити цю переконаність не змогли ні п'ять з половиною років нацистської окупації, ні 45 років правління залежного від Москви режиму польських комуністів. Чи справді «змартвихвстанє» Польщі у 1918 році — в першу чергу заслуга Пілсудського? Однозначної відповіді на це питання не може дати

ніхто. Але, зрештою, нині це вже не так і важливо. Пілсудський нерозривно пов'язав своє ім'я у свідомості більшості поляків з відбудовою незалежності, зі створенням польської держави. Він вчасно народився, вчасно діяв — Польща на початку XX сторіччя потребувала саме такого діяча — і навіть вчасно помер: коли б Маршал дожив до 1939 року, то мав би чималі клопоти зі своїм посмертним іміджем. «Пілсудський здобув собі таку славу, яка у Польщі, напевне, вже не випаде нікому протягом наступної пари століть», — стверджує політолог та історик Мєчислав Прушинський. Згодимося.

Карл Маннергейм:
Маршал, який переміг Сталіна

Влітку 1987 року ми з друзями відправилися шлюпками в похід по шхерах Ладозького озера. Північна природа була

сповнена величі та якоїсь похмурої краси. Важко навіть було збагнути, яке, власне, «тисячоліття надворі». Здавалося, що з чергової протоки ось-ось випливе корабель із рудими засмаглими вікінгами в рогатих шоломах чи човен з білявими фінами у домотканих сорочках. Враження посилювала повна відсутність людей. Уже за кілька кілометрів від міста Сортавали не можна було зустріти живої душі. Кожний острів був безлюдним. Та на кожному з них можна було знайти сліди життя — старезну яблуню з покрученими вітами, напівзатоплену дренажну канаву, камені з фундаментів зруйнованих будинків… Лише черепа та людських кісток десь у траві бракувало для того, щоб здалося, що ходиш по руїнах середньовічного городища, сплюндрованого хижою чужинською ордою. Сплюндрованого жорстоко, дощенту, так, щоб і сліду не лишилося по його мешканцях. Утім, чому здалося? Власне, все так і було…

Ранньою весною за якихось п'ять десятків років перед нашою поїздкою люди, що споконвіку жили на цих островах, змушені були втікати світ за очі, покинувши свої домівки. Лічені старі, що вирішили залишитися під чужинською владою, прожили у своїх хуторах не більше двох тижнів — усіх їх було депортовано на північ Сибіру, і жоден (!) з них ніколи не повернувся ані до рідних згарищ, ані до своїх дітей, що втекли на захід. «Визволителі» так ніколи і не змогли «перетравити» болотяні землі на холодному краю землі. На кількох десятках островів просто неможливо було створити колгосп — не було і немає таких човнів, щоб возити з острова на острів трактор «Бєларусь» чи комбайн «Дон». Отож усі покинуті хутори було безжально і методично зруйновано.

Після радянсько-фінської війни 1939—1940 років Фінляндія втратила територію, де проживало 15 відсотків населення, «фінське Сочі» — Сортавалу, місто, де влітку часом можна навіть загоряти, найродючіші свої землі, які у росіян було визнано взагалі «непридатними для сільського господарства»…

Проте у кривавій, страшній, здавалося, безнадійній війні фіни відстояли найдорожче — свою незалежну державу. Фінляндія так ніколи і не стала ані «радянською», ані «народною» республікою, ні складовою частиною, ні сателітом СРСР. Енкаведисти так і не змогли провести масових депортацій «контрреволюційних і антирадянськи налаштованих елементів» з цієї країни, ніхто ніколи не заганяв у колгоспи хуторян Похьойс-Карьяли чи Кескі-Суомі, секретарі парткомів не розпинали кращих представників інтелігенції за «націоналістичні ухили у творчості», а роботяги Гельсінкі не втрачали поволі людської подоби під впливом загального свинства радянського життя.

Всім цим фіни величезною мірою завдячують графу Карлу-

Густафу-Емілю фон Маннергейму, маршалу та головнокомандувачу, регенту держави та президенту республіки, людині, яка двічі врятувала цю країну від червоного потопу, що мав би повністю залити її.

Шлях космополіта

Більшість з історичних діячів визначає сенс свого життя ще в ранній юності й неухильно прямує до раз і назавжди визначеної мети. А Карл Маннергейм знайшов своє призначення 50-річним. Потрібна була історична гроза у вигляді двох російських революцій 1917 року і кілька тижнів непростих роздумів та сумнівів, щоб генерал-лейтенант армії Миколи II написав заяву про вихід з російської служби і вирушив з Одеси на землю батьків, де він не жив 30 років, — створювати і захищати демократичну Фінляндію.

Досі точно не встановлено, в якому з маєтків свого батька — Лоухісаарі чи Вільнесі — народився майбутній маршал. Але достеменно відомо, що сталося це 4 червня 1867 року, і він був третьою дитиною одного з найродовитіших аристократів Фінляндії графа Карла-Роберта фон Маннергейма та його дружини Гелени, уродженої фон Юлін.

Пращури Маннергейма прибули до Швеції, яка володіла тоді Фінляндією, у XVII сторіччі з Нідерландів. Прадід Карл-Ерік був лідером Аньяльської ліги, яка боролася проти шведського короля Густава III; 1795 року засуджений до страти і лише завдяки королівському помилуванню зберіг життя; 1809 року, коли росіяни захопили Фінляндію, очолив делегацію станів новоствореного Великого князівства, яка домовлялася з російським царем Олександром I про статус країни у складі імперії Романових. Дід Карл-Густаф-Еміль (на честь якого і було названо нашого героя) був головою Вищого апеляційного суду Фінляндії і вченим-біологом, а батько — відомим поетом, письменником і підприємцем. Бізнесова діяльність графа виявилася цілком невдалою, він збанкрутував і виїхав до Парижа, де провів останні роки життя в колі богеми. Батькову нерухомість було розпродано, і мати з дітьми змушена була жити в маєтку своєї мачухи. Коли Карлу-Густафу-Емілю було чотирнадцять років, його мати померла, батька, який прожив іще 33 роки, він так ніколи більше й не побачив, і його освітою та вихованням зайнявся брат покійної матері Альберт фон Юлін.

І батькова, і материна родини належали до шведської аристократії Фінляндії, їхньою рідною мовою була шведська. Шведи захопили країну ще в XII столітті, і на початок XIX фінську мову було практично витіснено з усіх сфер культурного життя — нею розмовляли лише селяни, які, втім, складали 80 відсотків населення країни. Не випадково, що першим пунктом вимог (чи побажань) громадян Фінляндії, які Маннергейм-прадід привіз до російського імператора, було затвердження шведської як єдиної мови адміністрації і суду в новоствореному Великому князівстві. Національне фінське відродження почалося лише в середині XIX століття, і першою реакцією на це з боку шведської громади став випрошений у російського царя указ 1850 року, який забороняв видання книг фінською мовою. Лише за рік до народження майбутнього героя Зимової війни, у 1866 році, фінській громаді вдалося запровадити у початкових сільських школах викладання фінською мовою нарівні зі шведською.

Нині фінські патріоти намагаються довести, що родини Маннергеймів та Юлінів були двомовними, користувалися нарівні шведською і фінською, проте це виглядає доволі сумнівним. Принаймні 1918 року, коли Маннергейм повернувся до Фінляндії, він мав величезні труднощі у спілкуванні фінською, та й потім, до самої смерті, розмовляв першою державною мовою країни з дуже помітним акцентом, припускаючися багатьох помилок.

Хоч би як там було, середню освіту Маннергейм здобував шведською — і в Гельсінському приватліцеї у 1874—1880 роках, і в гімназії в Гаміні у 1881—1882-х, і в Гамінському кадетському корпусі у 1882—1886 роках. З кадетського корпусу майбутнього маршала було з ганьбою виключено за численні порушення дисципліни. Лише наступного року він екстерном склав випускні іспити у Гельсінському приватліцеї і, отримавши атестат про середню освіту, зробив другу спробу військової кар'єри. Хоча ще 1878 року у складі російської армії було створено окремі збройні сили автономної Фінляндії, молодий аристократ не горів бажанням служити в цьому провінційному корпусі. 1887 року двадцятирічний Маннергейм вступив до одного з найпривілейованіших юнкерських училищ Росії — Миколаївського кавалерійського в Санкт-Петербурзі. Так розпочалася його тридцятирічна військова служба в імперській армії.

У Санкт-Петербурзі юнкер уже не бешкетував і через два роки з відзнакою закінчив училище, отримавши звання корнета. Прослуживши два роки в Польщі, Маннергейм 1891 року повернувся до Петербурга і став корнетом лейб-гвардії Її Імператорської Величності Кінногвардійського полку — одного з

найпривілейованіших полків російської гвардії. Наступного року він одружився з Анастасією, дочкою генерал-майора від кавалерії Миколи Арапова і мав з нею двох дочок — Анастасію та Софію. Аристократичне походження та вдалий шлюб сприяли блискучій кар'єрі гвардійського кавалериста, натомість стримував її брак коштів — золота гвардійська молодь, як правило, жила набагато «ширше», ніж це дозволяла порівняно скромна платня молодшого офіцера. Маннергейм же з Фінляндії ніякої матеріальної підтримки не отримував. Хоча, звичайно, вирішальну роль у кар'єрі відіграли його особисті якості — розум, лідерські здібності та відвага на полі бою. Гвардії поручик Маннергейм стояв у почесному караулі під час коронації останнього російського царя Миколи II. А восени 1905 року за особливу мужність, виявлену у битвах з японцями під Сандепу, Інкоу та Мукденом, спеціальним указом імператора йому було достроково присвоєно звання полковника.

1906 року французький учений Поль Пелло звернувся до російського та китайського урядів за дозволом провести комплексну наукову археологічно-етнографічно-біологічну експедицію з Ташкента до Пекіна — дослідити Західний (російський) та Східний (китайський) Туркестан. Російський уряд поставив умовою участь у експедиції російського «вченого», яким став полковник Маннергейм. На його кандидатурі зупинивсь особисто начальник Генштабу Паліцин. Маннергейм «подав у відставку» і навіть спеціально з'їздив до Фінляндії, щоб отримати замість загальноросійського фінляндський паспорт.

Кінна експедиція тривала понад два роки і зібрала величезну кількість різноманітних наукових матеріалів. Здобув славу етнографа та географа також і Маннергейм, який зробив за час експедиції понад 1300 фотографій. 1200 зібраних ним експонатів матеріальної культури сартів, киргизів, уйгурів та тибетців склали спеціальну експозицію в Національному музеї Гельсінкі. Справжнім же підсумком його «наукової» роботи був секретний меморандум, де полковник обґрунтовував необхідність та можливість завоювання і включення до складу Російської імперії двох китайських провінцій — Сінцзяну та Ганьсу.

З 1913 року генерал-майор Маннергейм командував у Варшаві Окремою гвардійською кавалерійською бригадою, що складалася з лейб-гвардії Уланського Її Імператорської Величності полка і лейб-гвардії Гродненського гусарського полка.

Під час Першої світової війни бравий кавалерійський генерал послідовно командує бригадою, дивізією, оперативною групою з двох російських та трьох румунських дивізій, а з літа 1917 року — кавалерійським корпусом на Румунському фронті. Саме тоді він

отримав звання генерал-лейтенанта, а ще перед цим — повний набір найвищих російських військових орденів за особисту відвагу та вдале керування військами. Генерал, що дотримувався правих поглядів, украй негативно сприйняв крах російської монархії і «революціонізацію» армії. Його неприязнь до соціалістів з Тимчасового уряду була взаємною, і 20 вересня 1917 року бойового генерала було знято з командування корпусом і відправлено у резерв штабу Одеського військового округу. Попри те, що Маннергейм сам написав заяву про це, пославшися на поганий стан здоров'я, в наказі про його переведення відзначалося, що «Маннергейм недостатньо розуміє суть демократичних перетворень, які відбуваються в Росії, а його ставлення до військових комісарів Тимчасового уряду є неприпустимим».

Осінні місяці 1917 року, бездіяльно проведені Маннергеймом в Одесі, стали, як він напише у спогадах, найважчими в житті. Він бачив, як руйнується армія, якій віддав 30 років життя, як гине велика держава, якій вірно служив. Зайве, мабуть, казати, що Жовтневий переворот у Петербурзі граф сприйняв украй негативно. Про службу більшовикам мови бути не могло. Маннергейм вирішував іншу дилему: долучитися до російського білогвардійського руху, що саме виникав тоді, а чи послужити маленькій країні, в якій він народився півстоліття тому. Серед уродженців Фінляндії Маннергейм був найвищим за рангом і авторитетом воєначальником. І спікер фінського парламенту Свінхуфвуд буквально бомбардував генерала листами, молячи його повернутися на батьківщину і очолити створювану фінську армію.

Маннергейм чудово знав, що проти реальної незалежності Фінляндії виступають практично всі росіяни — від ультрамонархістів до комуністів. І цілком можливо, що йому доведеться зустрітися на полі бою зі своїми колишніми товаришами по зброї. Отож морально вибір був дуже важкий. Зрештою 1 січня 1918 року Маннергейм написав листа начальнику Генерального штабу з проханням звільнити його з російської служби у зв'язку з тим, що він переходить у збройні сили незалежної Фінляндії. І виїхав до Гельсінкі.

Війна за незалежність і будівництво лінії

Раднарком РРФСР офіційно визнав повну державну

незалежність України і Фінляндії в один і той самий день — 31 грудня 1917 року. Але то зовсім не означало, що нова демократична, чи то пак соціалістична, Росія справді почала будувати відносини зі своїми колишніми колоніями на засадах рівноправності та невтручання. Обом молодим державам довелося вести криваві війни за незалежність. «Маленька» різниця полягає лише в тому, що Фінляндія ту війну таки виграла, а Україна програла. Тому, попри всі відмінності у розмірах, кліматі, географічному положенні, національному характері і таке інше, таке інше, таке інше, обидві країни виступають одна для одної своєрідним дзеркалом — що б було, якби реалізувався цей шанс, якби країна пішла у 1918—1920 роках іншим шляхом…

4 грудня 1917 року сейм проголосив незалежність Фінляндії, а вже 28 січня 1918 року комуністична меншість у ньому здійснила спробу захопити владу в країні. Так почалася недовга, тримісячна, але дуже запекла війна між «червоними» і «білими» фінами. Маннергейм очолив Шюцкор (як називали себе «білі») ще 18 січня, отримавши від сейму мандат головнокомандувача. Проте справжньої армії не було ані в білих, ані в червоних. Були лише нечисленні погано озброєні і навчені загони з обох боків. Червоногвардійцям вдалося захопити невелику, але найгустіше населену і розвинену частину країни — все її південне узбережжя разом зі столицею Гельсінкі. Маннергейм змушений був перевести свій штаб до міста Ваза. У Фінляндії ще перебувало 40 тисяч військовослужбовців старої російської армії, яким Раднарком РРФСР наказав підтримувати «законний» уряд червоних у Гельсінкі. Отож першою операцією Маннергейма на фінській службі було роззброєння своїх колишніх товаришів по зброї з російської армії. Цим було одночасно вбито двох зайців — ліквідовано загрозу втручання цих військ у фінську громадянську війну і значно ліпше озброєно білогвардійські загони, які перед тим мусили воювати фактично голими руками. Згодом, у березні та квітні, в околицях Тампере, а також під Віїпурі основні сили фінських червоногвардійців було розгромлено, і «Фінляндська Соціалістична Республіка» наказала довго жити. Певну допомогу Маннергейму надали добровольці зі Швеції та німецький експедиційний корпус генерала фон дер Ґольца.

Хоча сам Маннергейм, якому в ході цієї війни було присвоєно звання генерала від кавалерії, не брав безпосередньої участі в організації репресій білих проти червоних, уже тоді фінські комуністи наліпили йому ярлик «генерала-м’ясника». Білі-бо справді не жаліли своїх червоних ворогів, і громадянська війна у Фінляндії була не менш жорстокою, ніж у Росії.

Під тиском Німеччини Радянська Росія у травні 1918 року

згодилася розпочати переговори про мир з білим урядом Фінляндії за посередництва Берліна. Проте більшовики свідомо затягували переговори, не бажаючи визнавати реальну незалежність колишньої колонії аж до осені 1918 року, коли в Німеччині сталася революція. Переговори відновилися лише 1920 року, коли Ленін висунув ідею про «міні-Брест» і вирішив домовитися заради «мирної передишки» не лише з Польщею та країнами Балтії, а й з Фінляндією. І мир між більшовицькою Росією та Фінляндією було підписано у жовтні 1920-го в естонському місті Тарту.

В цілому ж, порівнюючи історичні долі наших двох країн, переконуємося, що бідній маленькій Фінляндії поталанило більше, ніж Україні, — у грудні 1917 року армію Муравйова було направлено на Київ, а не на Гельсінкі. Оволодіння Україною більшовики визнали важливішим, аніж захоплення Фінляндії. А сил на вирішення обох цих завдань одночасно Радянський уряд Росії просто не мав.

Після перемоги над червоногвардійцями навесні 1918 року почали посилюватися суперечності між Маннергеймом та урядом і парламентом країни. Головнокомандувач вважав, що нова державна еліта зав'язала занадто тісні стосунки з Німеччиною. Це не подобалося йому, по-перше, через його загальну антинімецьку спрямованість, якої він набув у армії Романових, по-друге ж, генерал чудово розумів, що Німеччина неухильно наближається до нищівної поразки у Першій світовій війні. І пов'язувати долю молодої держави з кораблем, що йде на дно, принаймні необачно. Після поразки ж Німеччини, коли питання про обрання «королем Фінляндії та Карелії» родича Вільгельма II Фрідріха-Карла Гессенського відпало ніби само собою, регентом «королівства без короля» було обрано Маннергейма. Він стояв на чолі держави з грудня 1918-го до липня 1919 року і робив усе можливе, щоб закріпити її незалежність. Зокрема, генерал пропонував Колчаку, Денікіну та Юденичу підписати угоду, за якою російські білогвардійці визнали б незалежність Фінляндії, а фіни натомість допомогли б вигнати більшовиків з Петрограда. Проте «єдінонєдєлімщики» принципово відмовилися від такого компромісу.

Влітку 1919 року занадто правий і реакційний Маннергейм програв президентські вибори лівоцентристу Стольберґу і на 12 років відійшов від керівництва державою. Проте колишній регент і відставний генерал залишався дуже впливовим політиком, зберігав величезний авторитет в армії, був головою Фінського Червоного Хреста, очолював Скаутську організацію, Товариство допомоги дітям, був директором одного з найбільших у країні

Об'єднаного банку.

1931 року новий президент Реландер запросив 64-річного генерала очолити Раду оборони країни. Немолода вже людина розгорнула шалену активність на високій державній посаді. Маннергейм був переконаний, що більшовики ніколи не змиряться з незалежністю Фінляндії і за першої зручної нагоди спробують відновити контроль над колишньою провінцією Російської імперії. Тому він намагався сприяти розвиткові оборонної промисловості у Фінляндії (щоправда, без відчутних успіхів) і всіляко підвищувати боєздатність армії, покращувати її спорядження, «морально-політичну єдність армії та народу», як сказали б у Радянському Союзі. Проте улюбленим дітищем генерала стала система довготривалих фортифікаційних споруд на Карельському перешийку, яка дістала назву «лінії Маннергейма». Споруджувати укріплення фіни почали тут ще в 1920 році, але справжнього розмаху будівництво набрало тільки за Маннергейма. В будівництві лінії брали участь англійські, французькі, німецькі і бельгійські військові інженери-фортифікатори. Загальна довжина лінії складала 135 кілометрів — від Ладозького озера до Фінської затоки, а глибина — 95 кілометрів. «Лінія Маннергейма» включала в себе передову (зона загороджень), головну, другу і тилову смуги оборони, дві проміжні смуги і відсічні позиції.

Маннергейм так і не встиг добудувати свою лінію до нападу СРСР на Фінляндію. Однак і те, що вже було зроблено, являло собою одну з найпотужніших фортифікаційних ліній у світі. Багато європейських країн захоплювалися тоді таким будівництвом. Проте ні славнозвісна французька «лінія Мажіно», ні німецька «лінія Зігфріда», ні потужні чеські укріплення, ні радянські «укріпрайони» вздовж старого західного кордону не справили суттєвого впливу на перебіг Другої світової війни. «Лінія Маннергейма» виявилась єдиним прикладом справді ефективного використання такого типу споруд.

Зимова війна

Укладений у серпні 1939 року пакт Молотова—Ріббентропа, згідно з яким два хижаки — гітлерівська Німеччина і сталінський Радянський Союз — поділили сфери впливу у Східній та Центральній Європі, приніс незліченні страждання народам цього регіону. Визначив цей пакт і майбутнє Фінляндії. Вона мала

«влитися у братерську сім'ю радянських народів». Гітлер згодився, щоб Радянський Союз захопив «країну тисячі озер».

17 вересня 1939 року радянські війська вдарили в спину Польщі, яка стікала кров'ю в нерівній боротьбі з гітлерівською Німеччиною. Ще тривали конвульсії Польської держави, коли Радянський Союз в ультимативній формі запропонував Литві, Латвії, Естонії та Фінляндії укласти нові «Договори про дружбу та взаємну допомогу». Ці договори передбачали окупацію всіх чотирьох країн «обмеженими» контингентами радянських військ і припинення «антирадянської політики» — фактичне перетворення всіх цих малих держав на радянських сателітів. І це лише на першому етапі. Керівники колишніх російських колоній кинулися за допомогою і підтримкою як до Німеччини, так і до Британії та Франції. (А саме ж бо почалася «дивна війна» на Заході.) Нацисти грубо відповіли, що балтійці мусять слухатися Сталіна, а французи та британці висловили якісь там протести, на які Сталін не зважав. Відтак 28 вересня Естонія, 5 жовтня Латвія і 10 жовтня 1939 року Литва фактично капітулювали перед Сталіним, підписавши запропоновані договори. Керівники цих країн вірили і не вірили облудним радянським обіцянкам про «невтручання» у внутрішні справи, «повагу суверенітету» тощо. Заспокоювали себе тим, що «все одно іншого виходу немає», оскільки крихітні країни не здатні протистояти величезній радянській військовій машині, а реальної допомоги від будь-якої з великих держав не варто сподіватися. Вони були жорстоко покарані за свою слабкість, довірливість і надії «якось домовитися» — практично вся довоєнна політична еліта балтійських держав загинула у сибірських таборах, а народи зазнали незліченних страждань за 50 років радянської окупації. Вже влітку 1940 року державність трьох країн Балтії було ліквідовано і вони були анексовані Радянським Союзом. Капітулянтська ж позиція їхнього керівництва дозволила вибудувати міф про «добровільне возз'єднання» цих країн із СРСР.

І лише Фінляндія навідріз відмовилася підписати договір, що перетворював би її на фактичну радянську колонію. Це було 5 жовтня 1939 року — в той самий день, коли капітулювала Латвія. Сталін не чекав такої «впертості» з боку малесенької країни, яка в 55 разів (!) поступалася за населенням Радянському Союзові. Проте вже 14 жовтня СРСР запропонував Гельсінкі «компромісний» варіант: здати в оренду на 30 років порт Ханко для влаштування там радянської військово-морської бази, передати СРСР кілька островів у східній частині Фінської затоки, більшу частину Карельського перешийка та півострів Рибачий на півночі — всього 2761 кв. км в обмін на 5529 кв. км радянської

території у Карелії. Спершу нові радянські пропозиції викликали незгоди серед фінляндського керівництва. Майбутній президент країни Юго Паасіківі, який очолював фінську делегацію, назвав їх «поміркованими» і схилявся до того, щоб їх прийняти. Однак проти цього найрішучішим чином виступив Маннергейм. Справа полягала навіть не в тому, що навзамін за найгустіше (за фінськими, зрозуміло, мірками) населені райони країни пропонувалися безлюдні ліси та болота в Карелії — «два відра багна взамін за відро діамантів». Радянський Союз хотів без бою зайняти славнозвісну «лінію Маннергейма». В цьому випадку й так невисокі шанси фінської армії чинити успішний опір у разі радянської агресії зводилися практично до нуля. Сталін намагався використати досвід свого союзника Гітлера, який за рік перед тим спершу змусив Чехословаччину «добровільно» відмовитися від Судетської області разом з основними оборонними спорудами держави, а через півроку захопив безборонну країну. І 9 листопада фіни відхилили і другу радянську пропозицію.

У 20-х числах листопада в радянських газетах почала нагнітатися істерія щодо «постійних провокацій білофінської воєнщини на радянському кордоні», сповіщалося про «повстання фінських трудящих проти буржуазного режиму», а 28 листопада з'явилося повідомлення про «робітничо-селянський уряд», нібито створений в якомусь місті на південному сході Фінляндії. І 30 листопада радянські «визволителі» рушили «на допомогу» цьому міфічному урядові. Сталін і не приховував, що вирішив показово покарати Фінляндію за непоступливість. Ішлося вже не про «відсунення» кордону, який проходив у «небезпечній близькості до Ленінграда», а про завоювання маленької країни. В цей день на трибуні мавзолею поруч зі Сталіним стояв «видатний діяч міжнародного комуністичного руху» перший секретар Комуністичної партії Фінляндії Отто Куусінен, якому заздалегідь було відведено роль кремлівського сатрапа в підкореній Фінляндії. З радянських громадян фінського та карельского походження ще за два місяці до початку війни терміново почалося формування першої дивізії «Фінської народної армії», яка мала стати основою окупаційного корпусу в завойованій країні. Сталін наказав військам Ленінградського військового округу протягом двох тижнів зломити опір фінської армії та окупувати всю Фінляндію. Так почалася одна з найганебніших війн в історії XX сторіччя. Цікаво, що всю вищевикладену інформацію можна отримати з відкритих джерел — радянських центральних газет листопада-грудня 1939 року. Але ніколи потім у жодному радянському джерелі не зустрічалися згадки про «робітничо-

селянський уряд», на допомогу якому вирушили радянські визволителі. Героїчний, всенародний, самовідданий опір, який вчинила самозваним «визволителям» малесенька нація, зробив цю пропагандистську версію абсолютно неприйнятною. Проте ще й зараз, через два десятиріччя після падіння комуністичної влади, російські історики в один голос стверджують, що «причиною виникнення радянсько-фінської війни стала непоступлива позиція Гельсінкі, який не враховував побажання радянської сторони про територіальні придбання на Карельському півострові і деяких островах Фінської затоки». Про справжню причину війни — бажання фінів захистити свою свободу і незалежність, саме існування своєї держави від грубої і неспровокованої агресії — навіть не згадується.

З радянського боку, за нинішніми оцінками Москви, у війні брали участь близько 1 млн військовослужбовців. За деякими західними даними, їх було до 1,5 млн. Маршал Карл Маннергейм мав набагато менші сили. Радянське угруповання, зосереджене перед початком війни на кордоні Фінляндії, переважало її збройні сили за особовим складом в 1,6 раза, за кількістю гармат і мінометів — у 5,4, літаків — у 9,1, танків — у 88 (!) разів! Фінам вдалося виставити проти агресора 265 тисяч бійців. Лише 38 тисяч із них були кадровими військовими. Багато мобілізованих не мали навіть військової форми — лише військова пряжка на «домашньому» ремені та кокарда на цивільній шапці. Радянські «визволителі», взявши в полон такого ополченця, розстрілювали його як «бандита». Погано озброєна фінська армія відчувала брак боєприпасів: запас патронів — лише на два з половиною місяці боїв, артилерійських снарядів і мін — на один місяць.

І попри це війська генерала Маннергейма всю зиму чинили героїчний опір величезній радянській військовій машині. Лише в битві під Суомуссалве у грудні 1939 — січні 1940 років було практично повністю знищено 163-тю і 44-ту піхотні радянські дивізії. Як підсумок, радянські війська втратили під Суомуссалве понад 27 тисяч чоловік убитими і замерзлими, а втрати фінів склали лише 900 чоловік. Сталін, який перебував у стані певної ейфорії після переможної прогулянки радянських військ Західною Україною і Білоруссю за кілька місяців перед цим і після нищівної поразки, завданої японцям на Халхін-Голі, немовби потрапив під холодний душ. 7 січня 1940 року було створено Північний фронт, на Карельський перешийок безкінечним потоком гнали війська і техніку. Врешті величезна чисельна і технічна перевага радянських військ принесла свої результати — через три з половиною місяці запеклих боїв усі смуги «лінії Маннергейма» в західній її частині було прорвано, і 13 березня радянські війська

взяли місто Віїпурі (яке відтоді перетворилося на «русский город Виборг»). Шлях на Гельсінкі було відкрито. І все ж Сталін згодився з проханням фінського уряду про припинення бойових дій, і ще 12 березня (за день до взяття Віїпурі) було підписано фактично без обговорення, «не читаючи», радянсько-фінський мирний договір. За ним Фінляндія втрачала весь Карельський перешийок та узбережжя Ладозького озера, деякі райони в Карелії та на Півночі, віддавала-таки СРСР в оренду півострів Ханко. Здавалось би, Сталін переміг у війні, отримавши більше, аніж він вимагав у листопаді 1939-го. Але чому ж він відмовився від повного завоювання Фінляндії?

Насправді війна скінчилася ганебною поразкою СРСР. Фінські війська втратили загиблими 26 600 осіб (дуже істотні втрати для такої маленької країни — майже 1 відсоток населення). Сталін наприкінці війни заявив про 48 475 загиблих з боку СРСР. Згідно ж із поіменними списками, складеними у 1949—1951 роках Головним управлінням кадрів Міністерства оборони СРСР, радянські втрати в цій війні склали 126 875 осіб убитими, померлими від ран, хвороб і зниклими безвісти. Тим часом більшість західних істориків вважають і ці цифри заниженими й оцінюють кількість загиблих радянських військовослужбовців у 150—200 тисяч. Іще сотні тисяч поранених і обморожених. Версія про добровільне входження Фінляндської Радянської Соціалістичної Республіки до складу СРСР, про робітників і селян, які із сльозами радості на очах зустрічали радянських воїнів-визволителів, не проходила вже ніяк. А Сталін же вів велику гру. Він сподівався, зрештою, «визволити» всю Європу, якщо не цілий світ. І тому зараз, на самому початку Другої світової, Сталін не міг завдати такого удару по іміджу СРСР як «визволителя народів». «Радянізацію» Фінляндії було відкладено на потім. Це «потім», на щастя, так ніколи і не настало.

Десятки тисяч українців опинилися серед тих, хто безславно згинув на Карельському перешийку, воюючи проти народу, який захищав свою свободу, честь, людську гідність і краще майбутнє. Практично в кожній українській родині знайдеться якийсь далекий чи близький родич, друг, знайомий, односелець, який загинув чи був поранений «на фінській».

Реквіємом їм можуть служити слова Тараса Шевченка, присвячені другу, який загинув на іншій ганебній колоніальній війні — кавказькій:

«І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий! Не за Україну,

А за її ката довелось пролить
Кров добру, не чорну».

Що ж до фінів, то за 70 років, наскільки мені відомо, ми не спромоглися в жодній формі вибачитися за те, що намагалися разом з росіянами та іншими народами неозорого Радянського Союзу зробити з цим волелюбним народом. Точніше, намагалися зробити нашими руками комуністичні бонзи.

Війна і мир

Зимова війна 1939—1940 років, у якій Маннергейм відстояв незалежність своєї країни від Сталіна, мала наслідки не лише для Фінляндії. Розлючений величезними втратами та ганебною неспроможністю швидко подолати настільки слабшого супротивника, Сталін вигнав з посади наркома оборони «залізного» Климента Ворошилова. А Гітлер, який уважно стежив за «успіхами» свого нового союзника на Карельському перешийку, за підсумками Зимової війни пророк: «Радянський Союз — колос на глиняних ногах». Якщо вже, мовляв, маленька фінська армія могла так довго й успішно чинити опір Червоній армії, то вермахт рознесе її на шматки за кілька тижнів. Гітлер не врахував, що завойовувати чужі країни і боронити власну — зовсім різні речі.

А після Зимової війни Фінляндія почала помалу зализувати рани, розміщати людей, вигнаних зі своїх домівок, на захоплених Совітами землях, будувати якісь укріплення на новому східному кордоні. Але трохи більше ніж за рік розпочалася німецько-радянська війна. Вже силою самих обставин «обрізана» Радянським Союзом Фінляндія була втягнута у війну на боці Німеччини. Фіни вийшли на свій старий кордон на Карельському перешийку, замкнувши з півночі кільце блокади Ленінграда, й окупували райони радянської Карелії, населені переважно не росіянами, а саме карелами (більшість із яких, до речі, 1944 року пішла на територію Фінляндії разом із «загарбниками»). Проте Гітлер був дуже незадоволений діями свого північного союзника, вимагаючи від нього активніших дій під Ленінградом чи перерізати Мурманську залізницю, яка була однією з основних артерій доставки англо-американських товарів за ленд-лізом.

Маннергейм не проявляв надмірної активності. Він був зовсім

не в захваті від нацистського режиму, і в союзники до Гітлера його загнала лише лиха доля. Маршал Фінляндії (це звання він отримав як подарунок до 75-річчя 4 червня 1942 року) шукав можливостей вивести свою країну з війни, зберігши землі, захоплені було СРСР у 1940 році. Це, звичайно, було програмою-максимум. Як мінімум треба було зберегти державу як таку. Після перелому у війні, після Сталінграда та Курська поразка Німеччини ставала дедалі реальнішою, і над незалежністю Фінляндії знову нависла загроза.

Верховний головнокомандувач уже давно був практичним правителем Фінляндії. І влітку 1944 року, на чергових президентських виборах, що проводилися попри військовий час, цей стан справ було формалізовано — маршал отримав повноваження президента. Саме Маннергейму та його команді вдалося вивести країну з війни без окупації її радянськими військами. Щоправда, втрачені 1940 року землі знову відійшли до Радянського Союзу, і до них долучився ще район Петсамо. Але все ж таки Фінляндія не перетворилася на радянського сателіта, як це сталося, наприклад, з такими країнами, як Угорщина чи Чехословаччина.

Попри особливий характер відносин, які склалися у Фінляндії з «великим східним сусідом» після Другої світової війни, — а Фінляндія не була членом ані НАТО, ані Європейського союзу, і її господарство було зорієнтоване переважно на радянські ринки, — ані основи ринкової економіки, ані багатопартійна демократична система у країні ніколи не були демонтовані.

Маннергейм же 1946 року не став повторно виставляти свою кандидатуру у президенти. 79-річному маршалу вже важко було керувати державою за станом здоров'я.

Вийшовши у відставку, він прожив іще п'ять років. Більшу частину цього часу хворий Маннергейм провів на швейцарських курортах і помер у Лозанні 27 січня 1951 року. Тіло його поховано на Центральному військовому цвинтарі у Гельсінкі, а пам'ять залишається в серцях фінів.

Заповіт Маннергейма

«Я хочу, щоб у свідомості майбутніх генерацій закарбувався лише один урок: незгода у власних лавах є смертельнішою за ворожі мечі, а внутрішні розбіжності відчиняють двері іноземним загарбникам. Народ Фінляндії показав у двох війнах, що єдина

нація, навіть мала настільки, наскільки це взагалі можливо, здатна витримати небачений тиск і завдяки єдності пережити найстрашніші випробування, які тільки може принести доля».

Карл-Густаф-Еміль
фон Маннергейм

Едуард Бенеш: Президент, який двічі втратив республіку

Слава, слава, Президенту, слава!
Слава, слава, Найдорожчий, слава!
Жий многа літа, в щасті, здоровлі,
В користь народа довго працюй!
В наших молитвах ми Христа благаєм,
Сили й здоровля щоб Тобі послав.

Михайло Баланчук. Привіт з Карпат

другому президентові. — Ужгород, 1937

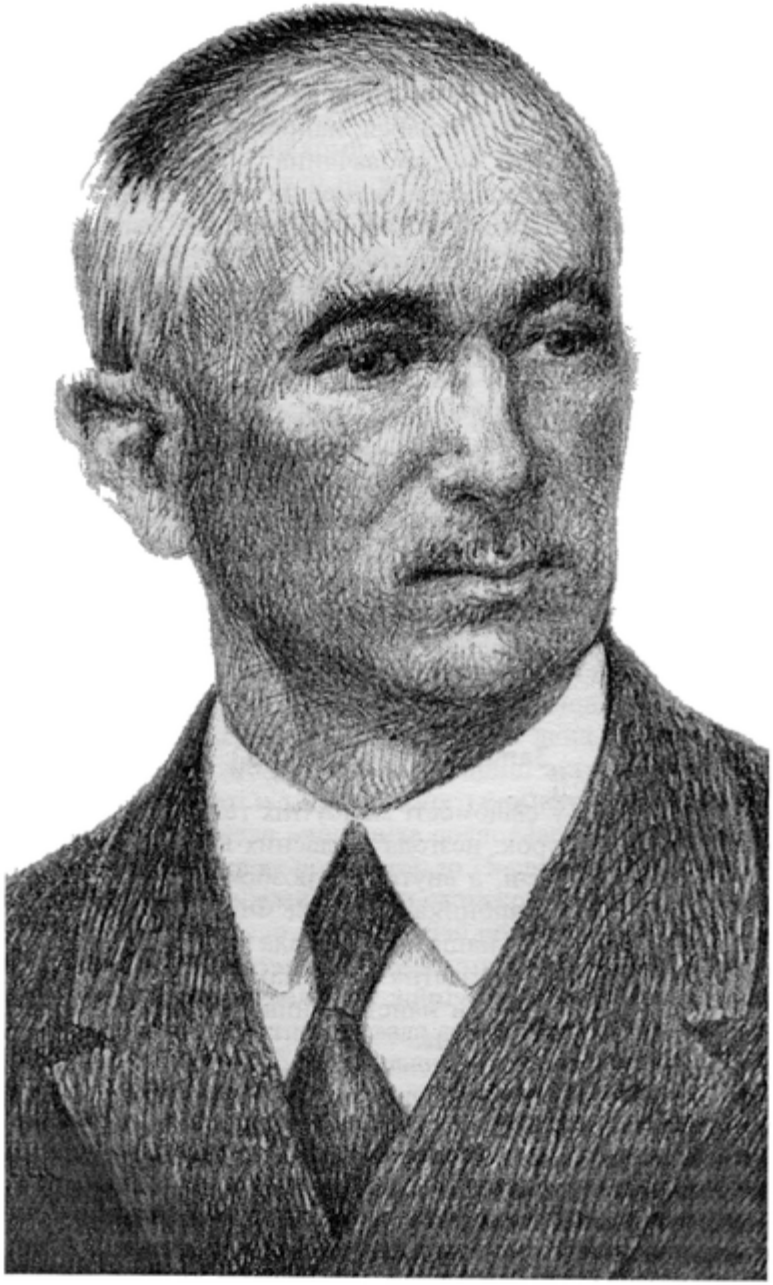

У середині тридцятих років минулого століття Чехословацька республіка залишалася єдиним острівцем демократії та стабільності в океані тоталітаризму та авторитаризму, що розливався в Центральній Європі. Що являли собою «закляті друзі»-близнюки — гітлерівська Німеччина та сталінський Радянський Союз, — нині загальновідомо. Але й Польща маршала

Пілсудського, Румунія генерала Антонеску та Угорщина адмірала Горті дуже мало нагадували демократії в сучасному розумінні цього слова.

Звичайно ж, довоєнна держава чехів та словаків не була ідеальним суспільством і мала свої проблеми. Та все ж, гортаючи пожовклі книги та газети того часу, дедалі більше пересвідчуєшся, що два професори — Томаш-Ґарріґ Масарик та Едуард Бенеш — створили дуже симпатичну державу. Настільки демократичну і гуманну, наскільки лише дозволяли час і оточення. І важко собі навіть уявити, які, мабуть, шекспірівські муки переживав президент Чехословаччини Бенеш, котрий успадкував державне кермо від свого учителя і друга Масарика і припустився до загибелі цієї держави. Причому двічі.

Як Еда став не шевцем, а професором

Едуард Бенеш народився 28 травня 1884 року в селі Кожлани неподалік Пльзеня. Він був наймолодшою, десятою, дитиною в сім'ї небагатого селянина Матея Бенеша. Невеликий шматок батькового піщаного ґрунту не міг прогодувати численну родину, отож Матей завів собі ще й міні-цегельню. Протягом багатьох років він щодня до пізнього вечора порався по господарству, а вставав о другій годині ночі і йшов до цегельні. Працював завжди один, без жодних помічників, і десь на ранок чергова партія цегли була готова. Він сам накладав її на воза і сам розвозив покупцям, принагідно скуповував збіжжя і продавав його у Пльзені, обробляв землю. Через багато-багато років, коли син старого Матея став президентом республіки, він офіційно встановив для себе 15-годинний робочий день. На запитання з цього приводу Едуард Бенеш волів узагалі не відповідати, але зрештою не витримав: «Мій батько працював більше».

Брати Вацлав і Войта стали вчителями, причому найстарший Вацлав «доріс» від учителя сільської початкової школи до директора гімназії у Празі. Ян, якого всі в родині вважали найздібнішим, ще в молодому віці емігрував до Америки, щоб уникнути служби в ненависному австрійському війську, і став за океаном столяром. Ладислав вивчився на залізничного машиніста. Сестри повиходили заміж за кожланецьких селян.

Малий Еда зростав у атмосфері важкої праці і постійного прагнення до самовдосконалення. 1896 року він закінчив початкову школу в Кожланах, і на тому, вирішив батько, його

освіта мала закінчитися. Матей віддав сина в підмайстри до кожланецького шевця попри те, що Едуард дуже хотів учитися далі. Цілий рік майбутній голова Ліги Націй вчився шити чоботи та черевики, і лише настійливі прохання старших братів-учителів пом'якшили серце старого Матея: зрештою він дозволив синові поступати до Промислової школи в Празі (щось на кшталт нашого ПТУ). Але замість цього Едуард успішно склав іспити до VI чеської гімназії на Виноградах, яку й закінчив 1904 року — двадцятирічним переростком. Бенешеві випускні оцінки в гімназії не найблискучіші — за шестибальної системи в його атестаті немає жодної «шістки», п'ять «п'ятірок» і сім «четвірок». Проте саме гімназичні роки Бенеш потім згадував як час найінтенсивнішої роботи в своєму житті. За ці роки «темний селюк» перетворився на всебічно, енциклопедично освіченого інтелігента. Вже гімназистом-старшокласником він робив професійні переклади з французької, чим, разом із приватними уроками, і заробляв собі на життя та плату за навчання. А ще Бенеш грав у любительських спектаклях і став найкращим футболістом гімназії. Щоправда, спортивна кар'єра скінчилася рано — в одному з матчів він отримав відкритий перелом ноги і потім до смерті накульгував.

Закінчивши гімназію, Бенеш вступив на філософський факультет Празького університету, вивчаючи паралельно також романські та германські мови. 1905 року, коли Едуард закінчив перший курс, сталася зустріч, яка дуже багато вирішила в його житті.

55-річний Томаш-Ґарріґ Масарик на той час був не просто професором Празького університету та визнаним у всій Європі вченим, філософом, політологом, депутатом імперського парламенту. Масарика називали «некоронованим королем Чехії», «батьком нації». Справді, в чеських землях не було людини, яка користувалась би більшим авторитетом. Він був вихователем, наставником і духовним лідером цілих генерацій чеської демократичної інтелігенції. І зустріч та справила величезне враження на… Масарика. Проговоривши кілька годин із 21-річним студентом, зовсім не екзальтований, а радше скептичний та іронічний Масарик прийшов у захват. Він характеризував Бенеша як «романтика реалізму», «арістотельський тип». Саме за рекомендацією Масарика Бенеш отримав від французького уряду стипендію на дворічне навчання в Сорбонні і новий 1905/06 навчальний рік зустрів уже в Парижі.

Стипендія передбачала лише звільнення від плати за навчання — оплачувати житло та харчуватися студент мав сам. Родина нічим не могла допомогти Бенешеві, і він вирушив до

столиці Франції, маючи в кишені 60 крон. Але ще у Празі домовився відразу з кількома чеськими газетами та журналами, що буде їхнім паризьким кореспондентом. Це мало дати хоч і невеликий, але заробіток.

Бенеш учився на філософському факультеті Сорбонни, де окрім філософії вивчав італійську, російську та англійську мови. Паралельно він став студентом Вільної школи політичних та соціальних наук, де вивчав політологію. Був активістом чеського спортивного клубу «Соколі» та чеської соціалістичної спілки «Ровност» у Парижі. Лише за один 1906 рік у вільний від навчання на двох факультетах час 22-річний студент опублікував 71 статтю в різних празьких газетах та журналах (жив на ці невеличкі гонорари), 19 статей у французькій пресі (французам-бо треба було пояснювати, чого хочуть чехи, а інколи взагалі, хто такі чехи), переклав з англійської на чеську книгу Бернарда Шоу «Англійські фабіанці і німецькі соціал-демократи».

Бенеш провів півроку в англійських університетах і рік — у Берліні. Як підсумок — через чотири роки після закінчення гімназії замість диплома він захистив у Школі політичних наук у Парижі докторську (приблизний аналог нашої кандидатської) дисертацію «Австрійська проблема і чеське питання», через рік у Сорбонні — іншу дисертацію «Походження і розвиток сучасного політичного індивідуалізму». Габілітований (тобто став почесним доктором — приблизний аналог нашого доктора наук) Бенеш був уже у Празі в 1912 році. Йому було тоді лише 28 років!

З Парижа Бенеш окрім двох дисертацій привіз іще й дружину. Гана Влчкова була дочкою бідного залізничника. Але її найліпша подруга Атя Олічова — єдиною донькою празького поліцмейстера. Отож, коли Атя поїхала вчитися до Парижа, вона впрохала батьків, щоб вони оплатили навчання й Гани. Едуард познайомився з обома дівчатами і закохався в Гану. 6 листопада 1909 року, вже у Празі, зіграли весілля. І дружина, і її подруга на ціле життя стали вірними помічницями Бенеша в його науковій, а згодом і політичній роботі. На вимогу Аті молоде подружжя оселилося у величезному будинку поліцмейстера, де й жило до 1915 року, коли Бенеш був змушений тікати за кордон, а Гану та Атю кинули до в'язниці за звинуваченням у державній зраді.

З 1908 року доктор Бенеш викладав у Празькій торговельній академії, університеті та політехнічному інституті. Попри загальноєвропейське визнання, яке він уже почав здобувати як учений, до самої вимушеної еміграції 1915 року Бенеш так і не отримав посади штатного професора — австрійська влада вважала його (й цілком слушно) небезпечним ворогом існуючого державного ладу.

Вражають широта та різноманітність наукових інтересів Бенеша. Він займався науково-викладацькою роботою як основним видом діяльності лише шість років. Але встиг залишитися в історії науки як один із засновників сучасної соціології. Його професійно цікавили проблеми демократії і соціальні питання в найширшому розумінні, соціалістичні рухи і проблеми клерикалізму, реформування системи освіти в Австро-Угорщині, Бельгії, Ірландії та Швейцарії, він глибоко аналізував питання світової політики: французько-німецькі та британсько-німецькі суперечності, французько-британське зближення і посилення західних впливів у Росії, небезпеку пангерманізму. Бенеш написав монографію, присвячену особливостям англійської національної психології і специфіці британського робітничого руху, обґрунтував внесок журналістики у розвиток демократії, аналізував проблеми тиску капіталу на вільну пресу.

У ці роки Бенеш поступово відійшов від марксизму, яким захоплювався у студентські роки, і відкинув для себе вчення про класову боротьбу як основний рушій суспільного прогресу. Молодий професор вступив до Чеської прогресивної партії, але на прохання Масарика, який на той час очолював Партію реалістів, відредагував програму цієї партії. Дуже часто друкувався на сторінках центрального органу соціал-демократів «Права ліду». Взагалі за кілька років після повернення з-за кордону Бенеш став одним із помітних діячів ліберально-соціалістичного табору чеської політики, визнаним лідером якого був Масарик. Протистояли їм чеські консерватори, очолювані головою Аграрної партії Карелом Крамаржем. Але всі чеські політичні сили разом головним супротивником вважали імперську владу у Відні. Щоправда, відверто вести мову про незалежність ніхто не зважувався (це ж бо була державна зрада), але ідея про перетворення двоєдиної монархії на триєдину, надання чеським землям у рамках імперії таких самих прав, які мала Угорщина, була дуже популярною.

Бос Мафії та голова Ліги Націй

У перші дні Першої світової, згадує Масарик, по дорозі до редакції газети «Час», навколо якої гуртувалися опозиційні Австрії чехи демократичної, а отже профранцузько-британської орієнтації (консерватори, які дуже любили царську Росію, мали свої «Народні лісти»), він зустрів Бенеша. Едуард сказав старшому

другові, що його мучить сумління — треба щось робити, коли прогнила Австрія жене чехів на убій за свої інтереси. «А я вже роблю», — сказав Масарик. Так, у липні 1914 року, прямо на вулиці було закладено основу чесько-словацького національного опору. Професори прийшли до висновку, що для цього є два рівною мірою важливих завдання — по-перше, провадити агітацію в самій Чехії, з тим щоб чехи саботували війну, а на фронті за першої-ліпшої нагоди здавалися ворогам австрійців, по-друге, домогтися від держав Антанти визнання чеського та словацького народів самостійною політичною силою, що бореться разом із союзниками проти німецько-австрійської коаліції. Отож Масарик вирушив через Німеччину та нейтральну Голландію до Франції, а Бенеш узяв на себе зобов'язання створити на батьківщині підпілля.

Пізніше англійський біограф Бенеша Генінгсгем писав: «У той час як Масарик був тим великим вождем, що визначав напрям політики, Бенеш був тим, хто надавав їй практичних форм».

Створену ним підпільну організацію Бенеш назвав Мафією. На початку минулого століття це слово ні в кого не асоціювалося з організованою злочинністю. Так споконвіку звалися таємні товариства сицилійських селян, що створювалися для захисту земляків від чужоземних правителів. Бенешева Мафія за якихось півроку стала чудово організованою структурою, настільки масовою, наскільки це дозволяли умови підпілля. З десяти членів Ради Мафії на чолі з Бенешем семеро були докторами філософії. І саме ці кабінетні вчені та професори змогли реально очолити і спрямовувати у потрібне русло антиавстрійський опір. Чехи і справді не воювали за Австрію — вони здавалися в полон росіянам та італійцям і поодинці, і цілими батальйонами. Але 1915 року австрійська таємна служба натрапила на слід Мафії. Члени Ради д-р Ратин, д-р Гербен, д-р Шайнер і Вацлав Клофач були заарештовані та засуджені до страти. А Бенеш за рішенням Ради нелегально перейшов німецький кордон, дістався Швейцарії, а звідти Парижа.

1916 року в столиці Франції було створено Чехословацьку національну раду, яка трохи згодом проголосила себе не багато не мало… урядом Чехословацької держави. Держави, якої ніколи не було, але яку Масарик з Бенешем вирішили неодмінно створити після перемоги Антанти. Саме Національна рада домоглася, що з полонених чехів та словаків в Італії, Росії, а потім і у Франції було сформовано чехословацькі легіони, які воювали проти німців та австрійців. Головою Нацради був Масарик, його заступником представник чеських правих старий мірошник з села Кляшториці Йозеф Дюріх, який перед війною багато років

очолював фракцію Чеської аграрної партії в австрійському парламенті. Проте справжньою душею Нацради був її секретар Бенеш. Використовуючи свої особисті зв'язки в науковому та політичному світі Франції, Британії та США, він розгорнув безпрецедентну агітаційну кампанію за чеську справу. Адже Захід треба було ще переконувати, що чехи хочуть боротися проти австрійців та німців, а декому доводити, що чехи взагалі існують.

Влітку 1917 року під Зборовом на Тернопільщині 11 полків чеських легіонів у Росії практично самотужки зупинили наступ австро-німецької армії після того, як розагітовані більшовиками російські війська розбіглися. А на початку 1918 року чехословацькі легіонери дуже активно доклали рук до повалення влади більшовиків на величезних просторах Сибіру.

Не випадково французький прем'єр Пуанкаре проголосив 1919 року у Версалі: «Чехословаки завоювали свою свободу в Сибіру, в Італії та Франції».

А поки що Масарику та Бенешу вдалося зробити, здавалося, неможливе — до жовтня 1918 року, коли Німеччина та Австро-Угорщина були змушені визнати свою поразку, Чехословацьку національну раду, а отже, й неіснуючу ще державу, офіційно визнали і Франція, й Велика Британія, й Італія!

28 жовтня 1918 року у Празі було проголошено Чехословацьку республіку. Вже через 4 дні Бенеш добрався через Швейцарію та охоплену революцією Німеччину додому. З тим щоб зайняти пост міністра закордонних справ нової республіки. Він очолював зовнішньополітичне відомство без перерв 17 років. Доти, поки не змінив Масарика на посту президента.

Бенеш фактично керував чехословацькою делегацією під час підготовки та укладення Версальського мирного договору. Причому претензії Бенеша вразили союзників своєю нахабністю. Він вимагав, щоб новостворена Чехословаччина отримала від Німеччини та Австрії репарації, а до її складу було включено, окрім отриманих зрештою земель, ще й усю Сілезію та Лужиці, де чехів узагалі не було (в Сілезії, особливо Східній, був певний відсоток поляків, а в Лужицях — трохи напівасимільованих лужицьких сербів). Проте це, мабуть, були явно завищені вимоги. Зрештою Бенешу вдалося домогтися, щоб до нової держави було включено всі райони з мішаним чесько-німецьким, чесько-польським чи словацько-угорським населенням, навіть ті, де частка чехів чи словаків не перевищувала 5 відсотків. Приєднали до Чехословаччини й українське Закарпаття, яке отримало офіційну назву «Пудкарпатска Русь».

У Версалі австрійська делегація стверджувала, що на території колишніх австрійських провінцій Чехія та Моравія

мешкає щонайменше 2,5 млн етнічних німців. Бенеш з обуренням звинуватив австрійців у дезінформації, заявивши, що німців не більше 1,2 млн. Союзники повірили Бенешу, а австрійці отримали попередження за неетичну поведінку. Але сам Бенеш чудово знав, що австрійські цифри є абсолютно точними!

Як наслідок, за даними першого перепису населення Чехословаччини 1921 року (який, мабуть, дещо завищив частку чехів та словаків), серед громадян нової держави 23,4 відсотка складали німці, 5,6 — угорці, 3,5 — українці, 1,4 — євреї і 0,5 відсотка — поляки. Із чехів же зі словаками Масарик (сам словак за походженням) та Бенеш «створили» єдину націю «чехословаків». Звичайно ж, із чеською мовою як літературною.

Виступаючи в 1919 році зі своєю першою промовою в парламенті, Бенеш казав: «Наша держава буде найдемократичнішою в Європі. Нашу державу створила маленька людина. Це її держава».

І справді, за двадцять років існування міжвоєнної Чехословаччини її громадяни так ніколи і не дізналися, що таке концтабори, а чи заборона політичних партій. Навіть фашистів і комуністів. Іще у грудні 1918 року було ухвалено закон про восьмигодинний робочий день, а у травні 1919-го Чехословаччина однією з перших у світі ухвалила закон про державну грошову допомогу безробітним.

Бенеш був ініціатором і душею Малої Антанти, яка включала Чехословаччину, Румунію та Югославію — країни, що найбільше виграли від розподілу Австро-Угорщини. Намагання залучити до цього союзу Польщу не увінчалися успіхом через прикордонні суперечки за Тешинську Сілезію, яку поляки вважали своєю.

Чехословацький міністр закордонних справ користувався в дипломатичних колах Європи та світу величезним авторитетом. Багато років він очолював Комітет Ліги Націй з роззброєння, кілька разів виступав як третейський суддя, визнаний обома сторонами конфлікту (наприклад, розбирав взаємні територіальні претензії Великої Британії та Ірану), два роки головував у Лізі Націй.

Британський дипломат Джон Гантер так характеризував Бенеша: «Бенеш надійний, як динамо-машина. Я ніколи не бачив, щоб він посміхався. Він невисокий та худий, носить високий м'який капелюх, що нібито додає йому зросту, і, здається, ніколи не спить, а цілодобово працює. Ніхто ще ніколи ні в чому не переконав Едуарда Бенеша. Уважно вислухавши вашу позицію, він після цього обов'язково повторить ваші твердження, пронумерувавши їх, і пересвідчиться, що він правильно вас зрозумів. Потім викладе свої заперечення на кожне з ваших

тверджень, теж пронумерувавши їх — 1A, 1B, 1C тощо. Головною запорукою його успіху є методичність».

Іще будучи міністром закордонних справ, а потім ставши президентом, Бенеш справедливо вважався одним із стовпів, на яких тримається стабільність післяверсальської системи. Визначний англійський політолог того часу П'єр Крабітс писав: «Думаючи про війну та мир, я мимоволі згадую окремих осіб. Дивлюся на Адольфа Гітлера як на втілення війни, а на Едуарда Бенеша як на уособлення миру».

«Найдорожчий президент» для «Пудкарпатскої Руси»

1 квітня 1934 року у 84-річного Томата Масарика, який офіційно мав титул «Президент-Визволитель», стався інсульт. Йому паралізувало праву руку та ногу. Коли стало зрозуміло, що до першого президента вже ніколи не повернеться здоров'я, він добровільно зрікся влади і порадив обрати своїм наступником доктора Бенеша.

У грудні 1935 року Бенеша було формально обрано президентом, хоча реально він керував державою вже півтора року — від часу хвороби Масарика.

Ніяких принципових змін у політиці уряду не сталося. Ще на початку 1920-х років у Празі сформувалися два основні політичні табори — «Град», празький замок, де розміщувалася резиденція президента Масарика, навколо якого гуртувалися ліберально-соціалістичні сили, та «Антиград» — об'єднання консерваторів, яких очолював Крамарж, опонент Масарика ще з часів перед Першою світовою. Існувала й «позасистемна» опозиція. Йшлося перш за все про партії німецької меншини та словацьких глінковців, які ніяк не бажали визнати, що вони є лише етнографічною групою великої чеської нації.

Чехословаччина складалася з п'яти земель — Чехії, Моравії, Сілезії (невеличка провінція на кордоні з німецькою та польською Сілезією), Словаччини та Підкарпатської Русі.

Проблема «Передвоєнна Чехословаччина та Україна» залишається й досі складною та не до кінця дослідженою. Перед Першою світовою війною Масарик і Бенеш відмовлялися визнавати українців окремою нацією і вважали їх етнографічною групою росіян, хоча й припускали, що в новій, демократичній Росії Україна може отримати якусь обмежену автономію. При створенні ж Чехословаччини Бенеш обстоював приєднання

Закарпаття до неї як тимчасовий крок, направлений на захист «уламка слов'янського племені» від остаточної мадяризації. Чехословацькі керівники свідомо чи напівсвідомо ставили знак рівності між закарпатськими русинами та росіянами. 1919 року, коли Закарпаття було звільнене від Червоної армії Угорської Радянської республіки, чехи підшукували для роботи в Закарпатті чиновників, які б володіли російською. Яким же було їхнє здивування, коли виявилося, що закарпатські «росіяни» російської не розуміють. Адміністративний кордон між Словаччиною та Закарпаттям, якого доти ніколи не існувало, Бенеш провів за тим самим принципом, що й зовнішні кордони країни — всі райони, де була хоч невеличка частка словаків серед української більшості, було включено до складу Словаччини.

Крайовий парламент, який мав би за рішенням Ради Антанти 1919 року перебрати чи не всю повноту влади в Закарпатті, чехи аж до самого 1938 року, доки вони реально володарювали в цьому краї, так і не створили. Вони посилалися на низький рівень політичної культури місцевого населення, зокрема на те, що закарпатці ще й самі не визначилися, хто вони, власне, такі. У краї функціонувало три мови — українська, російська, якою користувалися місцеві москвофіли, та «русинська», яка зводилася до спроби надати літературної форми закарпатським діалектам української. Чехи демонстративно дотримувалися «нейтралітету» в боротьбі цих трьох мов, і в школах чи державних установах вони могли застосовуватися на рівних засадах за вибором самого населення. Насправді ж такий різнобій просто робив чехословацьку владу стійкішою.

Серед усіх держав, між якими в період між двома світовими війнами було поділено українські землі, — СРСР, Польщею, Румунією та Чехословаччиною, — Прага найтолерантніше ставилася до українців. Це стосується не лише Закарпаття — чеська земля надала притулок багатьом політичним емігрантам з Наддніпрянської України та уярмленої поляками Галичини. З 1921 року у Празі функціонував Український вільний університет, був і український сільськогосподарський інститут.

Отож, твердження закарпатців десь року з 1936-го, що Чехословаччина за п'ятнадцять років свого існування зробила для культурно-національного розвитку тамтешніх українців більше, ніж Австрія за 200 років, якоюсь мірою відповідають дійсності.

Але економічне становище Закарпаття у складі Чехословаччини було, м'яко кажучи, не найкращим. Чехія, Моравія та Сілезія були найрозвинутішими у промисловому відношенні провінціями імперії Габсбургів. І у 20—30-ті роки минулого століття загальний рівень їхнього економічного

розвитку був, скажімо, не східно-, а західноєвропейський. Уже Словаччина була на порядок біднішою, а в Закарпатті взагалі не було практично ніякої промисловості, панувало аграрне перенаселення. В середині 1930-х років Закарпаття офіційно було визнане спеціальною комісією Ліги Націй найбіднішим регіоном нерадянської Європи. І «найдорожчий президент» Бенеш, так само, як і «президент-визволитель» Масарик, не робили практично нічого, щоб якось вирівняти кричущі невідповідності в економічному розвитку різних регіонів своєї держави.

Капітуляція як перемога над самим собою

Перша Чехословацька республіка припинила своє існування в березні 1939 року, коли німецькі війська вступили в Прагу й утворили «Протекторат Чехію та Моравію», словацькі націоналісти проголосили незалежність своєї країни, а вояки та поліцаї угорського адмірала Горті потопили у крові напівнезалежну Карпатську Україну, яка проіснувала півроку. На той час Бенеш уже був за океаном і читав лекції в Чиказькому університеті.

Проте фактично питання про смерть цієї держави було вирішено ще восени 1938-го, під час сумнозвісного Мюнхенського зговору. І підписав у столиці Баварії акт капітуляції саме Бенеш.

Про те, як Франція та Велика Британія зрадили в Мюнхені Чехословаччину, віддавши її в жертву Гітлерові заради «умиротворення» нацистського хижака і «збереження миру», чимало чула будь-яка більш-менш освічена людина, що виростала в Радянському Союзі. Дуже-бо вже виграшний факт для критиків «прогнилої західної демократії». Все це, на жаль, правда. Але правда неповна, напівправда, яка, за деяких умов, є гіршою від брехні. Протягом десятиріч боягузливій і зрадливій політиці Лондона та Парижа, які справді хотіли ціною Чехословаччини купити собі мир із Гітлером, протиставлялася бездоганна позиція Радянського Союзу, який нібито готовий був надати Чехословаччині всю необхідну допомогу і захистити її кордони від нацистів, навіть якщо Франція не втручатиметься. І лише буцімто патологічний антикомунізм Бенеша, небажання зв'язувати долю своєї країни з Радянським Союзом завадили йому попросити про допомогу. Варто, мовляв, Бенешеві було сказати лише слово, і… Гітлеру так і не дали б вирватися на «оперативний простір».

А ось тут починається велика брехня. Дійсно, протягом весни-осені 1938 року Бенеш 12 (!) разів звертався до радянського керівництва і всі 12 разів отримував запевнення, що Радянський Союз надасть йому необхідну і достатню допомогу у разі нападу Німеччини. Чому ж Бенешеві не вистачило одного «так»? А тому, що крім принципових декларацій він хотів ще дізнатися, які саме і скільки радянських військ прийдуть йому при потребі на допомогу, яким чином вони потраплять до Чехословаччини. Адже ні Румунія, ні Польща не давали згоди на проходження радянських військ їхньою територією. А спільного кордону СРСР та Чехословаччина тоді не мали.

Останні дослідження російських учених свідчать, що Сталін насправді і не збирався реально виконувати свої зобов'язання перед Чехословаччиною, які він стільки разів підтвердив. Він не мав для цього ані технічної можливості, ані просто бажання. Найбільший провокатор XX сторіччя намагався роздмухати полум'я війни в Західній Європі.

Президент Чехословаччини це зрозумів. Бенеш усвідомив, що має вибирати тільки між двома можливостями: або капітуляція, або нерівна війна без жодної реальної підтримки ззовні. Війна проти Німеччини та Угорщини і, цілком вірогідно, ще й проти Польщі. Дуже нерівна війна, в якій Чехословаччина просто приречена на нищівну поразку.

І Бенеш вибрав капітуляцію. До кінця життя він був переконаний (чи ще і ще раз намагався переконати себе), що вчинив правильно: «Думаю, що моя поведінка в Мюнхені була найвизначнішим вчинком мого життя. Мюнхен — найстрашніший бій, який я коли-небудь відбув. Заявляю з усією притомністю, що я переміг сам себе і пожертвував собою не лише заради чехословацького народу, а й для Європи». Підписавши капітуляцію, згідно з якою Судетська область приєднувалася до Німеччини, південь Словаччини та Закарпаття — до Угорщини, а Чехословаччина починала проводити «дружню політику» щодо Берліна, Бенеш зрікся влади і виїхав до Америки. Ще півроку до остаточної ліквідації держави у Празькому Граді сидів пронімецький президент Еміль Гаха. Бенеш стверджував, що він жодної хвилини не вірив, що в Мюнхені доля Чехословаччини вирішується назавжди. Він був переконаний, що швидко, дуже швидко Гітлер вступить у війну із західними демократіями, в боротьбі з якими неминуче зламає собі карк. А своїм кроком президент зберіг чехословацький народ від зайвих жертв і руйнувань країни.

Така логіка певною мірою виправдалася. Дійсно, Чехія постраждала від Другої світової менше за будь-яку країну

Центральної та Східної Європи. Чехів не мобілізовували до гітлерівського вермахту, а в боях на боці антигітлерівської коаліції брали участь лише добровольці. Нацистський окупаційний режим у Чехії був набагато м'якшим, аніж, скажімо, в Польщі чи Югославії, і нагадував становище в окупованій німцями Данії чи Голландії. Авіація західних союзників, яка практично зрівняла з землею найбільші міста Німеччини та Австрії, на території Чехословаччини завдавала ударів лише по військових цілях. Чехи вийшли з війни з найменшими можливими втратами. (Набагато менше поталанило словакам. Їм довелося й повоювати на Східному фронті — разом із німцями проти Червоної армії, — і спливати кров'ю під час Словацького національного повстання проти німців.) Усе це справедливо. Але якби всі діяли так, як Бенеш, то червоний прапор із білим колом та чорною свастикою посередині, можливо, ще й досі бундючно майорів би над цілим світом.

Коли гітлерівські війська згідно з Мюнхенським договором скуповували Судети, чехословацькі прикордонники, природно, мали наказ не чинити опору. Вони похмуро і безчинно спостерігали за переможним німецьким маршем. Раптом один із офіцерів вихопив пістолет і почав стріляти по нацистській танковій колоні. Через кілька секунд він лежав на землі, прошитий кількома кулеметними чергами, так і не встигнувши заподіяти німцям жодної шкоди. Цей випадок у листопаді 1938 року обійшов усі західні газети. Оглядачі вважали його символічним — так само безглуздо загинула б і вся Чехословаччина, якби наважилася чинити опір. І лише російська поетеса Марина Цвєтаєва, яка десять років прожила в Чехії і дуже любила цю країну, відреагувала: «Дякувати Богові. Честь Чехії врятовано».

Облуда «народної демократії»

Поляки в 1939 році не побажали скористатися «передовим досвідом» Бенеша з року попереднього. На ультиматуми Берліна про передачу йому Ґданська, польського коридору і про «більш дружню щодо Німеччини політику» Варшава відповіла рішучою відмовою. Та і Франція з Британією зрозуміли, що кожна поступка Гітлерові вимагає нових та нових поступок.

Почалася Друга світова. Як і 25 років тому, з'явився шанс — цього разу не створити, а відродити державу. Вже влітку 1940

року Бенеш сформував у Лондоні уряд у вигнанні, домігся від Британії та Америки визнання, що Мюнхенська угода була нечинною від початку, що Чехословаччина де-юре ніколи не припиняла свого існування, з 15 березня 1939 року перебуває у стані війни з Німеччиною, а відтак є повноправним учасником антигітлерівської коаліції. Влітку 1941 року Бенеш домовився з Радянським Союзом про обмін послами, а Сталін почав формувати в СРСР чехословацьку армію генерала Людвіґа Свободи. З'явилися чехословацькі частини і на Заході.

На кінець 1943 року стало видно, що Німеччина наближається до остаточної поразки у війні. Водночас Бенеш зрозумів, що слово Радянського Союзу в післявоєнній Центральній Європі стане, м'яко кажучи, вагомим. А якщо Чехословаччину від німців звільнять радянські війська, то й вирішальним. І Бенеш полетів до Москви домовлятися про майбутнє. Сталін наполіг, щоб до складу уряду Бенеша ввійшли комуністи, а головне, мав з чехословацьким президентом цілу низку бесід про майбутнє Чехословаччини і Східної Європи в цілому. Сталін, як згадував потім Бенеш, розгорнув перед ним три можливості післявоєнного устрою Чехословаччини: реставрація довоєнного «буржуазно-демократичного» устрою, повна «совєтизація» країни і, нарешті, «народна демократія». Цей термін уперше прозвучав саме в розмовах з Бенешем. Перший варіант абсолютно не влаштовував, за словами радянського диктатора, «чехословацький народ» (і, звичайно, самого Сталіна). Другий варіант з однопартійною системою, всевладдям компартії, тотальною націоналізацією і нищенням «ворогів народу» викликав жах у Бенеша, який всіляко намагався довести Сталіну, що радянська система неприйнятна для Чехословаччини з огляду на її демократичні традиції, історичний досвід та менталітет. Сталін дав «переконати» себе в цьому і запропонував Бенешу разом із ним знайти якийсь компромісний варіант. Так і з'явилися обриси моделі «народної демократії», де існуватиме ринкова економіка, але інтереси трудящих будуть всебічно захищені від експлуататорів, де зберігатиметься багатопартійність, але комуністи матимуть якщо не «контрольний», то принаймні «блокуючий пакет акцій» в уряді. А головне, ця «народна демократія» в зовнішньополітичному плані буде «рівновіддаленою» від Заходу і СРСР. Звичайно, переконаний прозахідник Бенеш волів би просто демократії, без усіляких приставок, і ще не втрачав надії, що першими у Прагу вступлять американці з англійцями, а не росіяни. І тоді його «промине чаша сія». Та все ж «романтик реалізму» вважав, що «народна демократія» — набагато краще за совєтизацію країни.

9 травня 1945 року Злата Прага вітала радянських воїнів-визволителів. Ще за день перед цим тимчасовий президент Чехословацької республіки Едуард Бенеш був у звільненій радянськими військами Братиславі і 16 травня після семирічної відсутності повернувся до своєї столиці. Бенеш почав чесно втілювати в життя договір, досягнутий зі Сталіним у 1943 році і деталізований місяць тому в Москві. Зокрема, Сталін таємно пообіцяв Бенешу, що «гальмуватиме» чехословацьких комуністів, якщо ті надто захопляться «соціалістичними перетвореннями» на шкоду концепції народної демократії. Прем'єр-міністром тимчасового уряду став комуніст Клемент Ґоттвальд, а міністром закордонних справ — син першого президента Ян Масарик.

26 травня 1946 року в Чехословаччині пройшли вибори Установчих національних зборів. У Чехії на цих виборах перемогли комуністи, а у Словаччині — Демократична партія. 19 червня на своєму першому засіданні збори одноголосно обрали президентом Чехословацької республіки Едуарда Бенеша.

Але комуністи, попри запевнення Сталіна, зовсім не збиралися зберігати у країні ані ринкову економіку, ані демократію. За прикладом своїх старших радянських товаришів, вони прагнули абсолютної політичної та економічної влади.

26 жовтня 1946 року, коли президент виступав на зборах Союзу народної революції, намагаючись переконати комуністів в абсолютній цінності демократії, з ним стався інсульт. Бенеш не зміг дочитати доповідь і на кілька місяців потрапив до лікарні. А комуністи продовжували наступ.

Момент істини настав у червні 1947 року. 7 червня Бенеш прийняв запрошення на участь у Паризькій конференції щодо плану Маршалла. Сполучені Штати виділили тоді величезну суму в $13 млрд для відбудови зруйнованої війною Європи (за нинішньою купівельною спроможністю це десь $500 млрд). Навіть прем'єр-комуніст Ґотвальд вважав, що його країна не має права відмовлятися від цього шансу. Але Сталін викликав до Москви чехословацьку делегацію і просто змусив їх негайно відкликати свою згоду. Саме тоді Бенеш остаточно зрозумів, що Сталін його обдурив, що ніякої «рівновіддаленості» від Москви і Заходу йому не дозволять, що красиве слово «народна демократія» — лише ширма для совєтизації країни. Через тиждень у Бенеша знову стався інсульт, набагато тяжчий за попередній. Після цього зломлений президент уже просто повільно помирав. І разом із ним помирала демократична Чехословаччина. Останню спробу зупинити сповзання країни до комуністичної диктатури було зроблено у лютому 1948 року. Але цей «путч» закінчився поразкою, і Бенеш був змушений підписати відставку 12

«буржуазних» міністрів. 10 березня міністр закордонних справ Ян Масарик (якого Бенеш бачив своїм спадкоємцем подібно до того, як Томаш Масарик передав кермо держави йому) покінчив життя самогубством, викинувшись із вікна службового кабінету.

А 7 червня змушений був написати заяву про відставку сам Бенеш — комуністам більше не потрібна була в його особі «демократична ширма», яка прикривала б суть диктатури.

Едуард Бенеш помер 3 вересня 1948 року. За два тижні до смерті він писав: «Моєю найбільшою помилкою було те, що я до останньої хвилини відкидав вірогідність того, що Сталін мене цинічно і холоднокровно дурив. Усі його запевнення були умисним і свідомим обманом». Друга після Мюнхена спроба знайти компроміс з дияволом завершилася цілковитим фіаско. В 1948-му, як і за 10 років перед тим, Бенеш знову втратив республіку.

Франсіско Франко: Непереможний генералісимус

Одного разу наприкінці 70-х років минулого століття в таборі

гірських туристів на Кавказі турист-москвич кепкував зі свого колеги із Західної України: «Це ж треба було назвати місто Івано-Франківськом! Тільки хохли могли до такого додуматися. Це все одно, якби ми назвали Ленінград Владіміро-Ленінградом або Свердловськ Яково-Свердловськом!» Зрештою галичанин не витримав: «Ми своє місто Франківськом і звемо. А приставочку «Івано» до назви приліпили саме ви, а не ми. Щоб ніхто, боронь Боже, не подумав, що місто назване на честь не українського письменника Франка, а іспанського генерала Франко».

Ім'я генералісимуса з другого кінця Європи, який помер за кілька років до цього, і далі залишалося в Радянському Союзі символом абсолютного зла. «Глава фашистського режиму», «кат іспанського народу», «кривавий диктатор», «найближчий поплічник Гітлера і Муссоліні» — тільки цими та подібними до цих епітетами радянська преса нагороджувала іспанського «каудильйо». Навіть далекі від комуністичної ортодоксії хлопчики-шістдесятники зачитувалися сповненим похмурої романтики Гемінґвеєвим «По кому подзвін», який оспівував ворогів Франко — іспанських республіканців та їхніх іноземних друзів. Але хто такий генерал Франко і «фашисти-франкісти»? В чому секрет політичного довголіття генерала, який керував своєю країною 39 років і був «відправлений у відставку» лише смертю? Чим насправді була франкістська Іспанія? Об'єктивних відповідей на ці запитання за радянських часів не було і бути не могло.

Наймолодший генерал Європи

Франсіско-Пауліно-Ерменгільдо-Теодуло Франко-і-Баамонде народився 4 грудня 1892 року в приморському місті Ель-Ферроль на північному заході Іспанії. Попри те, що рідне місто Франко лежить у Галісії — національному районі, населеному галісійцями, чия мова ближча до португальської, ніж до іспанської, й батько, й мати майбутнього генералісимуса були чистокровними кастильцями, власне іспанцями.

Батько Франсіско, так само як і дід, і прадід, і прапрадід, був офіцером іспанського королівського військово-морського флоту. Вступив до військово-морського училища і старший брат майбутнього каудильйо, й сам він із трирічного віку був упевнений, що єдине можливе для нього майбутнє — кар'єра морського офіцера. Життя родини Франко не було надто щасливим. Ексцентричний та марнотратний батько не

приховував, що має коханок, і не приділяв надто багато уваги дружині та дітям, утім, як і питанням кар'єри. Всю родину тримала на своїх плечах мати, дуже ревна католичка і людина жорстких моральних принципів. У конфлікті батьків малий Франсіско був повністю на боці матері. І хоча він назавжди залишив батьківський дім чотирнадцятирічним, усі майже сім десятків років, які йому судилося ще прожити, залишався правовірним католиком і був, висловлюючися мовою радянських парткомів, «морально стійким». У дитячому віці майбутній «вождь іспанського народу» вирізнявся з-поміж ровесників серйозністю та винятковою дисциплінованістю. Саме ці риси дозволили йому досягти великих успіхів у навчанні і вже в 14-річному віці отримати атестат про середню освіту. Майбутній шлях було визначено давно — Військово-морська академія (приблизний аналог нашого військово-морського училища). Але саме того року, 1907-го, прийом було різко скорочено, і малолітній абітурієнт практично не мав шансів на вступ. Відтак Франко швидко переорієнтувався і вступив до Піхотної академії у Толедо, яку й закінчив через три роки у званні молодшого лейтенанта. Відтоді й до самої смерті життя Франсіско Франко було нерозривно пов'язане з армією, хоч і до флоту, своєї нездійсненої дитячої мрії, він зберіг особливий сантимент.

1912 року молодого лейтенанта за його власним бажанням було переведено до Марокко, де іспанці вели важку колоніальну війну, яка остаточно закінчилася лише 1934 року. Саме в Північній Африці, де пройшла більша частина його військової служби до 1936 року, Франко здобув бойовий досвід, зробив блискучу кар'єру й завоював незаперечний авторитет в армійської верхівки. Вже 1913 року він став старшим лейтенантом в елітній Марокканській кавалерійській бригаді, а через два роки — наймолодшим, 23-річним, майором іспанської армії. На той час брак професіоналізму та недбалість у виконанні своїх службових обов'язків пересічним іспанським офіцером стали притчею во язицех. Франко разюче відрізнявся від більшості колег — усе його життя було присвячене щонайкращому виконанню своїх командирських обов'язків. Він скрупульозно готувався до кожної бойової операції свого підрозділу. До рук зовсім небагатого Франко, на відміну від більшості інших офіцерів, ніколи не прилипло ані шеляга казенних грошей, і він набув репутацію людини, ладної вбити винного, якщо солдатська пайка хліба виявиться на кілька грамів легшою, ніж мала би бути. Молодий офіцер був замкненою людиною, і дуже мало хто міг похвалитися, що став його другом чи бодай приятелем. Тим більше, що Франко рішуче уникав будь-яких п'янок та гулянок, таких милих серцю

більшості офіцерів (і не лише іспанських). 1916 року його було тяжко поранено кулею в живіт, і після кількох місяців госпіталів Франко отримав призначення до міста Ов'єдо — центру «червоної» Астурії. Саме тут у серпні 1917 року Франко вперше мав справу з «ворогом внутрішнім» — придушував не дозволений владою шахтарський страйк. Астурійська «операція» Франко була так само досконало підготовлена і проведена з такою ж жорстокістю та рішучістю, як його африканські операції. Шахтарі відтак мали багато вбитих, але страйк припинився. В Астурії ж Франко познайомився з Кармен Поло, ревною католичкою, дівчиною з багатої і знатної місцевої родини. Батьки спершу не хотіли віддавати Кармен за бідного і неродовитого офіцера, і весілля зіграли лише через п'ять років, коли Франко вже командував Іспанським іноземним легіоном. Цю частину було створено 1920 року, і Франко повернувся до Африки, щоб стати заступником командира легіону, а 1923 року — й командиром. Саме Іноземний легіон відіграв вирішальну роль у розгромі в 1925—1926 роках основних сил марокканської повстанської Республіки Рифф, а Франко став національним героєм. У 1926 році він отримав звання бригадного генерала, ставши наймолодшим генералом в іспанській армії. Та і в арміях європейських країн загалом. А ще через два роки генерал став начальником уперше створеної в Іспанії Академії Генерального штабу в місті Сарагосі. Блискуча кар'єра Франко тим більше заслуговує поваги, що армія Іспанського королівства мала чи не найбільш кастовий характер у всій Європі. 80 відсотків іспанських генералів успадкували від батьків титули маркізів, герцогів чи графів. Франко ж до аристократії жодним чином не належав.

Людина з покоління 1898 року

Але все це зовнішній бік життя майбутнього каудильйо. А як він оцінював життя своєї країни, її майбутнє? Майже всі джерела одностайно стверджують, що до 1936 року Франко абсолютно не цікавився ні політикою, ні економікою, ні соціальним життям, ні міжнародними відносинами — всі його інтереси буцімто були зосереджені на військовій службі. Справді, ані тоді, ані після приходу до влади Франко, на відміну від Леніна, Гітлера чи Муссоліні, не написав жодної теоретичної книги чи статті, не любив розлогих публічних промов. Щодо його звернень до нації у 1936-му і наступних роках, то не зовсім зрозуміло, що він писав

сам, а що — справа рук спічрайтерів. А проте рішучість і послідовність, з якими він став розбудовувати цілком певну політичну й економічну модель одразу по очоленні антиреспубліканського заколоту 1936 року, свідчать, що власні і цілком визначені політичні та соціально-економічні погляди в нього були.

Майже 150 років — від початку XIX і до середини XX століття — історія Іспанії зводилася до запеклої боротьби між традиціоналістами і модернізаторами. На початку XIX століття Іспанія втратила майже всі свої величезні колонії в Латинській Америці, а її дедалі більше, дедалі глибше соціально-економічне та політичне відставання від розвинутих європейських держав уже ні в кого не залишало сумнівів. «Життя в Іспанії зупинилося, — стверджував великий іспанський філософ Хосе Ортега-і-Ґассет. — Нове не з'являється, а старе не відмирає». Спроби перенести на іспанський ґрунт досвід Франції, Британії та Німеччини виявилися невдалими. Щонайглибшу поляризацію громадської думки спричинила іспано-американська війна та її результати. 1898 року, коли майбутньому каудильйо було шість років, Сполучені Штати Америки після грубої провокації, організованої їхніми спецслужбами, напали на Іспанію. За кілька місяців, легко, ніби граючись, американці вщент розгромили Іспанію, практично повністю знищили застарілий, погано керований іспанський флот і відібрали в Мадрида три його останні великі колонії — Кубу, Філіппіни та Пуерто-Рико. Такого глибокого приниження горда й войовнича іспанська нація не зазнавала протягом багатьох сторіч своєї історії. Минали роки, але впевненість, що «далі так жити не можна», не залишала переважну більшість іспанців. Ось тільки ліберали, республіканці, соціалісти та анархісти, а згодом і комуністи, які з'явилися на іспанській сцені, вважали, що єдиний можливий шлях уперед — остаточний підрив і ліквідація міцних ще позицій монархії, аристократії та церкви в політичному житті, відмова від традиційних консервативно-католицьких цінностей. Представники ж правих сил убачали всі біди Іспанії в послабленні традиційних цінностей, у відмові від інтеграції політики та моралі. В перші десятиріччя XX століття іспанське суспільство виявилося розколотим практично навпіл. І прірва між двома таборами дедалі поглиблювалася. Можна було би багато говорити про взаємну недовіру і ненависть традиціоналістів та модернізаторів. Але досить одного факту: на початку 1936 року, за кілька місяців до початку громадянської війни, хтось пустив Мадридом чутку, що якісь католицькі черниці роздають дітям у робітничих кварталах столиці отруєні цукерки. Розлючений

натовп пролетарів почав прямо на вулицях убивати всіх зустрічних католицьких священиків та ченців, підпалювати й оскверняти храми. Загалом за одну добу було лінчовано 31 священнослужителя. Найстрашніше ж полягало в тому, що погромники справді щиро вірили, що черниці могли підступно вбивати дітей.

Намагаючися зупинити наступ лівих, аристократія пішла в 1923 році на встановлення поміркованої військової диктатури на чолі з генералом Мітелем Прімо де Рівера маркізом де Естелья.

«Правий лібералізм» насправді виявився більше ліберальним, ніж правим, і таким чином підготував свою власну поразку. Під тиском республіканців можновладці пожертвували диктатурою Прімо де Рівери і відновили конституційну монархію, що відкрило шлях демократичним виборам, перемозі республіканського партійного блоку і, зрештою, ліквідації монархії та проголошенню республіки у квітні 1931 року.

Перемога республіканців, у свою чергу, стимулювала зростання контрреволюції, правого руху.

Праві виступили проти «безликого очужинення» (estranjerizacion), протиставивши йому свою концепцію національної самосвідомості та самобутності — «іспанськість» (hispanidad). Кожен з ідеологів «іспанськості» розставляв свої власні акценти: історичні, релігійні, расові, етнічні, але всіх їх єднало одне: Іспанія або буде «іспанською», або загине.

На початку 1930-х років правий рух в Іспанії почав набувати дедалі виразніших політичних форм. Найпопулярнішою була Іспанська конфедерація автономних правих (СЕДА), яка виступала на «захист церкви, родини, вітчизни, приватної власності та монархії». Водночас виникли і радикальніші організації правих — «Об'єднання традиціоналістів», «Іспанська дія», «Іспанське оновлення».

Але найбільшу увагу генерала Франко, якого, безумовно, цікавили погляди всіх правих, привернула заснована 1933 року «Фаланга», яка після об'єднання з «Хунтою націонал-синдикалістського наступу» (ХОНС) у 1934 році прибрала назву «Іспанська фаланга і ХОНС». Засновник фаланги Хосе-Антоніо Прімо де Рівера (син покійного генерала-диктатора) вважав, що відновити колишню велич Іспанії може лише «націонал-синдикалістська держава» за допомогою механізмів тоталітарної влади й корпоративних інститутів. Усю країну фалангісти воліли розглядати як величезний виробничий синдикат. Рух визнавав релігійні, католицькі цінності, проте підпорядковував їх завданням «національної революції».

Програма «Фаланги» мала підкреслено антикапіталістичний

характер. Фалангісти відкидали капіталістичну систему за те, що вона «ігнорує інтереси народу і дегуманізує приватну власність».

Проте слід зазначити, що, попри всю харизматичність молодого маркіза Хосе-Антоніо, аж до заколоту 1936 року «Фаланга і ХОНС» так і не стала масовою партією. На відомих виборах 1936 року за фалангістів віддали голоси лише 45 тисяч виборців — із 13,5 млн.

Після краху монархії у 1931 році новий республіканський уряд закрив «осередок реакції» — очолювану Франко академію, а самого генерала відправив у запас. На відміну від переважної більшості іспанських генералів правих поглядів, які після 1931 року у приватних розмовах, а інколи й публічно, висловлювали своє невдоволення новим режимом, брали активну участь у змовах з метою реставрації, — Франко аж до літа 1936 року ні найменшою мірою не вдавався до таких дій. Більшість біографів стверджують, що Франко вважав тоді неприпустимим втручання військових у політику, вбачав свій обов'язок у служінні Іспанії взагалі, хоч би хто був при владі. І лише влітку 1936 року, остаточно переконавшися, що уряд Народного фронту тягне країну «в безодню», він після тяжких моральних переживань погодився «поступитися принципами» і взяти участь у заколоті.

Проте є й інші свідчення: Франко просто виявляв обережність і не брав участі у змовах військових лише з огляду на дилетантство й непрофесіоналізм в їхній організації. Цих якостей педантичний Франко на дух не переносив.

Утім, коли наприкінці 1933 року праві перемогли на парламентських виборах і захопили контроль над республікою, Франко було відразу повернуто на службу. Невдовзі він отримав чин генерал-майора, а восени 1934-го відіграв вирішальну роль у придушенні повстання астурійських гірників. Після цього генерала було призначено начальником Генерального штабу іспанської армії.

В лютому 1936 року, цілком несподівано для багатьох, перемогу на парламентських виборах здобув Народний фронт. Перемога ця була тим більш несподіваною, що правому Національному блоку вдалося створити дуже широку коаліцію, до якої ввійшла більша частина центристів і навіть дехто з правих республіканців. Розраховуючи на свою перемогу, праві розробили досить специфічний виборчий закон, який зводився до принципу: «Переможець отримує все». Але скористалися ним цілком інші сили. Лівий Народний фронт, зібравши 4838 тис. голосів, отримав 283 мандати, Національний блок зміг «обміняти» 3997 тис. голосів виборців лише на 132 депутатських місця. Почався розгром правих. Зокрема Франко було звільнено з посади

начальника Генштабу і відправлено в почесне заслання — військовим губернатором Канарських островів, які на той час були ще далеко не курортом світового класу, а просто закинутими в океан шматками суходолу.

«Над усією Іспанією безхмарне небо»

Згідно з міфом, багато десятиріч культивованим у Радянському Союзі, саме почувши цей пароль, переданий по радіо, одночасно повстали практично всі частини іспанської армії, поліції та жандармерії. І беззбройні прибічники республіки голими руками зупинили наступ до зубів озброєних контрреволюціонерів.

Насправді все відбувалося трохи інакше. Заколот було підготовано вкрай погано. Його верховним керівником виступав генерал-лейтенант Хосе Санхурхо, який іще 1932 року очолив перший заколот проти республіки, що закінчився ганебною поразкою. Відтоді Санхурхо доводилося жити в еміграції — в Португалії. Його найближчим помічником, відомим заколотникам під псевдо Директор, був командувач збройних сил провінції Наварра бригадний генерал Еміліо Мола. Саме Директор розробляв конкретні плани військового перевороту (й робив це, до речі, досить бездарно). Для керівництва республіки повстання правих зовсім не стало громом з ясного неба. Прем'єр-міністр Касарес Кірога свідомо не робив нічого, щоб ізолювати бодай Молу. Він просто підштовхував правих до збройного виступу, сподіваючися чомусь легко його придушити і заробити собі на цьому славу «рятівника республіки».

Виступ правих розпочався 17 липня 1936 року в Іспанському Марокко. Головні гарнізони Іспанії приєдналися до заколоту лише наступного дня — 18 липня. Абсолютно незрозумілий 36-годинний розрив позбавив заколотників ефекту несподіваності, дозволивши прибічникам республіки мобілізуватися в більшості міст країни і придушити там спроби збройного виступу, так би мовити, «на пні». Найтрагічнішим для заколотників стало те, що їх не підтримала більшість збройних сил. Так, за розрахунками франкістського історика Рамона Саласа, в перші дні заколоту на боці республіканського уряду залишилося 112 тисяч іспанських військовослужбовців, збунтувалося ж лише 98 тисяч. Навіть зі складу трьох поліцейсько-жандармських корпусів — карабінерів, цивільної гвардії та штурмової гвардії — на 22 липня 62,5

відсотка зберегли вірність урядові. До цього слід додати, що більшість цивільних прибічників правих пасивно очікували розвитку подій, тоді як республіканцям за кілька днів пощастило мобілізувати до 100 тисяч бійців Народної міліції. 20 липня капітулювали військові заколотники й бійці загонів фалангістів у казармі Монтанья в Мадриді. Окрилені перемогою, республіканські «мілісіанос» закатували там близько тисячі полонених.

Того самого дня заколот втратив свого верховного главу — генерала Санхурхо. Крихітний двомісний літак мав доставити генерала з Лісабона до Бургоса, де все вже було підготовлено до зустрічі нового «глави Іспанської держави». Санхурхо перед самим вильотом наполіг, аби на борт літака було завантажено дві важкі валізи, напхані парадними мундирами. Вантаж виявився надмірним для літака, і той упав, охоплений полум'ям, під час злету. Генерал згорів живцем.

Разом із військовим лідером праві втратили і свого головного трибуна. Хосе-Антоніо Прімо де Рівера опинився на території, контрольованій республіканцями, потрапив до в'язниці і через кілька місяців, 20 листопада 1936 року, був таємно розстріляний. Фалангісти ж аж до закінчення громадянської війни сподівалися на його «визволення з ворожого полону».

Підсумки перших днів боїв поставили заколотників у дуже скрутне становище. Хоча їм удалося захопити близько третини території Іспанії, столиця Мадрид, найбільші промислові центри, а загалом — три чверті населення країни залишалися під владою республіки. Сили заколотників виявилися розділеними провінцією Бадохос на дві зони — північну, на чолі з генералом Молою, і південну — на чолі з генералом Франко, який ще 17 липня вилетів з Канарських островів до Марокко. Заколотники було зневірилися. «Якщо до 25 липня не досягнемо вирішального успіху, партію можна вважати програною», — публічно заявив генерал Мола. Шукали шляхів до якогось компромісу з урядом республіки, а то навіть схилялися до капітуляції. Цьому, щоправда, перешкоджала вже пролита велика кров. І республіканці, і націоналісти з перших же днів війни вдалися до тотального винищення своїх політичних опонентів. За свідченням Франсіско Гонсалеса Руса, автора книги «Я вірив Франко. Історія великого розчарування», «лише у місті Херес-де-ла-Фронтера, яке налічувало тоді 75 тисяч жителів, було розстріляно понад 3 тис. Стільки ж було страчено в містечку Морон з 18 тисячами жителів». Натомість, наприклад, на флоті з усіх 650 адміралів та вищих офіцерів 250 убили «революційні матроси». Однак, хоч би там що, доля правого заколоту висіла на волосинці. І тоді її взяв у

свої залізні руки генерал Франко.

Він сам проголосив себе головнокомандувачем сил націоналістів за мовчазної згоди генерала Моли, який мав аж ніяк не менше підстав претендувати на цю честь. «Хунта національної оборони», яка у вересні 1936-го присвоїла Франко звання генералісимуса і призначила тимчасовим главою держави, лише підтвердила його власний вибір.

Майстер еквілібристики

У складі першої групи іноземних журналістів, які приїхали на «клаптик землі, захоплений повстанцями», був російський білогвардієць Володимир Орєхов із паризького журналу «Часовой». «До нас швидко вийшов молодий генерал з розумним і вольовим обличчям», — згадує Орєхов. «Я дуже цікавився білим рухом… Ваша думка: чому білі не перемогли?» — запитав Франко Орєхова. Той почав: «Нас було мало, самі проти обдуреної більшовицькою пропагандою країни…» Франко перебив: «Усе це правильно, але ви не змогли створити для своєї боротьби тил. Ось цього в мене не буде».

І цього у Франко справді не було. Тоді як об'єктивно потужніший табір іспанських республіканців шматували внутрішні чвари та суперечності, Франко зміг запрягти до одного воза найрізноманітніші праві сили, яких не можна було запідозрити у взаємній симпатії. В націоналістичному таборі об'єдналися монархісти всіх мастей, включно з ультрареакційними карлістами, прибічниками нащадків дона Карлоса, позбавленого трону 100 років тому. Під знамена Франко стали також різні католицькі сили і традиціоналісти. 19 квітня 1937 року Франко проголосив декрет про злиття всіх правих партій в єдину «Іспанську традиціоналістську фалангу і Хунту націонал-синдикалістського наступу» та сам її й очолив. Хоча нова організація зберегла практично ту саму назву, яку мала партія Прімо де Рівери, вона фактично перестала бути «фалангістською». На відміну від Німеччини та Італії, де відповідно Гітлер і Муссоліні домоглися єдності, гомогенності очолюваних ними партій, глибокі відмінності між окремими складовими частинами єдиної легальної у франкістській Іспанії партії зберігалися десятиліттями, аж до смерті Франко.

Це була дивна війна. Республіканці були переконані, що воюють із «фашистами»; націоналісти стверджували, що рятують

Іспанію від уярмлення «комуністами». Насправді ж комуністи протягом усієї громадянської війни поступалися в республіканському таборі чисельністю та впливовістю і соціалістам, і анархо-синдикалістам, і лівим республіканцям, і навіть каталонським націоналістам. Фашисти ж (якщо навіть вважати такими, попри їхні категоричні заперечення, фалангістів Прімо де Рівери) завжди становили абсолютну меншість у різномастому конгломераті іспанських націоналістично-консервативних сил.

Безумовно, роль цих двох крайніх течій зростала завдяки втручанню в іспанську трагедію їхніх духовних побратимів, відповідно — з Радянського Союзу і з Німеччини та Італії. Загальновідомо, що на боці іспанських націоналістів воювали цілі корпуси італійських «добровольців»-чорносорочечників і німецький авіаційний легіон «Кондор», натомість республіканців підтримували Інтернаціональні бригади, створені Комінтерном, а фактично його шефом товаришем Сталіним. Не кажучи вже про численних іноземних військових радників по обидва боки фронту.

Розміри книги не дозволяють нам докладно простежити послідовність перемог і поразок франкістів у їхніх боях із республіканцями в 1936—1939 роках. Утім, хід цієї війни добре відомий. Франкісти у кривавій, запеклій боротьбі крок за кроком відвойовували в «червоних» свою батьківщину, приблизно так, як їхні предки відвойовували Іспанію в «маврів». Зрештою, 28 березня 1939 року націоналісти вступили до Мадрида. А 1 квітня генералісимус Франко закінчив останнє своє військове комюніке словами «Війну завершено». Хоча насправді до нової війни, яка стала вже не локальною, а світовою, залишалося лише п'ять місяців.

«Політика генерала Франко, — писав через кілька років Вінстон Черчілль, — протягом усієї війни залишалася виключно своєкорисливою та холоднокровною. Він думав лише про Іспанію та іспанські інтереси. Вдячність Гітлеру і Муссоліні за їхню допомогу йому була чужою. Цей тиран з обмеженими інтересами думав лише про те, як уникнути участі свого знекровленого народу в новій війні».

23 жовтня 1940 року на станції Ендай, що на французько-іспанському кордоні, відбулася перша і, як згодом виявилося, єдина зустріч Франко та Гітлера. Нацистський лідер, щойно поставивши на коліна Францію й ведучи «битву за Англію», вимагав від Франко якоїсь «дрібнички» — пропуску через іспанську територію 20 німецьких дивізій, що мали до 10 лютого 1941 року взяти Гібралтар і закрити англійцям доступ до Середземного моря, «відрізати Суец». Переговори Гітлера з

Франко тривали десять годин, і, як сказав через кілька днів фюрер, він «волів би, щоб… [йому] вирвали три або чотири зуби, ніж знову пройти через це все». Ні, Франко жодним чином не ставив під сумнів необхідність звільнення споконвічної іспанської землі Гібралтару від загарбників-англійців. Але робити це мали виключно іспанські війська, яким німці мусили спершу надати щонайсучаснішу зброю. Участь німців вразила б національну гордість іспанців. Окрім того, взимку іспанські перевали малодоступні — тож операцію можна провести не раніше весни 1941-го. А ще за вступ у війну Франко вимагав приєднання до Іспанії Французької Каталонії, Алжиру від Орана до мису Бланко і фактично всього Марокко. Через кілька тижнів у розмові з Муссоліні Гітлер заявив, що Франко просто саботує вступ у війну, висуваючи наперед неприйнятні умови.

Щоправда, відразу після нападу Німеччини на Радянський Союз Франко заявив про відправку добровольчої «Блакитної (блакитні сорочки — уніформа «Фаланги». — *Авт.*) дивізії» до СРСР. Уже в жовтні 1941 року 19 тисяч іспанських «інтернаціоналістів» стали до бою з радянськими військами під Новгородом. Дивізія хоробро воювала, зазнала величезних втрат, і останні 296 добровольців повернулися з радянського полону до Іспанії лише у квітні 1954 року. Але, як зазначив у своєму щоденнику міністр закордонних справ Італії граф Чіано: «Внеску «Блакитної дивізії» у справу держав «осі» не порівняти з успішним проведенням операції «Ізабелла-Фелікс» (захоплення Гібралтару). А 1945 року американські аналітики в таємній доповіді президенту США серед помилок, які призвели до поразки Гітлера, поставили незахоплення Гібралтару в 1940 чи 1941 році на друге місце. Після нападу на СРСР.

Хоча Франко в роки війни активно постачав Німеччині й Італії необхідні їм товари та сировину, зокрема вольфрам, і реекспортував німцям американське пальне та латиноамериканське продовольство, він ніколи, навіть у часи найбільших успіхів Гітлера, не поривав зв'язків із США та Британією, призначав на міністерські посади в уряді відомих англофілів.

«Нова держава» Франко

«Нова держава», яку Франко почав будувати відразу після початку заколоту в липні 1936 року і розбудовував після 1939

року вже в умовах миру, в цілому мала досить потворний характер. Перш за все, принаймні двадцять років украй жорстоко, аж до страт, придушувалися будь-які політичні опоненти режиму. «Нація і далі розколота навпіл, — зазначав усередині 1940-х кореспондент британського «Таймс». — Половина-переможець — і далі тримає ногу на горлі переможеної половини, а та і далі кипить обуренням». Німецький же посол Шерер оцінював перед Новим, 1941-м, роком кількість «червоних», утримуваних у франкістських в'язницях і концтаборах, у 2 млн осіб — величезна цифра для країни з населенням 25 млн!

У країні створювалася «органічна демократія» і «корпоративна держава» — дуже багато в цьому питанні франкісти запозичили в італійських фашистів. Соціально-економічна політика режиму Франко базувалася на чотирьох основних елементах — контрольованій економіці, автаркії, корпоративізмі та соціальній «гармонізації». Проголошена генералісимусом наприкінці громадянської війни стратегія економічного націоналізму знайшла своє практичне втілення в режимі автаркії — прагненні до повного самозабезпечення країни всіма необхідними промисловими і сільськогосподарськими товарами. В роки Другої світової війни існували об'єктивні труднощі з імпортом із країн, які воювали на тому чи іншому боці, після завершення війни режим Франко потрапив у міжнародну ізоляцію: у грудні 1946 року Генеральна Асамблея ООН закликала всі країни-члени відкликати своїх послів з Мадрида, підтвердила рішучість не приймати Іспанію ні до ООН, ні до її спеціалізованих організацій. Водночас це певною мірою відповідало інтересам іспанських підприємців, які позбувалися іноземних конкурентів і могли отримувати фінансову підтримку від уряду, виробляючи «життєво важливу продукцію».

Величезні руйнування і втрати, яких зазнала Іспанія під час громадянської війни, компенсувалися вкрай повільно. 12 років — до 1951-го — зберігався картковий розподіл основних продовольчих продуктів, процвітав чорний ринок.

Для реалізації стратегії економічного націоналізму було створено Інститут національної індустрії (ІНІ). Спочатку його очолив сам Франко, але справа виявилася настільки складною, що невдовзі він поступився керівництвом другові свого дитинства, відомому суднобудівникові Антоніо Суанчесу, який проголосив вищим пріоритетом нації «благо держави».

Соціальні конфлікти Франко вирішував цілком у радянському дусі — з одного боку, жорстоко, по-звірячому придушувалися будь-які спроби шукати шляхів покращення соціальних умов у боротьбі з режимом чи «поза ним». З другого — «вертикальні

профспілки», які об'єднували і найманих працівників, і роботодавців, і були повністю контрольовані державою, виступали арбітром у суперечках про умови та оплату праці. З 1951 року в Іспанії було запроваджено безкоштовне медичне обслуговування — зарплату всім лікарям платила держава, вони не мали права брати гроші з пацієнтів (щось до болю знайоме, правда?). Іспанія, чи не єдина з країн Західної Європи, мала широку мережу «профспілкових» санаторіїв та будинків відпочинку, дитячих літніх таборів. Франко на практиці намагався втілювати в життя дану ще 1939 року урочисту обіцянку — «проводити всю свою економічну політику перш за все в інтересах нижчих та середніх класів».

Та все ж різниця в рівні економічного й соціального розвитку, в якості життя між Іспанією та демократичними країнами Західної Європи, хоча б із сусідньою Францією, різко посилювалася. Хоча «холодна війна» між Сходом та Заходом дала змогу Іспанії вийти з міжнародної ізоляції: віхами цього стали військовий договір зі Сполученими Штатами 1953 року і вступ країни до ООН 1955 року — здавалося, що «іспанське закляття» відсталості й далі тяжітиме над країною. Через 15 років політики «економічного націоналізму» Франко змушений був поставити під сумнів саму концепцію «іспанськості» в економіці: «Наші закони (економічні. — *Авт.*) застаріли, оскільки багато які з них було ухвалено ще за часів європейської війни, коли ще були живими Гітлер та Муссоліні: треба модернізувати їх, зробивши гнучкішими».

Чи думав Франко про майбутнє Іспанії?

Своєрідним поворотним пунктом в історії Іспанії можна вважати 1959 рік — відкриття величного меморіального комплексу Долини полеглих неподалік старовинного королівського замку Ескоріал. Під найбільшим у світі хрестом було перепоховано прах усіх жертв громадянської війни в Іспанії (тих, зрозуміло, чиї могили вдалося відшукати) — і націоналістів, і республіканців. І хоча напис на пам'ятнику був: «Полеглим за Бога та Іспанію», що ніби «відтинало» атеїстів-республіканців, і в самій Іспанії, і поза її межами символічний крок Франко було сприйнято як перший сигнал до національного примирення, зміни курсу.

Відтак Франко, якому було, між іншим, уже під 70, спромігся

здійснити дуже істотний поворот, переглянути дотеперішні позиції. На авансцену політичного й економічного життя вийшли, відсунувши традиційних фалангістів, «опусдеїсти» — члени світської напівтаємної католицької організації «Опус Деї» (Справа Божа). Вони намагалися поєднати сучасний технократизм, динамізм індустріального суспільства 1960-х років із традиційними католицькими цінностями і сильною політичною владою, з авторитарними проявами включно.

Як і слід було чекати, модернізаторам довелося подолати опір Суанчеса та інших керівників ІНІ. І хоча Франко намагався в цій боротьбі відігравати роль неупередженого арбітра (до речі, улюблена позиція каудильйо, який протягом десятиріч майстерно нацьковував одну на одну різні течії та клани у своєму таборі, а потім «мирив» їх), зрештою, він усе ж таки виразно підтримав «опусдеїстів» і дав їм можливість здійснювати свою програму.

Не все, передбачене в планах розвитку, ухвалених у 1960-ті — на початку 1970-х років, було виконано. Але й те, що вдалося здійснити, докорінно змінило обличчя країни: на початку 1970-х Іспанія посіла п'яте місце в Західній Європі за обсягами промислового виробництва. Фінансувалися ці плани як за рахунок доходів від туризму, що зросли з $385 млн 1961 року до $2,5 млрд у 1972-му, так і за рахунок грошових переказів робітників-емігрантів.

На зміну ультранаціоналістичним пристрастям, що їх свого часу підігрівав сам Франко, прийшли заклики ширше відчинити двері у зовнішній світ. Міністри-технократи останніх франкістських урядів не приховували, що їхня економічна політика вносить корективи і в ідеологічну орієнтацію режиму. Саме тоді технократи висунули тезу про «ідеологію кінця всіх ідеологій».

Але Франко все ж таки не вдалося повністю під'єднати Іспанію до зовнішнього світу так, як радили його молоді міністри: офіційне прохання про прийом до ЄЕС було 1971 року відхилене (Іспанія стала членом Євросоюзу лише через 11 років після смерті каудильйо).

Опозиція, не узаконена, проте існуюча, називала цю модернізацію консервативною, оскільки все ще давалися взнаки й старі структури керування економікою, й технологічна відсталість від передових країн. Бурхливе економічне зростання не стало все-таки основою для національного консенсусу у редакції, задуманій самим Франко, тобто основою реформованого оновленого режиму. Особливі надії на встановлення національного консенсусу Франко пов'язував з відродженням монархії. Ще 1947 року в Іспанії було проведено референдум, на якому переважна

більшість громадян висловилася за відновлення монархії. Відтак країна стала королівством, але королівством досить дивним — без короля. Каудильйо отримав щось на кшталт пожиттєвого регентства. І лише 23 липня 1969 року Іспанія здобулася на офіційного наступника 76-річного каудильйо. Ним став Хуан-Карлос Бурбон, онук Альфонсо XIII, який втратив трон за 38 років до того. Королем спадкоємець престолу став 22 листопада 1975 року — через два дні після смерті Франсіско Франко, генералісимуса і каудильйо Іспанії.

Ухвалена у грудні 1978 року, після мирного перехідного періоду, конституція визначає Іспанію як «парламентську монархію, правову соціальну і демократичну державу, котра проголошує вищими цінностями свободу, справедливість, рівність і політичний плюралізм».

Звичайно, це зовсім не те майбутнє, про яке Франко мріяв і до якого, як йому здавалося, він вів країну: 15 грудня 1976 року під час референдуму щодо політичної реформи, в якому взяли участь 77,4 відсотка виборців, лише один іспанець із 50 проголосував за збереження колишніх порядків. Але хто зважиться стверджувати, що серед каменів, з яких складається будівля сучасної Іспанії, немає жодного, закладеного рукою Франко?

Йосип Броз Тіто: Фундатор «іншого» соціалізму

«Дорогой товарищ Тито!
Ты не виноват».
Так сказал Хрущев Никита,
Прилетев в Белград.

Радянський фольклор 50-х років минулого сторіччя

1977 року, під час чергового візиту до СРСР голови Президії СФРЮ маршала Тіто, в київському кінотеатрі «Україна» перед початком художнього фільму як кіножурнал замість набридлої радянської кінохроніки показували коротенький документальний фільм про Югославію, югославського ж виробництва. На екрані з'явилося мальовниче морське узбережжя з абсолютно розкішними, за радянськими мірками, готелями. А потім — гірський схил, що його орав — ні, не трактором, а конем —

молоденький хлопчина. Камера крупним планом показала його ноги в стареньких кросівках і вилинялих блакитних джинсах. І тут на цілий зал пролунав юнацький голос, сповнений захвату, змішаного з обуренням: «Іч, падлюка! В нас ці джинси 250 рублів коштують, а він у них землю оре!»

Такі джинси, в яких юний югославський селянин ішов за плугом, на чорному ринку Києва тоді справді коштували дві — дві з половиною місячні зарплати молодого радянського спеціаліста й були недосяжною мрією для багатьох юнаків та дівчат — адже за більш прийнятною ціною в магазинах щось таке не продавалося в принципі. Югославське взуття та одяг (не джинси), які в невеликих кількостях усе ж з'являлися в радянській торговельній мережі, були страшенним дефіцитом і цінувалися серед молоді майже так само високо, як «справжня фірма́» з Америки чи Західної Європи. В абсолютно закритому СРСР лише лічені щасливці після тривалих поневірянь по профкомах та парткомах могли собі оформити туристичну путівку до «цілком соціалістичних» Польщі чи Болгарії. Поїздка ж до Югославії була взагалі недоступною для пересічної радянської людини. Країна, де в крамницях «було все» (приблизно, як у нинішній Україні), видавалася дивним гібридом західного «споживацького раю» та такого звичного, «свого» соціалізму з його тотальними дефіцитами й регламентацією кожної думки і слова, принаймні проголошеного публічно. Інформації про Югославію було дуже мало, проте ми знали, що там щороку відпочивають сотні тисяч західноєвропейців, водночас сотні тисяч югославів працюють у Західній Німеччині та інших «імперіалістичних» країнах, на націоналізованих підприємствах існують робітничі ради, які буцімто ними й керують. Югославія наочно демонструвала, що, окрім радянської моделі соціалізму, яка, крім СРСР, панувала й у Польщі та Болгарії, Угорщині та Чехословаччині, В'єтнамі та Монголії, можливий ще й якийсь «інший», «альтернативний» соціалізм. Створила ж цю соціалістичну Югославію й беззмінно керувала нею багато десятиріч людина з худорлявим, немовби кутим із заліза обличчям — маршал Йосип Броз Тіто.

Селянський син стає соціалістом і офіцером

Йосип був сьомим з п'ятнадцяти дітей хорватського селянина Франьо Броза. Він народився 7 травня 1892 року в селі Кумровец в області Загоріє на північ від Загреба. Згідно з існуючими ще й

досі в Хорватії стереотипами, загоряки — вперті, дуже витривалі та мужні. А ще — довголітні, попри те, що люблять добряче випити. Броз Тіто цілком відповідав усім характеристикам типового загоряка.

Мати майбутнього маршала Марія походила з села за десять кілометрів від Кумровца. Але лежало те село вже не в Хорватії, а в Словенії, відтак Явершеки були чистокровними словенцями. Малий Йосек, як на словенський манір називав улюбленого онука дід Мартін (хорватською ім'я хлопця звучало Йожа), до восьми років жив не стільки в Кумровці, скільки в материного батька в Словенії, де харчувався набагато краще, ніж удома. Це була своєрідна матеріальна підтримка з боку Мартіна своїй дочці та її родині. А через п'ять десятиріч, коли Тіто став на чолі югославської держави, багато хто помітив, що його вимова — нетипова для хорвата, розмовляє він рідною мовою з якимось дивним акцентом. Спершу думали, що то на нього так вплинули роки, які провів у Росії. Але виявилося, що просто Тіто зберіг на ціле життя словенську вимову та побудову речення.

1900 року в Кумровці було вперше відкрито школу, і Франьо Броз, на відміну від більшості односельців, які вважали навчання панськими витребеньками, віддав сина вчитися. Відтак до 1907 року, коли його освіту через матеріальну скруту було завершено, Йосип закінчив п'ять класів початкової школи та два класи гімназії.

Хорватія за часів дитинства Тіто була автономною частиною Угорського королівства у складі Австро-Угорської імперії. Угорці, котрі за кілька десятиріч перед тим виторгували собі у Відні широку автономію, провадили політику насильницької мадяризації хорватів, які всіляко тому опиралися. Існувала також економічна дискримінація Хорватії в Угорському королівстві. 1903 року, коли майбутньому маршалу було 11 років, у його рідному селі відбулися антиугорські заворушення. Селяни зірвали угорський прапор з вокзалу на залізничній станції недалеко від села. Війська жорстоко придушили заворушення, вбивши одного селянина й поранивши півтора десятка. Як покарання в Кумровці було тимчасово розміщено військову частину, й у будинку Брозів, наприклад, три місяці мешкали чотири угорських гонведи, яких родина мусила годувати власним коштом — діти, які ніколи не їли досита, в цей час були зовсім голодними.

1573 року коло Кумровца угорці та австрійці розгромили повстанську армію хорватського «селянського короля» Матії Губеца, якого було відвезено до Загреба, «коронувано» розпеченою залізною короною й четвертовано. Ще на початку XX сторіччя та битва 300-річної давності була основним мотивом ігор

хлопчаків Кумровца. Вони гралися не в якусь абстрактну війну, а «в Губеца», яким найчастіше був Йожа Броз. І в тих дитячих «битвах» хорватські селяни завжди перемагали угорських та австрійських рицарів…

Родина Брозів була заможнішою порівняно з більшістю односельців — у Франьо було близько 4 гектарів землі. Попри це, їхнє «багатство» було дуже відносним. Так, у хаті було лише одне ліжко, на якому спали батьки, немовлята ночували на печі, а старші діти — на нарах-антресолях під стріхою. Тіто згадував, як одного разу, коли батьки відлучилися з дому на цілий день, він підбив двох своїх сестер зварити та з'їсти свинячу голову, яку мати припасла на Різдво. Діти були покарані двічі: від обжерства в них страшенно заболіли животи, а потім вони ще й отримали жахливу прочуханку від батьків…

Та навіть відносний добробут Брозів незабаром закінчився. Батько заплутався в боргах, від безвиході почав зловживати алкоголем, зрештою був змушений продати свою землю й на старість з господаря перетворився на наймита. Щоправда, сталося це за кілька років по тому, як майбутній лідер нації назавжди покинув батьківську оселю. А поїхав він із села 1907 року, п'ятнадцятирічним. Батько хотів відправити свого улюбленого сина до Америки, яка видавалася хорватським селянам землею обітованою. Проте грошей на квиток за океан нашкребти так і не вдалося. Відтак 15-річний хлопець став учнем у слюсарно-механічній майстерні в місті Сісак. Його дядько, який зробив блискучу кар'єру — був фельдфебелем австро-угорського цісарсько-королівського війська, — саме отримав призначення до Сісака, по дорозі до нового місця служби завітав до рідного села, взяв із собою племінника і влаштував його учнем до майстерні. Через три роки Йосип отримав сертифікат підмайстра механіка. Наприкінці свого учнівства, 1910 року, майбутній лідер Югославії зважився на досить серйозний для маленького містечка крок — вступив до профспілки, а відтак автоматично став членом Соціал-демократичної партії Хорватії та Славонії.

Рік Броз був механіком на заводі в Загребі, 1911 року вирушив до Чехії, де був механіком спочатку на металообробному заводі в місті Їнець-Ценкове, потім на пльзенській «Шкоді». Згодом пропрацював по кілька місяців на автомобільних заводах — «Бенц» у німецькому Мангеймі й «Даймлер» у Відні. Там він добре оволодів німецькою мовою і став механіком високої кваліфікації, а ще — активним соціал-демократом.

1913 року 21-річного парубка було призвано до армії. Служив спершу у Відні, а потім у 25-му піхотному полку в Загребі. Під час армійської служби майбутній маршал відкрив у собі новий талант

— став спершу чемпіоном свого полку з фехтування рушницею з багнетом, а потім виборов друге місце на загальноармійських змаганнях з цього військового виду спорту. В нагороду його було відряджено до школи молодших офіцерів у Будапешті, й за півроку Йосип Броз отримав чин фенріха (щось на зразок прапорщика в армії Романових). Відтак, коли 1914-го почалася Перша світова війна, Броза було призначено командиром взводу. Війну він сприйняв, м'яко кажучи, без захвату, його навіть було заарештовано за антивоєнну пропаганду, проте після кількох тижнів попереднього ув'язнення в Петроварадинській фортеці звинувачення було визнано недоведеним, і Броза відправили на фронт, навіть не позбавивши офіцерського звання.

Пригоди хорвата в Росії

4 квітня 1915 року взводний командир Йосип Броз потрапив у російський полон у Галичині, біля містечка Окна. Попри свою слов'янську нелюбов до угорців та соціалістичне небажання брати участь в «імперіалістичній бійні», він став полоненим не добровільно, а після запеклої рукопашної сутички. Росіяни змогли подолати майстра фехтування тільки підступним ударом у спину. Тяжко поранений офіцер пролежав у шпиталі в Свіязьку неподалік Казані 11 місяців — до рани долучилося запалення легенів, потім — висипний тиф, і Йосип був на волосину від смерті. 1916 року, працюючи разом з іншими полоненими на будівництві залізниці на Уралі, Броз установив перші контакти з робітниками-більшовиками. У травні 1917 року розконвойований військовополонений, який працював механіком на млині в селі на Уралі, сховався в залізничному вагоні між мішками зі збіжжям і втік до Петрограда. Там він за чужими документами найнявся працювати на Путиловський завод, брав участь у славнозвісній Липневій демонстрації, з якої мало початися збройне повстання більшовиків проти Тимчасового уряду, а після придушення більшовицького путчу відправився через Фінляндію до Швеції, щоб через цю нейтральну країну повернутися додому «робити революцію». Поблизу фінського міста Улеаборга (Оулу) Броза затримала поліція. Він мав документи на ім'я російського селянина, але сильний акцент однозначно свідчив, що затриманий — не росіянин. Після кількох тижнів ув'язнення в Петропавлівській фортеці хорватський в'язень, зрештою, назвав своє справжнє ім'я й був… просто повернутий до табору

військовополонених у Сибіру. Наприкінці жовтня 1917 року Броз уступив до інтернаціонального загону Червоної гвардії в Омську й одночасно, як сам стверджував пізніше, став членом більшовицької партії. Незабаром білогвардійці розгромили омських червоних. Броз якийсь час переховувався в селі Михайлівка, потім змушений був тікати далі, в казахські степи, де майже рік працював механіком на млині місцевого багатія Ісая Джаксанбаєва й навіть досить добре вивчив казахську мову.

Ще в Михайлівці у 26-річного втікача почався бурхливий роман з 14-річною дочкою місцевого селянина Пелагією (яка згодом іменувала себе Поліною) Бєлоусовою. З нею майбутній маршал тоді ж обвінчався в церкві.

Після повернення більшовиків до Омська Броз вийшов з підпілля й у лютому 1920 року заново вступив до РКП(б), позаяк його партійний квиток з 1918 року не зберігся. Не покинув він і свою «дружину перед Богом» Пелагію, оформивши з нею 7 вересня 1920 року громадянський шлюб в Омську. Забігаючи наперед, скажемо, що після розпаду шлюбу з Пелагією Тіто одружувався ще чотири рази. Його дружинами в різний час були Люція Бауер, Герта Хас, Даворинка Паунович і Йованка Будісавлевич.

На відміну від багатьох червоногвардійців-«інтернаціоналістів», Йосип не залишивсь у «країні переможного пролетаріату», а вирішив повертатися додому. Разом із вагітною дружиною він за кілька тижнів дістався з Омська до естонської Нарви, звідти пароплавом перебрався до німецького Штеттіна, й уже за кілька днів подружжя було в Кумровці.

Шлях до лідерства в партії

Проте повертатися, як з'ясувалося, йому було нікуди. Мати померла 1918 року під час епідемії, батько пропив землю та господарство і працював лісником у сусідньому селі, брати та сестри розбрелися хто куди… Отож уже 5 листопада 1920 року Броз улаштувався механіком до майстерні Філіпа Баума в Загребі.

А що найважливіше, Броз повернувся з Росії не до Австро-Угорської імперії, а до Королівства сербів, хорватів та словенців, яке через кілька років отримало назву Югославія. Нова держава виникла шляхом приєднання до Сербії земель Австро-Угорщини, населених переважно південними слов'янами, а також

поглинення Чорногорського королівства. Ейфорія, викликана звільненням з-під ярма австрійців та угорців та об'єднанням із «братами-сербами», серед хорватів та словенців дуже швидко минула. Адже всі панівні позиції в новоствореному королівстві захопила сербська еліта, рівень зажерливості та корумпованості якої був ще вищий, аніж у австрійських та угорських чиновників. Відтак майже відразу виникла досить потужна опозиція, а якщо точніше, навіть дві — хорватський та дещо меншою мірою словенський націоналістичний рух і комуністи, які на виборах до Установчої скупщини нового королівства в листопаді 1920 року здобули 59 місць із 419. Проте вже через місяць мандати депутатів-комуністів було анульовано, саму партію заборонено, а її керівників ув'язнено. Саме в цей важкий для югославських комуністів час Йосип Броз долучився до партійної роботи. З 1921 до 1925 року він працював механіком на млині в селі Велико Тройство неподалік міста Беловара, став членом місцевого окружного комітету компартії. З трьох дітей, що народилися в цей час у Йосипа та Поліни, двоє померли немовлятами, й вижив лише син Жарко 1924 року народження. Навесні 1925 року Броза було вперше заарештовано в Югославії. Незабаром він вийшов на волю. Але змушений був із родиною їздити по цілій країні в пошуках роботи. Саме в цей час у нього з'явилося партійне псевдо Тіто. Існує версія, що це прізвисько стало відбиттям видатних організаторських здібностей майбутнього маршала, який буцімто любив спершу сформулювати завдання, а потім авторитетно наказати комусь із однопартійців: «Ти це («ті то» хорватською) зробиш». Проте сам югославський лідер стверджував, що Тіто — просто звичайне хорватське прізвище, яке не означає нічого. Товариш Тіто поступово посідав дедалі вищі щаблі в ієрархії підпільної КПЮ — 1927 року став членом Загребського міського комітету, 1928-го — його секретарем. Того ж року його заарештували вже не на кілька днів чи тижнів, як у попередні рази, а «всерйоз і надовго». Тим більше, що Тіто здійснив зухвалу втечу прямо під час допиту в поліційній дільниці, і його було знову спіймано лише через кілька днів. Репортер однієї з белградських газет писав з процесу над Тіто: «Його обличчя належить до того типу, що чимось нагадує сталь. Погляд світло-сірих очей, схованих за пенсне, холоднокровний, спокійний, але енергійний». Тіто засудили до шести років каторги. Незабаром після вироку його дружина з сином із дозволу Йосипа виїхала до Москви. Каторжанин тим часом працював електриком на тюремній електростанції, а ще… був обраний секретарем парткому в'язнів каторжної тюрми суворого режиму Лєпоглав. Відсидів він свій термін од «дзвінка до дзвінка» — вийшов на

волю лише 1934 року й був висланий під нагляд поліції до рідного Кумровца, звідки втік уже через чотири дні й перейшов на нелегальне становище, став одним із п'яти членів політбюро ЦК КПЮ, який базувався у Відні. Югославську компартію в цей час роздирали фракційні чвари, й нову «зірку, що сходила», відправили наступного року «від гріха подалі» в почесне заслання до СРСР як югославського представника у Профінтерні.

21 лютого 1935 року «австрієць Йозеф Гофмахер» прибув до Москви. Йому виписали радянський паспорт на ім'я Фрідріха Фрідріховича Вальтера, але взяли на роботу не до Профінтерну, а дрібним клерком до центрального апарату Комінтерну — політичним референтом з питань КПЮ в Балканському секретаріаті. Тіто дізнався, що його дружина за цей час закінчила Комуністичний університет національних меншин Заходу і працювала на партійній роботі спершу в Казахстані, а потім у Рязанській області. А 10-річний син Жарко тим часом перебував у дитячому будинку для малолітніх правопорушників неподалік Ленінграда. Оцього Йосип Пелагії вибачити не зміг. І хоча влітку 1935 року, коли Пелагія приїхала на курси підвищення кваліфікації до Москви, вони всі втрьох два місяці мешкали в Тітовому номері в готелі «Люкс» (який було перетворено на гуртожиток для працівників Комінтерну), склеїти родину, яка практично розпалася, не вдалося. Шлюб було розірвано за взаємною згодою. Проте 1948 року, коли Тіто виявився «кривавим фашистом», його колишню дружину було заарештовано, й вона провела 10 років у сталінських таборах.

Югославську компартію в Комінтерні вважали слабкою та маловпливовою. Тим більше, що боротьба за владу всередині цієї партії носила надто жорстокий характер, навіть як для комуністів. Відтак у жовтні 1936-го Тіто отримав від Комінтерну відрядження до Парижа, куди на той час переїхав з Відня нелегальний ЦК КПЮ, щоб «розібратися на місці» й поінформувати Москву. Напередодні від'їзду Тіто зареєстрував шлюб із своїм новим коханням — німецькою комуністкою-політемігранткою Люцією Бауер, яка теж працювала в Комінтерні. На неї він залишав сина Жарко. Проте 1937 року Люція «виявилася» агентом гестапо, була заарештована й розстріляна. Й мало не потягнула за собою в небуття й самого Тіто під час його наступного приїзду до Москви. Тим більше, що у другій половині 1930-х у СРСР було репресовано 800 тільки югославських комуністів.

Тим часом Тіто провів місяць у Парижі, домігся відсторонення від влади першого секретаря ЦК КПЮ Горкича, якого було викликано до Москви й там розстріляно. Потім виїхав до Югославії, де почав створювати нове керівне ядро партії. До

нього увійшли Кардель, Джилас та Ранкович, які стали найближчими співробітниками Тіто на багато років.

Проте «ярлик на князювання» в КПЮ ще треба було отримати в Москві. В серпні 1938-го Тіто знов у столиці СРСР. Тут він дізнався, що його дружина — «ворог», а син — знову в дитячому будинку. Він був змушений доводити, що не є «агентом гестапо», так само, як покійна вже Люція. Доповіді про стан справ у КПЮ й плани розбудови партії його змусили викласти письмово, але ніхто з ним не розмовляв. Кілька місяців Тіто сидів у номері готелю «Люкс» в очікуванні арешту. Лише у грудні 1938 року його прийняли керівники Комінтерну Георгій Димитров і Дмитро Мануїльський (до речі, наш землячок з Волині). «Всі ви там у вашій партії фракціонери, — зневажливо сказав Димитров. — Вас особисто це теж стосується повною мірою, товариш Вальтер». Тіто ясно дали зрозуміти, що йому не надто довіряють і вручають вищу владу в «Югославській секції Комуністичного Інтернаціоналу» тільки від безвиході, тому, що інші претенденти ще гірші. Протягом тримісячного випробувального терміну він мав зарекомендувати себе, показати конкретні результати роботи. Тіто знову нелегально пробрався до Югославії й оселився в Загребі під іменем інженера-механіка Славко Бобича, представника концерну «Шкода» в Югославії, інтелігента з аристократичними манерами й масивним золотим перснем на лівій руці. Ні в кого не виникало підозри, що «інженер» не має навіть неповної середньої освіти…

В цей час Тіто одружився втретє — з кур'єркою ЦК КПЮ австрійкою зі Словенії Гертою Хас. Незабаром у них народилася дитина.

Випробувальний термін розтягнувся на півтора року. Й лише восени 1940-го Тіто отримав з Москви згоду на «коронацію». В жовтні на нелегальній партійній конференції в передмісті Загреба його було обрано генеральним секретарем ЦК КПЮ.

Комінтернівський клерк стає народним героєм

6 квітня 1941 року нацисти вдерлися до Югославії. Протягом 11 днів погано організовану та озброєну югославську королівську армію було вщент розгромлено, й гітлерівці та їхні союзники окупували всю країну. Німці втратили за ці дні вбитими лише 125 вояків, а Гітлер зневажливо підсумував: «Слов'яни… Не надто довго нам довелося з ними морочитися». Країну було розділено.

Косово й частину Македонії приєднали до Албанії, яка на той час стала італійською колонією, решту Македонії — до Болгарії, Воєводину — до Угорщини. Словенію було поділено між Німеччиною та Італією, яка отримала також хорватську Далмацію. На решті території Хорватії та Боснії й Герцеговини хорватським націоналістам-усташам дозволили створити маріонеткову «незалежну» державу. Сербію було окуповано німцями.

Дуже швидко з'ясувалося, що Гітлер фатально помилився щодо югославів. У цій країні вже через кілька місяців виник найпотужніший, мабуть, у всій окупованій Європі рух збройного опору нацистам. І очолили його саме комуністи, та партія, яку в Комінтерні вважали «слабкою та маловпливовою». 27 червня 1941 року було створено головний штаб Народно-визвольних партизанських загонів Югославії на чолі з Тіто, 7 липня відбувся перший бій з окупантами, а вже у вересні цього ж року було створено «Ужицьку республіку», великий партизанський край у Західній Сербії, куди з Белграда перебрався й «інженер Бобич» разом зі своєю новою дружиною Даворинкою Паунович.

Тіто довелося вести свою боротьбу у вкрай важких умовах. Його супротивниками були не лише війська гітлерівської Німеччини, муссолінівської Італії та царської Болгарії, а й військові формування хорватських націоналістів-усташів і сербських четників полковника Дражи Михайловича, які підпорядковувалися лондонському югославському королівському урядові в еміграції, «збирали сили» для збройного виступу проти німців у «слушний момент», але тим часом воювали з повстанцями-комуністами. СРСР, так само як і Велика Британія разом зі Сполученими Штатами, визнавав єдиним законним представництвом Югославії королівський уряд у Лондоні, а, окрім того, просто технічно не міг ні в 1941-му, ні в 1942-му, ні навіть у 1943 році надати хоч якусь матеріальну підтримку комуністичним повстанцям на Балканах. Англійці ж підтримували з Єгипту аж до 1943 року виключно четників Михайловича. Й попри це Тіто вдалося створити справжню партизанську армію. Її чисельність складала 80 тисяч чоловік наприкінці 1941 року, 150 тисяч — наприкінці 1942-го, 320 тисяч — наприкінці 1943-го і 400 тисяч — наприкінці 1944 року. Ця армія відтягнула на себе десятки дивізій Німеччини та її союзників, витримала сім генеральних наступів окупантів і зрештою самостійно звільнила від німців більшу частину країни. При цьому Тіто абсолютно не приховував, як радив йому Сталін, за гаслами широкого антифашистського фронту комуністичний характер своєї Народно-визвольної армії (НВАЮ). Її бійці носили на кашкетах червоні зірки, а найкращі (так би мовити,

гвардійські) бригади мали назву «пролетарських», хоч і складалися переважно із селян.

Дрібний клерк контрольованого Сталіним Комінтерну, з яким Йосифу Віссаріоновичу й на думку не спадало хоча б особисто познайомитися, перетворився на загальнонаціонального лідера своєї країни й одного з найважливіших союзників СРСР у боротьбі за встановлення своєї гегемонії над якомога більшою частиною Європи. Адже ще 1942 року Тіто створив зародок нової влади — Антифашистське віче, а роком пізніше — Національний комітет звільнення Югославії, який фактично виконував функції уряду на звільнених територіях. Тоді ж Віче заборонило королю Петру повертатися до країни після завершення війни. Здавалося, що принаймні в одній окремо взятій Югославії почали втілюватися мрії Москви про світову революцію.

Проте перша «чорна кішка» пробігла між Сталіним і Тіто ще 1944 року, в жовтні якого Червона армія спільно з НВАЮ взяла Белград. Радянські війська були присутні лише в північно-східних районах Югославії, на порівняно невеликій частині території цієї країни. Але, як стверджує Мілован Джилас, на той час один з найближчих соратників Тіто, а згодом дисидент, який виступив проти всевладдя комуністичної номенклатури — «нового класу», «восени 1944 року відбулося стільки серйозних випадів червоноармійців проти югославських громадян і військовослужбовців, що це переросло в політичну проблему». Так, за даними, далеко неповними, югославської комуністичної влади, було зафіксовано 121 випадок зґвалтування, з них 111 — з наступним убивством жертви, й 1204 випадки пограбування із нанесенням тілесних ушкоджень. Коли югославські комуністичні керівники в дуже м'якій формі попрохали голову радянської військової місії в Югославії генерала Корнєєва якось вгамувати ґвалтівників та розбійників, той почав кричати про «наклеп» на Червону армію, й жодний зі злочинців так і не був покараний. За кілька місяців, під час чергового візиту Тіто із соратниками до Москви, Сталін, за словами того ж Джиласа, так «розкермував» незручну ситуацію: «Тут був цікавий випадок. Майор-льотчик попустував з жінкою, а знайшовся лицар-інженер, який почав її захищати. Майор за пістолет: «Ех, ти, тиловий щур!» — і вбив лицаря-інженера. Засудили майора на смерть. Але справа дійшла до мене, я нею зацікавився і звільнив майора, відправив його на фронт. Зараз він один із героїв. Воїна треба розуміти. І Червона армія не ідеальна. Важливо, щоб вона била німців — а вона їх б'є добре, — все інше другорядне».

Ватажок кривавої кліки, дорогий товариш і співзасновник Руху неприєднання

1948 року у світовій політиці сталася сенсація — перший в історії конфлікт між двома державами, де при владі перебували комуністи. До того ж конфлікт дуже гострий. Буквально за кілька місяців «визначний діяч міжнародного комуністичного руху товариш Тіто» перетворився в радянській пресі на «ватажка фашистської кліки», «наймита англо-американських імперіалістів», «кривавого ката». Якщо за рік перед тим 48 відсотків зовнішньоторговельного обороту Югославії припадало на СРСР, у країні працювали тисячі радянських військових та цивільних радників, то вже 1949 року торгівля між двома комуністичними державами припинилася взагалі, в Югославії не лишилося жодного (!) радянського громадянина — навіть дипломатичні відносини було розірвано.

Що ж спричинило таке гостре протистояння? Мабуть, найважливішою причиною були Сталінові уявлення про «світову систему соціалізму» як жорстко централізоване утворення, всі члени якого мають беззастережно підкорятися вказівкам з Москви, як це було в комінтернівців 1920—1930-х років. Керівники країн, де владу захопили комуністи, мали в першу чергу думати про інтереси Радянської Росії (перепрошую, СРСР), а вже потім про інтереси власних держав. Зокрема, в Югославії, де не було вже радянських військ, Сталін намагався ствердити своє всевладдя за рахунок так званих «спільних підприємств», які повністю контролювалися б СРСР і дозволяли використовувати економічний потенціал цієї країни перш за все в інтересах Москви. Тіто, на відміну від радянських маріонеток у Польщі чи Румунії, наприклад, на масове створення таких підприємств не пішов. Але останньою краплею, після якої терпець Сталіна урвався, стали намагання Тіто домовитися з албанськими комуністами, які теж захопили владу у своїй країні, про вступ її до Югославської федерації — навзамін за передачу до складу Албанії краю Косово, населеного переважно етнічними албанцями. У принципі Сталін, можливо, й не мав би нічого проти такої комбінації. Його страшний гнів викликало те, що Тіто почав робити практичні кроки до приєднання Албанії без «благословення» й навіть відома Москви. Й він вирішив вигнати васала, який ставав занадто самостійним, — звернувся через Інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій (повністю контрольований ним орган, який прийшов на зміну розпущеному 1943 року Комінтерну) до членів Компартії Югославії із закликом

«замінити керівництво партії, яке припускається ревізіоністських проявів».

Микита Хрущов згадував тогочасні слова Сталіна: «Ось ворухну мізинцем — і не буде Тіто. Він злетить».

«Але хоч скільки рухав Сталін не лише мізинцем, але й усім, чим міг, Тіто не злетів, — єхидно відзначав Хрущов. — Чому? Та тому, що в суперечці з югославським керівництвом за Тіто стояла держава, стояв народ…»

Протягом наступних п'яти років непокірна Югославія перетворилася чи не на найстрашнішого Сталінового ворога. Країну було піддано економічній блокаді, на кордонах з радянськими сателітами — Угорщиною, Румунією та Болгарією — відбулося 219 збройних інцидентів, радянські спецслужби чинили неодноразові спроби фізично усунути Тіто. Втім, і сам маршал повівся зі своїми політичними опонентами жорстоко та підступно. Після згаданого листа Інформбюро він провів у всіх первинних організаціях Компартії Югославії партійні збори, на яких закликав «вільно та неупереджено» обговорити цей лист. Позицію Інформбюро (читай Сталіна) підтримало 55 тисяч з 519 тисяч членів КПЮ. Трохи згодом усі (!) «сталіністи» були репресовані, потрапили до концтаборів на островах Гргур та Голий Оток, де утримувалися без суду й вироку — невизначений термін, роками і десятиріччями. Лише лічені щасливці з числа «сталіністів» змогли перейти кордони Угорщини, Румунії чи Болгарії. Для більшості втікачів такі спроби закінчилися смертю…

Тіто довелося балансувати між СРСР, який став для нього смертельним ворогом, і західними демократіями, які, попри твердження радянської пропаганди, ставилися до його комуністичного режиму без жодної симпатії. Йому все ж вдалося зберегти владу й завершити в Югославії соціалістичні перетворення. 1953 року, після смерті Сталіна, почалася нормалізація відносин між Москвою та Белградом, апофеозом якої став візит до Югославії нового радянського лідера Микити Хрущова влітку 1955 року. Хрущов усіляко вибачався перед Тіто та «югославським народом», намагаючись будь-якою ціною повернути Белград у сферу впливу Москви. Проте це йому не вдалося. Югославія так ніколи й не стала членом Організації Варшавського договору й Ради економічної взаємодопомоги, куди входили всі радянські сателіти. Натомість Тіто став разом з лідерами Індії, Єгипту, Індонезії та Гани одним із батьків-засновників Руху неприєднання, який проголошував «рівну віддаленість» від обох головних військово-політичних блоків, під знаком протистояння котрих минула більша частина другої половини XX століття. Відтак Югославія стала в радянському

офіціозі хрущовсько-брежнєвських часів такою собі «не зовсім» соціалістичною країною. Згідно з дефініціями кремлівських ідеологів вона була складовою «світової системи соціалізму», але не входила до «світової соціалістичної співдружності» — на відміну від цілком «правильних» Польщі, Куби чи Монголії.

«Тітов кувар»

2005 року, рівно через чверть століття після смерті творця та очільника соціалістичної Югославії, в Белграді було видано розкішний фотоальбом під назвою «Тітов кувар». Автор не настільки добре знає сербсько-хорватську мову, щоб зрозуміти слово «кувар» без словника. З'ясувалося, що воно означає «куховарська книга». Протягом багатьох десятиріч лідер Югославії їздив по світу й зустрічався з президентами, прем'єрами, королями та генеральними секретарями. Й усі вони пригощали його найвишуканішими стравами своїх країн: канадський прем'єр П'єр Трюдо — битками з м'яса арктичного оленя з чорницями, йорданський король Хусейн — смаженим фазаном, президент США Джон Кеннеді — шампіньйонами, фаршированими гусячим м'ясом, «полум'яний команданте» Фідель Кастро — рибою по-гаванському з коктейлем «Гемінґвей», Сталін — смаженими курчатами по-російському, китайський лідер Ден Сяопін — ганджоуським курячим салатом з кавуном. І таке інше, таке інше, таке інше… На відміну від інших світових лідерів, які теж насолоджуються екзотичними делікатесами під час візитів до далеких країн, Тіто змушував свою обслугу записувати рецепти страв, які йому сподобалися. А потім кухарі його розкішної резиденції на острові Бріоні «відтворювали» цю смакоту. І свіже м'ясо північного оленя чи живі дикі качки доставлялися для цього відповідно з Канади чи Камбоджі. На мальовничому Бріоні Тіто приймав не лише лідерів іноземних держав, а й таких супер-зірок свого часу, як Елізабет Тейлор, Джина Лоллобриджида, Софі Лорен чи Річард Бартон. За словами Джиласа, цей селянський син, робітник і проповідник соціальної рівності, «мав невгамовний апетит до розкошів. У нього було більше палаців, дач, мисливських угідь, більше всіляких убрань, ніж у будь-якого короля». Гідною «королевою» стала також його остання дружина — красуня Йованка Будісавлевич, яка під час Другої світової була майором НВАЮ. Втім, цей шлюб закінчився трагічно. В середині 1970-х Йосип звинуватив Йованку в змові та

замаху на своє життя й посадив її під домашній арешт у белградському особняку. Цікаво, що й спадкоємець Тіто Мілошевич не амністував її — вона отримала свободу лише 2000 року, через 20 років після смерті маршала.

Проте пересічний югослав ніколи не бував на острові Бріоні, де Тіто перебував більшу частину року й навіть проводив там засідання політбюро, змушуючи його членів спеціально долати по кілька сотень кілометрів з Белграда.

Як же жила країна? Соціально-економічна модель Югославії принципово не відрізнялася від радянської. Хоча цінова політика на споживчому ринку будувалася таким чином, що ніяких дефіцитів не було — просто товари, які лежали на прилавках, були занадто дорогими для пересічного югослава.

Ще однією особливістю Югославії було «робітниче самоврядування» — подібно до того, як це спробували зробити в СРСР наприкінці перебудови, директори державних підприємств у Югославії обиралися членами трудового колективу, а не призначалися міністерствами.

Вдалося Тіто якщо й не розв'язати, то, принаймні, на багато десятиріч «заморозити» вкрай гострі національні суперечності в країні, де нація, яка претендувала на те, щоб бути «старшим братом» — серби, — складала менше 40 відсотків населення. Повноваження союзних республік у складі Югославії були набагато більшими, ніж в аналогічних утворень в СРСР, а Тіто зміг провадити кадрову політику в центральних органах таким чином, що не почувалися ображеними ані серби, ані представники інших народів країни.

Маршал Тіто помер 4 травня 1980 року у клініці в Любляні після багатомісячного перебування в комі й безмежного володарювання над країною протягом 35 років. Після його смерті саму посаду «голови Президії СФРЮ» було скасовано й замінено «колективним керівництвом» — ніхто ж бо не міг стати гідним спадкоємцем маршала.

Утім, через десятиріччя після смерті Тіто його держава зазнала краху. Причому було демонтовано як соціалізм, так і саму союзну державу.

Махатма Ґанді:
Босоногий переможець імперії

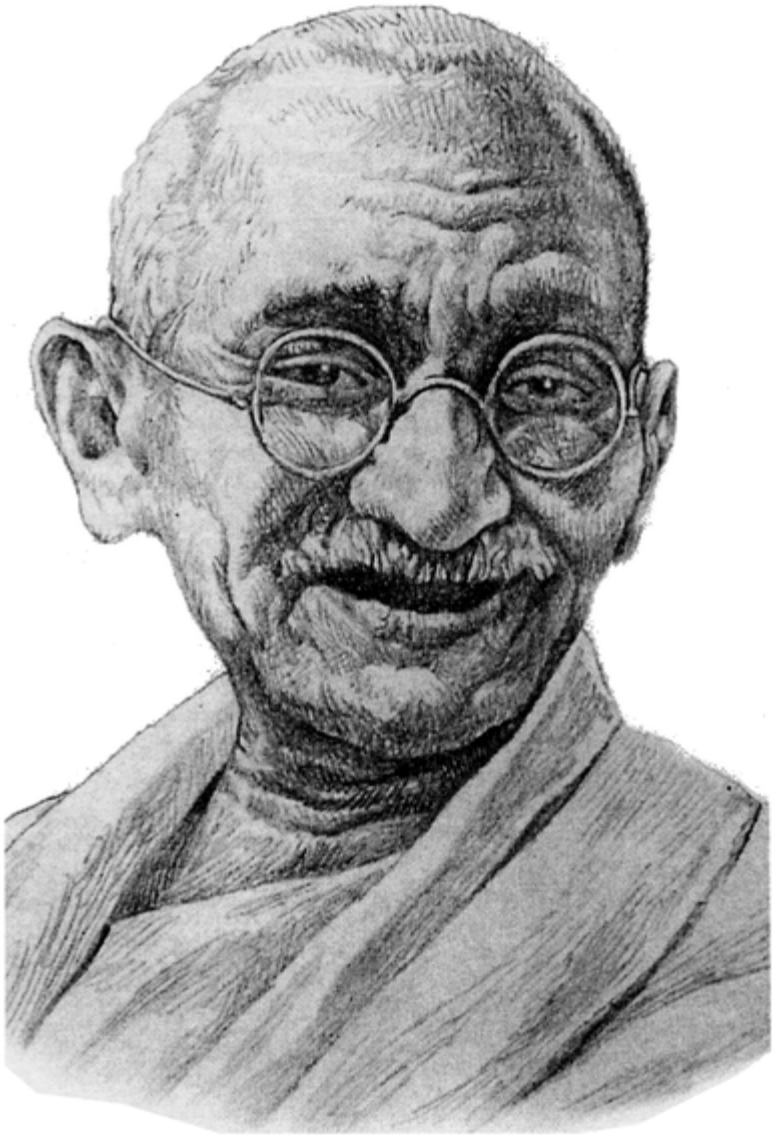

Багато хто вважає найвизначнішою постаттю XX століття геніального фізика Альберта Ейнштейна. Сам же великий учений мав цілком іншого фаворита: «Можливо, прийдешні генерації просто не повірять, що така людина зі звичайної плоті та крові ходила по цій грішній землі». Ейнштейн вів мову про Мохандаса-

Карамчанда Ґанді, якого спершу вся Індія, а потім і цілий світ називали Махатмою Ґанді, хоча сам він категорично не сприймав цього прізвиська. «Махатма» мовою хінді означає «велика душа», «великий учитель».

«Моральний вплив, який Ґанді справив на мислячих людей, — писав Ейнштейн, — є набагато тривкішим, ніж здається можливим у наш час з його надміром грубої сили. Ми вдячні долі, яка подарувала нам такого блискучого сучасника, дороговказ для прийдешніх генерацій».

Єдиний його одяг — кхаді, шматок грубої домотканої тканини, обмотаний довкола худого тіла, найдешевші саморобні селянські сандалії, взуті на босі ноги, а часто — взагалі ніякого взуття, в руках — посох. І все. Більше ніяких речей. Так Махатма Ґанді обійшов пішки або об'їхав потягами третього класу (набагато гіршими за сучасні українські електрички) всю величезну Індію.

І водночас «останній лицар Британської імперії» Вінстон Черчілль уважав цього «напівбожевільного пророка» не менш страшним та небезпечним ворогом своєї імперії, над якою ніколи не заходило сонце, ніж Адольф Гітлер. Нацисти намагалися протиставити британській силі, гордині та почуттю власної винятковості ще більшу силу та гординю. Ґанді — сатьяґраху — філософію ненасильницького спротиву темній силі. Гітлер програв, а Ґанді виграв.

У сучасній Україні мало знають про Махатму. А між тим, ми — саме ті «прийдешні генерації», про які писав Ейнштейн. І без Ґанді та його політично-етичного вчення наш світ був би іншим. Без нього не було б ані афро-американського пророка Мартіна-Лютера Кінґа, ані радянського дисидентського руху, ані польської «Солідарності», ані чеської Оксамитової революції кінця 1980-х, ані, зрештою, української Помаранчевої революції. Принаймні, в такому вигляді, як усе це відбулося.

Як гартувалася сталь

2 жовтня 1869 року в родині дівана (прем'єр-міністра) крихітного індійського князівства Порбандар народилася шоста і, як виявилося, остання дитина. Слабенького та худенького хлопчика назвали Мохандасом-Карамчандом. Батько немовляти Карамчанд Ґанді користувався великим авторитетом не тільки в Порбандарі, а й у навколишніх, так само малесеньких князівствах

півострова Катхіавар. Він був своєрідною «білою вороною» серед украй корумпованих, пихатих та жадібних індійських чиновників, які служили безпосередньо англійській колоніальній адміністрації чи місцевим князям та князькам, що були васалами британської корони. Карамчанд та його дружина Путлібай (мати нашого героя) належали до найбільш ортодоксального вішнуїстського напряму в індуїстській релігії, вони не вживали алкоголю, м'яса та тютюну. Індуїстська релігія, як, утім, і будь-яка інша, забороняє ображати людей, красти та брати хабарі. Проте з усіх чиновників Катхіавара лише Карамчанд Ґанді сприймав ці релігійні настанови не як якісь абстрактні поняття, а як настанову до дії. Забігаючи наперед, скажемо, що коли батько Ґанді через кільканадцять років помер, то не залишив родині практично ніякої спадщини, хоча кілька десятиріч обіймав, як ми б тепер сказали, «номенклатурні посади». Карамчанд Ґанді не мав великої освіти, проте величезний досвід та здоровий глузд дозволяли йому вдало розв'язувати найскладніші питання державного управління (якщо державою можна назвати невеличке утворення, зіставне за територією та населенням із сучасним українським сільським районом) та керувати сотнями людей.

Коли Мохандасу було сім років, у його батька виник конфлікт з британським агентом у Порбандарі (саме цей представник колоніальної адміністрації, а не князь, був фактично першою особою у князівстві). Відтак Карамчанд позбувся своєї посади, проте князь сусіднього Раджкота негайно запропонував йому аналогічне місце. Родина Ґанді переїхала до цього міста, де Мохандас пішов до початкової, а згодом і до середньої школи. Майбутній лідер нації не вирізнявся якимись помітними успіхами в навчанні, був дуже несміливим і уникав товариства інших дітей. Проте вже в перший рік навчання в середній школі стався випадок, у якому, як у краплині води, видно майбутнього Махатму. До школи приїхав англійський інспектор народної освіти Джайлс, який, бажаючи перевірити, як учні знають англійську, загадав їм написати п'ять слів, зокрема слово «казан». Дванадцятирічний Ґанді написав це слово неправильно. Вчитель штовхнув його ногою, бажаючи, щоб Мохандас переписав слово в сусіда. «Але я вважав, — згадував Ґанді через багато десятиріч, — що вчитель перебуває у класі, щоб не давати нам списувати. Всі учні написали слово правильно, і лише я опинився в дурному становищі. Пізніше вчитель намагався довести мені, що я вчинив дурницю, але це йому не вдалося». І протягом усіх 67 років, які йому ще судилося прожити, ніколи нікому не вдалося змусити його зробити щось, що Ґанді вважав би негідним. Під загрозою не лише поганої оцінки, а і втрати майна, свободи, краху політичної

кар'єри, фізичних катувань і навіть смерті.

Щоправда, Ґанді-підліток усе ж припустився кількох гріхів. На той час серед раджкотських школярів панувало переконання, що англійці володарюють над індійцями тому, що їдять м'ясо і палять тютюн.

Подивись на могутнього англійця:
Він панує над маленьким індусом,
Тому, що, харчуючися м'ясом,
Виріс у п'ять ліктів зростом, —

проголошував популярний серед підлітків віршик.

І фізично слабкий та несміливий Ґанді під впливом одного зі шкільних друзів вирішив… їсти м'ясо та палити. Він їв м'ясо таємно від батьків (щоправда, це було всього лише п'ять чи шість разів), заспокоюючи себе тим, що чинить так, аби стати сильним та сміливим і, зрештою, звільнити свою батьківщину від англійського панування. З тютюном вийшло ще гірше — сигарети коштували грошей, і Мохандас украв удома кілька мідяків, аби купувати їх. Зрештою, совість перемогла, й Мохандас вирішив відмовитися від цих звичок, доки батьки живі, а їсти м'ясо та палити лише після їхньої смерті, коли відповідатиме за себе сам. А поки що, після важких моральних терзань, зізнатися в усьому батькові. Мохандас довго не міг зважитися на це, врешті описав усі свої гріхи в листі й віддав його батькові. Підліток заздалегідь був згодний з будь-яким покаранням, але батько зі сльозами на очах тільки мовчки обійняв його.

Карамчанд Ґанді на той час був уже смертельно хворий і незабаром помер. Але перед смертю ще наполіг на тому, щоб одружити свого найменшого сина. Так Мохандас за волею батька змушений був у віці 13 років узяти шлюб. Дружина Ґанді, його однолітка Кастурбай, на десятиріччя стала найближчою для нього людиною, а померла 1943 року у британській тюрмі, куди її було ув'язнено разом із чоловіком та іншими керівниками визвольного руху. Проте Ґанді згодом дуже негативно оцінював звичай дитячих шлюбів і був переконаний, що людина одружуватися мусить тільки у зрілому віці.

Незабаром Ґанді змушений був пережити смерть батька, яка його страшенно вразила. Як ми вже зазначали, прем'єр-міністр практично не лишив спадщини, й утримувати його родину випало дядькові Ґанді — старшому чоловікові в роду. А незабаром 16-річний Ґанді закінчив середню школу. Постало

питання про вибір професії та подальше навчання. Мохандас хотів стати лікарем, проте старший брат заперечив йому, що вішнуїст не повинен займатися розтином трупів і що батько мріяв про кар'єру адвоката для нього. Після тривалих обговорень та нарад родичі вирішили відправити Мохандаса на навчання до Англії. Важко було зібрати гроші на цю поїздку, але ще більше застережень викликало питання: чи не зрадить юний вішнуїст на чужині віри своїх батьків? Урешті-решт мати взяла з Ґанді клятву — не вживати в Англії алкоголю, не їсти м'яса та не зраджувати дружині. Лише після цього дядько згодився відпустити племінника на навчання до Лондона.

Проте перепони став чинити шет — старійшина касти банія, до якої належала родина Ґанді. За відмову Мохандаса підкоритися забороні на заморську поїздку його було відлучено від касти. Більше того, кожний член касти, який би спілкувався з ним, змушений був сплатити штраф. Мати та дядько Мохандаса ладні були відмовитися від ідеї про поїздку. Але тут проявив характер уже сам Ґанді.

4 вересня 1888 року вісімнадцятирічний Ґанді відплив з Бомбея в далекий незнаний світ.

Поїздка до Англії була свідомим вибором не лише родини, а й самого Ґанді. Він уже позбувся наївного дитячого переконання, що англійці панують над індусами тому, що їдять м'ясо та палять тютюн. Але в чому ж сила Британської імперії, яка тоді була найпотужнішою державою світу (приблизно як зараз Сполучені Штати)? Ґанді хотів збагнути підвалини тієї сили. А водночас здобути фах, який дозволив би йому найкращим чином служити своєму знедоленому народові. Вдома його чекали рідні, мати, дружина та маленький син. Прибувши до холодного та дощового Лондона, Ґанді зійшов на берег у білому європейському костюмі, який вважався в Індії останнім криком моди. Одягнуті в сірі та чорні плащі англійці дивилися на нього як на екзотичного дикуна. «Все було чужим: народ, його звичаї і навіть будинки», — згадував згодом Ґанді. Англія відразу не припала йому до душі, але Мохандас відганяв від себе саму думку про негайне повернення додому — це було б виявом слабкості, якої він собі дозволити не міг.

За три роки на Туманному Альбіоні Ґанді отримав диплом баррістера (адвоката). Він не лише довів до досконалості свою англійську, а й вивчив ще латинську та французьку мови, в Лондонському університеті та Школі права опановував юридичні та природничі науки. Він вирішив довести собі та оточуючим, що індус може стати справжнім британським джентльменом, не втрачаючи своєї національної сутності. Молодий Ґанді досконало

опанував уміння одягатися по-європейському та поводитися в європейському товаристві, навіть брав уроки європейських музики й танців, їздив на Всесвітню виставку до Парижа, де саме було побудовано славетну Ейфелеву вежу. Проте все це було лише зовнішнім боком його життя. Саме в Англії небаченої доти інтенсивності набули його «пошуки істини», намагання зрозуміти світ та знайти своє місце в ньому, пошуки Бога. Хоч як дивно, лише в Англії і в англійському перекладі Ґанді ознайомився зі священними книгами індуїзму. Величезне враження справила на нього книга «Світло Азії», присвячена буддизмові. Він читав також Коран, Старий і Новий Заповіти християн. У повний захват привели його слова Христа з Проповіді на горі: «А Я вам кажу не противитись злому. І коли вдарить тебе хто в праву щоку твою, підстав йому й другу. А хто захоче тебе позивати й забрати сорочку твою, віддай і плаща йому».

Саме в Англії Ґанді вперше зацікавився організованою боротьбою робітників за свої права. Коли він дізнався, що кардинал Манінг надав допомогу докерам-страйкарям, то разом зі своїм другом прийшов на прийом до кардинала, щоб висловити йому свій захват.

В Англії Ґанді дізнався, що не всі європейці їдять м'ясо, що серед них теж є вегетаріанці. Це відкриття його настільки вразило, що він став активістом вегетаріанського руху і навіть певний час був секретарем Асоціації вегетаріанців одного з лондонських районів.

За коротких три роки Ґанді осягнув свою мету — пізнав, наскільки це можливо взагалі, світ європейської культури та релігії, здобув фах, а водночас залишився щирим патріотом своєї приниженої країни.

Африканські університети

Повернувшися на початку 1891 року до Індії, Ґанді вже не застав матері, родина переживала фінансові труднощі. Почати працювати за набутим в Англії фахом йому не вдалося. Адже Ґанді практично не знав традиційного індійського та мусульманського права, яке на той час застосовувалося в індійському судочинстві не меншою мірою, ніж британське право, яке він вивчав у Англії. Окрім того, юридична система Британської Індії була наскрізь корумпованою, а Ґанді брати участь у жодних корупційних діях принципово не бажав. Але,

мабуть, найважливішою причиною невдалого старту його професійної кар'єри були… несміливість та сором'язливість, які 22-річний Ґанді зберіг із дитячих років. «Мій дебют відбувся в суді з дрібних цивільних справ, — згадує Ґанді. — Я виступав на боці відповідача і мав піддати перехресному допитові свідків позивача. Я підвівся, але тут душа моя провалилася в шлунок, голова пішла обертом, і мені здалося, немов приміщення суду завертілося переді мною. Я не зміг вимовити жодного питання. Суддя сміявся, а адвокати насолоджувалися видовищем. Я сів і сказав своєму клієнтові, що не можу вести справи».

Старший брат Ґанді, який емігрував до Дурбана в південноафриканській провінції Наталь, попросив його приїхати, аби представляти в суді інтереси одного індійського купця, який зайшов у майновий конфлікт зі своїм колегою-земляком. Ішлося про великі кошти, а судочинство в Наталі чинилося за англійськими законами, яких не знали адвокати-індійці. Ґанді погодився і вирушив у дорогу. Він сподівався, що повернеться додому десь за півроку, але судилося інакше — Ґанді прожив у Південній Африці довгих 24 роки.

Справа, якою займався Ґанді, тягнулася близько року, апеляції та контрапеляції вимагали великих витрат, спірне майно було під арештом, і перед обома багатими купцями постала загроза банкрутства. І саме Ґанді вдалось умовити й позивача, й відповідача згодитися на третейський суд одного з лідерів індійської громади Наталю. Було досягнуто компромісу. Завдяки цьому Ґанді набув великого авторитету серед індійців Південної Африки.

Саме в Африці Ґанді вперше в житті реально зіштовхнувся з расизмом. В Англії до нього ставилися як до освіченої людини, а в рідному місті він так рідко зустрічав англійців, що ні про яку дискримінацію не йшлося. Однак у провінції Наталь усе було інакше. Ґанді змушували їздити в потягах у вагонах третього класу, хоча він брав квиток у перший клас, їхати на підніжці, а не всередині диліжанса, мовчати, коли його зіштовхували з тротуару. Білий «вищий світ» маленького провінційного містечка не допускав до себе успішного адвоката лише через смаглявий колір його шкіри. Він був «кольоровий», а це тавро не могли переважити ні освіта, ні гарні манери, ні вишуканий одяг, ні моральні якості. Одного разу його викинули з вагона першого класу потяга до Преторії тільки через те, що він не білий. Цілу ніч Ґанді просидів у роздумах на залізничній станції Маріцбург. І вирішив присвятити своє життя захисту честі та гідності — ні, не своїх особисто. А дискримінованого індійського населення Південної Африки.

Досягнувши блискучих успіхів у адвокатській кар'єрі, Ґанді вирішив, що більше користі своїм землякам він принесе як радник з юридичних питань. 1894 року, попри численні перешкоди, йому дозволили працювати адвокатом у Верховному суді. Ґанді став першим індійцем, удостоєним такої високої честі. Того ж року він заснував Індійський конгрес Наталю і розпочав боротьбу за надання індійцям рівних громадянських прав з південноафриканськими білими.

Тривалий час, десь аж до 1915 року, Ґанді хоч і не сприймав конкретних форм британського врядування колоніями, не виступав проти британського володарювання як такого, вважав, що в цілому воно корисне і для Індії, і для Південної Африки. Він захоплювався рівнем свободи слова та думки у Британії, сподівався, що британська правова система з часом буде розповсюджена на всі народи колоніальних країн. Під час британсько-бурської війни 1899–1902 років Ґанді однозначно став на бік англійців, сформувавши та очоливши санітарний загін у складі британської армії, хоч його особисті симпатії були на боці бурів.

1904 року він почав видавати газету «Indian Opinion» (Індійський погляд), яка виходила чотирма мовами — англійською, хінді, тамільською та гуджараті (рідною мовою Ґанді). І, до речі, вклав у «підтримання на плаву» цієї збиткової газети більшу частину своїх особистих заощаджень.

Того ж року сталася подія, яка докорінно змінила життя Ґанді. Його друг Полак дав йому прочитати книгу Джона Раскіна «Останньому, що й першому». За Раскіном, щастя окремої людини залежить від гармонії в суспільстві, праця адвоката чи лікаря є рівноцінною з працею перукаря, робітника чи селянина, а вартим найбільшої поваги є життя селянина. Ідеї Раскіна поєдналися з релігійними переконаннями Ґанді. І він вирішив утілити ті ідеї в життя.

Ґанді-адвокат став Ґанді-пророком. Він полишив свою адвокатську практику, яка приносила чималий прибуток, купив ферму Фенікс поблизу Дурбана, де й оселився разом зі своєю сім'єю (а мав на той час уже чотирьох синів) та однодумцями, з наміром реалізовувати ідеї Раскіна. Його приваблювало скромне життя та занурення в релігію. Він читав релігійні тексти, твори Льва Толстого, чиє світобачення перегукувалося з ідеями Раскіна. Ґанді вступив у листування з Толстим, згодом назвав іншу свою ферму на його честь. Ці ферми стали прототипами ашрамів (обителей), які він згодом закладав по всій Індії.

Але Ґанді був особливим пророком. Він не лише шукав істину і морально самовдосконалювався, а й залишався лідером

Індійського національного конгресу Наталю, організовував та очолював боротьбу своїх дискримінованих земляків за власні права, розробив і вперше випробував на практиці теорію сатьяґрахи — ненасильницької політичної боротьби. Вона якоюсь мірою перегукувалася з теоріями Толстого. Але якщо послідовники російського пророка ніколи не досягли більш-менш помітного впливу в суспільному житті своєї країни, то сатьяґраха діяла.

Більша частина індійців прибула до Наталю за п'ятирічними контрактами, якими уряд гарантував їм роботу, насамперед на вугільних шахтах. Праця на шахтах була важкою, платили за неї мало, умови — жахливі. Але альтернативою було голодування на батьківщині. Імміграція була такою масовою, що уряд Наталю, аби її якось обмежити, запропонував у 1906 році запровадити обов'язкову реєстрацію всіх індійців. Про реєстрацію білих не йшлося. Ґанді скликав масові збори індійців у театрі Імперіал в Йоганнесбурзі. Індійці різко виступали проти принизливої реєстрації, що супроводжувалася зняттям відбитків пальців, проти вимоги скрізь носити з собою реєстраційне свідоцтво. 3000 присутніх на зборах заявили про відмову реєструватися навіть під загрозою звільнення з роботи, депортації чи ув'язнення. Ґанді попередив, що боротьба буде тривалою та виснажливою. Переговори спершу не дали наслідків, так само, як і поїздка Ґанді до Англії. Лише наприкінці наступного року було досягнуто компромісу — індійцям дозволили реєструватися добровільно, а жінок узагалі звільнили від цього. Як наслідок, 95 відсотків індійців уникли реєстрації. Колоніальна адміністрація не вибачила Ґанді його перемоги — 1908 року його було вперше запроторено до в'язниці. Потім він неодноразово сидів у тюрмі і в Африці, і в Індії, а перед тими, хто хотів стати його послідовниками, завжди ставив питання: «Чи готові ви до ув'язнення?»

1913 року протистояння загострилося до краю. Індійська імміграція зростала, і британська влада Південної Африки робила все, щоб її обмежити. Британці допускали індійців у Африку лише як робітників-контрактників. Тих же з них, хто вирішив обробляти тут землю чи, ще гірше, зайнятися торгівлею, вони сприймали як конкурентів.

Відтак влада запропонувала, по-перше, заборонити в'їзд до Африки індійців, що не мали контракту, по-друге, не визнавати дійсними нехристиянські шлюби між індійцями, по-третє, змусити кожного індійця, в якого скінчився термін контракту, платити величезний додатковий податок у 25 фунтів стерлінгів на рік.

Ґанді з'їздив до Індії, щоб домогтися захисту індійських громадян з боку віце-короля. Той узгодив з південноафриканською владою зниження податку до 3 фунтів. Але й це були величезні гроші для злиденних індійців. А головне, білі нічого такого платити не повинні були. Особливе обурення індійських жінок викликало те, що більшість із них із законних дружин своїх чоловіків перетворювалася за новим законом на коханок.

Зупинилися вугільні шахти, а 13 листопада 1913 року Ґанді розпочав свій славетний марш на Трансвааль, першу масову кампанію сатьяґрахи. У марші взяли участь 2037 чоловіків, 127 жінок та 57 дітей.

Під час маршу Ґанді заарештовували тричі. Тоді колону очолював його друг Полак, білий, до речі. Індійські торговці забезпечували учасників маршу харчами, земляки з Індії надсилали гроші. Проте протестувальникам удалося пройти лише 170 з 250 кілометрів, що відділяли їх від Йоганнесбурга. Уряд застосував силу, багатьох учасників маршу кинули до в'язниць, а решту силоміць перевезли залізницею назад у Наталь. Але, зрештою, протестуючі перемогли — громадська думка в Англії обурилася, Ґанді звільнили з в'язниці, і після тривалих та важких переговорів з генералом Сматсом він у липні 1914 року домігся повного скасування дискримінаційних законів.

Ґанді писав: «Якщо ця сила (сатьяґраха. — *Авт.*) поширюється по цілому світові, вона здійснить переворот у громадській думці, знищить диктатуру імперіалізму, який душить Західну Європу й прагне підкорити собі Схід».

Ґанді відчув, що рамки Південної Африки для нього затісні. 9 січня 1915 року 45-річний Ґанді повернувся до Індії, щоб стати лідером і вчителем однієї з найбільших націй на Землі. Його боротьба тривала до самої смерті — ще 33 роки.

Сатьяґраха, ахімса, свадеші та сварадж

Ахімса, свадеші, сварадж та сатьяґраха — чотири стовпи політичної теорії та практики Ґанді. Звичайно, політичні погляди Махатми нерозривно пов'язані з його релігійними, етичними та філософськими переконаннями, що творять собою цілісну систему. І повною мірою осягнути суть лише однієї з цих підсистем без глибокого вивчення інших неможливо. Проте обмежений обсяг книги дозволяє нам зупинитися лише на

політичній етиці та практиці Ґанді, та й то коротко.

Отож, **ахімса**, або ахінса — це ненасильство, заперечення будь-яких форм хімси — насильства, відсутність гніву та ненависті. «Дослівно кажучи, — писав Ґанді, — ахімса означає «невбивство». Але для мене це — цілий космос значень… Насправді це означає: не ображай нікого, не допускай до себе жодної жорстокої думки, навіть якщо вона стосується людини, яку вважаєш своїм ворогом. У того, хто дотримується цього вчення, не буває ворогів».

За Ґанді, тільки базуючись на ахімсі, можна досягти перемоги в політичній боротьбі. В іншому разі перемога з часом неминуче перетвориться на поразку.

Свадеші, в дослівному перекладі «вітчизняний», — рух за бойкот іноземних товарів. Останні десятиріччя свого життя сам Ґанді користувався виключно найскромнішим одягом та взуттям індійського кустарного виробництва. І закликав до того ж своїх прибічників. Завдяки цьому досягалося водночас три мети — скорочувався ринок для британських і взагалі європейських товарів в Індії, підтримувалися національні товаровиробники, а самі ґандісти внаслідок практичного застосування принципу агаргірахи — відмови від зайвих речей — морально очищувалися та вдосконалювалися.

Сварадж, у дослівному перекладі «своє правління», означав поступове запровадження у Британській Індії самоврядування аж до здобуття країною повної незалежності.

Проте серцевиною всієї системи політичних поглядів Ґанді була **сатьяґраха**, термін, що походить від слів «сатья» — істина та «аґрах» — твердість. Отож, слово сатьяґраха можна перекласти українською як «міцно триматися істини». В перші роки після виникнення сатьяґрахи Ґанді пояснював її суть європейцям англійськими словами «пасивний опір», але згодом відмовився від цього. За словами самого Ґанді, словосполучення «пасивний опір» несе в собі певний негатив. Між тим сатьяґраха «не є зброя слабкого проти сильного, щось таке, що навіяне ненавистю і врешті-решт може вилитися в насильство». За Ґанді, сатьяґрахі — людина, яка зрозуміла суть сатьяґрахи і застосовує цей метод боротьби на практиці, — є, безумовно, морально вищою за свого опонента, а, відтак, сильнішою. І ставиться до свого супротивника без гніву та ненависті, не бажаючи йому зла.

Сучасні норвезькі ґандісти Юган Ґальтунґ та Арне Несе, на додачу до основної норми сатьяґрахи «Ти не повинен чинити насильство чи бажати чинити насильство жодній живій істоті, а діяти чи мати намір діяти лише для її блага», виділяють ще 15 норм, які деталізують її і нерозривно пов’язані між собою.

Спробуємо розкрити деякі з них, базуючись на теоретичних висловлюваннях Ґанді (далі всі цитати з творів та промов Махатми) та прикладах з його практичної політичної діяльності.

Отож, норма: **Дотримуйся ахімси в думках та серці**.

«Сатьяґраха не переможе доти, доки панує ненависть. А тому щоранку, тільки-но прокинувшись і ще не ступивши першого кроку в новий день, скажи собі: мені нічого боятися у світі, крім Бога; у моєму серці немає ненависті, я не вчиню несправедливості; я здолаю правдою брехню і, виступивши проти неправди, доведу свою щиру готовність до самопожертви».

Ідентифікуй себе з тими, заради кого ведеш боротьбу.

Дивно й цікаво водночас порівнювати фотографію Махатми, який сидить на підлозі свого ашраму в одному з найбідніших сіл Індії, та фотографію впевненого у собі адвоката з Південної Африки, людини заможної, одягненої по-західноєвропейському, такого собі буржуа. Чому ж така величезна різниця? Тому що Ґанді прагнув бути єдиним цілим із тим злиденним народом, заради щастя якого він вирішив боротися все своє подальше життя.

Ґанді одягався, як бідний індійський селянин, їв те, що їсть бідний індійський селянин, їздив виключно потягами третього класу — тими, якими може дозволити собі їздити бідний індійський селянин, якщо виникне потреба поїхати до міста.

Наповни боротьбу позитивним змістом.

У ході боротьби треба завжди не тільки домагатися ліквідації існуючих інституцій та поглядів, а й чітко уявляти, що ти хочеш запропонувати навзамін.

Обмеж мету боротьби.

1913 року в Південній Африці під час кампанії сатьяґрахи проти расової дискримінації несподівано вибухнув страйк залізничників, який висунув економічні вимоги. Багато хто з прибічників Ґанді пропонував включити вимоги залізничників до вимог своєї кампанії. Ґанді твердо заперечив: «Було б нечесно скористатися ситуацією й висунути вимоги, яких ми не планували з початку сатьяґрахи. Незалежно від нашої сили та спроможності, розпочата кампанія повинна завершитися, коли будуть узяті до уваги поставлені нею з самого початку вимоги. Я переконаний, якщо ми не дотримаємося цього принципу, то не лише не виграємо цієї кампанії, а й програємо повсюдно, а також втратимо ту симпатію, якою користувалися».

Вияви довіру до супротивника.

«Сатьяґрахі розпрощався зі страхом. Тому він ніколи не боїться покластися на супротивника. Хай навіть супротивник обдурив його двадцять разів, він готовий довіритися йому на

двадцять перший, бо внутрішня довіра до людської природи є квінтесенцією його вчення».

Ця норма передбачає дві піднорми: **Особисто зустрінься з супротивником.**

Зустріч необхідна, навіть якщо вона несе в собі загрозу, або соратники вважають, що супротивник посідає занадто низьке становище чи пропонують бойкотувати його.

Ґанді неодноразово йшов на такий ризик. Він зустрічався з генералом Сматсом, вів переговори з лордом Ірвіном, відвідував текстильних робітників у Ланкаширі, проти яких опосередковано було спрямовано кампанію бойкоту англійських товарів в Індії, промовляв у мусульманських районах, що було дуже небезпечно для індусів, — завжди наперекір застереженням своїх соратників.

Не суди інших суворіше, ніж самого себе.

Ідеться про те, що не можна ні в етичному, ні в інтелектуальному плані ставити супротивника нижче від себе, а ставитися до нього так, наче в нього не менш високі етичні мотиви, ніж у тебе, він здатний так само виважено аналізувати ситуацію, як і ти; суди про супротивника на підставі всіх можливих пом'якшувальних зовнішніх обставин.

Попереджаючи віце-короля Індії лорда Ірвіна про проведення соляного маршу проти державної монополії на сіль, Ґанді писав: «Погляньте на вашу платню! Ви одержуєте понад 700 рупій денно, тоді як пересічний прибуток індійця становить менше, ніж 2 ани на день (розрив у 3500 разів. — *Авт.*). Британський прем'єр-міністр отримує лише в 90 разів більше, ніж пересічний англієць. Стаючи на коліна, прошу Вас замислитися над цим. Я занадто поважаю Вас як людину, щоб намагатися образити Вас. Я знаю, що Вам не потрібно стільки грошей, скільки Ви одержуєте. Можливо, вся сума йде на милосердні вчинки, але система, яка схвалює такий стан речей, заслуговує на те, щоб її скасували».

Можна й не казати, що ніяких свідчень, що віце-король витрачав хоча б частину своєї платні на «милосердні вчинки», ані тоді, ані зараз не було.

Будь схильний до компромісу.

«Я, по суті, є людиною, схильною до компромісу, бо ніколи не певен, чи маю рацію», — казав Ґанді. Він вважав, що схильність до компромісу властива істинній суті сатьяґрахи. Найбільш відомим прикладом компромісу є пакт, укладений Ґанді з віце-королем Індії Ірвіном 5 березня 1931 року.

По суті, це був компроміс між «status quo» Ірвіна та «повною незалежністю» Ґанді. Слово «незалежність» не згадувалося в пакті, «статус домініону» теж. І все ж це був крок уперед, хоча «жодна зі сторін не святкувала перемоги», бо саме поняття «пакт», на думку

Ґанді, уособлювало можливість на рівних підставах вести переговори між гнобителем і гнобленим.

Не застосовуй примусу до супротивника — наверни його.

«Часто забувають, що метою сатьяґрахі не є заплутування супротивника. Ніколи не слід апелювати до почуття страху супротивника, лише до одного серця. Метою сатьяґрахі є навернення, а не примус». Іншими словами, поводься в конфліктній ситуації так, щоб особисті мотиви страху супротивника не стали підставою для його вчинків.

Ця норма включає три піднорми: **Борися проти справи, а не проти особи, яка за нею стоїть.**

«Ненавидіти британську систему управління, а не самих британців», — неодноразово закликав Ґанді своїх учнів.

Не використовуй слабкостей супротивника.

І під час Першої, і під час Другої світових війн, коли Британія опинялась у скрутних обставинах, Ґанді категорично заперечував проти того, щоб «завдавати їй удар у спину». Не використовуй складне становище свого супротивника, якщо воно спричинене не самим конфліктом з тобою чи кампанією, а дай йому відчути, що тиск, який чиниться на нього, є результатом ним самим завданої несправедливості.

Не торгуйся.

Під час дуже важливих переговорів 1920 року, які Ґанді вів з метою об'єднання індуїстів і мусульман, мусульмани запропонували: вони не різатимуть корів (тварин, священних для індуїстів), а індуїсти натомість підтримають їхній рух за халіфат. Ґанді відмовився пов'язувати ці два питання. Він заявив, що індуїсти підтримають вимоги щодо халіфату без ніякої компенсації, позаяк ті вимоги справедливі.

Не узалежнюйся від допомоги іззовні.

«Якщо народ не готовий на самопожертву заради високої мети, жодна допомога ззовні не допоможе йому вибороти власну свободу».

Будь готовий до самопожертви.

Ґанді завжди був готовий до незручностей, принижень, фізичних страждань і навіть смерті. «Будь готовий вкласти всі свої фізичні й духовні сили в боротьбу за справу, в яку ти віриш, і, якщо це буде необхідно, пожертвувати власним життям заради справи й заради людей, а не заради самої жертви».

Дотримуйся ахімси у словах і на письмі.

Намагайся у словах і на письмі говорити правду, повну правду й нічого, крім правди, а спосіб, у який ти її висловлюєш, має довести супротивникові, що йдеться лише про його погляди та вчинки, а не про нього особисто, і що ти маєш на меті лише

досягти консенсусу, а не конфлікту заради самого конфлікту.

Ця норма включає три піднорми: **Вживайся в світогляд супротивника.**

Ґанді вимагає такої ідентифікації із супротивником, щоб бути спроможним побачити ситуацію його очима й пояснити її так, як він сам її пояснює. Однак це не означає, що політичні дебати зводяться до засвоєння аргументів супротивника. Треба намагатися переконати супротивника в помилковості його суджень, але в такий спосіб, щоб він сам збагнув і визнав свою помилку.

Не приховуй своїх планів.

«Із жодної таємної організації, хоч би якою великою вона була, не може вийти нічого доброго. Утаювання має на меті зведення захисної стіни навколо чогось. Ахімса відкидає такий захист».

Визнавай свої помилки.

Після трагедії в Амрітсарі 13 квітня 1919 року, коли війська вбили 379 демонстрантів, Ґанді зупинив кампанію сатьяґрахи. Він мотивував це тим, що частина її учасників своїми діями спровокувала вибух насильства. «Було величезною помилкою закликати до ненасильницького повстання народ, який ще не дозрів до розуміння ненасильства».

Не вдавайся до саботажу.

Ґанді виступав проти нищення будь-якого урядового майна чи об'єктів інфраструктури на знак протесту: «Навіть національний уряд одного дня може втратити здатність керувати державою, якщо кожен, кому заманеться, наполягатиме на своєму праві нищити мости, комунікації, дороги тощо, бо він не згоден з діями цього уряду. І далі, зло не в мостах, дорогах та комунікаціях, а в людях. Знищення мостів, скажімо, за допомогою динаміту, не приведе до ліквідації зла, а спровокує ще більше зло».

Віддай перевагу насильству перед боягуздтвом.

Під час однієї з акцій не-співпраці чоловіки — мешканці кількох сіл утекли від каральної експедиції, покинувши напризволяще свої домівки, жінок та дітей. «Я дорікав їм за боягуздтво, а вони безсоромно прикривалися ненасильством, — згадував Ґанді. — Ненасильство вимагає великої мужності. Боягуздтво цілком несумісне з ненасильством. Перехід від статусу воїна до борця ненасильства можливий і навіть видається легким». «Я хочу, щоб і індуси, й мусульмани плекали в собі мужність і були готовими вмерти, не вбиваючи. Якщо ж у них немає такої мужності, хай ліпше розвивають мистецтво вбивати й бути вбитими, ніж мають утікати від небезпеки, мов боягузи. У

цьому випадку насильство краще, ніж втеча. Вони втікають, бо не мають мужності бути вбитими, вбиваючи».

Засновуючись на наведених вище нормах, Ґанді розробив цілу низку форм сатьяґрахи, які умовно можна поділити на «м'які», радикальні та екстремальні.

До м'яких форм належать переговори, арбітраж, агітація, демонстрація та ультиматум.

Для сатьяґрахі важливо почати боротьбу з переговорів, бо цим самим він дає зрозуміти супротивнику, що готовий до взаєморозуміння: не хоче його ні до чого змушувати. Якщо не вдасться залагодити конфлікт за допомогою переговорів, супротивнику слід запропонувати арбітраж — третейський суд третьої сторони, яку обидві конфліктуючі сторони поважають і рішення якої зобов'язуються виконати. Цією третьою стороною може стати інша нація, суспільна інституція, індивід чи група.

Якщо не дали результатів перші дві форми, починається агітація та вуличні демонстрації, які врешті закінчуються ультиматумом: «Виконайте наші мінімальні умови, бо в іншому разі ми будемо змушені вдатися до жорсткіших методів сатьяґрахи». Ґанді підкреслював, що ультиматум є не погрозою, а повідомленням про плани та наміри сатьяґрахі.

До радикальних форм Ґанді зараховував ґарталь, страйк і загальний страйк, пікетування, дхарну і гізрат.

Ґарталь — припинення роботи на короткий термін, скажімо, на один день чи кілька годин. У ґарталь найчастіше вносять елементи свята, він має об'єднати групу сатьяґрахі, привернути увагу супротивника, а також нейтральних спостерігачів.

Страйк, загальний страйк та пікетування — більш-менш традиційні. Ґанді звертав увагу на неприпустимість насильства. Тому бажано, щоб рішення про страйк на кожному підприємстві приймалося одноголосно, а під час пікетування штрейкбрехерам не погрожували, не ображали їх, а намагалися переконати, навернути.

Економічний бойкот — наприклад, довгострокова відмова від купівлі британських товарів в Індії. Соціальний бойкот полягає у відмові супротивнику в особистому спілкуванні, допомозі, за винятком тих випадків, коли його життю загрожує небезпека.

Дхарна — дуже давня й специфічно індійська форма протесту. Вона полягає в тому, що один або кілька протестуючих сідають навпочіпки на вулиці і кажуть, що не встануть доти, доки не буде задоволено їхні вимоги.

Гізрат полягає в масовій еміграції з регіону, де супротивник має найбільшу владу, — на певний час, доки супротивник не згодиться піти на поступки.

До екстремальних форм сатьяґрахи Ґанді відносив голодування, відмову від сплати податків, не-співпрацю, громадянську непокору і паралельне врядування.

Сам Ґанді часто вдавався до голодування, зокрема 1919, 1924, 1932, 1933, 1943 років, а востаннє — на початку 1948 року, за кілька днів до смерті. При цьому голодуючий відмовляється від їжі, а якщо супротивник не погодиться піти йому назустріч, сатьяґрахі голодує до смерті. В усіх випадках, коли Ґанді голодував, британська колоніальна адміністрація була змушена повністю чи частково задовольнити його вимоги.

Цікаво, що під час голодування 1943 року життя Ґанді опосередковано врятував Сталін. На Тегеранській конференції Сталін поцікавився в Черчілля причинами його поганого настрою. Той повідомив, що Ґанді голодує у в'язниці вже тривалий час, і лікарі очікують, що він з дня на день може померти. А це викличе непередбачувані наслідки в Індії. Тоді Сталін порадив Черчіллю підмішувати до пиття в'язня глюкозу. Ґанді про це, звичайно, не знав, але витримав ще понад 10 днів голодування, доки англійці не пішли на поступки.

Не-співпраця, за Ґанді, полягає у:

— відмові від почесних титулів та орденів,

— відмові від урядової платні,

— бойкоті урядових судів, коли позивачі та відповідачі вдаються до третейського суду,

— бойкоті державних шкіл та вищих навчальних закладів,

— бойкоті законодавчих зборів, тобто відмові голосувати та висувати свої кандидатури на виборах,

— відмові працювати в міністерствах та департаментах,

— бойкоті армії та поліції,

— бойкоті всіх англійських банків, страхових товариств тощо.

Різниця між громадянською непокорою та не-співпрацею полягає в тому, що непокора, на відміну від попередньої форми, передбачає демонстративне порушення законів. Найяскравіший приклад — Соляний марш до моря 1930 року, коли Ґанді і сотні тисяч його послідовників публічно порушили закон про державну монополію на продаж солі.

І, нарешті, останньою формою опору є створення паралельних органів урядування — альтернативних державним.

Три десятиріччя, проведені Ґанді на батьківщині після повернення з Південної Африки, — це суцільна історія різних форм сатьяґрахи. У цій боротьбі були «припливи» й «відпливи», але авторитет Ґанді, кількість його прибічників постійно зростали. Зрештою, в середині 40-х років минулого століття британці зрозуміли, що їм таки доведеться надати Індії

незалежність. Це означало, по суті, крах не лише найбільшої в історії людства імперії — Британської, а й усієї колоніальної системи.

Тріумф та катастрофа

У серпні 1942 року, коли виникла реальна загроза окупації Індії японськими мілітаристами, очолюваний Ґанді Індійський національний конгрес ухвалив резолюцію, яка отримала назву «Геть з Індії!» — Ґанді вимагав негайного надання незалежності як необхідної умови захисту Індії від японської агресії. Британці кинули Махатму та тисячі його послідовників до в'язниць. Проте вже 15 березня 1946 року британський прем'єр-лейборист Еттлі був змушений заявити, що Індія отримає статус домініону — аналогічний статусові Канади, Південної Африки, Австралії. Останньою надією британців хоча б частково зберегти свої позиції в Індії стала ставка на протистояння індуїстів та мусульман.

Мусульмани завоювали Індію за кілька століть перед британцями і склали більшість панівних класів цієї країни. Впродовж двох століть британського панування мусульманська громада (приблизно п'ята частина населення Індії) частково зберігала своє привілейоване становище порівняно з рештою місцевого населення. Головна їхня партія Мусульманська ліга виступала за збереження панівних позицій своїх одновірців, а у разі неможливості цього — за виділення районів Індії з переважно мусульманським населенням в окрему державу — Пакистан. Британці робили все, аби не допустити єдності двох основних релігійних громад країни. 16 серпня 1946 року в Калькутті, а згодом по всій Індії почалася кривава індуїстсько-мусульманська різанина.

Ґанді робив усе можливе, щоб зберегти єдність країни, яка стояла на порозі незалежності, а головне, припинити братовбивчу різанину. 77-річний Махатма метався між містами та провінціями, де щоразу виникали спалахи міжконфесійного насильства. Він ішов до індуїстів і до мусульман. І там, де він з'являвся, різанина вщухала. Проте одна людина не могла охопити всю величезну Індію.

У міжконфесійних сутичках загинуло не менше 700 тисяч людей, понад 6 мільйонів мусульман і 4,5 мільйона індуїстів змушені були покинути рідні місця, де більшість складали представники іншої конфесії. Індію таки було поділено на два

домініони — Індійський Союз та Пакистан, до складу якого ввійшов також нинішній Бангладеш.

15 серпня 1947 року на площі перед Червоним фортом у Нью-Делі учень і послідовник Ґанді Джавахарлал Неру урочисто підняв прапор Індії — країна стала незалежною. Але чому Неру, а не Ґанді? Махатма, буквально вбитий крахом своїх ідеалів і не бажаючи брати участь у святкуванні здобутої такою страшною ціною незалежності, демонстративно покинув столицю.

«Я змушений визнати банкрутство своє, але не принципу ненасильства, — підбив він підсумки своєї політичної кар'єри. — Ненасильство, яке практикувалося протягом 30 останніх років, було ненасильством слабких. Індія не має досвіду ненасильства сильних».

На початку 1948 року на околицях Делі згромадилося 400 тисяч пенджабських біженців-індуїстів. Позбавлені домівок біженці почали погроми мусульман у самій столиці. І щодня Ґанді виходив до людей, пристрасно закликаючи до любові і братерства між індуїстами та мусульманами. 12 січня 1948 року він оголошує шістнадцяте у своєму житті голодування «до смерті» — з вимогою припинити погроми. 18 січня представники індійської та мусульманської громад присягаються у присутності Махатми покласти край протистоянню. І різанина справді припинилася!

Але релігійні фанатики з обох сторін не заспокоїлися. 30 січня 1948 року Ґанді, як звичайно, вийшов з дому до народу, що зібрався послухати його. Раптом з натовпу вирвалася людина, впритул наблизилася до Махатми і тричі вистрелила. Як з'ясувалося згодом, це був індуїстський екстреміст Годсе. На білому одязі Махатми розпливалися червоні плями. Ґанді впав, усе ще тримаючи піднесеною праву руку, якою благословляв людей, і встиг лише радісно (як стверджують усі свідки) промовити: «Рам! Рам!» (Боже! Боже!). І помер.

Замість епілогу

Людині європейської культури надзвичайно важко зрозуміти, осягнути, а ще важче прийняти як цілість систему релігійних, етичних, філософських та політичних поглядів Ґанді. В чомусь вони видаються незбагненно мудрими, а в чомусь — по-дитячому наївними. Проте Ґанді довів, і, на відміну від дуже багатьох моральних авторитетів і пророків XX століття, довів на практиці, що політична боротьба, яка базується на засадах чесності та

самопожертви, в принципі можлива. Що твердження «Політика — це завжди брудна справа» не є аксіомою.

Давид Бен-Ґуріон: Ідеаліст, який втілив свою «божевільну» мрію в життя

Батьківщину не дають і не отримують у подарунок, не здобувають у результаті політичних угод, не купують за золото й не завойовують кулаками. Її будують у поті чола.

Давид Бен-Ґуріон

Його зріст був лише 150 сантиметрів. Це, мабуть, найменший зі світових лідерів середини минулого століття. Але тільки за зростом. Прем'єр-міністр крихітної держави, яку він сам створив із величезними труднощами і яка, за логікою геополітики, взагалі не мала шансів на існування, дуже швидко став нарівні з лідерами найбільших світових держав, змусив рахуватися із собою та своєю країною цілий світ. Він був ідеалістом «не від світу цього» — у віці п'яти років уперше сформулював мету свого життя, яка виглядала як божевільна мрія, і йшов до її втілення шість десятиліть.

Але ж, на відміну від переважної більшості прекраснодушних ідеалістів, таки здійснив її! Оскільки водночас був абсолютно приземленим реалістом, не цурався найбруднішої (у прямому і переносному значенні цього слова) роботи, міг бути жорстоким, підступним та цинічним, якщо цього вимагали інтереси його Справи. Найбільше з усіх людей він любив не батьків чи дружину, не дітей чи онуків, не якихось абстрактних друзів, а соратників по боротьбі за свою Справу. І водночас без вагань міг пожертвувати кожним із них, якщо у нього виникало переконання, що дії цієї людини почали завдавати шкоди Справі або просто не є вже корисними для неї.

Люди, які живуть у сучасному світі, світі початку XXI століття, по-різному ставляться до держави Ізраїль — хтось із симпатією, хтось, навпаки, з антипатією, а когось вона взагалі не обходить і не цікавить. Але для всіх, абсолютно всіх вона є частиною нашого світу. На рівні підсвідомості нам здається, що вона існувала завжди. Так само, як Франція чи Німеччина, Росія чи Китай, Норвегія чи В'єтнам. Але ж це абсолютно не так! Іще кілька десятиліть тому — всього лише мить у масштабах історії! — євреї взагалі не мали не тільки власної держави, а й власної країни. Точніше, мали, але, скажемо так, віртуальну. У священних книгах юдаїзму справді написано, що євреї мають повернутися до Палестини, Ерец-Ісраель, зібратися навколо гори Сіон. Але мало що там написано у книзі, хай навіть священній! Для того, щоб Слово стало Ділом, потрібна була глибока віра, самовіддана праця, самозречення й самопожертва сотень і тисяч людей. І найвизначнішим, наймасштабнішим серед них був Давид Бен-Ґуріон.

З Плоньска до Седжери

16 жовтня 1886 року у провінційному польському містечку Плоньску в родині єврейського купця середньої руки Авіґдора Ґріна і його дружини Шейндл народилася четверта дитина. Хворобливого слабенького хлопчика назвали ім'ям могутнього біблійного царя Давида.

Власне, Плоньск на той час був не стільки польським, скільки єврейським містечком — із восьми тисяч його мешканців близько 60 відсотків складали євреї. Проте і польські шляхтичі та купці, і російські чиновники та офіцери (а Плоньск на той час уже 60 років разом із більшою частиною Польщі входив до імперії

Романових) ніколи не давали євреям забувати, що вони живуть не на своїй, а на чужій землі. Більшість східноєвропейських євреїв воліли про те не думати, якось виживати, годувати себе та свої родини. Частина амбітної молоді намагалася «емансипуватися» — вирватися з задушливої атмосфери нужденних містечок, ставши «просто» поляками, росіянами, німцями. У кращому разі перетворитися, наприклад, на «німців юдейського віровизнання», але набагато частіше — відкинути дідівську релігію та культуру, взяти участь у ліберальному чи, радше, соціалістичному перетворенні країн, де вони проживали. Дуже багатьох із них надихав приклад хрещеного єврея Карла Маркса, який послідовно заперечував будь-яку релігію («опіум для народу»), стверджував, що «пролетаріат не має вітчизни», а з перемогою комуністичної революції всі нації зіллються в єдину спільноту. Відтак, за Марксом, націоналізм і навіть патріотизм були «реакційними» почуттями, гальмом на шляху прогресу людства.

Адепти ортодоксального юдаїзму, які вважали, що їхня нація повинна перш за все зберігати свою традиційну релігію та культуру, як це було протягом століть, наприкінці XIX сторіччя дедалі більше програвали битву за уми найактивніших молодих євреїв. У світі, що стрімко змінювався, прибічники консервації старих суспільних та релігійно-культурних відносин не мали перспективи.

Єдиною реальною альтернативою прибічникам асиміляції, які вважали, що найкраща перспектива для євреїв — розчинитися серед народів країн, у яких вони проживають, або навіть очолити процес злиття націй, став сіонізм.

Сіоністський рух оформився створенням організації «Хо-вевей Ціон» на з'їзді в маленькому містечку Друскінінкай (нині Литва) в червні 1887 року, коли Давиду Ґріну було вісім місяців. Сіоністи були переконані, що здобути гідне місце на планеті, вберегти себе від асиміляції, розчинення серед інших народів євреї зможуть, лише коли створять власну націю і власну державу, зібравшись «навколо гори Сіон», у Палестині, на своїй історичній прабатьківщині.

Але що означав термін «створення нації»?

Ще наприкінці XIX століття більшість населення майже всіх країн світу, окрім хіба що Британії, складали селяни, ті, хто працював безпосередньо на землі, займався сільським господарством. Усі інші класи немовби «стояли на плечах» свого селянства. Серед євреїв було чимало ремісників, дрібних крамарів, з'являлося дедалі більше підприємців та інтелігентів, найманих промислових робітників, але зовсім не було селян. Значна частина мешканців маленьких єврейських містечок

Центральної та Східної Європи залишалася лихварями, шахраюватими маклерами та торговельними посередниками. Ця обставина була живильним середовищем для антисемітизму, який помітно посилився в Європі наприкінці XIX століття (і вилився у жахливий нацистський Голокост через кілька десятиріч). Сіоністи ж вважали, що для створення спочатку повноцінної нації, а згодом і держави, євреї повинні перш за все повернутися до землі, відродити своє селянство, яке є становим хребтом будь-якої нації. Відродити після двотисячорічної «перерви», і не на чужій, а на своїй землі — в Палестині, де колись існувала давньоєврейська держава. Ідеалісти-сіоністи принципово не хотіли зважати на те, що в Палестині на той час практично не було євреїв (на порядок менший відсоток, ніж, скажімо, в сусідньому Єгипті чи Марокко), що ця бідна природними ресурсами країна чи, точніше, область, була однією з найвідсталіших провінцій відсталої Османської імперії, що тамтешні араби, які складали переважну більшість населення, абсолютно не бажали поступатися землею, на якій жили вже тисячу років, ані євреям, ані комусь іншому.

Не дивно, що в перші роки існування сіоністського руху переважна більшість євреїв ставилася до нього байдуже, як до забавки групки напівбожевільних, а багато хто і вороже — як до шкідливої забаганки, яка відволікатиме сили єврейських громад від боротьби за реальні завдання, покращення свого життя — тут і зараз. Тим більше, що перші спроби єврейської сільськогосподарської колонізації в Палестині, розпочаті у 1881—1882 роках, виявилися невдалими. Поселенці не мали навичок роботи на землі, страждали від незвичного субтропічного клімату та хвороб, особливо малярії, нападів місцевих арабських розбійників та утисків і корупції з боку турецької адміністрації. До середини 1890-х років алія (переселення євреїв до Палестини) практично припинилася.

Але Давидів батько Авіґдор Ґрін належав до найбільш переконаних сіоністів у Плоньску. Щоправда, сам він зі своєю родиною не поспішав виїздити до Палестини — торгував, самотужки вивчив російську мову та право і став спершу чимось на зразок неформального адвоката для своїх земляків, а згодом отримав офіційний статус помічника присяжного повіреного. І виховував своїх дітей у сіоністському дусі. Найближче з його шести дітей ті ідеали припали до душі синові Давиду — хворобливому, худенькому, маленькому на зріст хлопчикові з непропорційно великою головою. «З п’яти років мені було зрозуміло, що я поїду до Ерец-Ісраелю», — згадував через багато років прем’єр-міністр Ізраїлю. Знавець Тори та давньоєврейської

мови, дід по батькові Цві Ар'є Ґрін намагався навчати івриту всіх своїх онуків. Проте тільки Давид опанував цю мову досконало. Вона стала його другою рідною після їдишу (розмовної мови євреїв Центрально-Східної Європи, яка виникла в Середні віки на базі німецьких діалектів). Давид зі своїм старшим братом Авраамом домовилися розмовляти між собою лише івритом. Спершу було дуже важко висловлювати свої думки «святою» мовою замість їдишу, польської чи російської. Але з часом вони перебороли цю складність.

Коли Довчику (так скорочувалося ім'я Давид) було 11 років, під час чергових пологів померла його мати. Невдовзі батько одружився вдруге. Стосунки з мачухою в Давида не склалися, не надто він любив і своїх братів та сестер — як рідних, так і зведених. З п'яти років Давид навчався в хедері — традиційній єврейській школі, яка давала перш за все релігійну освіту. Згодом паралельно з хедером він відвідував російське міське училище, де опанував російську мову.

У перших роках XX століття труднощі «заселення батьківщини», посилені вкрай неприхильним ставленням турецької влади, стали такими великими, що навіть головний лідер сіоністів Теодор Герцль згодився на «угандійський варіант» — створення «національного вогнища єврейського народу» в цій африканській колонії Британії замість Палестини. Щоправда, Герцль заспокоював своїх послідовників словами про те, що це «тимчасово», що євреї в Уганді просто навчаться «працювати на землі», «жити серед своїх», а коли-небудь, коли «дозріють умови», всі разом таки переселяться до Палестини. Найрадикальніша частина сіоністів сприйняла це як зраду ідеалів. Серед них був юний Давид Ґрін. «Для мене важливіше заснування одного нового поселення в Ерец-Ісраелі, ніж купа грошей і збори та конгреси. Заселення землі і є єдиний справжній сіонізм, усе решта — самоомана, марна балаканина і порожнє гаяння часу», — стверджував він.

Закінчивши хедер та міське училище у Плоньску, Давид вирушив до Варшави готуватися до вступу в технічне училище Ольмерта. Дипломи цього єврейського вищого навчального закладу офіційно не визнавалися в Росії. Проте Ґріна це анітрохи не турбувало. Він зовсім не збирався залишатися в Росії чи в Польщі. Був переконаний в одному: у Палестині дуже потрібні інженери-будівельники. І саме цей фах він вирішив здобути. Півтора року Давид жив у далеких варшавських родичів і самотужки опановував програму реального училища, щоб скласти вступні іспити до училища Ольмерта. Але 1904 року адміністрація цього закладу вирішила допускати до іспитів лише

тих, хто мав атестат гімназії чи реального училища. Давид його не мав…

У Варшаві він став активістом нової робітничої єврейської партії «Поалей Ціон» (Працівники Сіона). Повернувшись до Плоньска, 19-річний Ґрін очолив місцеву організацію соціалістів-сіоністів, і саме його заслуга в тому, що в його рідному місті, на відміну від інших польських міст, сіоністи, а не «інтернаціоналісти» з Бунду, користувалися найбільшим авторитетом серед єврейських робітників. Поїхавши до Варшави в купленому батьком «пристойному» костюмі з краваткою та крохмальною манишкою, додому він повернувся в кепці та косоворотці. Відтоді і назавжди Давид став соціалістом. Але поєднував свій соціалізм із єврейським націоналізмом. Робітників, трудящих він уважав найкращою частиною єврейського народу. Російська революція 1905 року затримала Давида на рік у Росії. Проте вже 1906 року, коли поразка революції стала очевидною, двадцятирічний Давид Ґрін урешті здійснив мрію всього свого ще такого короткого життя — виїхав до Палестини. І оселився через рік у сільськогосподарському поселенні Седжера.

Спершу треба збудувати країну…

Зійшовши на землю Палестини в портовому місті Яфо, Давид побачив численні крамнички, в яких у марному очікуванні покупців сиділи нужденні гендлярі-євреї. «Це ще гірше за Плоньск. І це — не Ерец-Ісраель», — охарактеризував він побачене. Омріяної ним батьківщини просто не існувало у природі. У когось іншого опустилися б руки — з кожних десяти осіб другої алії, які прибули до Палестини приблизно в той самий час, що й Давид, дев'ятеро покинули країну. Але не Ґрін. Якщо батьківщини не існує — її треба побудувати. І ніхто не зробить цього замість тебе.

З Яфо Давид одразу вирушив у село — працювати на землі. Працював тяжко і за крихітну платню на одного з євреїв-землевласників. У перший же день він з ранку до вечора під палючим сонцем розкидав у полі гній. Але ні! Насправді Давид «возз'єднував історію єврейського народу з географією Ерец-Ісраелю». «Прекрасні дні на землі нашій, дні, сповнені сяйва і блиску, відбитого в дзеркалі моря і на вершинах гір. Але в тисячу разів прекрасніші її ночі, оповиті найглибшою таємницею», —

писав до Плоньска цей батрак-поденник. А десять рублів, які переслав йому до Палестини батько, він повернув назад. Проте, звичайно ж, залишатися наймитом ціле життя Давид аж ніяк не збирався. Вже 1906 року він став одним із п'яти членів ЦК партії «Поалей Ціон» у Палестині, а менше ніж через рік переселився до нового сільськогосподарського поселення Седжера в Галілеї, яке стало одним із перших прототипів майбутніх кібуців — і земля, і весь реманент, і отриманий врожай були спільною власністю всіх поселенців. «Тут знайшов я той Ерец-Ісраель, про який мріяв, — писав майбутній прем'єр-міністр. — Немає більше крамарів, маклерів, найманих робітників, нероб, які живуть чужою працею. Всі мешканці села працюють і користуються плодами рук своїх. Чоловіки орють, боронять і засівають землю. Жінки працюють на городі і доять корів. Діти пасуть гусей, верхи на конях скачуть до батьків у поле. Це сільські мешканці із засмаглими обличчями, від них пахне полем і гноєм. Прокидаюся о пів на п'яту ранку і цілий день орю».

Але саме життя не дозволило природженому лідеру займатися винятково працею на землі. 1910 року його партія заснувала свій центральний орган — журнал «Га-Ахдут». І головним редактором було призначено Давида. Він опирався: «Про що мені писати? Я й писати не вмію, ніколи не писав статей». Проте однопартійці переконали Ґріна. Він переселився до Єрусалима, отримував спершу 13, згодом 23 франки на місяць, голодував. Проте створив по-справжньому бойовий журнал. Першу ж свою статтю він підписав «Давид Бен-Ґуріон». Адже його батьківське прізвище не мало нічого спільного з івритом. Для сіоніста, який прагнув, зокрема, відроджувати давньоєврейську мову, це було неприйнятним. Словосполучення «бен-ґуріон» означає «син лева» або «молодий лев». І з 1910 року і назавжди замість Давида Ґріна з'явився Давид Бен-Ґуріон.

У серпні 1911 року 25-річний Бен-Ґуріон уперше став депутатом Всесвітнього сіоністського з'їзду, а через три місяці тимчасово виїхав з Палестини — вирішив таки здобути вищу освіту. Цього разу молодий лідер палестинських сіоністів-соціалістів зупинив свій вибір на юриспруденції. І як місце навчання обрав Стамбул — столицю імперії, до якої належала його віднайдена батьківщина. Але оскільки він не володів турецькою мовою і не мав атестата про середню освіту, Бен-Ґуріону довелося влаштувати собі своєрідне «підготовче відділення» — рік він провів у Салоніках, які, між іншим, славилися найпотужнішою єврейською громадою в цілій Османській імперії. На юридичний факультет Стамбульського університету він успішно вступив лише восени 1912 року. Проте

провчився тільки два роки. 1914-го, коли почалася Перша світова війна, Бен-Ґуріон покинув навчання і повернувся до Палестини. Адже Турецька імперія слабшала просто на очах, і не треба було бути великим аналітиком, щоб припустити, що після війни турки втратять панування в усіх своїх колоніях, зокрема і в Палестині. Ця перспектива анітрохи не засмучувала сіоністів, тим більше, що в урядових колах Британії існували певні симпатії до їхнього руху. Це було заслугою передусім тогочасного лідера світового сіоністського руху доктора Хаїма Вейцмана, який постійно жив в Англії і мав непогані зв'язки в середовищі місцевого істеблішменту.

У результаті у квітні 1915 року турецький уряд вирішив вислати за межі імперії двох найнебезпечніших, на його погляд, лідерів палестинських сіоністів — Бен-Ґуріона та Бен-Цві.

Бен-Ґуріон не поїхав до Лондона — «під крило» Вейцмана, а вирушив до Сполучених Штатів. Він уже тоді був переконаний, що після завершення Першої світової найпотужнішою державою світу замість Британії стане Америка, а завоювання сіоністським рухом симпатій з боку вже тоді найвпливовішої у світі тамтешньої єврейської громади матиме дуже важливе значення для Справи.

В Америці Бен-Ґуріон швидко став визнаним сіоністським лідером — він писав статті, виступав на мітингах, збирав гроші й активно вербував нових прибічників свого руху. Серед них варто виділити двох молодих жінок.

Перша з них, уродженка Мінська Поліна (Пніна) Монбаз під час Першої світової співчувала ідеям анархістів, жила в Нью-Йорку і мала дуже престижний фах операційної медсестри. У грудні 1917 року вона стала дружиною Бен-Ґуріона і невдовзі вирушила за ним із ситої Америки до нужденної Палестини.

Друга — вісімнадцятирічна Ґолді Мабович з Мілвокі, яка народилася і провела перших п'ять років життя в Києві. Через півстоліття Ґолда Меїр стала прем'єр-міністром Ізраїлю…

2 листопада 1917 року британський уряд ухвалив так звану декларацію Бальфура про створення в Палестині після війни «національного вогнища єврейського народу». Це була заслуга передусім Вейцмана. Проте, як твердив Бен-Ґуріон, «Англія не в змозі повернути нам Ерец-Ісраель». Відвоювати свою батьківщину, на його думку, могли лише самі євреї. Він висунув ідею створення єврейського полку у складі армії США. Але Америка воювала з Німеччиною, а не з Туреччиною. Відтак єврейський підрозділ — «39-й окремий батальйон королівських стрільців» — було сформовано у складі британської армії. 32-річний Бен-Ґуріон, який до того ніколи не служив в армії і не мав жодної військової підготовки, вступив до нього рядовим вояком. У серпні 1918 року

Єврейський легіон висадився в Порт-Саїді в Єгипті. Там капрал Бен-Ґуріон захворів на дизентерію і мало не помер. А вже у жовтні 1918 року після поразки своїх військ у Палестині Туреччина капітулювала. Батьківщина Бен-Ґуріона з турецької провінції перетворилася на підмандатну територію Великої Британії.

Створення «національного вогнища» євреїв у Палестині було набагато легше проголосити, ніж утілити в життя. У 1921 році там проживало 65 тисяч євреїв та 800 тисяч арабів. Останні вбачали (і, треба визнати, цілком слушно) у масовій імміграції євреїв загрозу для себе. Хоча Бен-Ґуріон та інші сіоністські лідери стверджували, що вони зовсім не збираються «витискати» арабів із Палестини, а нові поселенці будуть розміщуватися на необроблюваних досі пустельних землях, араби їм не вірили. У травні 1921 року почалися криваві сутички, в ході яких було вбито 47 євреїв. «Палестину — нам, євреїв — нашим псам», — скандували араби. «Умови, що існують у Палестині, не залишають місця для масової імміграції євреїв», — такий вердикт виніс британський комісар Палестини сер Герберт Семюел.

1921 року Бен-Ґуріон очолив Гістадрут — Генеральну федерацію робітників Ізраїлю. Якщо 1920 року членами цієї профспілки було 4400 осіб, то 1925-го — вже 25 тисяч, три чверті всіх єврейських робітників Палестини. З тих далеких часів і донині, у зовсім іншій країні та епосі, Гістадрут залишається чимось набагато більшим, ніж просто профспілка. Він має розгалужену систему споживчої кооперації та лікарняних кас, є одноосібним власником або великим акціонером багатьох сільськогосподарських, промислових та фінансових підприємств і установ. У 80-ті роки минулого століття, вже через тривалий час після смерті Бен-Ґуріона, позиції Гістадруту в економіці Ізраїлю суттєво послабилися, проте ще й досі він контролює найбільший банк країни «Га-Поалім», низку промислових конгломератів. І створив цю «робітничу імперію» у далекі 20-ті роки минулого століття саме Бен-Ґуріон. У 1919—1923 роках він переживав свій «червоний» період і був набагато лівішим за більшість діячів навіть соціалістичної течії у сіонізмі. Так, Бен-Ґуріон намагався перетворити Гістадрут на комуну зрівняльного типу — під незаперечним впливом російської революції. «Гістадрут — це щось типу робітничої держави», — казав він.

Бен-Ґуріон суттєво переглянув свої погляди після візиту до… Радянської Росії на Міжнародну сільськогосподарську виставку 1923 року в Москві. «Нам відкрилася Росія, — писав він після повернення до Палестини. — Країна, що закликає до всесвітньої громадянської війни в ім'я панування пролетаріату і що позбавляє своїх трудящих усіх прав — людських, громадянських, класових;

країна сліпучого світла і непроникної темряви, країна піднесених устремлінь до свободи та справедливості — і потворної, вбогої дійсності…» Якщо у Бен-Ґуріона й були ілюзії щодо можливості побудови омріяного ним Ізраїлю за взірцем держави Леніна, то після 1923 року він тих ілюзій позбувся. Втім, хоча протягом усього свого тривалого життя Бен-Ґуріон був соціалістом, усе ж більшою мірою він був єврейським націоналістом. Його соціалізм був досить «гнучким», «службовим», якщо можна так сказати. Він ніколи не розглядав досягнення найвищого можливого ступеня соціальної рівності як свою надмету. Такою надметою для нього було відродження його нації на віднайденій історичній батьківщині, створення і розбудова єврейської держави, такої, яка б максимальною мірою забезпечувала це відродження. Доки соціалістичні перетворення сприяли, на його думку, досягненню цієї надмети, він жорстко і послідовно їх обстоював. Коли ж починали заважати, гальмувати процес — готовий був відмовитися від багатьох принципових для «справжнього» соціаліста позицій.

1922 року до Палестини назавжди приїхала Бен-Ґуріонова дружина з дітьми (вони вже мали доньку й сина), 1925 року на землю предків урешті переселився разом з усією родиною і старий сіоніст Авіґдор Ґрін, який ще багато років пропрацював бухгалтером у Хайфі.

1935 року Бен-Ґуріон став головою Сохнуту — Єврейського агентства, такого собі єврейського квазі-уряду Палестини. Євреї і досі складали меншість на своїй історичній батьківщині, політична влада належала британській колоніальній адміністрації. Якою ж була роль Сохнуту? Гадаю, що можна провести певні аналогії з Меджлісом кримськотатарського народу в нинішньому Криму. Проте, окрім єврейського представництва безпосередньо у Палестині, не меншу, а, мабуть, і більшу роль у сіоністському русі відігравала Світова сіоністська організація. Довгі роки Бен-Ґуріон вів боротьбу за контроль над ССО з Хаїмом Вейцманом. Вони були антагоністами в усьому. Блискучий доктор Вейцман, який навчався у кращих університетах Німеччини та Швейцарії, був своїм серед представників політичної еліти багатьох великих держав, насамперед Великої Британії, і самоук Бен-Ґуріон, який «бабрався в гної» в палестинських сільськогосподарських поселеннях. Сіоністський рух ніколи не був єдиним — три основні його течії складали релігійні сіоністи, сіоністи-соціалісти, незаперечним лідером яких був наш герой, і сіоністи-«ревізіоністи». Останню течію очолювали Жаботинський і Вейцман. Спільним у них було лише те, що всі вони прагнули створити державу Ізраїль. Проте уявляли собі ту державу цілком

по-різному. «Релігійники» були переконані, що єврейська держава повинна мати насамперед юдаїстський, може, навіть теократичний характер. Соціалісти мріяли про державу соціальної рівності, рай для трудящих, а не «експлуататорів». Ліберали-«ревізіоністи» найвищою цінністю вважали вільний ринок.

Різнилася у різних течій і тактика політичної боротьби. Вейцман та його послідовники вважали, що державу можна отримати, лише «умовивши» світових «китів», передусім Британію, що вирішальну роль у цьому процесі відіграватимуть зусилля впливових представників єврейських громад у великих державах. Соціалісти ж були переконані, що доленосними стануть дії самих палестинських євреїв. «Наше майбутнє залежить не від того, що скажуть гої (неєвреї. — *Авт.*), а від того, що зроблять євреї», — стверджував Бен-Ґуріон.

Після багаторічної напруженої боротьби, сповненої інтриг та взаємних зрад, «простаку» Бен-Ґуріону таки вдалося відсторонити «хитромудрого аристократа» Вейцмана від керівництва рухом.

…а вже потім державу

14 травня 1948 року, рівно о 16 годині за палестинським часом (який, до речі, збігається з київським) Давид Бен-Ґуріон проголосив створення, чи, пак, відтворення, незалежної держави Ізраїль. Здійснилася мрія всього його життя. Більшість аналітиків сходяться на думці, що це було б неможливим ані роком раніше, ані роком пізніше. Точніше, не просто проголошення, а виживання цієї держави (згадаймо, наприклад, Акт проголошення Української держави 30 червня 1941 року у Львові).

Ще в 1930-ті роки відносини між палестинськими сіоністами та британською колоніальною адміністрацією зіпсувалися — під тиском арабської більшості Лондон ухвалив «Білу книгу», яка обмежувала та брала під контроль єврейську імміграцію. Відтоді почався період «войовничого сіонізму». Коли ж спалахнула Друга світова війна, Бен-Ґуріон поставив перед своїми послідовниками двоєдине завдання: «Будемо допомагати англійцям у війні (з Гітлером. — *Авт.*), немовби немає «Білої книги», і боротися проти «Білої книги», немовби немає війни».

Ще під час війни сіоністи почали кампанію терору проти англійців — убивством лорда Мойна в 1944 році. А найвідомішим терористичним актом з боку євреїв став підрив готелю «Цар

Давид» в Єрусалимі в липні 1946 року, коли загинуло близько 90 працівників британської колоніальної адміністрації. Всі терористичні акти здійснювалися екстремістськими сіоністськими угрупованнями, які Бен-Ґуріон не контролював, чи, принаймні, стверджував, що не має жодних важелів впливу на них. Нашому героєві вдалося провести дуже тонку гру — з одного боку, створити для британців неможливі умови для керування Палестиною, з другого — зберегти реноме поміркованого лідера, з яким можна і треба вести переговори, щоб знайти прийнятний вихід із ситуації, яка стає некерованою. «Союз між нами та арабським народом необхідний з політичного, економічного й морального погляду, — стверджував Бен-Ґуріон, — і такий союз виникне». Дуже сумнівно, що він справді в це вірив. Адже в єврейській державі, створення якої він прагнув, палестинські араби аж ніяк не могли почуватися господарями чи, принаймні, співгосподарями.

Урешті з'явився план поділу Палестини на дві частини — єврейську та арабську. 29 листопада 1947 року цей план схвалила ООН. Показово, що найбільшу підтримку в цьому питанні євреям надали не Сполучені Штати, а… Радянський Союз. Андрій Громико виголосив цілком просіоністську промову. Хитромудрому Бен-Ґуріону вдалося створити у Сталіна абсолютно хибне враження, що новостворена єврейська держава може стати форпостом радянського впливу на Близькому Сході…

«У той вечір натовпи людей танцювали на вулицях, — згадував Бен-Ґуріон. — Я не міг танцювати. Я знав, що попереду війна і що ми втратимо в ній своїх кращих бійців». Ще навесні 1947 року наш герой, який не мав абсолютно ніякої військової освіти і практичного досвіду командування навіть взводом, почав «учитися» на міністра оборони, головнокомандувача єврейської армії, якої ще не було. Щоправда, в Палестині вже багато років існувала Хагана — напівпідпільні сили єврейської самооборони, які досить ефективно захищали єврейські поселення від нападів арабів-сусідів. Але ж нині йшлося про принципово інше завдання — створити справжню армію, яка була би здатна успішно протистояти не неорганізованим бандам, а регулярним військам усіх сусідніх арабських країн, які, до того ж, у десятки разів переважали ізраїльтян за чисельністю. Вейцман, наприклад, вважав, що такий підхід — самогубство. І проголошувати незалежність можна лише за умови, що армія якоїсь великої держави — Британії чи Америки — захистить юну державу від нападу сусідніх арабських країн. Але Бен-Ґуріону вдалося зробити, здавалося б, абсолютно неможливе. Виписавши з Америки кількох військових фахівців єврейського походження, він

в умовах підпілля спромігся створити з розрізнених загонів єврейських ополченців регулярну боєздатну армію — і вирішив завдання озброєння цієї армії. Тут йому теж допомогли аж ніяк не західні демократії, а Радянський Союз, точніше, Чехословаччина, яка на той час уже стала сателітом Москви. На гроші, зібрані Ґолдою Меїр серед американських сіоністів, емісар Бен-Ґуріона Еуд Аріель купив у Праги до кінця травня 1948 року 24,5 тисячі гвинтівок, 5 тисяч легких і 200 важких кулеметів, 54 мільйони набоїв і 25 літаків «мессершмітт» німецького виробництва. І все це озброєння вдалося доставити до Палестини.

Війна сусідніх арабських держав проти євреїв почалася ще до проголошення незалежності. Державний секретар США Джордж Маршалл сказав Бен-Ґуріонові: «Вас розчавлять. Тоді не приходьте до нас жалітися».

Найстрашнішим днем стало 22 травня 1948 року. Єгиптяни взяли Беєр-Шеву і підступали з півдня до Тель-Авіва. В Єрусалимі йорданський Арабський легіон брав єврейські квартали один за одним, сирійці наступали вздовж узбережжя Кіннеретського озера, іракці намагалися перерізати Ізраїль навпіл. Але саме в цей день прилетіли з Чехословаччини закуплені бойові літаки, які по дорозі на «нову батьківщину» бомбардували арабські позиції; прийшов корабель з 5 тисячами гвинтівок і 45 гарматами. 25 травня почався перший єврейський наступ на Єрусалим. До кінця липня євреям удалося захопити не тільки практично всі землі, виділені їм рішенням ООН, а й значну частину арабської «частки» Палестини. Оонівський посередник — шведський граф Бернадотт, який вимагав від переможного Ізраїлю поступок арабам, 17 вересня 1948 року був убитий єврейськими екстремістами з організації Лехі. І хоча Бен-Ґуріон заборонив цю організацію і наказав заарештувати всіх її членів, на жодні поступки арабам він не пішов…

Десятки тисяч арабів утекли лише з міста Хайфи, де до війни майже не було євреїв. «Мертве місто, місто-труп, — писав про свій візит до Хайфи Бен-Ґуріон. — Як десятки тисяч людей залишили в паніці — для якої не було скільки-небудь серйозних підстав — своє місто, свої будинки, своє добро? Що спричинило цю панічну втечу? Невже лише наказ згори? Чи справді страх?» Проте тут перший прем'єр-міністр Ізраїлю, мабуть, усе ж таки лукавив: причина панічної втечі палестинських арабів із земель, які 1948 року потрапили під контроль новоствореної держави Ізраїль, була. І звалася вона Дер-Ясін. У цьому арабському селі неподалік Єрусалима євреї — ні, зовсім не бійці новоствореної Армії оборони Ізраїлю, якою командував Бен-Ґуріон, а бойовики з непідконтрольної йому екстремістської організації — вбили 245

місцевих мешканців, у тому числі старих, жінок, дітей. Бен-Ґуріон, звичайно ж, гостро засудив цей злочин. Але повернутися до своїх домівок арабським біженцям так і не дозволив…

Він сформулював два основні принципи безпеки Ізраїлю, яких його наступники дотримуються і досі: 1. Армія оборони Ізраїлю має бути сильнішою за всі арабські армії, разом узяті; 2. Ніколи не можна припустити збройного конфлікту Ізраїлю з якоюсь європейською, американською чи російською армією.

Бен-Ґуріон стояв на чолі держави, яку створив, 15 років — до 16 червня 1963 року. Щоправда, з перервами. Ще 1953 року він здійснив першу «спробу втечі» з вершин влади — добровільно пішов у відставку й оселився з дружиною в новоствореному кібуці Сде-Бокер у пустелі. Цим він хотів довести, що «незамінних людей в Ізраїлі немає». «Щодо створення Ізраїлю, — казав він, — то його створив не я, а єврейський народ». Проте його умовили знову повернутися до влади. Після остаточної відставки він прожив іще 10 років і помер 1 грудня 1973 року у Сде-Бокері.

* * *

«Він умів командувати людьми, надихати їх на працю та бій, виявляти в них усе найкраще та високе. Він не вдавався до балаканини, дружніх посиденьок, жартівливих перепалок, поплескування по плечу, обміну компліментами та плітками», — писав про Бен-Ґуріона один із його найближчих помічників Міхаель Бар-Зогар.

«У Бен-Ґуріона був дивний, рідкісний інстинкт — у будь-який період, на будь-якій стадії свого життя й історії свого народу він ясно відчував, де знаходиться центр рішучої дії».

«Бен-Ґуріон — це політичний діяч світового рівня, сама особа якого символізує вражаюче відродження Ізраїлю і його небувалий розвиток», — стверджує Шарль де Голль.

Конрад Аденауер: Батько нової Німеччини

Якось у жовтні 1963 року я, першокласник, закінчив домашнє

завдання й зайшов до батьківської кімнати. Саме в цей час з роботи повернувся тато, який, не знімаючи плаща, відразу сказав мамі: «Ти чула, що Аденауер подав у відставку?» — «А хто це?» — зацікавився я. Не пригадую, що пояснював тато, в пам'яті закарбувалося лише звучне й дуже незвичне прізвище. Так я вперше «познайомився» з Аденауером.

Через кілька років мені, вже старшокласнику, потрапила до рук західнонімецька двомаркова монета. Поороване зморшками старече обличчя було холодним, майже неживим і викликало першу асоціацію з мумією. Вдивившись у зображення, я відчув величезну внутрішню силу і впевненість у собі, які випромінювало це обличчя. «Konrad Adenauer» — розібрав маленькі літерки навколо портрета.

А ще через багато років працівниця канцелярії німецького канцлера завела групу журналістів з Центральної та Східної Європи до кабінету-музею канцлера Аденауера в палаці Шаумбурґ у Бонні. Невелика, навіть тіснувата, скромно вмебльована кімната. Твердий дерев'яний стілець з різьбленою спинкою. Вузький письмовий стіл, на якому лежав старомодний рудуватий шкіряний портфель, увесь покритий шкіряними ж латками. «Цей портфель був старим уже 1949 року, коли Аденауер став канцлером, — розповідала німкеня. — Помічники постійно просили у Старого Конрада дозволу купити йому новий портфель — мовляв, несолідно лідерові великої держави ходити із залатаним портфелем. Аденауер не згоджувався: «Та це ж справжня німецька якість. Тут поставити латочку, там латочку, і він ще послужить». Так і користувався ним до самої смерті в 1967-му». Екскурсовод дозволила мені взяти до рук історичний портфель. І я на якусь мить відчув себе батьком-засновником нової Німеччини.

За своє тривале, 91-річне життя Аденауер пережив крах трьох німецьких держав: імперії Вільгельма II 1918 року (проіснувала 48 років), Веймарської республіки 1933 року (проіснувала 15 років) і нацистського «тисячолітнього рейху» 1945 року (проіснував 12 років). 1949 року він створив четверту в XX столітті німецьку державу — Федеративну Республіку Німеччини. Ця держава існує вже понад шість десятиріч, і абсолютно ніщо не свідчить, що її може спіткати доля попередниць. Аденауерові та його спадкоємцям удалося стерти з чола свого народу тавро найбільшої загрози миру в цілому світі, яке німці змушені були носити впродовж більшої частини минулого століття. Нинішня Федеративна Республіка — шанований і рівноправний член європейської та світової спільнот, має найпотужнішу в Європі економіку та забезпечує своїм громадянам одну з найвищих у

світі якість життя.

Нелегкий старт

5 січня 1876 року в родині дрібного судового службовця Йоганна-Конрада Аденауера народилася третя дитина — хлопчик, якого назвали Конрад-Генріх-Йозеф. Через кілька днів Конраду було виписано свідоцтво про народження, в якому зазначалося, що немовля, так само, як і його батько та мати, є уродженцем Кьольна, найбільшого міста індустріального серця Німеччини — Рейнської області, католиком, громадянином Прусського королівства та Німецької імперії.

Син пекаря Йоганн-Конрад Аденауер у віці 18 років уступив добровольцем до прусської армії й 15 років прослужив солдатом. 1866 року в битві з австрійцями під Садовою унтер-офіцера 7-го Вестфальського гренадерського полку Аденауера було важко поранено. Півроку потому він лежав у шпиталях, аж зрештою його було нагороджено орденом і звільнено в запас у званні лейтенанта. Життя довелося починати з «чистого аркуша». Аденауер влаштувався писарем до суду в рідному місті, а через кілька років одружився з дочкою дрібного банківського службовця Геленою Шарфенберґ. Йоганну було тоді вже майже 40 років, наречена була на 20 років молодшою. За 30 років роботи в суді Аденауер-старший дослужився до начальника канцелярії суду вищої інстанції міста Кьольна, був нагороджений кількома орденами й отримав звання «канцлайрат». З одного боку — звання не надто високе, аж ніяк не «генеральське», з другого — він був єдиним на ціле Прусське королівство канцлайратом, що мав лише початкову освіту. «Це була сувора людина, не надто симпатична, але дуже відповідальна та сумлінна», — охарактеризував згодом Аденауера-батька один із його колег по роботі. Абсолютним «монархом» був Йоганн і у своїй родині. Платня була не надто високою, жодних «лівих» доходів він не мав, отож утримувати дружину і п’ятьох дітей було зовсім не легко. Батько підтримував у родині сувору дисципліну, культ праці, по кілька разів на тиждень уся сім’я ходила молитися до церкви, спільною молитвою починали й кожний сніданок, обід та вечерю в домі. Всі біографи Конрада Аденауера згоджуються, що батько мав найбільший вплив на формування особистості майбутнього канцлера в його дитячі та юнацькі роки. Багато-багато десятиліть, до самої смерті Конрада в його спальні завжди

висіла фотографія батька.

1885 року Конрад вступив до гімназії Святих Апостолів у рідному місті. Гімназистом він був старанним, проте зірок з неба не хапав — усі дев'ять років навчання постійно був у шістці кращих учнів класу, але жодного разу першим.

Під час випускних іспитів у гімназії найстрашнішим уважався екзамен з латинської мови — треба було перекласти латиною німецький текст, не користуючися словником. І Конрадові вдалося напередодні іспиту дізнатися, який саме текст вони перекладатимуть. Аденауер поділився цією інформацією з однокласниками. В результаті всі вони написали переклад на «відмінно» та «добре», а випуск 1894 року став найкращим у гімназії Святих Апостолів за десять років. Не надто чесно? Але ж результативно!

Після гімназії Конрад не буде вчитися в університеті, а піде працювати, вирішив батько. Адже два його старших брати вже були студентами, на навчання третього просто бракувало грошей. Відтак Аденауер-старший влаштував сина стажером у банківський дім Зелігманів — один з найсолідніших у Кьольні. Проте Конрад пропрацював лише два тижні. Йому все ж таки вдалося вблагати батька дозволити вчитися далі. За два з половиною роки Аденауер пройшов увесь п'ятирічний курс навчання і закінчив Боннський університет із загальною оцінкою «добре», отримавши звання «молодший радник юстиції» — на те, щоб учитися довше, не було грошей. «Я мусив працювати і вдень, і вночі, — згадував згодом Аденауер. — Вночі страшенно хотілося спати, й я нічого не сприймав. Спершу рятувався від сну кавою, але дуже швидко в мене на неї забракло грошей. Тоді я знайшов дешевший спосіб — роззувався і ставив ноги у миску з холодною водою. Сонливість відступала, і я міг учитися далі».

Кар'єра Конрада в перші роки після закінчення університету складалася не надто вдало. Його не взяли до армії — ще в університеті Аденауер надбав хронічний бронхіт, від якого страждав усю решту життя (мабуть, дався юнаки «дешевий спосіб боротьби зі сном»). Відтак улаштуватися на гарну державну посаду йому заважали два «гаки» в анкеті — не відбув строкової військової служби, а до того ж іще католик, що не надто віталось у протестантській Пруссії. Розпочати власну адвокатську практику без досвіду роботи, зв'язків і грошей теж було неможливо. Довгі чотири роки — з 1897-го по 1901-й — Аденауер працював стажером у різних судах та прокуратурі. Усі ці роки він не отримував жодної платні і фактично сидів на шиї в батька. Нарешті 1901 року Конрада було допущено до екзамену на звання асесора, який він склав з оцінкою «задовільно» (зовсім непоганий

результат для католика). Через кілька місяців, уже 1902 року, 26-річний Аденауер урешті отримав першу оплачувану роботу у своєму житті — в прокуратурі міста Кьольна. Тоді ж він попрохав руки Емми Вейєр, з якою познайомився за кілька місяців перед тим у місцевому гольф-клубі. Попри згоду Емми, Конрад отримав рішучу відмову від її батьків. Вейєри належали до міської аристократії, а дрібний службовець прокуратури, який отримував лише 100 марок на місяць і до того ж походив з простонародної родини, ніяк не міг, на їхню думку, бути гідною партією для Емми. Проте дівчина заявила, що ні за кого, окрім Аденауера, не піде, і зрештою Вейєри-старші змінили гнів на милість. 26 жовтня 1904 року молодята одружилися. Можливо, вирішальну роль у цьому відіграло те, що Аденауер ще за кілька місяців перед тим узяв річну відпустку в прокуратурі, щоб керувати адвокатською конторою Германа Каузена, який через серйозну хворобу тимчасово відійшов від справ. У цьому випадку, на відміну від державної служби, віровизнання Аденауера, його підкреслена «католицькість» стали не мінусом, а плюсом — Каузен був не лише адвокатом, а ще й керівником кьольнської міської організації католицької Партії центру.

Пан обер-бургомістр

1906 рік став переломним у житті тридцятирічного Аденауера. 7 березня його було обрано помічником обер-бургомістра Кьольна. Попри скромну назву, насправді це була дуже висока посада — Аденауер став одним із 12 міських «міністрів», очолив управління магістрату, яке займалося оподаткуванням та збиранням податків. Якщо у прокуратурі він заробляв лише 1200 марок на рік, то тут — 6 тисяч. Бажаючих посісти це місце було надзвичайно багато, але за Аденауера проголосувало аж 35 із 37 депутатів міських зборів. Вирішальну роль тут зіграли не особисті якості молодого юриста, а те, що у зборах було дві основні фракції — католицької Партії центру, де вирішальним було слово Аденауерового покровителя Каузена, і лібералів, яку очолював… рідний дядько Конрадової дружини Емми Макс Вальраф. Відтак центристи та ліберали на один момент відклали вбік свій антагонізм і вперше підтримали одну й ту саму кандидатуру. Батько Аденауера, який помер через три дні після тріумфальних для сина виборів, устиг дати останню настанову: «Пам'ятай, Конраде, наступна мета — стати обер-

бургомістром».

І Конрад зробив усе, щоб виконати батьків заповіт. Аденауер дуже багато працював — його робочий день починався о 9 ранку і тривав як мінімум до 8 години вечора, а часом і до півночі. Результат не забарився — вже наступного, 1907 року міський бюджет уперше за багато років став бездефіцитним, а 22 липня 1909 року Аденауера було обрано першим помічником обер-бургомістра — своєрідним міським «прем'єр-міністром». Якщо ж урахувати, що новий обер-бургомістр, ліберал (і родич Аденауерової дружини) Макс Вальраф уважав себе більше політиком загальнонімецького рівня, аніж господарником, то 33-річному Аденауеру випало практично беззастережно керувати одним з найбільших міст Німеччини. Платня Конрада зросла ще втричі і складала нині вже 18 тисяч марок на рік. 1911 року він придбав земельну ділянку й побудував на ній будинок, де оселився з матір'ю, сестрою, дружиною та вже трьома дітьми — Конрадом, Максом та Марією. 1912 року в Емми несподівано почався рак. Вона довго й тяжко хворіла, а в жовтні 1916 року у віці 36 років померла.

Але ще за два роки перед тим почалася Перша світова війна. Як і переважна більшість німців, тим більше консервативно налаштованих, Аденауер підтримував війну, яка велася «на захист німецьких інтересів», «за право німців на своє місце під сонцем». Лише через кілька років він діаметрально змінив свої погляди на цю подію й вирік: «Перша світова — плід загальної дурості». А поки що він працював за принципом: «Усе для фронту, все для перемоги». Вже через кілька місяців після початку війни в Німеччині почалися труднощі з продуктами харчування. Окрім справді ефективної роботи по взяттю на облік і справедливому розподілу продовольства, Аденауер прославився ще й тим, що запровадив у життя «кьольнську сосиску», в якій зовсім не було м'яса, але чимало сої, й «кьольнський хліб», який складався із суміші кукурудзи, ячменю та рису. А ще заборонив продавати свіжий хліб — тільки дводенної давності. Щоб менше їли.

Через півроку після Емминої смерті Аденауера спіткало ще одне лихо — його автомобіль врізався в трамвай, водій загинув на місці, а Аденауер поламав собі ніс і лицьові кістки, вибив нижню шелепу, пошкодив обидва ока. Йому довелося пережити кілька операцій, після яких скули стали вищими, губи — тоншими, підборідя — гострішим, а м'язи обличчя втратили рухливість. Відтоді й назавжди його обличчя стало немов непорушним.

А в серпні 1917 року Вальраф нарешті здійснив свою давню мрію — перебрався до Берліна, ставши статс-секретарем. 18 вересня, через 11 років після батькової смерті, Аденауер

виконав його заповіт — Конрада було обрано обер-бургоміс-тром Кьольна. В 41 рік він став наймолодшим обер-бургомістром у Прусському королівстві, до того ж в одному з найбільших його міст, автоматично, за посадою, увійшов до складу законодавчих зборів Рейнської провінції й верхньої палати Прусського ландтагу.

Восени 1918 року в Німеччині, яка зазнала поразки у війні, почалася революція. До Аденауерового міста прибув ешелон з революційними матросами з Кіля, які разом з місцевими однодумцями 6 листопада проголосили в Кьольні Вільгельма II скинутим (на три дні раніше, ніж у Берліні). 9 листопада в місті відбулася масова демонстрація з вимогою проголошення Всенімецької соціалістичної республіки. В цей день обер-бургомістр Кьольна з'явився до командира місцевого гарнізону генерал-лейтенанта фон Крука з вимогою, щоб гаубична батарея, яка стояла на подвір'ї його рідної гімназії Святих Апостолів, відкрила вогонь по демонстрантах. На щастя, генерал відмовився пристати на цю «божевільну ідею». В іншому разі і фон Крук, і Аденауер навряд чи пережили б цей день.

Згідно з умовами перемир'я, лівий берег Рейну, а відтак і Кьольн, включно з його правобережними районами, мали бути окуповані військами Антанти. Тим часом у Кьольні запанувало двовладдя: Рада робітничих і солдатських депутатів і Комітет громадського блага, створений Аденауером. У Кьольні до приходу англійців мали бути демобілізовані 4 німецьких армійських корпуси з Західного фронту. Ще до приходу першого ешелону революційних вояків Аденауер, попри протидію Ради, наказав вилити вночі до Рейну 750 тисяч літрів спирту й чимало коньяку. Відтак демобілізація в Кьольні, на відміну від багатьох інших міст Німеччини, відбулася без суттєвих ексцесів. І заслуга в тому була перш за все Аденауерова. 3 грудня в Кьольні було демобілізовано останній німецький полк, а 6 грудня англійці вступили до міста. Почалася дев'ятирічна окупація Рейнланду англійцями та французами.

В цей час у Рейнській області виник досить потужний сепаратистський рух, який всіляко підтримували французи, обстоюючи створення незалежної (а фактично підконтрольної Парижу) республіки з кордоном по Рейну. Аденауер, який не вірив, що лівий уряд у Берліні щось зробить для захисту окупованих територій, висунув контрідею — проголосити Західнонімецьку республіку на обох берегах Рейну, яка мала б стати складовою Німецької федеративної держави. Було навіть сформовано Оргкомітет зі створення цієї республіки, який очолив Аденауер. Він вів переговори з редактором «Кьольніше Фолькcцайтунг» Йозефом Фроберґером — головним «мотором»

пропагандистської кампанії сепаратистів — і навіть зустрічався з прокурором міста Вісбадена Адамом Дортеном — платним французьким агентом. Зрештою Дортен у травні 1919 року проголосив незалежність Рейнланду, а коли Аденауер не підтримав його, «трибунал» сепаратистів заочно виніс обер-бургомістру Кьольна смертний вирок. «Цей вирок, — писав згодом Аденауер, — був для мене ціннішим за будь-який орден». Він звільняв його від звинувачень у зраді батьківщини, намаганні розчленувати Німеччину. Зрештою, наприкінці 1919 року у Версалі було підписано мирний договір між країнами Антанти та Німеччиною. Британці та американці не дозволили французам відірвати Рейнланд від Німеччини, й сепаратистське питання втратило свою актуальність.

У цей буремний час в особистому житті Аденауера відбулися зміни — він одружився з дочкою власника сусіднього особняка Авґустою (Ґуссі) Цінссер. Спершу пан обер-бургомістр давав молоденькій сусідці поради, як доглядати за квітами в садочку, а через певний час Ґуссі повідомила батькам, що Аденауер «найрозумніший, найделікатніший і взагалі най-най-най чоловік з усіх» і вона вийде заміж тільки за нього або ні за кого. Йому було вже 43 роки, а їй не виповнилося ще й 24. Батьки Ґуссі, так само як і діти Аденауера, сприйняли цю ідею в штики. Цінссери навіть відправили дочку «на заслання» до родичів у Вісбаден, але вона втекла звідти через два тижні й повернулася до Кьольна. Цінссерам довелося поступитися. 25 вересня 1919 року Аденауер одружився вдруге. Окрім трьох старших дітей від Емми, він мав ще чотирьох дітей з Ґуссі. 1931 року, коли народився його найменший син Ґеорґ, Аденауерові було 55 років.

Задушена репараціями союзників Німеччина на початку 1920-х років переживала голод і гіперінфляцію. В липні 1923 року долар коштував 4 мільярди марок, платню німцям видавали двічі на день — в обід і ввечері. Після першої видачі платні робили годинну перерву, щоб люди могли витратити зароблене — до вечора ціни могли зрости чи не в півтора раза. В цей важкий час Кьольн під керівництвом Аденауера управлявся чи не найкраще в Німеччині — місто не просто виживало, а навіть розвивалося. Обер-бургомістр запроваджував у життя два амбітні проекти: створення зеленого поясу на місці знесених фортифікаційних споруд навколо міста і реконструкцію річкового порту, з тим щоб він міг приймати і морські кораблі. Сприяв заснуванню в Кьольні університету, в якому отримав звання почесного доктора й відтоді звався «доктором Аденауером». Двічі — 1921-го і 1926 року — Аденауерові пропонували стати рейхсканцлером. Обидва рази він відмовлявся. По-перше, йому не подобалася політична

система Веймарської республіки. «Єдиний порятунок для Німеччини полягає у створенні уряду, який мав би майже диктаторські повноваження», — писав він. По-друге, за п'ятнадцять років існування Веймарської республіки змінилося 19 кабінетів міністрів, і Аденауер добре розумів, що може стати канцлером лише на кілька місяців, а після відставки повернутися на посаду обер-бургомістра Кьольна буде вельми проблематично.

Наприкінці 1920-х життя почало налагоджуватися, але 1929 року почалася Велика криза. Життєвий рівень німців знову впав, і на хвилі соціального невдоволення до влади почали рватися дві тоталітарні партії — комуністи та нацисти. Аденауер украй негативно ставився до них обох. Нацистська «Вестдойчер Беобахтер» розгорнула галасливу кампанію проти бургомістра. Його звинувачували в непомірно високій платні та представницьких витратах, відпустках у Швейцарії, зв'язках з єврейською громадою. Нацисти почали збирати кошти: «Купи кулю для Аденауера».

17 лютого 1933 року новопризначений рейхсканцлер Адольф Гітлер відвідав Кьольн. Аденауер демонстративно послав зустрічати його до аеропорту свого заступника, заборонив вивішувати на вулицях міста нацистські прапори, а два вже повішених наказав зняти. Гітлер страшенно розлютився й відмовився ночувати в Кьольні. 1 березня як голова прусської Державної ради Аденауер висловив офіційний протест проти «охорони» виборчих дільниць штурмовиками з СС та СА. А 10 березня він з Ґуссі змушений був тікати з рідного міста — нацисти розпочали проти нього судовий процес за звинуваченнями у фінансових зловживаннях та сепаратизмі (за «гріхи» 1919 року).

Анабіоз та відродження

У 57 років Аденауер став, видавалося, повним банкрутом — ні грошей, ні домівки (його будинок у Кьольні було конфісковано), ні роботи, ні перспектив. Він переховувався то в Берліні, то у віддалених католицьких монастирях, а жив на гроші, які йому передавав його друг Данні Хейнеман — німецький єврей, що мав американське громадянство й мешкав у Брюсселі. Влітку 1934 року нацистський суд змушений був закрити справу проти Аденауера за браком доказів, і йому було призначено пенсію як екс-бургомістру. Родина Аденауерів придбала будинок на березі

Рейну в селі Рендорф неподалік Бонна. В цьому будинку Аденауер прожив 35 років — до самої смерті.

Аденауер немовби впав у анабіоз. Він не підтримував жодних контактів ні з новим режимом, ні з антигітлерівською опозицією, став таким собі патріархальним добрим дідусем, вирощував у садочку квіти та дерева, а ще зайнявся… винахідництвом. Ось назви деяких винаходів, які він намагався запатентувати: «Електрична щітка-граблі для знищення гусені», «Усунення куряви, що її створює автомобіль», «Виведення димоходу не на дах, а в каналізацію». Але насправді ці довгі 12 років нацистської ночі стали для Аденауера роками напруженої внутрішньої роботи. Він розробляв нову модель громадсько-політичного устрою для повоєнної Німеччини. Християнсько-соціальну модель, яка стала би альтернативою як комуно-соціалістичним та нацистським тоталітарним схемам, так і дикому капіталізму часів Веймарської республіки.

Наближався крах «тисячолітнього рейху». І на початку 1944 року Аденауер назавжди закинув свої винаходи.

20 липня 1944 року відбувся невдалий замах на Гітлера. Наступного дня було заарештовано одного із заколотників, старого друга Аденауера Йозефа Гіссена. Не витримавши гестапівських катувань, той назвав десятки своїх «спільників», серед них і доктора Аденауера. 23 серпня екс-бургомістра було заарештовано й привезено до концтабору в Кьольні. Ґуссі вдалося дізнатися, що його ім'я внесено до списку в'язнів, які мають бути вивезені на Схід. Це означало табір смерті й загибель. Відтак старий друг Аденауера, майор люфтваффе Ганс Шибуш, приїхав до концтабору з підробленим наказом про «негайне доправлення в'язня Аденауера до Берліна для допитів». Аденауер під прізвищем «доктор Вебер» сховався в маленькому готельчику «Нестер Мюле» в горах Гарцу. 24 вересня гестапівці заарештували Ґуссі. Слідчий-«психолог» її не бив і не катував — просто посадив до камери з повіями. А через кілька годин викликав на допит і «співчутливо» спитав: «А скільки років вашим донькам?» — «19 та 16», — відповіла Ґуссі. «Або ти негайно скажеш, де ховається твій чоловік, або твої дочки прямо зараз опиняться в цій камері!» — закричав гестапівець. І Ґуссі… вимовила два слова: «Нестер Мюле». Тієї ж ночі до готелю під'їхала машина з гестапівцями. Почувши галас, Аденауер підхопився з ліжка і з одягом у руках побіг на горище в марній надії, що гестапівці подумають, що він утік до лісу. Проте вони обшукали весь готель і знайшли Аденауера, що причаївся за димоходом. «Ну, що ж це ви так, пане бургомістре? Чи в ваші роки голяком стрибати по горищах?» — спитав його гестапівець, знущаючись. Ґуссі відпустили, а

Аденауера відвезли до слідчої тюрми гестапо в Кьольні.

4 жовтня командиру танкового батальйону Максу Аденауеру прийшов з дому лист із сумними новинами. Попри важкі бої, він отримав відпустку «за сімейними обставинами» і 2 листопада вже був у Головному управлінні гестапо в Берліні. «Я і двоє моїх братів воюємо в танкових військах на Східному фронті, — сказав Макс гестапівському генералу. — Як має почуватися вояк на полі бою, якщо дізнається, що в тилу ні за що, ні про що хапають і саджають старого батька?» Якби такий вчинок у той час дозволив собі радянський офіцер-орденоносець, його кістки згнили б на Колимі. Гестапівці ж пообіцяли розібратися. І 20 листопада 1944 року доктор Аденауер вийшов на волю.

У першу ж ніч після звільнення Ґуссі перерізала собі вени на руках. Її врятували. Чоловік повернувся додому й усіляко її заспокоював, переконуючи, що вона вчинила правильно. Проте через кілька місяців Ґуссі отруїлася. Її знову відкачали, але відбулася інтоксикація всього організму. Абсолютно здорова доти жінка стала калікою, не хотіла лікуватися і 3 березня 1948 року померла.

Соціальна ринкова економіка і Нова Європа

15 вересня 1949 року новообраний бундестаг щойно створеної Федеративної Республіки Німеччини обирав першого канцлера нової держави. Доктор Конрад Аденауер переміг з перевагою в один голос — за нього проголосувало 202 з 402 депутатів. Зайве казати, що той вирішальний голос був його власний — Аденауер проголосував за себе сам. Але до цієї тріумфальної миті йому довелося пройти важкий звивистий шлях.

1945 року німецьку державність фактично було ліквідовано. Вся повнота влади в країні належала американо-британо-франко-радянській Чотиристоронній комісії, яка поділила країну на чотири зони окупації. Єдності поглядів щодо майбутнього Німеччини не було не тільки між СРСР та Заходом, а й у таборі західних союзників. Чимало хто у Британії та Франції обстоював поділ країни на кілька дрібних держав, які, будучи розділеними, ніколи б не дали змоги відродитися німецькій економічній та військовій потузі. Французи хотіли будь-якою ціною відірвати від Німеччини лівобережжя Рейну чи хоча б Саарську область. Країна лежала в руїнах після масованих бомбардувань, обладнання вцілілих заводів вивозилося на Захід та Схід у рахунок репарацій,

натомість до Німеччини привезли 12 мільйонів німців з її східних земель, що відійшли до Польщі та СРСР, та з Чехословаччини й Угорщини. Ці люди не мали ні житла, ні роботи, ні жодних засобів існування. Але найстрашнішою була моральна зневіра. Попри радянські міфи, нацистська пропаганда часів Другої світової базувалася не стільки на ідеї всесвітнього панування германської раси, скільки на новому «справедливому» порядку в Європі. Німці, мовляв, звільнилися від всевладдя «плутократів» (перш за все, звичайно, єврейського походження), а нині мають у тому допомогти решті європейських народів, стати їхніми «вчителями», нести заради них жертви. Про жахливі злочини нацистів проти людства більшість німців не знала, точніше, воліла не знати, так само, як радянські люди в масі своїй «не знали» про злочини сталінського режиму. Коли ж правда стала загальновідомою, мільйони німців утратили повагу — і до себе особисто, й до своєї нації в цілому. В більшості німців було zusammenbruch — «відчуття поразки». Причому аж ніяк не лише поразки у війні. Багато хто піддався комуністичній пропаганді.

Аденауер запропонував християнську альтернативу. Вперше в історії Німеччини представникам двох головних конфесій — протестантам та католикам — удалося об'єднатися в єдину політичну партію — Християнсько-демократичний союз — з його баварською «сестрою» — автономним Християнсько-соціальним союзом. Аденауер почав створення ХДС улітку 1945 року спершу в британській зоні, далі — по всій Західній Німеччині.

Під час перших загальних повоєнних виборів 1949 року блок ХДС/ХСС здобув 31 відсоток голосів, 1953 року — 45,2 відсотка, 1957 року — 50,2 і лише 1961 року, наприкінці правління Старого Конрада, якому було вже 85 років, відбувся певний «відкат» — «лише» 45,3 відсотка виборців підтримали Аденауера та його блок.

П'ятдесяті — початок шістдесятих років і прибічники, і опоненти канцлера одностайно називають «ерою Аденауера». У Західній Німеччині існувала своєрідна «диктатура» канцлера — при тому, що все відбувалося цілком демократично, Аденауер мав такий авторитет, таку політичну вагу, що суперечити його рішенням не міг практично ніхто — ні в його власній партії, ні за її межами. Вищим керівним органом офіційної політики фактично стало відомство федерального канцлера, а не парламент. Через відомство канцлера здійснювався контроль над міністерствами, ХДС/ХСС, а через більшість ХДС/ХСС у бундестазі — також і контроль за парламентом.

Політика Аденауера базувалася на двох китах — соціальній ринковій економіці та «новій Німеччині в новій Європі».

Основи теорії соціального ринкового господарства були викладені Аденауером та його соратниками в Дюссельдорфських тезах ХДС/ХСС 1949 року і з того часу тільки розвивалися та уточнювалися, не зазнаючи принципових змін. Головну ідею тез Аденауер сформулював так: «Капіталістична система економіки не відповідає життєвим політичним і соціальним інтересам німецького народу. Нова структура німецької економіки має ґрунтуватися на врахуванні того факту, що час необмеженого панування капіталізму минув». Ішлося перш за все про збільшення частки робітників та інших осіб найманої праці у «спільному пирозі», «депролетаризацію» трудящих шляхом «утворення майна» в руках найманих працівників, а також про гідний рівень життя для безробітних та непрацездатних. Першим кроком до цього стало «соціальне» житлове будівництво — відносно дешеві будинки та квартири для робітників за рахунок бюджету. Наступним — «динамічна» пенсія, яка залежала не лише від пенсійного внеску, а зростала паралельно збільшенню ВВП, соціальне страхування по хворобі та допомога на дітей. Аденауер заохочував заощадження, надаючи податкові пільги вкладникам ощадкас, підвищуючи відсоткові ставки по внесках та виплачуючи спеціальні державні премії на заощадження. Провадилося «розсіювання» акціонерного капіталу — шляхом випуску «народних акцій», які продавалися особам найманої праці за пільговим курсом. Для цього було частково приватизовано державні концерни «Пройссаг», «Фольксваґен» та ФЕА. Також заохочувалося вкладання робітниками частини заробітної платні в інвестиційні фонди підприємств, де вони працювали.

Лише за 5 перших років правління Аденауера валовий внутрішній продукт зріс на 48 відсотків, реальна заробітна плата — на 80 відсотків. У світі заговорили про «німецьке економічне диво». Не знижувалися темпи і надалі. До кінця 1950-х Німеччина Аденауера вже мала найпотужнішу й найдинамічнішу економіку в Західній Європі.

Аденауер разом зі своїм французьким колегою Шарлем де Голлем був, мабуть, найпослідовнішим прибічником європейської економічної, політичної та військової інтеграції. Становище Старого Конрада ускладнювалося тим, що в першій половині XX століття в Європі почалися дві світових війни, і призвідцею обох стала його рідна країна. Недовіра до німців і образа на німців були ще надто сильними не лише в мільйонів пересічних європейців, а й у представників політичних еліт. Навіть після створення ФРН Західна Німеччина ще кілька років мала обмежений суверенітет у зовнішньополітичних та військових питаннях, і стати повністю незалежною їй вдалося лише 1955

року.

3 грудня 1951 року в Лондоні відбулася таємна зустріч Аденауера з Наумом Ґолдманом, головою Всесвітнього єврейського конгресу. На таємності наполягав саме Ґолдман — ще надто свіжим був у пам'яті жахливий Голокост, і зустріч з будь-яким німецьким політиком, навіть ненацистом, могла його скомпрометувати. Ґолдман висловив бажання, щоб Німеччина, окрім репарацій, які вона виплачувала державам-переможницям у Другій світовій, заплатила ще 1,5 мільярда доларів євреям — один мільярд державі Ізраїль і ще півмільярда єврейським організаціям у цілому світі. І зараз це величезні гроші, а тоді, та ще для зруйнованої війною Німеччини, це була взагалі астрономічна сума. Ґолдман очікував, що Аденауер буде торгуватися, але той згодився відразу і беззастережно. Міністри власного кабінету, яких канцлер поставив перед фактом, твердили, що це неможливо, що таких грошей просто ніде взяти, але Аденауер був непохитним: «Це ще дуже низька плата за хоча б часткове відновлення доброго імені Німеччини». І гроші таки знайшлися.

Окрім того, Аденауер вибрав для своєї країни нелегку і досить ризиковану роль форпосту західного демократичного світу проти комуністичної агресії. Аденауер відкидав солодкі сталінські обіцянки про об'єднання Німеччини в обмін на нейтралізацію країни, «рівновіддаленість» її від Заходу і Сходу. Він вважав це пасткою, прямим шляхом до підкорення всієї країни Москвою, як це сталося, наприклад, із Чехословаччиною. «Лише включивши в себе вільну Німеччину, — стверджував Аденауер, — Європа може побудувати греблю проти червоного потопу». А ще він казав: «Ми сьогодні знаємо, що нині потрібний інший погляд, ніж той, що встановить нові кордони в Європі, змінить їх або пересуне. Ми повинні кордони ліквідувати, щоб у Європі виникли господарські регіони, які могли би стати підставою європейської єдності народів». І Аденауер по праву вважається одним із батьків-засновників і Європейського об'єднання вугілля і сталі, й Євроатому, й Європейського економічного співтовариства, з яких з роками виросла велична будівля Європейського союзу.

Конрад Аденауер пішов у відставку 15 жовтня 1963 року у віці 87 років. «За сто років багатої на події німецької історії ми вперше є свідками того, що людина, яка тривалий час перебувала на верхівці влади, залишає її не в результаті свого банкрутства як політика, а за доброю волею, у мирі та злагоді», — сказав у цей день голова бундестагу Герстенмайєр.

Старий Конрад прожив іще чотири роки і помер у Рендорфі 19 квітня 1967 року. А один із його наступників канцлер Гельмут

Коль сказав: «Те, що створив Аденауер, ми хочемо не лише зберегти, але й розвинути далі, відповідно до принципів, які він поклав в основу християнсько-демократичної політики».

Цзян Цзінґо:
Заворгвідділом Свердловської міськради, який очолив антирадянський режим

1934 року виконуючий обов'язки головного редактора багатотиражки свердловського Уралмашзаводу «За тяжелое машиностроение» Микола Єлізаров писав: «З кінця 1929 року ми маємо два Китаї: радянський Китай, якому належить майбутнє, і ґоміньданівський Китай, який відходить у минуле. За короткий період радянський рух став крупним політичним фактором, мільйонні маси робітників і селян під керівництвом Китайської компартії почали встановлювати радянську владу… Кантонська комуна впала, але хай пам'ятають вороги, що справа її живе і розвивається. Замість ґоміньданівського Китаю буде Китай радянський, де господарями країни будуть робітники і селяни.

У разі війни імперіалістів проти батьківщини соціалізму — СРСР — китайські робітники і селяни під керівництвом Китайської компартії, зі знаменом Кантонської комуни виступлять як один на захист СРСР!»

Здавалось би, звичайний набір пропагандистських штампів сталінської доби. І в цьому тексті з провінційної газети не було б нічого вартого уваги, якби автор його не був рідним сином запроданця та зрадника великої китайської революції і на цей час глави китайської «чорної реакції» (як він сам охарактеризував батька у своїй заяві про вступ до ВКП(б) генерала Чан Кайші). А через кілька десятиліть Миколі Єлізарову довелося самому очолити «антинародний режим», створений його батьком. Хоча звали його тоді вже (так само, як і до приїзду в СРСР) Цзян Цзінґо.

З берегів Східно-Китайського моря на батьківщину соціалізму

27 квітня 1910 року в родині китайського військового Чан Кайші (справжнє ім'я Цзян Чжунчжен) народився первісток. Хлопчика назвали Цзінґо, що має в китайській мові два значення — «той, хто керує державою» і «той, хто рятує світ». На відміну від більшості випадків, коли батьківські мрії, закладені в імені китайського немовляти, не справджуються, у випадку Цзян Цзінґо вони здійснилися. Принаймні щодо першого значення його імені-ієрогліфа — повністю.

Родина жила в мальовничому містечку Сікоу в південній приморській провінції Чжецзян. Навесні там, за виразом поета, «персикові і сливові дерева на схилах гір суперничають одне з одним красою». На момент народження свого старшого сина

майбутній генералісимус Чан Кайші навчався в артилерійському училищі в Японії. Військові знання, набуті у Країні вранішнього сонця, він згодом використовував для запеклої і безкомпромісної боротьби з цією країною. Отож батько вперше побачив сина, коли тому вже виповнився рік, а Чан Кайші приїхав додому у відпустку. Втім, і повернувшися на батьківщину, батько не жив у рідному містечку, а служив у війську, брав найактивнішу участь у революційній війні і поступово став одним із найближчих соратників лідера китайської революції Сунь Ятсена. Малий же Цзінґо був цілком відданий в руки своєї матері Мао Фумей, яка народилася в глухій провінції. Все її виховання звелося до засвоєння патріархальних традицій. Вона була глибоко віруючою буддисткою і, може, завдяки цьому мала, за свідченням людей, що її добре знали, «безліч чеснот, а особливо щедрість».

Через певний час батько ввів додому другу дружину, і коли Цзян Цзінґо мав п'ять років, у нього з'явився молодший брат Цзян Вейґо.

У шість років Цзінґо пішов учитися. Одягнений у довгу кофту-курму і з традиційною косою на потилиці, він виконав обряд «трьох колінопреклонінь і дев'яти уклонів» перед зображенням Конфуція й табличками з іменами предків. Навчання зводилося до переписування ієрогліфів і заучування уривків зі старовинних книг. Проте такої освіти для Китаю початку XX сторіччя було вже мало. Отож 1922 року він поїхав з волі батька, який на той час служив у Ґуанчжоу (Кантоні), до Шанхая у школу європейського типу. Втім, радив сину Чан Кайші, й там він мав не забувати науку великих мудреців давнини. А головне, писав генерал сину: «Вранці вставай якомога раніше і виписуй ієрогліфи — сто чітким стилем і п'ятдесят скорописом».

У Шанхаї Цзінґо, крім навчання, захоплювався ще й спортом і політикою на боці лівих сил, одним із лідерів яких на той час став уже його батько. За участь в одній з демонстрацій 15-річного Цзінґо було виключено зі школи. Він самостійно поїхав до Пекіна, де вступив до училища іноземних мов. Але вже через два тижні за участь у новій демонстрації його було заарештовано. Після тижня, проведеного у в'язниці, він поїхав до батька в Ґуанчжоу.

На той час у Китаї, який скинув останнього імператора 1911 року, фактично не існувало єдиної держави. Формально всю країну на міжнародній арені представляв пекінський уряд, проте реальну владу у провінціях мали військові ватажки-генерали. В південній же провінції Ґуандун зі столицею Ґуанчжоу виник альтернативний лівий уряд на чолі із засновником Ґоміньдану доктором Сунь Ятсеном. Соціаліст (і водночас націоналіст) Сунь видавався занадто непокірним європейським державам та США,

які неподільно володарювали тоді в Китаї, заохочували анархію, що панувала там, і мали — кожна свого — одного чи кількох «кишенькових» китайських генералів. Єдиним, хто простягнув руку дружби «послідовному борцю з імперіалізмом», виявився Ленін. Уже 1920 року до Сунь Ятсена приїхала місія Комінтерну. А 1923 року представницька делегація Ґоміньдану на чолі з батьком Цзінґо — Чан Кайші — відвідала СРСР, де вивчала ленінські революційні «ноу-хау», особливо досвід організації Червоної армії.

Після повернення з Радянської Росії Чан Кайші став начальником створеної за радянським зразком військової школи-академії. У ній викладало близько 100 «червоних радників» на чолі з героєм громадянської війни Василем Блюхером. А відповідальний працівник Комінтерну Бородін став головним політичним радником Сунь Ятсена. Китайські ліві націоналісти й російські комуністи переживали свій медовий місяць. Китайська компартія, що виникла 1921 року, увійшла до складу Ґоміньдану, а доктор Сунь надав комуністам місця у своєму Центральному виконавчому комітеті й керівництві місцевих організацій. У свою чергу, Ґоміньдан подав заявку на вступ до Комінтерну, складовою частиною якого вже була КПК.

Проте ідилія тривала недовго. Дві ліві партії насправді пропонували два взаємовиключних шляхи до оновлення країни. Комуністи хотіли, так само як і в Росії, здійснити соціальний переворот і знищити приватну власність. Теорія ж Сунь Ятсена, відома як «сань мінь чжуї» — «три народних принципи» («націоналізм», що зводився, перш за все, до звільнення від іноземного ярма, «народовладдя» і «народний добробут»), — передбачала створення ринкової економіки з потужною регулюючою роллю держави, яка повинна була мати власний сектор у великому виробництві і проводити активну соціальну політику. Слід відзначити, що Сунь Ятсен, на відміну від Леніна, був прибічником широких політичних свобод. Усю його теорію можна охарактеризувати як соціальну ринкову економіку з китайською національною специфікою. І хоч Сунь називав суспільство, яке він мріяв побудувати, «державним соціалізмом», було видно, що вкладав у ці слова цілком інший зміст, ніж комуністи.

У березні 1925 року доктор Сунь помер. А незабаром було оголошено, що в Москві створюється Університет трудящих Китаю ім. Сунь Ятсена. Приймальну комісію очолив сам голова лівого національного уряду Китаю Ван Цзінвей. Між представниками двох партій виникло справжнє суперництво за «високу честь» навчатися у Москві. Серед 300 щасливців виявився

і Цзян Цзінґо. Ще одним вдалим абітурієнтом став майбутній реформатор комуністичної держави Мао — Ден Сяопін.

На той час Чан Кайші вже став фігурою номер один у Ґоміньдані, принаймні у військовій сфері. Відпускаючи сина до Москви, він робив політичний жест, підкреслюючи бажання і далі співпрацювати з СРСР. Окрім того, Чан Кайші, схоже, був не проти, щоб відправити свавільного підлітка туди, де вимоги до нього будуть суворішими і де він буде в меншій небезпеці. Як же помилявся генерал!

Одіссея у Країні Рад

У вересні 1925 року Цзян Цзінґо у складі групи з 22 осіб сів у Ґуанчжоу на пароплав. У Шанхаї вони пересіли на радянський корабель і у трюмі, в якому перед тим перевозили худобу, відправилися до Владивостока. А потім була довга подорож залізницею по Транссибірській магістралі. Під час численних і тривалих зупинок молоді китайці могли на власні очі ознайомитися з повсякденним життям країни, де перемогла соціалістична революція. І злидні, які панували в Сибіру, їх просто вразили, згадував через багато-багато років президент Тайваню. Реальність життя вельми розходилася з проголошеними ідеалами.

Втім, у Москві діти китайської верхівки потрапили в більш ніж комфортні умови, що швидко відновило їхню віру в ідеали соціалізму. Університет ім. Сунь Ятсена містився на Волхонці, у чотириповерховому будинку навпроти ще не знесеного тоді храму Христа Спасителя. На першому поверсі була їдальня, на другому, третьому і четвертому — бібліотека, аудиторії та гуртожиток. Годували студентів у ті голодні роки п’ять разів на день, видавали їм одяг, взуття, рушники для рук, обличчя і ванни, носовички, нижню білизну тощо. Ректором університету був Карл Радек — особистий друг і один із найулюбленіших учнів покійного засновника Радянської держави Володимира Ульянова-Леніна. Через кілька років Радек, як і більшість близьких до Леніна людей, «виявився» ворогом народу й загинув у сталінських катівнях. Але поки що блискучий Радек, який читав китайцям (!) курс історії Китаю, став найбільшим авторитетом для молодих прибульців зі Сходу.

Радек, так само як і Троцький, на відміну від Сталіна, вважав неможливою побудову соціалізму в одній окремо взятій країні. І

всі перспективи «звільнення людства» пов'язував зі світовою революцією, яка мала от-от вибухнути. Дуже важливу роль у цих планах відігравав Китай. Буквально через кілька тижнів після початку занять поривчастий Цзян Цзінґо, який перед від'їздом з батьківщини став формальним членом Ґоміньдану, подав заяву про вступ до КІМу — Комуністичного Інтернаціоналу молоді — і став членом осередку китайського комсомолу при Московській міській організації ВЛКСМ. А незабаром очолив цей осередок. Звали його тоді вже Миколою Володимировичем Єлізаровим. В університеті відразу було запроваджено правило — кожний студент мав собі взяти російське ім'я. Так, Цзян став Єлізаровим, а його університетська симпатія Фен Фунен — дочка одного з військових керівників Ґоміньдану генерала Фен Юйсяна — Неждановою. Брат же її став Собіновим.

Підбір предметів в університеті був достатньо промовистим: російська мова, історія революційного руху в Китаї, на Сході та на Заході, діалектичний та історичний матеріалізм, політична економія, економічна географія, військова справа тощо. Згаданий генерал Фен, який через рік після відкриття університету ім. Сунь Ятсена особисто приїздив до Москви, щоб пересвідчитися, як вчаться там діти китайської лівої еліти, писав після повернення додому: «В інших країнах наші студенти вивчають техніку, будівництво, гірничу справу, медицину. В СРСР вони вивчають революцію».

Аудиторні заняття тривали вісім годин на день, надзвичайно багато часу займали різноманітні збори, які тяглися годинами. Того, хто йшов зі зборів до бібліотеки, називали «зубрилою», а хто надавав перевагу їжі перед безкінечними політичними дискусіями, — «дрібнобуржуазним елементом». Цзян Цзінґо не був ані першим, ані другим — у бібліотеці він просиджував годинами, але вже ввечері та вночі, після будь-яких зборів. Там він не за страх, а за совість студіював марксистську літературу.

В університеті панувала атмосфера бурхливих політичних дискусій — комуністи настільки гостро сперечалися з ґоміньданівцями, що часто доходило до бійок. Усередині ж комуністичної «фракції» китайських студентів списи ламали між собою сталіністи та троцькісти. Цзян-Єлізаров обрав собі місце на крайньому лівому фланзі політичного спектра — секретар комсомольського осередку університету був одним із найзапекліших троцькістів. Коли восени 1926 року Сталін завдав вирішальної поразки Троцькому в боротьбі за лідерство в партії (а через рік узагалі виключив свого конкурента з ВКП(б), комсомолець Єлізаров не змирився — він не боявся відверто висловлювати свої погляди (на що мало хто зважувався), ба

більше — вступив до таємної троцькістської організації й почав підбивати своїх товаришів видавати брошури і проводити збори антисталінської спрямованості.

А навесні 1927 року «товаріщ Єлізаров» став перед нелегким вибором. Суперечності між Ґоміньданом і комуністами в Китаї на той час досягли нечуваної гостроти. За ініціативою представника Комінтерну в Китаї Михайла Бородіна (Ґрузенберґа) Національний уряд підписав секретний наказ про арешт командувача Народно-революційної армії генералісимуса Чан Кайші. Проте Чан не став бездіяльно чекати успіху комуністичного путчу, а завдав удар у відповідь. 12 квітня 1927 року він проголосив початок кампанії «очищення» Ґоміньдану від комуністів. Пролилася кров. Зокрема в Шанхаї розстрілювали членів «робітничих патрульних загонів», контрольованих КПК. Почалася перша війна між комуністами та Ґоміньданом, якій судилося тривати 10 років.

У Радянському Союзі вибухнула галаслива кампанія із засудження «зради» Чан Кайші. І в університеті ім. Сунь Ятсена найгостріше, найемоційніше засуджував генералісимуса… його власний син. «Зрада Чан Кайші не викликає подиву. Коли він на словах славив революцію, він уже почав потай зраджувати її. Для нього справа революції давно вже закінчилася», — виголошував тоді Єлізаров-Цзян. Тоді ж він заявив про вихід із Ґоміньдану й опублікував у радянській пресі заяву, в якій навіки відрікався від батька і проклинав його.

Наскільки щирим був тоді сімнадцятирічний юнак? Відповіді на це питання ми не отримаємо ніколи. Сам Цзян Цзінґо в опублікованих через багато десятиріч мемуарах стверджував, що просто не мав тоді іншого виходу — для того, щоб зберегти своє життя, він змушений був виголошувати ці облудні слова. І батько, мовляв, його зрозумів і потім схвалив цю «лжу на порятунок». Хоча для китайця-традиціоналіста, послідовника конфуціанства, відречення від батьків — гріх ще страшніший, ніж для віруючого християнина. Не випадково ж Конфуцій у своїх творах серед зразків праведників наводив приклад хлопчика, який не відганяв від себе уночі комарів, — з тим щоб маленькі кровопивці не турбували сон його тата, що спав поруч. Тим більше, що студентів-ґоміньданівців, які анафем своїй партії не проголошували, просто… відрахували з університету й відправили додому. А за кілька місяців перед цим Цзян не боявся відкрито виступати проти всесильного Сталіна на захист Троцького.

Через рік Єлізаров закінчив університет і подав заяву до військової школи особливого призначення. Після її закінчення

Цзяна послали на навчання в Ленінград до Військово-політичної академії ім. Толмачова. Ці, як і всі наступні його призначення, відбувалися за рекомендацією або, принаймні, з відома китайської секції Комінтерну. Є відомості, що долю сина Чан Кайші тримав на контролі особисто Сталін. Про це свідчить і той факт, що в 1931 році Цзян Цзінґо побував у кабінеті Йосифа Віссаріоновича у Кремлі. Відповідний запис зберігся в архіві ЦК КПРС. З одного боку, син нового «лідера китайської контрреволюції» був класичним заручником, з другого — у випадку, якщо з нього вдалося б викувати «послідовного марксиста-ленінця», його можна було б використати в якійсь політичній комбінації проти батька.

Два з половиною роки, проведені в академії, дали Єлізарову можливість не лише ґрунтовно вивчити різні військові науки (зокрема, стратегію йому викладав маршал Тухачевський), але й поглибити свої знання з політики, економіки, філософії. Цзян чудово вчився, публікував статті в наукових журналах. Його було обрано до комсомольського бюро академії, а 1929 року він став кандидатом у члени ВКП(б). За рік перед цим Цзян оголосив про свій розрив із троцькістами.

Закінчивши в червні 1930 року академію з відзнакою, Єлізаров звернувся до радянських властей з проханням направити його служити в Червону армію — радянську чи китайську, — куди вирішить за потрібне «рідна Комуністична партія». Проте «рідна» розсудила інакше — військова кар'єра Єлізарова перервалася на багато років і відновилася вже в зовсім іншій армії. Зараз же випускник військової академії став… учнем слюсаря на московському заводі «Динамо». Адже в секретній характеристиці, складеній на нього при випуску з академії, було сказано: «З огляду на молодість, відсутність досвіду практичної роботи і соціальне походження посилати відразу до Китаю на відповідальну роботу не слід. Бажано послати на рік на виробництво».

«Раніше, — згадував Цзян Цзінґо, — мені не доводилося займатися важкою фізичною працею. Через два дні руки напухли, з'явилася ломота в попереку і всій спині. Я твердо вірив, що праця загартовує людину. Але мій місячний заробіток складав усього сорок п'ять рублів — як на нього прожити? Частенько доводилося відправлятися на роботу з порожнім шлунком.

Я мусив знайти спосіб якось покращити своє життя, тому вирішив вступити на вечірні інженерні курси. Водночас з'явилася можливість викладати на заводі військову справу. Тепер я щодня працював з восьмої ранку до одинадцятої вечора. П'ять місяців по тому мій заробіток складав 105 рублів. Життя залишалося

нелегким, проте я відчував певне задоволення — був переконаний, що набутий досвід буде корисним для мене в майбутньому».

Не минуло й року, як «рідна партія» знову вирішила збагатити життєвий досвід свого кандидата Єлізарова — з Москви його відрядили працювати колгоспником у глухе село Жоково між Москвою та Рязанню. При цьому Єлізаров не отримав жодної посади, як інші робітники — «організатори колгоспів». Він змушений був працювати в полі, і лише випадок — тривала хвороба голови сільради — дозволив молодому китайцю фактично його заступити.

Наступним місцем заслання став Алтай — «рідна партія» розсудила, що на селі в її «вірного сина» занадто комфортні умови для життя. Про дев'ять місяців 1933 року, проведених Цзян Цзінґо в Сибіру робітником золотих копалень, документальних свідчень не збереглося. В мемуарах Цзяна цим місяцям присвячено шість слів: «Це був найважчий період мого життя».

Лише наприкінці 1933 року це життя змінилося на краще — Єлізаров отримав дозвіл поїхати на одну з великих будов соціалізму — Уральський завод важкого машинобудування в Свердловську. Уралмаш, одна з найбільших індустріальних будов першої п'ятирічки, на той час був чимось на кшталт місця почесного заслання, куди Сталін поступово прибирав кадри, пов'язані з опозицією. Для колишнього троцькіста це був не найгірший варіант.

На Уралмаші Єлізаров зробив стрімку кар'єру — працював слюсарем, бригадиром ударної бригади слюсарів, заступником начальника цеху з адміністративно-господарської роботи. А вже наступного, 1934 року став спершу відповідальним секретарем, а тоді й виконувачем обов'язків головного редактора заводської багатотиражки «За тяжелое машиностроение». Свердловський журналіст Михайло Банніков, що працював відповідальним секретарем під керівництвом Єлізарова, згадує: «Коля показав себе грамотним, вправним керівником, здатним, наприклад, диктувати «з коліс» цілі статті. Бувало, редакційний ранок починався з того, що шеф заглядав до свого відповсека, питав про номер, що готувався. І якщо залишалася «дірка», то заспокоював: "Нічого, я сам заб'ю її"».

Окрім роботи в газеті, Єлізаров писав для серії «Історія заводів та фабрик» історію Уралмашу. За свідченнями його співробітників, він встиг чимало написати і нібито навіть підготував текст до друку. Проте позаяк 1937 року доля його різко змінилася (про що мова попереду), цю книгу ніколи не було видрукувано, а текст втрачено.

У вільний час Микола охоче їздив з колегами за місто відпочивати, брав участь у вечірках, де, за спогадами товаришів, співав російські пісні, виконував кавказькі танці з ножем у зубах.

На заводі Єлізаров познайомився з токарем Фаїною Вяхревою. Білява блакитноока Фаїна була, за спогадами людей, що її знали, «дівчинкою дуже скромною, розумною». Вона народилася 1916 року в Єкатеринбурзі в родині робітників-білорусів, евакуйованих на Урал під час Першої світової війни. Фаїна дуже рано втратила батьків і тільки завдяки підтримці старшої сестри не потрапила до дитячого будинку, змогла закінчити ФЗУ і здобути робітничу спеціальність. 1935 року комсомолка Вяхрева вийшла заміж за Єлізарова. Білоруська дівчина тоді не знала, що через кілька десятиліть їй судилося стати першою леді Китайської Республіки. А поки що в молодої родини народився син Ерік.

Наприкінці 1936 року, після семи з лишком років перебування в кандидатах, Єлізаров став членом ВКП(б). «Тепер мій життєвий шлях — прямий і відкритий, шлях комуніста, борця за справу робітничого класу. Віддаю все своє життя за справу Леніна—Сталіна», — писав Єлізаров у заяві про вступ. На партійних зборах у друкарні газети, де вирішувалося питання про вступ, один із робітників сказав: «Єлізаров — син колишнього, але зрозумів нашу лінію і пішов проти батька. У наших робітників добра думка про Єлізарова». Збори одноголосно перевели Єлізарова в члени ВКП(б). Здавалося, що почався «золотий» період у радянському житті Єлізарова.

Проте тривав той період вельми недовго — лише кілька місяців. На самому початку 1937 року були «викриті», заарештовані, а трохи згодом розстріляні Євген Цетлін, завідувач бюро технічного обслуговування «Уралмашу» (у минулому секретар ЦК комсомолу й один з улюблених учнів Бухаріна) і Лев Авербах, перший секретар Орджонікідзевського райкому ВКП(б) м. Свердловська, що був перед тим секретарем парткому «Уралмашу». Біда полягала в тому, що обидва вони були близькими друзями Єлізарова, а Авербах навіть давав йому рекомендацію для вступу в партію. На районній партійній конференції в лютому 1937 року згадали про зв'язки Єлізарова з троцькістами, а в партійну організацію надійшов донос на «японського шпигуна, який окопався в редакції заводської багатотиражки і має три прізвища: 1) Єлізаров, 2) Чан Кайші, 3) докладно мені не відоме, але починається, здається, на Цян». Бюро райкому ухвалило: «В колективі редакції газети «За тяжелое машиностроение» не було більшовицької пильності. Газета не раз припускалася ворожих виступів. Звільнити тимчасово виконуючого обов'язки відповідального редактора Єлізарова і

підсилити склад редакції перевіреними партійними кадрами». За всіма канонами сталінського «соціалістичного реалізму» 1937 року в комуніста Єлізарова залишався один шлях: арешт, надзвичайна судова «трійка» і «десять років без права листування», тобто розстріл. Проте сталося диво: секретар міськкому партії Михайло Кузнецов публічно заявив: «Він ще вчиться в нас, він молодий у нашій партії. Ми його направили в таку організацію, де він під керівництвом міського комітету партії, міськради буде виправлятися». Цією організацією стала міськрада, куди Єлізарова було призначено заступником завідувача оргвідділу.

Хоча, цілком можливо, ніякого дива насправді не було, а Кузнецов просто отримав відповідну вказівку від Сталіна.

Чан Кайші ніколи не забував свого старшого сина, якого він так необачно відправив учитися в «безпечне місце». «Як мені не вистачає мого сина! Я поганий батько, не зміг потурбуватися про нього», — звірявся генералісимус своєму щоденнику в 1930 році. 1931 року слюсар заводу «Динамо» був на волосину від повернення додому. Саме тоді ґоміньданівська поліція заарештувала в Шанхаї професора французької і німецької мов Гілера Нуланса, який виявився шефом Далекосхідного бюро Комінтерну Яковом Рудником. Кремль через удову Сунь Ятсена запропонував Чан Кайші обміняти Рудника на Цзян Цзінґо. Сун Мейлін, улюблена третя дружина генералісимуса, гаряче радила чоловікові згодитися. Проте Чан після важких душевних мук відмовився: «Ні, я скоріше згоджуся, щоб Цзінґо залишався на засланні і навіть загинув у Росії, ніж виміняю його на злочинця. Матиму я спадкоємця чи ні — на те Божа воля. Але я не можу порушити закон, зрадити країну, заплямувати честь свого імені. Навіть заради сина».

У 1937 році ситуація в Китаї змінилася. Японія, яка ще 1931 року захопила північно-східні провінції і створила там маріонеткову державу Маньчжоу-Ґо, готувала широкомасштабну агресію проти власне Китаю. Комуністи, які зазнавали постійних поразок у боях із Ґоміньданом, настійливо просили Чан Кайші припинити «міжусобну війну» і разом виступити проти іноземних агресорів. Генералісимус уже добре знав підступність своїх «нових старих» союзників. Проте після довгих вагань усе ж згодився на мир та спільний фронт проти японців. Але поставив умову: йому має бути повернено сина.

У березні 1937 року потенційного «ворога народу» разом з родиною викликали із Свердловська до Москви. Через пару днів його уральські друзі отримали телеграму — «зустрічайте поїзд Москва — Владивосток». За кілька хвилин, що поїзд стояв у

Свердловську, Єлізаров устиг сказати друзям: «Давайте прощатися. ЦК посилає мене до Китаю із завданням повернути батька на наш бік». Так скінчилася дванадцятирічна одіссея китайця Країною Рад.

Як Микола знову перетворився на Цзінґо

«Кістки і м'ясо з'єдналися, син повернувся з Росії, — записав у щоденнику Чан Кайші. — Розлука тривала дванадцять років, тепер духи предків можуть заспокоїтися».

Після короткої зустрічі з батьком та мачухою у Нанкіні, сімейна пара з немовлям вирушила до рідного міста Цзінґо — Сікоку. Там родичі вирішили влаштувати синові, що не був удома 12 років, іспит — чи впізнає він рідну матір. Поруч із Мао Фумей у вітальні всілося з десяток її родичок та подруг, одягнених у національне вбрання. Іспит мав не лише сентиментально-родинне значення. Чутки, до того ж перебільшені, про «подвиги» Цзінґо в Радянському Союзі, про його відречення від батька, про непохитні комуністичні (а отже ворожі) переконання, про повну русифікацію вирували не лише його рідним провінційним містечком, а всім Китаєм. І нині він мав довести, що не втратив на чужині свого китайського єства.

Проте справжнього іспиту не вийшло. Щойно побачивши сина, мати заридала, підхопилася й побігла до нього, називаючи його ласкавими дитячими прізвиськами. Заплакав і син в обіймах матері.

Наступні вісім місяців стали для Цзінґо періодом «реабілітації». Адже з'ясувалося, що в СРСР він добряче підзабув рідну мову. «Батька дуже непокоїло те, що в мене немає глибокого розуміння китайської етичної філософії, що я не проникся ідеєю національного будівництва», — згадував згодом Цзян Цзінго. «Звіт про твоє перебування в Росії тобі краще перекласти китайською самому, — ставив генералісимус завдання сину. — Ти маєш спеціально зайнятися китайською, згадати ієрогліфіку, вміти вільно викладати свої думки на папері».

Процес «китаїзації» активно проходила і його дружина Фаїна. Ще під час першої зустрічі з свекром-генералісимусом та його улюбленою дружиною Сун Мейлін вона віддала їм максимальну шану, сказавши, що є сиротою й просить їх бути їй за батька та матір. Через кілька місяців лідер Ґоміньдану визнав вибір сина й особисто дав невістці ім'я Цзян Фанлян (де Цзян — родинний

ієрогліф, «фан» означає «правильний», а «лян» — «доброчесний»). Онука Еріка генералісимус нарік Сяовенем (де «сяо» — «повага до батьків», а «вень» — «освіта»). Щоправда, перед цим родинній парі, що мала вже майже три роки сімейного стажу, дворічну дитину й очікувала на другу, довелося відбути ще одне весілля — за китайськими звичаями. Чан Кайші хотів, щоб його невістка поводилася як типова китайська жінка. І золотоволоса красуня доклала всіх зусиль до цього. За рік вона вивчила китайську мову, під керівництвом свекрухи осягала традиційні звичаї.

Нарешті батько дійшов висновку, що син достатньо адаптувався до умов батьківщини та ідеології Ґоміньдану. Попри це, ще протягом багатьох років первісток Чан Кайші мав серед ґоміньданівської еліти прізвисько Більшовик.

Керівники націоналістів вельми насторожено ставилися до самої думки про те, щоб Цзян Цзінґо став спадкоємцем батька. І хоча зрештою так і сталося, Росіянину (ще одне його прізвисько) довелося подолати величезні перешкоди.

Він, судячи з усього, під час свого вимушеного усамітнення в рідному містечку розлучився з ідеями марксизму-ленінізму-сталінізму, з концепціями диктатури пролетаріату і світової соціалістичної революції чи, принаймні, перестав їх вважати незаперечними. Водночас він не відчував себе школярем-переростком, здатним лише на те, щоб вислуховувати повчання нових метрів. Навпаки, радянське минуле, поєднуючись із китайським сьогоденням, народжувало бурю думок. Він казав: «У мене купа ідей, дайте мені втілити їх. Я хочу випробувати себе там, де важче».

Кипуча енергія, яка поєднувалася з непідробним аскетизмом в особистому житті, разюче відрізняла його від більшості ґоміньданівських керівників, які звикли жити в зовсім іншому ритмі й не цуралися найрізноманітніших «радощів життя».

Ставши одним із діячів Ґоміньдану, Цзян Цзінґо неодноразово стверджував, що комунізм — чуже для Китаю явище. Разом із тим деякі ідеологічні постулати, привезені з СРСР, виявилися, за певної адаптації, придатними й для використання в ідеологічній роботі Ґоміньдану. Цілу низку статей та доповідей, написаних Цзян Цзінґо в Китаї в 1940—1950-х роках, можна було без особливих правок друкувати в тогочасній радянській пресі. Такі як «Партія — душа революційної армії», «Революційна дружба — велика сила», «Виконати свій обов'язок — служити масам», «У боротьбі, жертвуючи собою, виконаємо трирічний план». Цзян Цзінґо і в Росії, і в Китаї дуже любив цитувати сталінську формулу «Кадри вирішують усе» (в Китаї, звісно, без посилання на автора). Саме Цзян Цзінґо активно запроваджував у теоретичну

базу і практичну роботу Ґоміньдану ідеї про керівну роль партії й необхідність постійного виховання мас.

Нищівна поразка і перемога на окремо взятому острові

Протягом багатьох років Цзян Цзінґо посідав порівняно невисокі посади в ґоміньданівській адміністрації — заступника начальника відділу безпеки в адміністрації провінції Цзянсі, спеціального уповноваженого — контролера по округу Ганьнань, завідувача навчальної частини Центральної нарсомольської школи (Народний союз молоді — молодіжна організація Ґоміньдану, а сама школа — кузня партійної еліти), начальника Головного політичного управління Молодіжної армії (у складі 8 дивізій). Так минуло 7 років, під час яких війська Ґоміньдану й союзних їм на той час комуністів зазнавали поразки за поразкою від японців, які скуповували дедалі більшу частину Китаю.

І лише в серпні 1945 року все докорінно змінилося — Радянський Союз вступив у війну проти Японії, американці піддали атомному бомбардуванню Країну вранішнього сонця, й за кілька днів Токіо капітулював.

Тепер на порядок денний стало вкрай важливе питання: хто — комуністи чи ґоміньданівці — встановить контроль над величезними й чи не найрозвинутішими у країні районами Маньчжурії, куди на зміну японським прийшли радянські війська?

Генералісимус відрядив свого сина — знавця російської мови і радянських звичаїв — до Харбіна — встановлювати контакти з радянською військовою адміністрацією. Двічі в 1945 році Цзян Цзінґо виїздив у складі делегацій Китайської республіки до Москви, де, зокрема, зустрічався сам на сам зі Сталіним. Проте виграти цю дипломатичну гру чи бодай здобути хоч якісь суттєві результати сину Чан Кайші не вдалося. Ґоміньданівський уряд був змушений визнати незалежність Зовнішньої Монголії, яку доти вважав невід'ємною частиною Китайської держави, хоча Радянський Союз проголосив там Монгольську Народну Республіку і встановив над нею свій повний контроль ще 1921 року. Та й щодо головного питання ґоміньданівців чекало фіаско — виведення радянських військ із Маньчжурії 1946 року було організовано таким чином, що владу на цих територіях і всі багаті матеріальні ресурси захопили комуністи, які негайно розпочали нову війну проти Ґоміньдану.

Обмеженість місця не дозволяє переповідати всі перипетії

громадянської війни 1946—1949 років у Китаї. Підсумок відомий — Ґоміньдан зазнав повної поразки, і 10 грудня 1949 року літак із генералісимусом Чан Кайші та його сином Цзян Цзінґо, який на той час став найближчим помічником батька, відірвався від злітної смуги аеропорту Ченду, на яку через 25 хвилин увірвалися танки комуністів, і взяв курс на Тайвань. Але ще перед цим, улітку 1948 року, Цзян Цзінґо мав досвід, щоправда негативний, керівництва економікою. В умовах наступу комуністів галопуюча інфляція і спекуляція підривали тил Ґоміньдану. Було вирішено запровадити «золотий юань», змусити населення поміняти на нову стійку валюту всі їхні запаси золота, срібла та іноземної валюти, а ціни на всі товари заморозити. Цзян Цзінґо отримав посаду економічного комісара в Шанхаї — найбільшому економічному центрі країни. Він сформував спеціальні «загони приборкання і творення» з 12 тисяч молодиків, які почали «нищення тигрів» — буквально розгромили весь чорний ринок величезного міста і за один місяць вилучили золота, срібла та валюти на 300 мільйонів доларів — колосальна сума як на ті часи! Але очікуваний «золотий вік» — зі справедливою торгівлею за національну валюту і за фіксованими цінами — чомусь не прийшов. Ринок розвалився взагалі — з продажу зникли будь-які товари, і населення міста почало голодувати. Урядові довелося відмовитися від свого експерименту і відкликати Цзян Цзінґо з Шанхая. Слід відзначити, що зі свого невдалого шанхайського досвіду Цзінґо зробив дуже далекосяжні висновки — ніколи більше за всю свою багаторічну активну політичну діяльність він не намагався «ґвалтувати» економічне життя.

Навесні 1950 року на Тайвані — «останньому притулку» Ґоміньдану — панувала атмосфера безнадії. До 7 мільйонів корінних мешканців острова долучилося ще понад два мільйони біженців з континентального Китаю — це були переважно вояки, офіцери та чиновники. Лише незначній частині з них вдалося вивезти на острів родини. Розбита армія була деморалізована. Хайнань — другий великий острів, де з осені закріпилися ґоміньданівці, комуністи у квітні 1950-го захопили за 6 днів. А головне, американці — єдина й остання надія — дійшли висновку, що Ґоміньдан, який «програв» величезний континентальний Китай, уже ніщо не врятує. І тому витрачати сили на його підтримку немає сенсу. Більшість тайванців вважала встановлення комуністичної влади меншим злом порівняно з кривавою війною. Тим більше, що прибульці захопили практично всю владу на Тайвані, а небагатих ресурсів не вистачало на всіх — нічого було їсти, ніде жити.

Порятунок прийшов неочікувано — 25 червня 1950 року

північнокорейські комуністи несподівано перейшли 38-му паралель і напали на Південну Корею. Їй на допомогу під прапором ООН прийшли американські війська, а північнокорейським комуністам — кілька мільйонів їхніх китайських однодумців-«добровольців». З 1950-го до 1953 року тривала корейська війна, де фактично воювали між собою США та комуністичний Китай за підтримки СРСР.

Чан Кайші отримав час, щоб перегрупувати свої сили, а також військову підтримку американського флоту як гарантію проти вторгнення.

Проте позиція Ґоміньдану залишалася вкрай хиткою. І Пекін, і Тайбей визнавали (і визнають досі), що існує одна держава — Китай, а Тайвань — лише провінція цієї держави. І уряд КНР у Пекіні, і уряд Китайської республіки на Тайвані вважали і вважають кожний себе єдиним законним урядом єдиної країни. А двом урядам в одній країні, як відомо, тісно.

У Ґоміньдану залишався єдиний шанс — на практиці здійснити на одному окремо взятому острові те, що послідовники доктора Сунь Ятсена 25 років лише обіцяли, обіцяли, обіцяли зробити в усьому Китаї — побудувати квітучу економіку загального добробуту.

І Чан Кайші та його сину і наступнику Цзян Цзінґо вдалося зробити це! Можна було б довго розводитися про «тайванське економічне диво». Але — тільки кілька цифр: у 1950 році валовий внутрішній продукт у розрахунку на душу населення в розореному багаторічною війною злиденному континентальному Китаї і не менш злиденному Тайвані були практично однакові: 1:1. У 1973 році (коли Цзян фактично перебрав владу з рук тяжко хворого батька) співвідношення було 6,5:1 на користь Тайваню. У другій половині 1990-х ВВП на душу населення на Тайвані був уже в 25 разів вищий, аніж у КНР. І це після всіх таких успішних економічних експериментів комуністичної влади! Звичайно ж, континентальний Китай, який у 60 разів перевищує за населенням Тайвань, уже зараз має більшу абсолютну вагу в економіці світу. Але те, що Тайвань зі своїм трохи більшим за 20 мільйонів населенням посідав за підсумками минулого року 14-те місце у світі за обсягами зовнішньої торгівлі і 4-те місце за золотовалютними запасами — про щось та говорить.

Цзян Цзінґо в період з 1950-го по 1965 рік, будучи фактично правою рукою свого батька-президента, обіймав одночасно десятки посад, серед яких були такі екзотичні, як генеральний директор компанії з виробництва навчальних фільмів для працівників сільського господарства. Проте головні сфери його діяльності — контроль над спецслужбами, які вели вкрай

жорстоку боротьбу з «комуністичними агентами», «саботажем» і навіть «поразницькими настроями», та політична (читай антикомуністична) робота в армії. Сам Цзян постійно читав своїм бійцям лекції на теми «Правда про агресію російського імперіалізму в Китаї», «Політробота в армії — важка, але почесна справа», «Революційне серце, умілі руки» тощо.

«Коли 1952 року кампанію з перетворення партії було завершено, реорганізований Ґоміньдан разюче нагадував свого заклятого ворога — Комуністичну партію Китаю», — пише американський історик Стів Цан.

Державна система Тайваню стала, таким чином, немовби дзеркальним відображенням комуністичних режимів: усе схоже, все таке саме, тільки ліва та права сторони помінялися місцями. Хоча, звичайно, тоталітарним режим не був ніколи, опозиція завжди існувала. Та й в економічному плані на острові панували ринкові закони.

1965 року Цзян Цзінґо став міністром оборони, а 1969-го — ще й заступником спікера парламенту.

Навіщо руйнувати те, що сам побудував?

1973 року 86-річний Чан Кайші тяжко захворів і фактично відійшов від управління державою. Генералісимус помер 5 квітня 1975 року. І хоча ще три роки обов'язки президента формально виконував віце-президент Янь Цзягань, фактично всю повноту влади вже з 1973-го зосередив у своїх руках Цзян Цзінґо. 1978 року він був і формально обраний президентом. І до самої смерті 13 січня 1988 року залишався на чолі Тайваню.

На роки його правління припали нові нелегкі випробування для Ґоміньдану. Ще 1971 року місце Китаю в ООН, яке від 1945 року займали чанкайшісти, було передане комуністичному Пекіну. Вже в першій половині 1970-х практично всі країни світу розірвали дипломатичні відносини з Тайбеєм — це було неодмінною умовою встановлення повномасштабних відносин із Пекіном. Країна, попри свої високі економічні показники, фактично потрапила до дипломатичної ізоляції. Другим викликом стала нафтова криза 1974 року — для країни, що на той час виходила на світовий ринок переважно із продукцією легкої промисловості та пластмасами, це було вкрай небезпечно.

І команда Цзян Цзінґо чудово справилася з викликами часу. Йому вдалося провести модернізацію економіки, створити на

Тайвані базу власної важкої індустрії, а з початку 1980-х років здійснити прорив на ринок високих технологій — і нині Тайвань є одним з найбільших у світі виробників аудіо- та відеотехніки, комп'ютерів та вузлів до них.

Цзян Цзінґо вдалося на практиці побудувати той «державний соціалізм», про який ще на початку XX століття писав Сунь Ятсен, або ж соціальну ринкову економіку з китайською специфікою. Саме в цзянівському Тайвані був і є один із найнижчих у світі коефіцієнтів Джині — розриву у рівні споживання 20 відсотків найбагатших і 20 відсотків найбідніших громадян.

Ще одним звершенням Цзяна став демонтаж авторитарного однопартійного режиму, який він сам вибудовував на Тайвані багато років. Ухвалена 1947 року ще на континенті конституція Китайської республіки мала цілком демократичний характер, передбачала багатопартійну систему, свободу слова, друку тощо. Біда була тільки в тому, що ще 1949 року у зв'язку із введенням на Тайвані військового стану її дію було «тимчасово» призупинено. І так тривало… 38 років.

14 липня 1987 року президент Цзян офіційно скасував надзвичайний стан у «Тайванському районі Китайської республіки». Він не встиг завершити процес переходу країни до повноцінної демократії: це завдання випало на долю Лі Денхуея — наступного президента, учня і послідовника Цзян Цзінґо. Проте необхідність переходу до демократії і план цього переходу розробив саме Цзян.

Після смерті Цзян Цзінґо виявилося, що президент країни із золотовалютними запасами в $40 млрд не мав ніякої нерухомості ані на батьківщині, ані за кордоном, не було в нього навіть власного банківського рахунку. Його вдові Фаїні-Фанлян, з якою він прожив 53 роки, довелося клопотатися про призначення пенсії за втратою годувальника. Цзян Цзінґо не залишив родині ніякого спадку. Після нього залишився тільки Тайвань — країна з однією з найефективніших у світі економік, яка впевнено стала на шлях демократичного розвитку.

Людвіґ Ергард:
Будівничий соціальної ринкової економіки

Звільнення економіки від бездарного і завжди деструктивного впливу бюрократії є вирішальним кроком до відродження в народі моральних принципів, що ґрунтуються на визнанні свободи і відповідальності кожного.

Людвіґ Ергард

Німеччина — країна, що має найпотужнішу економіку в Європі, країна, яка забезпечує високий рівень добробуту практично всім своїм мешканцям, країна, яка у свідомості багатьох українців є (й, мабуть, слушно) еталоном держави, що створила для своїх громадян найбільш комфортні умови життя. Але мало хто нині згадає, що 1947 року, наприклад, та сама Німеччина була абсолютно злиденною, а найголовніше, жодних втішних перспектив на найближчі роки та десятиріччя в цієї

країни, здавалося, не було. Німеччина зазнала нищівної поразки у Другій світовій війні, її державність було фактично ліквідовано, вся повнота влади належала американським, британським, французьким та радянським окупантам. Німці голодували в прямому сенсі слова — виробництво зерна та картоплі порівняно з 1936 роком (а й тоді Німеччина мусила ввозити продукти харчування) в західній частині країни зменшилося вдвічі, поголів'я худоби — втричі, імпорту продовольства практично не було, а населення за рахунок вимушених переселенців зі Сходу зросло більше ніж на 6 мільйонів осіб. Переважна більшість тих переселенців, а також сотні тисяч німців, чиї помешкання було розбомблено під час війни, елементарно не мали даху над головою. Вкрай обмежені продовольчі ресурси розподілялися за допомогою карток, буйно квітнув чорний ринок, організовані злочинні угруповання контролювали цілі райони міст і часом вступали у справжні битви з військовою поліцією окупантів. Промислові підприємства були значною мірою знищені англо-американською авіацією в роки війни, обладнання вцілілих заводів та фабрик у рахунок репарацій вивозилося за кордон, але навіть ті підприємства, що залишилися, працювали далеко не на повну потужність, безробіття було масовим. Нація ходила в дранті та подертому взутті — німецька промисловість 1947 року могла забезпечити кожному німцеві одну пару взуття раз на… 12 років і один костюм раз на 50 років. А одяг та взуття з-за кордону у країну практично не ввозилися, так само як і харчі.

Все в країні змінилося, як за помахом чарівної палички, в один день — 20 червня 1948 року, коли було проведено грошову реформу. «Ще напередодні німці безцільно бігали містом, щоб знайти десь додатково хоч якісь жалюгідні продукти харчування, — писав безпосередній свідок, французький економіст Жак Рюефф. — А наступного дня думки їхні вже концентрувалися на тому, щоб зайнятися виробництвом цих продуктів харчування. Напередодні на обличчях німців була написана безнадія, наступного дня ціла нація з надією дивилася в майбутнє». Звичайно, за один день не з'явилося вдосталь ані помешкань для бездомних, ані одягу для обідранців, ані навіть хліба для голодних. Але протягом якихось 10—15 років сталося справжнє диво — було практично реалізовано гасло «Добробут для всіх». Уже на початку 60-х років минулого століття пересічний німець не тільки не мав проблем з одягом та харчами, а й був власником окремого помешкання чи будинку, мав легковий автомобіль, телевізор та холодильник, а раз на рік міг дозволити собі відпочинок на іспанській Майорці чи у швейцарських Альпах. Досвід німецького дива вивчали в багатьох

країнах світу. І аналогічні дива, які пізніше сталися в Сінгапурі та Південній Кореї, Іспанії та комуністичному Китаї, значною мірою базуються на творчій адаптації до умов цих країн німецького досвіду 40—50-х років минулого століття.

І в самій Німеччині, і в цілому світі всі визнають, що німецьке диво мало цілком конкретного «батька». Його звали Людвіґ Ергард.

Не було б щастя, нещастя допомогло

Людвіг-Вільгельм Ергард народився 4 січня 1897 року в невеликому місті Фюрт, що за десять кілометрів від Нюрнберґа в Баварії. Він був третьою дитиною Вільгельма Ергарда, який у віці 26 років перебрався до Фюрта з села, одружився з дочкою місцевого ремісника Авґустою і незабаром на зібрані гроші відкрив невелику галантерейну крамницю. Батько, як і належить справжньому баварцеві, був правовірним католиком, а ось мати — протестанткою-євангелісткою. Вільгельм дозволив дружині виховувати дітей у євангеличній вірі. «Я назавжди лишуся вдячним своїм батькам за цю гідну бути прикладом для інших релігійну віротерпимість», — писав через багато десятиріч канцлер Федеративної Республіки Німеччина. Проте цей парадокс узагалі не пішов на користь майбутній політичній кар'єрі Ергарда. Баварія й досі найбільше різниться від інших регіонів країни в мовно-культурному плані, дехто сприймає її як «не зовсім Німеччину», і баварцеві, за інших рівних умов, дещо складніше стати загальнонаціональним лідером, ніж уродженцю іншого регіону. Але ж і для мешканців підкреслено, «принципово» католицької Баварії земляк-протестант — не повною мірою «свій», щось трохи дивне й не зовсім зрозуміле, як, скажімо, баптист для більшості українців.

Майбутнє Людвіґа було визначене змалку — він мав продовжувати родинну справу, успадкувати з часом галантерейний магазин на головній вулиці Фюрта. Так вирішив батько, і хлопець сприймав це як даність. А поки що він вчився в реальному училищі, яке, на думку Вільгельма Ергарда, давало більш відповідну освіту майбутньому галантерейнику, ніж гімназія. Учнем Людвіґ був пересічним — не відмінником, але й не двієчником, практично нічим не вирізнявся серед однокласників. Єдина відмінність — його вчили грати на роялі. І уроки ті хлопець сприймав із задоволенням, вивчився непогано і

потім ціле життя у короткі години відпочинку любив пограти на цьому музичному інструменті. 1913 року Ергард закінчив реальне училище, і батько відрядив його на практиці опановувати торговельну справу до крамниці свого приятеля Ґеорґа Айзенбаха в Нюрнберзі. 1916 року трирічне учнівство Людвіґа скінчилося, він повернувся додому і почав працювати в батьковому магазині. Але через кілька місяців, того ж 1916 року, його призвали до армії — адже Перша світова війна була в розпалі. За рік перед тим на фронті загинув старший син фюртського галантерейника Макс, а сам Людвіґ у ранньому дитинстві перехворів поліомієлітом. І хоча хвороба протікала в легкій формі, Людвіґ мав деформовану праву ногу і для того, щоб нормально ходити, потребував спеціального взуття. Це давало шанс звільнитися від військової служби, проте ні сам 19-річний юнак, ні його батько ніяких зусиль у цьому напрямку не чинили. Людвіґ відправився на війну…

У вересні 1918 року навідник гаубиці унтер-офіцер Ергард зазнав украй тяжкого поранення. Йому зробили сім операцій і відпустили з госпіталю лише у червні 1919 року, через 7 місяців після закінчення війни. Додому Людвіґ повернувся інвалідом — ліва рука стала коротшою за праву, практично не діяла, до того ж лікарі категорично заборонили йому виконувати будь-яку фізичну роботу навіть здоровою рукою. Можливо, з часом, колинебудь його здоров'я поправиться… «Мені здавалося спочатку, що все те, до чого я звик і в що вірив з дитинства, остаточно втрачено, — згадував Ергард свої настрої того часу. — Світ для мене немов перекинувся з ніг на голову. У мене не було сумніву, що політична та економічна криза, викликана революційними струсами останніх років, не дозволить нам просто знову почати рух з того місця, де закінчився кайзерівський рейх. Але звідки я міг знати, що з цього всього вийде!»

Знічев'я, просто щоб не гаяти час, доки його фізична форма хоч трохи нормалізується, Людвіґ записався вільним слухачем до щойно відкритої в Нюрнберзі Вищої торговельної школи. Несподівано для нього самого навчання його захопило, і він став повноправним студентом, попри те, що батько ставився до навчання, як до нікому не потрібної забаганки. Студента цікавили не стільки прикладні дисципліни, торговельне ремесло, скільки «економічна філософія», як він сам це називав — економічна теорія, макроекономіка, питання грошового обігу. Ергард шукав відповідь на питання «що з цього всього вийде?» і навіть більше: «що можна зробити, щоб із «цього всього» вийшло щось путнє?». 1922 року з оцінкою «дуже добре» Людвіґ захистив диплом на тему «Значення безготівкових розрахунків у народному

господарстві». Так через своє нещастя — каліцтво — Ергард несподівано знайшов призначення в житті.

Навчаючись у Нюрнберзі, він близько зійшовся з землячкою з Фюрта Луїзою Шустер, яка теж була студенткою ВТШ. Старша від Людвіґа на чотири роки, вона вийшла заміж ще перед війною, її чоловік загинув на фронті, Луїза виховувала шестирічну доньку Лору. У грудні 1923 року Людвіґ та Луїза одружилися. Їхній шлюб тривав 52 роки, до смерті Луїзи 1975-го. Окрім Лори, вони мали ще спільну дочку Елізабет, яка з часом стала дружиною генерального директора концерну «Мерседес».

Після захисту диплома Ергард кілька місяців пропрацював у відділі збуту однієї з нюрнберзьких фірм. Тут остаточно переконався, що бізнесова практика його не цікавить. І попри велике невдоволення батька він, залишивши дружину та прийомну дочку в батьківській оселі, відправився вчитися далі — до університету у Франкфурті-на-Майні. Спершу навчання не надто задовольняло Ергарда — економічний факультет університету, так само як ВТШ, теж готував не фахівців з макроекономіки, а бізнесменів-практиків. 26-річний фронтовик-інвалід почувався чужим у веселому студентському середовищі, друзів чи навіть приятелів у нього не було. Як Ергард згадував згодом, часом йому доводилося йти до міського парку і розмовляти з самим собою, аби «не забути звучання власного голосу».

Проте за кілька місяців Людвіґ знайшов собі Вчителя. Цим Учителем став професор Франц Оппенгаймер, блискучий економіст та соціолог, який у розробленій ним теорії ліберального соціалізму стверджував, що для створення найбільш ефективного економічного порядку найважливішою умовою є справді вільна конкуренція без деформацій унаслідок тиску монополій та впливових лобістських угруповань. Згодом Ергард ніколи не приховував, а, навпаки, підкреслював, що вся його теорія соціальної ринкової економіки ґрунтується на поглядах Оппенгаймера. «Я лише поміняв місцями іменник та прикметник, — стверджував Ергард. — У результаті замість «ліберального соціалізму» вийшов «соціальний лібералізм». Утім, не будемо применшувати заслуг Ергарда. Оппенгаймер, за всіх його чеснот, був усе ж таки лише теоретиком. Ергард же не тільки розвинув та конкретизував його теорії, а й зміг блискуче реалізувати їх на практиці.

Поки ж Ергард став не лише улюбленим учнем, а й другом старшого від нього на 33 роки професора. Коли наприкінці 1925 року Ергард дописав свою докторську дисертацію, Оппенгаймер саме був у відпустці у Швейцарії. На повідомлення про те, що

робота завершена, професор відповів телеграмою з одного слова: «Приїздіть». Два тижні Оппенгаймер та Ергард, гуляючи гірськими стежками, обговорювали та вдосконалювали дисертацію. Захист пройшов блискуче… Дружба та наукова співпраця двох учених тривала аж до 1938 року, коли 74-річний Оппенгаймер під дедалі зростаючим тиском нацистів був змушений таки залишити свою батьківщину Німеччину й виїхати до Сполучених Штатів.

Науковець

29-річний перспективний науковець одразу після захисту дисертації очолив… фірму «Ергард та син», яка займалася торгівлею галантерейними товарами в місті Фюрт. Лише через два з лишком роки Людвіґу все ж таки вдалося вблагати батька продати крамницю, і він отримав свободу — зміг професійно зайнятися економічною наукою. У 1928 році Ергард став науковим асистентом у заснованому за три роки перед тим у Нюрнберзі Інституті економічних досліджень, який займався переважно дослідженнями кон'юнктури ринків споживацьких товарів. Засновник та директор Інституту Вільгельм Ферсгофен уважав свободу конкуренції та свободу торгівлі найвищими цінностями, й це було цілком суголосно поглядам Ергарда.

Ергард пропрацював в Інституті економічних досліджень 14 років. Саме там він, за власними словами, остаточно сформувався як учений, став визнаним науковцем.

Під час Великої кризи 1929—1933 років, яка вразила Німеччину чи не гостріше, ніж будь-яку іншу країну світу, Ергард розробив власну антикризову програму. Суть тієї програми, якщо коротко, зводилася до стимулювання платоспроможного попиту найширших верств населення та заохочення з боку держави інвестицій у галузі, пов'язаній з виробництвом товарів народного споживання. Саме зростання у цих галузях, а не державна підтримка важкої, а тим більше військової промисловості, дає, на переконання Ергарда, ефект мультиплікатора, прискорення розвитку економіки в цілому. Досить широкого розголосу (щоправда, лише в наукових колах) набрала полеміка Ергарда з Ялмаром Шахтом, майбутнім міністром економіки в уряді Гітлера. Шахт вимагав звільнити від податку на прибуток великі корпорації, заохочувати інвестиції у військову промисловість, не втручатися у відносини між підприємцями та робітниками

стосовно розмірів зарплати. Ергард же вважав, що попри те, що ринок — найкращий з усіх існуючих інструментів регулювання економіки, лише держава, на якій лежить відповідальність за «спільне благо», може «врятувати ринок від самого себе» й надати йому соціальної спрямованості.

Найтрагічнішим для Німеччини наслідком Великої депресії став прихід до влади Гітлера. Нацистського режиму Ергард категорично не сприйняв. Він відкидав зоологічний антисемітизм гітлерівців — адже в його рідному Фюрті була найбільша у відсотках до всього населення міста єврейська громада в Німеччині, євреєм був і його вчитель та друг Оппенгаймер. Відтак Ергард був переконаний, що «антисемітизм, як і будь-який інший різновид нелюдськості, є порушенням заповідей Божих, а отже, гріхом». Але, мабуть, ще вагомішою підставою для неприйняття Ергардом нацизму стала діаметральна протилежність двох моделей — нацистської та його власної — у сфері управління економікою. Ергард вважав найвищою цінністю економічну свободу, Гітлер же уперто й послідовно ту свободу обмежував, «мобілізуючи» економіку для розв'язання «завдань, які стоять перед націонал-соціалістичною державою».

Наприкінці 1930-х років професор Ергард був заступником директора Інституту економічних досліджень, головним редактором інститутського журналу. Проте свободи наукової творчості, можливості публікувати щось, що суперечило теорії та практиці нацизму, в нього вже не було. Дедалі частіше він годинами грав на роялі — адже музика була для нього єдиним «захистком та протиотрутою від варварського смороду націонал-соціалізму». Ергард навідріз відмовився вступити до нацистської партії, членом якої просто зобов'язаний був стати кожний «справжній німецький науковець». В його робочому кабінеті замість обов'язкового портрета фюрера висіла репродукція баварського гірського пейзажу, а на офіційне привітання «гайль Гітлер!» замість «зіґ гайль» він відповідав традиційним баварським «ґрюс Ґотт». 1940 року Ергарда запросили очолити кафедру в його рідній ВТШ. Та для цього був необхідний «суто формальний крок» — вступити до нацистського Союзу викладачів вищої школи. Ергард на це не пішов, і призначення не відбулося. Зрештою 1942 року з'ясувалося, що серед усіх працівників Інституту єдиний, хто не вступив до нацистської профспілки — Німецького трудового фронту, — заступник директора Ергард. У нього відбулася дуже жорстка розмова з Ферсгофеном, який давно вже здійснив «компроміс», ставши членом НСДАП. Директор кричав, що Ергард «через свою віслючу впертість доведе всіх до концтабору». Ергард замість заяви на вступ до профспілки

написав заяву про звільнення…

Вже після війни багато хто з аналітиків та журналістів намагався з'ясувати: чому ж Ергардом, з його неприхованим, навіть демонстративним неприйняттям нацистського режиму, не зацікавилося гестапо, чому його не заарештували? Якоюсь мірою «охоронною грамотою» йому служив статус героя та інваліда Першої світової. Але тільки якоюсь мірою. Може, просто пощастило? Принаймні, жодних доказів якогось його «таємного» співробітництва з керівництвом Третього рейху знайти не вдалося. Хоч як прагнули здобути такі свідчення його політичні опоненти у ФРН та «дослідники» з Інституту сучасної історії НДР.

Здавалося, що Ергард пішов у «нікуди». Розраховувати на роботу в жодному університеті, жодному науково-дослідному інституті нацистської Німеччини він не міг. Проте безробітним професор не лишився. Він отримав гроші на створення власного невеличкого дослідницького центру. «Грант» Ергардові дало керівництво «Райсхсґруппе Індустрі» — об'єднання промисловців у нацистській Німеччині. І річ навіть не в тім, що виконавчим директором «Райсхсґруппе» був чоловік Ергардової сестри Рози Карл Гутх. Просто значна частина німецької бізнес-еліти, особливо представники тих її галузей, що не були безпосередньо пов'язані з військовою промисловістю, всупереч радянським міфам, були зовсім не в захваті від нацистського режиму. Вони вже 1942 року, коли Гітлер був, здавалося, на пікові своєї могутності, передбачали крах режиму і поразку Німеччини у війні. Головним завданням (звичайно ж, не зафіксованим у жодних документах) Ергардового Промислового інституту стала розробка макроекономічної стратегії до дня «Х» — дня, коли Гітлер зникне з політичної сцени. Ергард мав розробити стратегію виходу з кризи у післявоєнний період. «У мене з'явилася, врешті, можливість спокійно й системно проаналізувати всю абсурдність економічної й фінансової політики режиму», — писав він. До кінця війни Ергард опублікував лише кілька малозначних досліджень суто прикладного характеру. Справжня його робота в умовах нацистської Німеччини мала секретний характер і вилилася в закінчений у березні 1944 року меморандум під «конспіративною» назвою «Військове фінансування й консолідація заборгованості» обсягом 268 сторінок машинопису. Насправді це був неупереджений аналіз стану економіки гітлерівської Німеччини і план відродження народного господарства країни після неминучої, як стало вже цілком зрозуміло, поразки у війні. У серпні 1944 року, лише через місяць після невдалого замаху на Гітлера, коли масштаби нацистського терору сягнули ще небаченого, справді апокаліптичного рівня, кілька десятків

найбільших німецьких промисловців та банкірів обговорили меморандум Ергарда та план Кайзера, керівника аналогічної наукової групи, створеної Об'єднанням німецьких приватних банків. Капітани німецької індустрії та фінансів схвалили меморандум Ергарда і вирішили підпорядкувати групу Кайзера Промисловому інституту. Примітно, що всі основні напрямки економічних реформ, які Ергард так рішуче й послідовно проводив 1948 року як міністр економіки, були сформульовані ним іще в меморандумі 1944 року. Пізніше він лише деталізував ті напрями й адаптував їх до конкретики політичної та економічної ситуації в країні.

Міністр

22 жовтня 1945 року доктор Ергард розпочав роботу міністром економіки окупованої американцями Баварії. Від перших днів після краху нацистського режиму Ергард співпрацював з окупаційною адміністрацією, спочатку як віце-бургомістр свого рідного Фюрта, потім як радник американської військової адміністрації Верхньої та Середньої Баварії. «Я на той час досяг тієї пори зрілості, коли почувався просто зобов'язаним взяти безпосередню участь у громадських справах, — писав Ергард. — Я розумів: зараз має народитися щось принципово нове… Я був уже досить старим, але й ще досить молодим, щоб самому брати участь у творенні цієї нової реальності». Йому було тоді 48 років.

Проте насправді час Ергарда ще не прийшов. Адже у березні 1946 року західні союзники узгодили зі Сталіним секретний «Індустріальний план» для Німеччини, який передбачав, що обсяги промислового виробництва у країні повинні в майбутньому складати 50—55 відсотків довоєнного рівня, важке машинобудування, авіа-, суднобудування та ще 11 галузей важкої промисловості повинні бути повністю знищені, німецький експорт має зводитися до вугілля та інших видів сировини, а життєвий рівень населення не повинен перевищувати 74 відсотків довоєнного, тобто бути на рівні 1932 року — піку Великої депресії. Відтак Ергардові глобальні плани створення в Німеччині ефективної соціально-економічної системи були просто не потрібні західним союзникам. Наразі його міністерству доводилося займатися втіленням у життя вказівок окупаційної адміністрації, яка в цілому проводила курс на деіндустріалізацію

Німеччини.

Проте до 1948 року політична ситуація докорінно змінилася. Почалася «холодна війна», Сталін у радянській зоні окупації активно будував «свою» Німеччину, докладаючи титанічних зусиль, аби поширити контроль Москви на всю країну. Штучна консервація в західній частині країни післявоєнної розрухи грала в цьому питанні на руку «кремлівському горцеві». Відтак частина американської політичної еліти дійшла висновку, що німцям слід дати шанс, принаймні в західній частині країни, контрольованій Вашингтоном, Лондоном та Парижем, відновити економіку і забезпечити хоча б прийнятний рівень життя більшості громадян. Тим більше, що Конраду Аденауеру, якого західні союзники дедалі однозначніше розглядали як лідера майбутньої Німеччини (чи хоча б Західної Німеччини, як, зрештою, і сталося), вдалося переконати їх, що очолювана ним держава не становитиме загрози для західних демократій, а, навпаки, зможе стати важливим чинником у боротьбі проти ймовірних спроб СРСР встановити свій контроль над усією Європою. Проте ситуація зовсім не була однозначною. Чимало хто з американських можновладців і далі вважав, що допускати відродження Німеччини не можна. У Британії на той час правили лейбористи, які активно запроваджували елементи командно-розподільчої системи та обмежували економічну свободу у власній країні, а відтак, і у своїй окупаційній зоні в Німеччині, більшості ж французів, які зазнали принижень та страждань під час п'ятирічної нацистської окупації, сама думка про «шанс для Німеччини» видавалася небезпечним абсурдом.

Парадокс «Ергардової грошової реформи» 20 червня 1948 року полягає в тому, що й розробляв її план, і ухвалював рішення про її впровадження в життя зовсім не… Ергард. Схему реформи розробили ще 1946 року американські експерти Колм, Ґолдсміт та Додж, а рішення про її впровадження в життя ухвалював верховний комісар США в Німеччині генерал Люціус Клей. Ергард з квітня 1948 року був директором Управління економікою Об'єднаної економічної області (до якої спершу входили американська та британська окупаційні зони, а за кілька місяців було приєднано і французьку). Фактично він виконував функції міністра економіки відроджуваної в Західній Німеччині держави, яка формально була проголошена лише у вересні 1949 року, але аж до середини 1950-х років не мала повного суверенітету і змушена була узгоджувати свою політику з державами-переможницями. Ергард був ознайомлений із секретним планом Колма—Ґолдсміта—Доджа, проте американці не дозволили йому внести в той план жодних уточнень, а про те, що реформа

почнеться саме 20 червня, він дізнався від генерала Клея лише ввечері 18 червня. Спершу обурений, Ергард заявив Клею про свою відставку, але вже через кілька годин у виступі по радіо першим повідомив німців про реформу, повернувши справу так, немовби це було його власне рішення!

20 червня кожен німець отримав по 40 новеньких «твердих» марок, згодом — ще по 20. Зарплати та пенсії надалі мали виплачуватися у співвідношенні 1:1, половина готівки та заощаджень громадян обмінювалася 1:10, друга половина — пізніше у співвідношенні 1:20. Грошові зобов'язання підприємств перераховувалися як 1:10, а зобов'язання банків та державних установ колишнього рейху анулювалися. Реформа справді мала «грабіжницький» характер, але давала шанс припинити гіперінфляцію, що лютувала у країні, і розпочати економічний розвиток з «чистого аркуша».

Але це був тільки шанс. Ергард був переконаний, що у випадку, якщо після грошової реформи не буде негайно докорінно змінено характер управління економікою, весь позитивний ефект від вельми болючої для населення реформи буде розтринькано протягом кількох місяців. І Ергард здійснив цей крутий поворот. Уже 21 червня в урядовому бюлетені було опубліковано чотири ключових документи, які вступали в силу 1 липня і, за словами Ергарда, «одним махом викинули до сміттєвого кошика сотні всіляких наказів та розпоряджень, які регулювали економічне життя та ціни… При цьому ми вдалися до єдино можливого методу — відмовилися від переліку всього того, що втрачає силу, і чітко позначили лише те, що мало залишатися в силі. Таким чином було здійснено величезний крок до мети, якою є звільнення економіки від безпосереднього впливу бюрократії».

Пікантність ситуації полягала в тому, що це рішення Ергард ухвалив без дозволу і навіть без відома окупаційної адміністрації. За кілька днів до грошової реформи Ергарду разом з Аденауером вдалося протиснути «Закон про принципи господарської структури і політики цін після грошової реформи». Цей шедевр юридичної казуїстики давав Ергардові підстави (хоч і доволі сумнівні) зробити те, що він зробив. Але ані західні союзники, ані вельми потужні в Західній Німеччині соціал-демократи, які тоді послідовно обстоювали подальше одержавлення економіки, просто уявити собі не могли, що Аденауер та Ергард зважаться на настільки докорінні зміни в соціально-економічному житті країни на такій хиткій підставі. Розгорівся грандіозний скандал. Від Ергарда вимагали негайно скасувати свої рішення, аби «не допустити хаосу». Вирішальною стала розмова директора

Управління економікою з генералом Клеєм.

— Я не порушував постанов військової адміністрації про квотування і контроль, — заявив Ергард. — Я їх просто скасував. І радше піду у відставку, ніж відмовлюся від свого рішення.

— Слухайте, пане Ергарде, всі мої радники категорично проти того, що ви зробили.

— Ви не самотні, пане генерале. Майже всі мої радники теж проти.

— Ну, добре. Я, звичайно, не фахівець, але інтуїція підказує мені, що ви на правильному шляху. Продовжуйте, — підсумував Клей.

Через багато років, уже після смерті Ергарда, генерал стверджував, що це рішення було найважчим і найвідповідальнішим у його житті. Натомість у кабінеті міністра економіки, а згодом федерального канцлера на найпочеснішому місці завжди висів портрет генерала Клея. Поруч зі світлиною професора Оппенгаймера.

Суть економічної реформи Ергарда можна звести до кількох основних пунктів:

— використати стабілізуючий ефект грошової реформи і провести якнайширшу лібералізацію цін;

— скасувати численні регламентації і постанови, що сковували суб'єктів господарювання;

— створити максимально сприятливі умови для вільної конкуренції через жорстке антимонопольне та антикартельне законодавство;

— максимально протидіяти лобістським зусиллям великого бізнесу;

— використовувати соціальні амортизатори для захисту слабких та незахищених членів суспільства.

Ергардову економічну реформу ні в якому разі не можна розглядати як якийсь одноразовий акт. Насправді його ідеї втілювалися в життя поступово, місяцями, навіть роками. 1948 року, під час «тотальної» лібералізації цін та тарифів, було «відпущено на свободу» 90 відсотків усіх цін. Але ж контроль над цінами на основні продукти харчування було знято лише 1958 року, а над транспортними та поштовими тарифами — 1966-го, вже аж наприкінці «ери Ергарда». Антикартельний закон, який Ергард уважав одним з наріжних каменів своєї системи, було зрештою ухвалено лише 1957 року, та й то не зовсім у тому вигляді, як він прагнув. Так сталося через шалений багаторічний опір великого капіталу, «вірним слугою» якого намагалися представити Ергарда радянські ідеологи та його опоненти всередині країни.

Найважчими для Ергарда були перші місяці після початку реформ, коли соціал-демократи стверджували, що «Німеччина перетворюється на рай для багатих і пекло для бідних», і спромоглися 12 листопада 1948 року провести 24-годинний загальнонаціональний страйк, у якому взяли участь 9 мільйонів осіб. Вимога була одна — відставка Ергарда. Втім, рівно через 10 років німецькі соціал-демократи ухвалили Годесберзьку програму, в якій зняли вимогу одержавлення і фактично підтримали політику соціальної ринкової економіки. Причиною стало економічне диво. Адже з 1950-го до 1960 року валовий внутрішній продукт ФРН зріс утричі. Споживання м'яса за цей час зросло на 70 відсотків, яєць — майже вдвічі, цитрусових — утричі, кави — в 4 рази, сигарет — утричі, пива — в 2,3 раза. 8 мільйонів західнонімецьких родин переселилося до нових приватних будинків або квартир. Дорогами країни бігало 8 мільйонів нових автомобілів. Західні німці стали першою у світі нацією туристів — 1962 року бундесбюргери витратили на відпочинок за кордоном 4,8 мільярда марок, а 1966-го — вже 6,5 мільярда. Саме ці цифри й любив наводити Ергард, коли звітував перед виборцями. Він рідко й неохоче згадував про кількість вироблених верстатів та тонни виплавленої сталі. Адже, на його глибоке переконання, все це не повинно цікавити пересічного громадянина.

Суть своєї соціально-економічної політики сам Ергард характеризував так: «Ти, державо, не переймайся моїми справами, але надай мені стільки свободи і залиш мені від результатів моєї роботи стільки, щоб я міг сам і на власний розсуд забезпечити своє існування, свою долю і долю своєї родини». Держава повинна встановити прозорі та зрозумілі для всіх правила «гри» в економіці, не допускаючи жодних невиправданих привілеїв і, водночас, жодної дискримінації будь-яких суб'єктів господарювання. Підтримувати треба не великих підприємців, які чудово дадуть собі раду й самі, а малий та середній бізнес. І це не просто слова. В нинішній, «постергардівській» Німеччині малий та середній бізнес дає роботу майже 70 відсоткам усіх зайнятих. До речі, в Україні сьогодні цей показник становить менше 10 відсотків.

Соціальний характер Ергардової моделі ринкової економіки проявляється, на його власну думку, перш за все в тому, що вона є… ринковою. А відтак створює умови для швидкого економічного зростання, збільшення суспільного багатства і надає переважній більшості громадян можливість самим забезпечити підвищення свого добробуту. На переконання Ергарда, соціальні виплати з боку держави мірою її розвитку та збагачення повинні

не зростати, а… зменшуватися. Обов'язкова пенсія не повинна бути надто великою — той, кого турбує, як він житиме на старості років, повинен робити заощадження або користуватися послугами приватних пенсійних фондів. При цьому держава зобов'язана захистити громадянина від можливого шахрайства з боку тих фондів і ні в якому разі не допустити знецінення заощаджень за рахунок інфляції — тверда та надійна грошова одиниця виступає одним із пріоритетів. Водночас держава повинна надати всім громадянам рівні стартові можливості. «Забезпечити молоді доступну та якісну освіту набагато важливіше, ніж відправляти пенсіонерів засмагати на Майорку», — стверджував Ергард. І в нинішній Німеччині вища освіта є безкоштовною для всіх, на відміну від, приміром, Сполучених Штатів чи нашої країни.

Утім, забігаючи наперед, скажемо, що в нинішній Німеччині соціальні виплати не зменшуються, а зростають. «Мудрий Людвіґ», мабуть, перекинувся б у труні, якби дізнався, що нині в його країні державна соціальна допомога виплачується на кожну дванадцяту дитину, коли за його часів — на одну з 75. Саме занадто високий рівень соціальних виплат, відтак і податків, більшість експертів уважають чи не головною причиною того, що темпи економічного зростання Німеччини протягом останніх двох десятиріч є нижчими за середньосвітові.

А Ергард же писав: «Якщо всі зусилля соціальної політики спрямовані на те, щоб кожну людину вже з моменту її народження уберегти від усіх злигоднів долі, то не можна вимагати від людей, які виховані в таких умовах, щоб вони виявили необхідною мірою такі якості, як життєва сила, ініціатива, прагнення до вищої продуктивності та інші чесноти, настільки доленосні в житті та прийдешньому нації».

Канцлер

Ергард був беззмінним міністром економіки Федеративної Республіки Німеччина 14 років — від її заснування 1949 року до 1963-го, коли 87-річний Конрад Аденауер пішов у відставку. Вже десь у середині 1950-х років у правлячому Християнсько-демократичному союзі почали визрівати побажання, щоб Ергард, який переконливо довів країні свою високу спроможність і мав найвищий рейтинг серед усіх німецьких політиків, замінив на посаді Старого Конрада, який, за словами нашого героя, «правив країною і своєю партією в авторитарній манері середньовічних

князів». Проте майстер політичної інтриги Аденауер усіляко цьому опирався ще довгих 8 років. «Ергард — книжник, який не бачить політичної перспективи, — стверджував засновник ФРН. — Для посади, на яку він претендує, я вважаю його непридатним». Важко сказати, скільки в цих твердженнях було щирої переконаності і скільки — егоїстичного бажання зберегти владу. Проте врешті-решт 16 жовтня 1963 року Ергарда все ж було обрано другим канцлером ФРН. Мудрий Людвіґ прийшов на зміну Старому Конраду.

Цей жвавий, як живе срібло, товстун випалював щодня щонайменше 15 дешевих сигар, не любив піших прогулянок та вранішньої зарядки, їздив до свого робочого кабінету в палаці Шаумбург, на відміну від Аденауера, без ескорту, скрупульозно дотримуючись усіх правил дорожнього руху. Стиль роботи кабінету міністрів став набагато демократичнішим. Ергард продовжував свою соціально-економічну політику, а в зовнішній політиці за три роки перебування на чолі держави не здійснив нічого помітного, хоча й не припустився явних провалів.

Утім, певною мірою Аденауер таки мав рацію — Ергард справді виявився поганим канцлером. Проте не з погляду результатів свого володарювання для держави, а через повну нездатність та небажання здобувати політичних союзників, підпорядковувати собі партійних функціонерів, займатися політичними інтригами. Складається враження, що все те було Ергардові абсолютно нецікаво, і йому було просто шкода на це сил та часу. В середині 1960-х років «занадто старий, занадто маленький, занадто католицький, занадто провінційний» ХДС переживав внутрішньопартійну кризу. Дедалі реальнішою ставала загроза, що «караул» у Бонні зміниться і до влади прийдуть соціал-демократи, які, як і більшість опозиціонерів у всіх країнах світу, обіцяли німцям золоті гори. Відтак партійні функціонери християнських демократів вирішили зробити цапом-відбувайлом Ергарда. І 1 грудня 1966 року він змушений був піти у відставку. Принагідно зауважимо, що ця «жертва» не врятувала тоді ХДС — вони змушені були згодитися на широку коаліцію з соціал-демократами, а 1969 року потрапили в опозицію. Але Ергард владу втратив. Після відставки він ще тричі обирався до бундестагу, 1968 року категорично відхилив пропозицію стати президентом ФРН (ця посада не передбачає реальної влади, а є радше представницькою), заснував власний фонд, який нині носить його ім'я, а 5 травня 1977 року помер у Бонні від зупинки серця. Ергарда поховано в мальовничому баварському містечку Ґмунд, неподалік від його літнього будинку. Туристи могилу відвідують рідко…

Урго-Калева Кекконен: Селянин, що змусив чорта крутити жорна свого млина

1 березня 1956 року в головній будівлі КДБ на Луб'янці панували неприховані радощі — на посаду президента Фінляндії вступив Урго-Калева Кекконен. «Під час «холодної війни», як, утім, і до, і після неї, — стверджує генерал КДБ Олег

Гордієвський, який «перебіг» на Захід і розкрив там чимало секретів свого колишнього відомства, — КДБ вважав своїм найвисокопоставленішим агентом (у світі. — *Авт.*) політичного діяча від Аграрного союзу Фінляндії Урго-Калеву Кекконена».

Кекконен обирався президентом Фінляндії ще 1962, 1968, 1973 і 1978 років і пішов у відставку через стан здоров'я лише 1981 року, 81-річним, провівши на чолі своєї держави понад 25 років. Перед тим він п'ять років був прем'єр-міністром, а ще раніше — п'ять років міністром.

«І у приватному житті, і на громадській ниві Кекконен завжди намагався показати себе вірним другом Радянського Союзу, — розповідає Гордієвський. — Інколи він згоджувався включити до тексту своїх виступів «тези», підготовані Міжнародним відділом ЦК (КПРС. — *Авт.*), які йому передавав резидент. І тоді гельсінська резидентура надсилала до ПГУ (Перше головне управління, служба зовнішньої розвідки КДБ. — *Авт.*) переможні реляції: «Здійснено активний вплив на найвищому рівні». І щоразу центр із гордістю доповідав про успіх у Політбюро». Але «гордо рапортуючи у Політбюро, що Кекконен цілком завербований агент, ані саме ПГУ, ані будь-хто з його гельсінських резидентів не бажали визнати, що насправді прем'єр-міністр (Кекконен. — *Авт.*) був найзатятішим фінським патріотом».

Попри весь галас навколо «активних впливів», КДБ ніколи не мав у Фінляндії повної свободи дій. Фінська служба безпеки, хоч і менш численна, ніж «корпус» радянських шпигунів у Фінляндії, викрила цілу низку радянських агентів. У таких випадках прем'єр, а згодом президент Кекконен ніколи не втручався.

Кадебісти та їхні господарі з ЦК КПРС були переконані чи, радше, ще і ще раз переконували себе, що вони використовують найвищого урядовця Фінляндії для «просування» інтересів СРСР у цій країні і в цілому світі. Кекконен вважав, що особливі особисті стосунки з найвищими керівниками СРСР — починаючи від Андрія Жданова і Йосифа Сталіна і закінчуючи Леонідом Брежнєвим, — які він налагоджував, зокрема і через радянські спецслужби, дозволили йому не лише зберегти для Фінляндії державну незалежність, ринкову економіку та багатопартійну демократичну систему, а й протягом десятиріч забезпечувати фінським фірмам особливо привілейований статус на величезному радянському ринку. А це сприяло розв'язанню внутрішніх соціальних проблем та швидкому розвитку економіки Фінляндії. Резидентів «страшного» КДБ у Гельсінкі, які були переконані, що «контролюють» та «скеровують» його діяльність, президент у колі своїх близьких зневажливо-поблажливо називав

«котирюсса» — «домашні росіяни» за аналогією з «котикісса» — «домашніми кішками».

Автори фундаментальної «Політичної історії Фінляндії від 1809 року» Осмо Юссіла, Сеппо Гентіля та Юкка Неваківі стверджують, що «зв'язки з американськими і британськими спецслужбами, які Кекконен встановив ще у воєнний час (ідеться про Другу світову. — *Авт.*), пізніше (за деякими даними, це сталося 1948 року. — *Авт.*) були врівноважені і доповнені його контактами з представниками радянської розвідки, котрі працювали у Фінляндії під дипломатичним дахом. У цьому обміні інформацією, що відбувався, по суті, в рамках закону (? — *Авт.*) і виявився надзвичайно важливим для політичної кар'єри Кекконена, йому допомагало багато довірених осіб».

Хоч би як там було, Кекконену вдалося, здавалося б, неможливе: зав'язавши і підтримуючи протягом багатьох років тісні контакти зі спецслужбами агресивної наддержави, він не завдавав шкоди ані національним інтересам своєї батьківщини, ані особистому іміджу. Якщо на перший президентський термін він пройшов «ледь-ледь», випередивши свого конкурента Фагергольма лише на один голос виборника (та й то завдяки підтримці комуністів), то 1978 року, коли він востаннє балотувався у президенти, його підтримали 82 відсотки виборців, що взяли участь у голосуванні.

Із Саволаксу на війну

«Сьогодні з'явився на світ рухливий і дужий лісосплавник», — писав 3 вересня 1900 року лісоруб Юго Кекконен родичам про народження своєї першої дитини — сина Урго-Калева.

Сталося це в селі Пієлавесі в області Саво, або Саволакс, у Центральній Фінляндії. «Саволакс» — слово шведське, з'явилося воно в XIV сторіччі після прикордонного розмежування між Шведським королівством та Великим Новгородом. Новгородці називали ці землі «за волоком», шведи перекрутили незнайоме слово. Озерні та болотяні ліси Саволаксу до кінця XVI століття залишалися незаселеними. А після початку колонізації шведські королі звільнили всіх місцевих жителів, переважно мисливців, рибалок та лісорубів, від будь-яких податків, окрім податку «кров'ю» — протягом століть саволакці постачали найкращих рекрутів до грізної шведської армії. Вже п'ятсот років саволакці вважаються найвлучнішими у Скандинавії стрільцями — спершу з

лука, потім з аркебузи чи мушкета, з трилінійної гвинтівки, з автомата… Саволакський особливий полк вирішив долю однієї з найвизначніших битв Тридцятирічної війни — під Лютценом 1632 року. Цей же полк разом із суто шведським Далекарлійським становив гвардію короля Карла XII. Під Полтавою 1709 року саволакці зазнали великих втрат, а рештки полку потрапили до російського полону під Переволочною. І повернулися додому лише через 12 років, після закінчення Північної війни. Протягом XVIII століття під час російсько-шведських воєн росіяни тричі окуповували Фінляндію, аж доки 1809 року не приєднали її до своєї імперії.

Кожен фінський школяр знає славетну битву під Пороссалмі 1789 року, «фінські Фермопіли», де 500 саволакських єгерів розгромили російську дивізію. А фінське національне відродження почалося з поеми Людвіґа Рунеберґа «Пригоди хорунжого Столя», де оспівуються подвиги Саволакської єгерської бригади під час російсько-шведської війни 1788—1790 років. «Пригоди» означають для фінів не менше, ніж для українців «Енеїда» Котляревського. Досить сказати, що перша пісня поеми стала словами національного гімну незалежної Фінляндії.

Пізніше президент республіки дослідив історію і батькового, і материного родів. Кекконени жили в Саволаксі від початку XVII століття і з діда-прадіда були торпарями — безземельними селянами, наймитами та лісорубами. Пюлювяйнени (а таким було дівоче прізвище його матері Емілії) оселилися в болотяно-озерному краї ще в XVI столітті і належали до більш «аристократичної» верстви — були селянами-землеробами, мали власну ріллю.

Раннє дитинство Урго провів у лісовій глушині найбільш «фінського» регіону Фінляндії. До саволакських сіл бездоріжжям не добиралися ані російські чиновники, ані місцеві аристократи шведського походження. «Я жив дуже щасливим і гармонійним життям, — згадував Кекконен. — І це, певно, залишило слід у моєму розвитку. Я був скромною, тихою, несміливою і чутливою дитиною. Моє щасливе дитинство я дістав у подарунок від життя». Юго Кекконен після народження первістка зробив «карколомну» кар'єру — з простого лісоруба він став чимось на кшталт виконроба на лісозаготівлях. А через кілька років родина переїхала до містечка Каяні, де Урго і ходив до середньої школи і зміг здобути, на відміну від більшості своїх земляків-однолітків, середню освіту. Втім, переоцінювати рівень добробуту родини Кекконенів не варто — перші свої «крамні» чоботи Урго отримав тільки у 17 років. А доти ходив у «домашніх» черевиках, які батько сам шив для всієї родини. Та й купили для Урго у шевця

не готові чоботи, а лише розкроєну шкіру, яку він сам зшив — так виходило набагато дешевше.

У школі Кекконен мав десятки — найвищі бали — з історії, географії, фізкультури та фінської мови. Тим часом з німецької, шведської, латини та креслення в нього були п'ятірки (щось на зразок наших трійок). Найбільші ж проблеми мав з російською мовою. Юний Кекконен, як і більшість його однолітків, принципово не бажав вивчати мову «історичного ворога» Фінляндії. У 15 років він став головним редактором шкільної газети, тоді ж почав друкуватися у міській газеті «Каянін лехті».

1914 року почалася Перша світова війна. І хоча Велике князівство Фінляндське вже понад століття перебувало у складі Російської імперії, переважна більшість юних фінів (утім, як і їхніх батьків) мріяла про поразку Росії і перемогу Німеччини, з чим вони пов'язували надії на незалежність. Ледь не все XIX століття російські імператори мало втручалися у внутрішнє життя завойованої Фінляндії, практично віддавши його на відкуп місцевій шведомовній аристократії. Між Великим князівством і рештою імперії існував митний кордон, у фінів були власні гроші, парламент і майже всі атрибути незалежної держави. Фінів не мобілізовували до російського війська, існувало лише кілька місцевих «територіальних» батальйонів, які за жодних умов не виводилися з території Фінляндії. Але з кінця XIX століття Санкт-Петербург узяв курс на поступову «уніфікацію» умов життя Фінляндії із загальноімперськими. Російська буржуазія, що набирала сили, з одного боку, хотіла дістати вільний доступ до фінського ринку, з другого — ускладнити вихід фінських підприємців на ринок імперський. Результатом стали спроби «русифікації» Фінляндії, намагання істотно обмежити, а в перспективі і скасувати її автономію. Це викликало практично одностайний спротив усіх верств фінляндського суспільства. Отож під час Першої світової через Фінляндію було прокладено «підпільну дорогу» для німецьких вояків та офіцерів, які тікали з російського полону і яких потім через Швецію переправляли додому до Німеччини. Більше того, фінські політики організували набір юнаків-добровольців до фінського єгерського батальйону, який воював у складі німецької армії проти росіян. Вступити до цього батальйону в листопаді 1917-го вирішив і сімнадцятирічний Кекконен, попри категоричну незгоду матері, яка не бажала відпускати сина на війну. Втім, зрештою, він усе ж домігся згоди батьків. Але потрапити до Німеччини просто не встиг. 4 грудня було проголошено незалежність Фінляндії, а Кекконену довелося повоювати на батьківщині.

Проте ще за два роки перед тим він визначив свою політичну

приналежність. Власне, його змусили визначити. Кекконен змалечку був чудовим різнобічним спортсменом. Ще підлітком він поставив рекорди округу Каяні у бігу на 60, 100, 150, 200, 1000 та 1500 метрів і в усіх видах стрибків, окрім стрибків із жердиною, а також у бігу з бар'єрами та в метанні списа. До речі, пізніше він поставив кілька рекордів Фінляндії, не раз ставав чемпіоном країни з різних легкоатлетичних дисциплін, а потім до глибокої старості проходив на лижах не менш як 1000 кілометрів за зиму. Та поки що в Каяні найкращим спортивним клубом міста із залом для тренувань, а також і найкращою бібліотекою володів місцевий осередок Соціал-демократичної партії. Малий Кекконен користувався і залом, і бібліотекою. А коли йому виповнилося 15 років, отримав наполегливу пропозицію вступити до молодіжної організації соціал-демократів. Підліток, який доти не цікавився політикою, сказав, що має подумати, взяв у бібліотеці кілька соціал-демократичних книжок і ознайомився з програмою «партії робітничого класу». Програма та йому не сподобалася, і він відмовився ставати «молодим соціал-демократом». Його довго умовляли, та зрештою «відлучили» і від спортивного клубу, і від бібліотеки. Так Кекконен побив горщики із соціал-демократами і недолюблював цю партію все довге життя, хоча у певні періоди своєї політичної кар'єри і співробітничав із ними, навіть створював коаліції. А поки хлопець вступив до Шюцкору, військово-спортивної організації, створеної правими партіями.

Не минуло й двох місяців після проголошення незалежності Фінляндії, як «червона» меншість — ліві соціал-демократи — спробувала захопити владу в країні. Розпочалася коротка, чотиримісячна, але дуже кривава і жорстока громадянська війна.

Кекконен разом зі своїми товаришами-шюцкорівцями вирушив на війну. «Був на фронті як доброволець з 4.2 до 10.6.1918, — лаконічно записано в його особовій справі. — Особливо відзначився біля Моуху. Представлений до відзнаки (щойно створена держава ще не мала власних орденів. — *Авт.*). Демобілізований як неповнолітній 10.6.1918». Герой війни за незалежність Кекконен брав участь у параді переможців у Гельсінкі 16 травня 1918 року, а перед цим надсилав з фронту до міської газети Каяні свої військові репортажі. Але після перемоги та перед парадом відділення, яким командував Кекконен, дістало наказ розстріляти полонених червоногвардійців. І наказ було виконано.

«Те, що сталося на валу у Фрідріксгамі (нині — місто Гаміна) навесні 1918 року, — згадував через багато десятиліть президент Фінляндії, — або те, що сталося зі мною там, ніколи не залишало мене в спокої, хоч я і намагався про це забути. Дивно, але щоразу,

коли в мене бували труднощі, невдачі, нещастя чи просто поганий настрій, цей епізод раптом спливав у моїй пам'яті, ніби якийсь кошмар. У зв'язку з цим я можу, мабуть, досить упевнено сказати: той нещасливий день у Фрідріксгамі вирішальним чином вплинув на те, що я часом дотримувався значно лівіших поглядів, ніж, власне, був мій світогляд».

Журналіст, поліцейський, студент, спортсмен, науковець, політик…

«Перерва на війну» змусила Кекконена закінчити середню школу 19-річним. Постало питання вибору фаху і, ширше, — дороги в житті. Сам Кекконен схилявся до того, щоб стати дипломованим лісничим, але й учителі, і друзі, і родичі переконували його, що з нього може вийти визначний журналіст. І Кекконен вирішив стати саме журналістом. Відповідного факультету у Фінляндії не було, публіцисти, як правило, закінчували юридичний факультет. Але проблема полягала в тому, що в Урго не було грошей на навчання. Батько йому допомогти не міг. А ще він мусив служити строкову службу у війську. Це питання герой війни за незалежність вирішив якнайкраще для себе — його взяли служити до паспортного пункту Генерального штабу в Каяні. Тоді у Фінляндії видачу паспортів здійснювали чомусь військові. Кекконен працював у цьому пункті лише від 9-ї до 11-ї ранку і від 7-ї до 8-ї вечора щодня. А ще за свою роботу Кекконен отримував чималі гроші — 600 марок на місяць. Їх він повністю відкладав на навчання в університеті, а жив на газетярські заробітки — паралельно зі службою у «війську» Урго влаштувався до «Каянін лехті» козором. Це слово потребує пояснення. Козори були й є досі в кожній газеті або журналі Скандинавії, хоча в інших країнах такого виду журналістики не існує. Козор пише козорі — матеріали, які являють собою довірчу розмову з читачем про певну актуальну проблему, щось середнє між авторською колонкою, фейлетоном, оглядом і аналітичною статтею. Козор має писати простою, зрозумілою мовою, з гумором, використовуючи фольклор. А ще — він завжди виступає під псевдо, і часто читачам невідомо, як насправді звуть їхнього улюбленого козора. Забігаючи наперед, скажемо, що Кекконен писав козорі все своє життя, навіть бувши міністром, прем'єром та президентом — спершу у провінційній, потім у столичній пресі, — і написав їх загалом кілька тисяч.

Відслуживши два роки в паспортному бюро, Кекконен здобув звання сержанта запасу і демобілізувався. Саме на той час ці бюро було виведено з підпорядкування військових і передано розшуковій поліції, в якій Кекконен, уже будучи студентом університету, продовжував працювати за сумісництвом аж до 1927 року. Припинилася його поліцейсько-розшукова робота зі скандалом: він опублікував козорі, де обстоював потребу об'єднання всіх поліцейських служб у єдину. Адже у Фінляндії тоді, крім розшукової поліції, існували ще поліції державна, таємна, кримінальна, дорожня, залізнична, морська та військова. Вони підпорядковувалися різним міністерствам, кожна з них мала свій власний бюджет та звітність. Отож з метою економії державних коштів та підвищення ефективності роботи Кекконен запропонував усі їх об'єднати. Така позиція вкрай не сподобалася керівництву розшукової поліції…

У вересні 1921 року Кекконен став студентом юридичного факультету Гельсінського університету. Завершив же навчання аж 1928 року, здобувши ступінь кандидата юриспруденції. Вчився Урго з перервами — адже грошей, зібраних у Каяні, на всі роки не вистачало. І він мусив переривати навчання заради заробітку. Втім, і в місяці, коли вчився, Кекконен працював одночасно не менше ніж у двох-трьох місцях.

Саме в роки навчання в університеті Кекконен серйозно займався легкою атлетикою, з різних її видів кілька разів був чемпіоном Фінляндії. Беручи участь в Олімпійських іграх, чемпіонатах світу та Європи як спортсмен, а згодом як керівник фінляндської делегації, виходець із лісової глушини відвідав чимало країн Європи та Америки, вперше, за його власним висловом, «побачив широкий світ за межами Фінляндії». Він був не лише спортсменом, а й спортивним функціонером — створив та очолив Фінляндський спортивний союз легкої атлетики (СУЛ). На той час панівні позиції у спортивному русі Фінляндії, втім, як і в економіці країни, належали представникам шведомовної меншини. Кекконенів СУЛ був суто «фінською» організацією, об'єднував фіномовних атлетів.

У 1920-ті роки лекції у Гельсінському університеті читалися винятково шведською та німецькою мовами — серед старої професури існувало переконання, що фінська мова — «сільська», «ненаукова». Відповідної термінології справді не було. Кекконен очолив рух студентів за переведення навчання на фінську мову, став головою Товариства фінізації Фінляндії, головним редактором журналу «Суомолайнен Суомі» (Фінська Фінляндія), в якому писав козорі під псевдо Мієс Суомолайнен (людина фінська) за аналогією з гомо сапієнс (людина розумна). Окрім

того, наш герой став членом правління впливового Академічного карельського товариства (АКС). Воно об'єднувало студентів і випускників університетів — ветеранів війни за незалежність 1918 року, а також добровольців — учасників бойових дій 1919—1922 років за возз'єднання Східної (російської) Карелії з Фінляндією.

Уже наприкінці 1920-х років Кекконен сформувався як молодий впливовий політик право-консервативного табору. Саме тоді він пов'язав свою долю з Аграрним союзом (через кілька десятиріч перейменованим на Партію центру), в лавах якого залишався до самої смерті.

Водночас він ніколи не належав до ультраконсерваторів-націоналістів, досить впливових у Фінляндії у 1920—1930-х роках. Кекконен вважав себе селянином і обстоював інтереси, зокрема, безземельних торпарів. Також він украй негативно ставився до спроб ультраправих обмежити демократичні свободи у Фінляндії, розгромити Соціал-демократичну партію. Хоча Кекконен, на відміну від Леніна, вважав, що інтереси селян і робітників є антагоністичними, він виступав за інтеграцію соціал-демократів до політичної системи країни. Може, саме завдяки позиції Кекконена та його старших однодумців пізніше, страшної зими 1939—1940 років, коли Сталін намагався завоювати Фінляндію, робітники, більшість яких перебувала під впливом соціал-демократів, одностайно стали на захист незалежності країни.

Закінчивши університет, Кекконен почав працювати у Міністерстві сільського господарства, паралельно ставши юрисконсультом Спілки сільських комун і головним редактором журналу «Мааласкунта» (Сільська комуна). Окрім того, очолив Гельсінську окружну організацію Аграрного союзу. 1931 року він був одним із головних організаторів президентської кампанії лідера аграріїв Кюесті Калліо. «Лише фінський селянин Калліо як президент республіки буде найкращим захистом її від ворогів, хоч би ким вони були», — стверджував Кекконен. Калліо тоді програв і був обраний президентом тільки на наступних виборах 1937 року.

1932 року Кекконена було призначено молодшим урядовим секретарем у Міністерстві сільського господарства (щось на зразок заступника міністра). Тоді ж він став аспірантом-заочником одного з німецьких університетів і 1936 року захистив дисертацію доктора юридичних наук. 1932—1936 років Кекконен по кілька разів на рік їздив до Німеччини. Саме в цей час до влади прийшли нацисти. Аспірант не поділяв захоплення багатьох фінських правих Гітлером, зокрема вкрай негативно

поставився до заборони всіх політичних партій, крім нацистської.

1936 року Кекконена вперше було обрано до парламенту в окрузі Віїпурі (який через чотири роки був захоплений СРСР і став «русским городом Выборгом»), а наступного року він став міністром юстиції. На цій посаді Кекконен прославився тим, що своїм розпорядженням у листопаді 1938 року призупинив на невизначений термін діяльність ультраправої партії нацистського типу ІКЛ і наказав закрити всі її 18 газет. «Фашизм і політична сліпота, що виявляються стосовно внутрішньополітичних справ, призводять до неприємностей лише тих, хто стає їхньою жертвою, — пояснював Кекконен свої дії. — Але якщо ці риси проявляються в міжнародній політиці, то від цього може виникнути велика небезпека для всієї держави». Кекконен тоді програв: Верховний суд Фінляндії скасував його розпорядження і визнав, що міністр перевищив свої повноваження. А наступного, 1939 року, коли кабінет переформатувався, посади міністра Кекконену вже не запропонували.

Під час Зимової війни 1939—1940 років Кекконен, як і переважна більшість фінів, виступав за боротьбу проти неспровокованої радянської агресії і на захист незалежності Фінляндії. А коли в березні 1940 року після прориву лінії Маннергейма Сталін нав'язав Фінляндії вкрай тяжкі умови миру (за якими країна втрачала десять відсотків своєї території, де проживали до війни 15 відсотків населення), Кекконен став одним із двох членів парламенту, які проголосували проти затвердження Московського договору, а отже, фактично за продовження війни.

Під час війни він був призначений начальником урядового Управління з евакуації цивільного населення, що було перетворене після підписання миру на Центр допомоги переселенцям, який він і очолював до березня 1943 року. Кекконен здійснив величезну роботу з надання даху над головою та засобів існування сотням тисяч своїх співгромадян, вигнаним більшовиками з їхніх домівок.

На початку Війни-продовження (1941—1944 років), коли Фінляндія в союзі з гітлерівською Німеччиною намагалася повернути захоплені Радянським Союзом землі, Кекконен теж підтримував цю боротьбу. Тим паче, що мав і особистий інтерес — незадовго до Зимової війни він вклав практично всі свої заощадження в купівлю сільської садиби неподалік Віїпурі — в окрузі, від якого його було обрано до парламенту. Цей район 1940 року відійшов до СРСР. А ще його молодший брат, котрий на той час став кадровим офіцером, під час Зимової війни був нагороджений найвищими фінськими орденами, а на самому

початку Війни-продовження внаслідок тяжкого поранення повністю втратив зір.

Та вже 1943 року, після Сталінградської битви, Кекконен докорінно переглянув свої погляди на місце Фінляндії у світі. Він розробив принципово нові підходи до зовнішньої політики своєї країни на десятиріччя вперед. У перші повоєнні роки ця політика називалася «лінією Паасіківі» (за аналогією і на противагу «лінії Маннергейма»). Назву ця «лінія» дістала від імені Кекконенового однодумця, президента республіки в 1946—1956 роках Юго-Кусті Паасіківі. Після 1950-го, коли Кекконен став прем'єром, нову зовнішню політику Фінляндії дедалі частіше називали «лінією Паасіківі—Кекконена», а після 1956-го і просто — «лінією Кекконена».

…і «фінляндизація» цілого світу

19 вересня 1944 року було підписано перемир'я між Радянським Союзом та Фінляндією. Умови його виявилися вкрай тяжкими. Фінам не тільки не вдалося повернути бодай частину загарбаних СРСР 1940 року територій, а довелося ще й відмовитися від області Петсамо в Заполяр'ї, втративши тим самим вихід до Північного Льодовитого океану і багатющі родовища нікелевих руд. На маленьку Фінляндію було накладено величезні репарації — досить сказати, що їхня сума була більшою, ніж усі аналогічні виплати Італії. У перші повоєнні роки репарації «з'їдали» 80 відсотків фінського експорту. Фінляндія взяла на себе зобов'язання «засудити паліїв війни». І до в'язниці справді потрапило багато провідних політиків країни, зокрема і президент воєнних часів Рісто Рюті. Хоча, за великим рахунком, якби ув'язнювати справжніх паліїв радянсько-фінської війни, за ґратами мав би опинитися насамперед Сталін та його найближче оточення. Ставлення народу до цих умов було настільки негативним, що протягом кількох днів ані президент маршал Карл Маннергейм, ані прем'єр-міністр Антті Гацкель просто не зважувалися виступити зі зверненням до нації. І тоді цей сумний обов'язок узяв на себе Урго-Калева Кекконен, який на той час не був навіть членом Кабінету міністрів. У своїй промові по національному радіо він накреслив майбутнє для Фінляндії на десятиріччя вперед. Власне, в ній була викладена вся майбутня «лінія Паасіківі—Кекконена».

Ось короткий виклад цієї промови:

«Ми програли війну проти Радянського Союзу… Як нації справжніх спортсменів нам треба визнати свою поразку, нам треба перед собою й іншими визнати, що наш відважний і стійкий супротивник переміг нас».

«Нам слід визнати свою поразку остаточною в тому сенсі, що нам ніколи не вдасться військовими засобами повернути становище, яке мали перед війною. Перевага Радянського Союзу безумовна, і вона збережеться. Чесне визнання цього факту стане передумовою і пробним каменем для нашого національного існування. Оскільки виношування планів помсти і як явні, так і таємні плани повернути втрачене, тобто думка про реванш, означає загибель нашого народу… Ми не можемо дозволити собі думати таким чином».

«Нам треба раз і назавжди відкинути як політичний фактор втрачене нами. Становище, визначене перемир'ям, буде незмінним і перманентним».

«Ситуація, яка створилася після програної війни, є такою, що Фінляндія своїми діями має розвіяти недовіру, з якою Радянський Союз ставиться до нашої країни».

«У Радянського Союзу в його становищі абсолютно немає причин миритися з такою ситуацією, коли біля його західного кордону протяжністю понад тисячу кілометрів тліли б незагашені вогнища ненависті і війни. Будьмо відверті: оскільки в Радянського Союзу могли бути справжні причини не довіряти нам, потрібно своїми справами заслужити цю потрібну нам довіру».

«Йдеться не про вибір між двома або більше шляхами. Ми можемо говорити лише про один шлях. Створення добрих відносин з провідною європейською державою — не тільки наш єдиний можливий вибір, водночас і правильна політика і з погляду наших національних інтересів».

«Договір про перемир'я, хоча він і є суворим, забезпечує нашу державну свободу».

«Результати, до яких призвела війна, свідчать, що наша політика останнього часу була хибною. Тепер — час розплачуватися за помилки. Для цього потрібно, щоб ми щиро виконували поставлені умови».

«Саботаж умов перемир'я, розпалювання розбіжностей… зменшують наші можливості перебороти труднощі».

«З цілком відомих причин настрій у країні в нас нерадісний. Але все ж у нас немає жодного приводу для похмурої безнадії».

«Фінський народ стоїть перед початком нового політичного шляху. Попереду немає готових широких доріг — ми маємо прокласти новий шлях через гори і болота».

Кекконен робив усе, щоб втілити в життя свою програму. Спершу як міністр юстиції, котрий випускав із в'язниць комуністів і запроторював туди політиків-«паліїв війни» і військових, які заклали таємні склади зброї на випадок окупації Фінляндії Радянським Союзом. Потім — як прем'єр-міністр і президент.

Кекконен на багато десятиріч певним чином «монополізував» відносини з Радянським Союзом. Він був щиро переконаний сам, і йому вдалося переконати дуже багатьох фінів, як політиків, так і пересічних громадян, що він і лише він здатний налагодити добрі відносини з російським «ведмедем». Утім, сам Кекконен таких чи подібних термінів не вживав «за жодної погоди». Він на практиці проводив політику невтручання у конфлікти між великими державами. Доти, доки існував СРСР, Фінляндія не була членом ані НАТО, ані Європейського економічного співтовариства, яке згодом перетворилося на Європейський союз. Фінляндія навіть не зважилася вступити до Європейської асоціації вільної торгівлі, а в перші повоєнні роки категорично відмовилася від участі у плані Маршалла, за яким зруйновані Другою світовою війною економіки країн Європи отримали величезну американську фінансову допомогу.

Не випадково саме Гельсінкі в 1975 році стало місцем підписання Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі. Брежнєву тоді здавалося, що він «грає на своєму полі». Ну, майже на своєму. У Гельсінкі також розміщувалися штаб-квартири деяких всесвітніх організацій, контрольованих СРСР. Наприклад, 1968 року до столиці Фінляндії переїхала Всесвітня Рада Миру, вигнана спочатку з Парижа, а потім і з Відня за «підривну діяльність». Фінляндія була єдиною капіталістичною країною, яка протягом десятиріч видавала назад Москві втікачів з-поза «залізної завіси».

Кекконен докладав титанічних зусиль, аби встановити довірчі особисті взаємини з першими керівниками СРСР — Хрущовим, Брежнєвим. Ще 1957 року, коли Молотов, Каганович, Маленков та компанія намагалися відсторонити «дорогого Микиту Сергійовича» від влади, одним з основних звинувачень на адресу Хрущова було те, що він нібито принизив гідність керівника Радянської держави, коли під час державного візиту до Фінляндії згодився піти вночі до сауни на запрошення Кекконена.

У країні існували певні обмеження свободи слова. Принаймні, публічно критикувати Радянський Союз у Фінляндії було досить складно. Хтось із західних політологів запустив навіть термін «фінляндизація», маючи на увазі відмову від принциповості у відносинах з СРСР.

Що ж Кекконенова Фінляндія отримала навзамін? Перше і

найважливіше: країну так і не було окуповано радянськими військами, до влади не було приведено комуністів, які б демонтували ринкову економіку, засновану на приватній власності, та багатопартійну демократію. Ще — у 60-ті та 70-ті роки минулого століття, коли вже СРСР купував якісь товари у «клятих капіталістів», то Фінляндія мала «право першої ночі» — якщо невеличка країна могла цю продукцію поставити, то купували її саме там. Фінляндія посідала друге (після ФРН), а в окремі роки і перше місце у Західній Європі за обсягами торгівлі з СРСР. Фінів залучали до будівництва промислових об'єктів на території Союзу, особливо в Карелії. Єдине, чого Кекконену не вдалося, — випросити в СРСР назад бодай частину загарбаних у 1940 і 1944 роках фінських земель, хоч як він намагався це зробити.

Після відставки і смерті Кекконена (а помер він 31 серпня 1986 року) його наступник Мауно Койвісто в основному продовжував лінію свого попередника.

А ось після розпаду СРСР, під час глибокої структурної кризи, що охопила пострадянські країни, тяжкі часи переживала й економіка Фінляндії, що втратила гарантовані радянські ринки. Проте фіни досить швидко переорієнтувалися на нові ринки, вже 1992 року подавши заявку, а 1995-го вступивши до Європейського союзу.

Анекдот замість епілогу

1969 року, після кривавого радянсько-китайського воєнного конфлікту на острові Даманський, у Фінляндії ходив такий анекдот:

— Чого це Кекконен знову поїхав до Росії? Уже скільки їздив, здається, всі питання повирішував.

— Він там просто читає лекції на тему «Як жити у дружбі та злагоді з великим східним сусідом».

Янош Кадар:
Творець «гуляш-комунізму»

У середині 70-х років минулого століття угорське червоне вино «Кадарка» було одним з небагатьох і чи не найкращим імпортним вином, яке можна було часом купити в гастрономах Києва. Відтак автор, познайомившись десь року 1975 чи 1976-го з

угорським студентом-однолітком, поставив йому питання: «А що, власне, означає слово “кадарка”»?» — «Це вино назване на честь Кадара», — з апломбом відповів молодий угорець. Я не знав, вірити чи ні. «Жартую, звичайно, — зізнався патлатий поціновувач рок-н-ролу. — Але, якщо серйозно, то Старий того вартий. Нам справді поталанило з ним».

Янош Кадар, або Старий, як його любовно-фамільярно називали угорці, стояв на чолі своєї країни 32 роки. Прийшовши до влади на багнетах радянських вояків 1956 року, він правив Угорською Народною Республікою аж до 1988-го, часів «пізньої перебудови», створивши вже в 1960-ті роки «найщасливіший барак у соціалістичному таборі». Угорщина була єдиною соціалістичною країною, що мала трасу «Формули-1», її відвідувала досить велика кількість туристів з-за кордону, зокрема із Західної Європи та Північної Америки, там вчилося багато студентів-іноземців. Загалом «залізна завіса» в Угорщині була найменш щільною серед усіх радянських сателітів. Але найважливіше навіть не це. Кадар створив в Угорщині найефективнішу економічну систему порівняно з усіма іншими країнами комуністичного блоку. Звичайно, рівень та якість життя угорців за часів Кадара навіть не можна порівнювати з аналогічними показниками західноєвропейських країн з вільною ринковою економікою. Та все ж…

За часів Кадара Угорщина посідала перше місце в Європі з виробництва м’яса та пшениці в розрахунку на душу населення, друге місце за кількістю яєць. Споживацький ринок страждав від найрізноманітніших дефіцитів меншою мірою, ніж у всіх інших країнах радянського блоку. Кадар порівняно з іншими комуністичними лідерами менше турбувався про «світле майбутнє», а більше уваги приділяв задоволенню потреб населення «тут і зараз». В Угорщині «пагони» ринку до «дерева» соціалістичної планової економіки прищеплювали найсміливіше й найпослідовніше з усіх країн — членів Ради економічної взаємодопомоги. Й це давало свої результати. Кадарівська економічно-соціальна система отримала прізвисько «гуляш-соціалізму» чи «гуляш-комунізму» — такий собі угорсько-комуністичний, дещо послаблений, але все ж варіант західного «суспільства споживання». За назвою м’ясної національної страви, яку могла собі дозволити за ери Кадара переважна більшість угорців практично щодня.

Кадар — постать складна й украй суперечлива. Людина, яка мала лише 8 класів освіти, так ніколи й не спромоглася вивчити жодної іноземної мови — і творець власної економічної системи, найефективнішої серед усіх соціалістичних країн. Сталінський

функціонер, один з організаторів та виконавців масових репресій у стилі Єжова та Берії — й керівник, який побудував максимально ліберальне, як на комуністичну країну, суспільство. Радянська маріонетка, людина, яка «запросила» 1956 року до Угорщини іноземні війська, що скинули законний уряд країни й потопили в крові народну демократичну революцію, — й лідер, якого ще досі з ностальгією згадує чимало угорців.

Кадар — постать трагічна. Десятиліттями він старанно, послідовно й зовсім не безуспішно розбудовував у своїй країні певну політичну та економічну систему, тривалий час користуючись широкою підтримкою в суспільстві. Й дожив до 1989 року, коли за кілька місяців до смерті власні однопартійці-комуністи позбавили його, 77-річного, лише за рік перед тим відстороненого від керівництва державою, почесного звання голови партії, а переважна більшість угорців із захватом почала демонтувати його «народну республіку» та «соціалістичну економіку».

Хлопець із самого дна

26 травня 1912 року служниця Борбола Черманек народила позашлюбну дитину. Сталося це в місті Фіуме на узбережжі Адріатичного моря. Нині це місто зветься Рієка й є другим за величиною в Хорватії. Століття тому Фіуме — «вільне місто» у складі Угорського королівства, яке, своєю чергою, було складовою Австро-Угорської імперії. Більшість населення Фіуме була на той час етнічними італійцями, й мовою урядування була італійська. Відтак немовля зареєстрували як Джованні, хоча мати хотіла назвати його Яношем. Адже найпоширеніше християнське ім'я — український Іван, німецький Йоганн, англійський Джон чи іспанський Хуан, італійською вимовляється як Джованні, а угорською — Янош. Джованні Черманек і став через 20 років Яношем Кадаром.

Напівсловачка-напівугорка Борбола походила з села Одьялла на півночі Угорщини. Її батько мав цілу купу дітей, проте зовсім не мав землі. Отож, щойно Борболі виповнилося 16 років, вона подалася шукати хоч якусь роботу, кращу за долю сільської наймички. Пішки обійшовши все Адріатичне узбережжя Австро-Угорщини (нині хорватська Далмація), Борбола врешті влаштувалася служницею в Рієці. Батьком же Яноша, за словами матері, став сільський хлопець зі східної Угорщини, який на той

час був вояком цісарсько-королівського полку, що стояв у Рієці. Він дуже любив Борболу й хотів з нею побратися, навіть їздив за дозволом до батьків. Проте ті заборонили одружитися з голодранкою і змусили взяти собі за дружину односельчанку, в якої було кілька хольдів землі. Так воно було чи не так, нині вже не з'ясуєш, проте факт, що Борбола залишилася сама з дитиною на руках. Без грошей і без роботи — ніхто не хотів мати служницю з немовлям. Про те, щоб повернутися до батьків, і не йшлося — народити дитину поза шлюбом вважалося в угорському селі початку XX століття страшною ганьбою. Борбола, до речі, ніколи, до самої смерті, так і не завітала жодного разу до рідного села — соромно було. А тавро позашлюбної дитини, байстрюка, стало прокляттям дитячих та юнацьких років Яноша.

Борбола знайшла вихід — вона умовила взяти хлопчика на виховання літню бездітну селянську пару з села Капой в області Шомодь на півдні Угорщини, пересилаючи туди щомісяця якісь гроші зі своєї нужденної платні служниці. Саме це село Янош і вважав потім своєю малою батьківщиною.

У селі панували страшні злидні — майже вся довколишня земля належала бенедиктинському абатству в Тіхані. Й навіть наймитами католицькі ченці воліли брати католиків. Половина ж мешканців села, включно з опікуном Яноша дядьком Шандором (дружина його невдовзі померла), були протестантами. Саме дядько Шандор став першим учителем життя для хлопця: «Пам'ятай, Яні, діти бідняків завжди мусять працювати».

Восени 1918 року, коли хлопцеві було шість років, мати забрала його до Будапешта. На той час вона народила ще одну позашлюбну дитину, але змогла влаштуватися в одному з будинків у середмісті угорської столиці помічницею двірника, отримала «службове помешкання» — крихітну кімнатку в підвалі й нужденну платню. Борбола підпрацьовувала пралею, розносила газети, та, попри це все, родина жила у страшних злиднях.

Мати Яноша почувалася нещасною людиною. Вона була абсолютно неосвіченою, ледве вміла читати, дуже швидко переходила від сентиментальності до роздратування й часто била своїх дітей. І попри це Янош любив її, а вона його. Вже будучи підпільником, він завжди пам'ятав свою «муттер» (більшість будапештців початку минулого століття розмовляла угорсько-німецьким суржиком, і родина Черманеків не була винятком), намагався підтримати її матеріально. Коли ж після 1945 року став високопосадовцем, забрав Борболу жити до себе. А «муттер» ніколи не лягала спати, доки син не повертався додому, хоча наприкінці 1940-х — на початку 1950-х часто це траплялося аж під ранок.

Як згадував згодом сам Янош, досить довго після переїзду до столиці, років десять, він почувався сільським хлопцем і не сприймав Будапешт як рідне місто. Щороку на літо їхав у Капой до дядька Шандора, де працював помічником свинопаса, й восени привозив до Будапешта трохи сала та борошна. Пішовши до школи, перший час він розмовляв «добірним» шомодьським діалектом, і з нього сміявся весь клас з учителем включно.

Борболи з ранку до вечора не було вдома, й на шестирічного хлопця відразу були покладені чималі обов'язки: він прибирав помешкання, готував їсти й доглядав молодшого брата. А ще відмінно вчився у школі. Обов'язковою на той час в Угорщині була лише чотирирічна освіта, але Янош, як кращий учень класу у початковій народній школі, отримав право безкоштовно вчитися у Вищому початковому міському училищі (сама назва школи — цілком кафкіанська). Відтак наш герой здобув 8-річну освіту. Навіть через багато десятиріч голова Угорської держави пишався своїм здобутком: «Це було велике досягнення для людини мого соціального стану». Окрім навчання, Янош захоплювався футболом та шахами й досяг в обох цих царинах чималих успіхів, а ще — дуже багато читав, без розбору всі книжки, які потрапляли йому до рук. Робити це він міг лише пізно ввечері. В кімнатці Черманеків електрики не було, а гас для лампи, як на статки Борболи, був дуже дорогим. Відтак Янош виходив на вулицю й щодня читав під вуличним ліхтарем до пізньої ночі. Звичайно, переважно то були дешеві пригодницькі чи любовні романи в паперових палітурках, видані спеціально «для народу». Але були серед них і твори Жуля Верна чи Еміля Золя. Любов до читання Янош зберіг назавжди. Через десятиріччя й у його робочому кабінеті генерального секретаря партії, й у помешканні стояли тисячі книжок — з найрізноманітніших наукових дисциплін і художніх. «Не можу обходитися без книжок так само, як не можу обходитися без їжі», — казав Кадар незадовго до смерті.

Одна книга відіграла дуже важливу роль у його житті. 16-річний Янош здобув перше місце на всеугорському шаховому турнірі, який проводила профспілка перукарів для своїх членів і всіх бажаючих. Підліток, що переграв десятки дорослих, — цим можна було пишатися! А як головний приз переможець отримав книгу, яка в угорському перекладі звалася «Як гер Ойген Дюрінґ здійснив переворот у всіх науках». Це був «Анти-Дюрінґ» Фрідріха Енгельса — вельми складна філософська книга, яка викладала в полеміці з опонентом основні положення марксизму.

«Книга була надрукована угорською, — згадував Кадар. — Я міг прочитати всі літери. Я розумів більшість слів, деякі речення. Але з книги в цілому я не зрозумів нічого. Зайве казати, що на

той час я оцінював свої розумові здібності дуже високо. Й вирішив, що дефект міститься в книзі. Мене цікавила таємниця життя. А ця книга стверджувала, що “життя — спосіб існування білкових тіл”».

Інший би просто десь закинув цю книгу. А Янош перечитував її знову й знову, шукаючи в бібліотеці в енциклопедії незрозумілі слова. Приятелі кепкували з нього, але упертий хлопець не полишав «Анти-Дюрінга». «Не скажу, що після восьмимісячної «боротьби» з книгою я повністю зрозумів світогляд Енгельса, — писав Кадар. — Але ця книга змінила спосіб мого мислення. Вона довела мені, що у світі існують непорушні закони й залежності, про які я до того часу не підозрював».

На той час Янош, у 14 років закінчивши свою «вищу початкову» школу, був учнем у майстра з ремонту друкарських машинок. Це місце він здобув завдяки своїй високій, порівняно з іншими претендентами, освіті. Хлопець уже полишив дитячі мрії стати гравцем національної команди з футболу чи шаховим гросмейстером. Янош прагнув стати кваліфікованим робітником — таким, що мав би солідний заробіток і користувався повагою серед знайомих. Але цій його скромній мрії не судилося збутися.

Функціонер-підпільник

1929 року 17-річний Янош Черманек отримав сертифікат підмайстра з ремонту друкарських машинок. У майстерні, де він був учнем, вільного місця підмайстра не було, і його направили до іншої майстерні. Коли він прийшов влаштовуватися на роботу, власник майстерні звернув увагу на його залатану сорочку, якою новий працівник ганьбив би його «солідний заклад». «Це моя єдина сорочка», — пояснив Янош. «Ну, добре, приходь у неділю, я тобі дам свою стару сорочку, яка все ж виглядає пристойніше за твою», — поблажливо сказав бос. «А чому не сьогодні?» — запитав хлопець. Майстра обурило це «нахабство», й він заявив, що взагалі не потребує послуг такого невдячного «комуніста». Оскільки в Будапешті існувало лише кілька майстерень з ремонту машинок, власники їх усіх уже через кілька днів знали, що юний Яні Черманек — небезпечний підбурювач. Так йому й не довелося ніколи в житті працювати за здобутим з такими труднощами фахом…

Тим більше, що саме тоді Угорщину вразила світова Велика депресія 1929—1933 років. Безробітними стали 40 відсотків усіх

угорських робітників. Нові робочі місця практично не створювалися, і знайти роботу було вкрай важко. Втратила своє місце і Яношева «муттер».

Треба було з чогось жити, і Янош працював вантажником, дорожнім робітником. А у вересні 1931 року випадково зустрів на вулиці свого однолітка Яноша Фенакеля, з яким у дитинстві разом грав у дитячій футбольній команді HSV і якого не бачив уже 5 років. Після годинної розмови дитячий приятель зізнався Яношеві, що є членом нелегальної Федерації комуністичної робітничої молоді, що здобути краще життя робітники можуть лише за допомогою Комінтерну, й запросив приєднуватися до них. Наступного дня безробітний Черманек став членом осередку ім. Свердлова (того дня Янош почув це ім'я вперше в житті) УФКРМ. Осередок складався з трьох хлопців і дівчини, які, прийнявши до своїх лав Яноша, закликали його дотримуватися конспірації. Але пояснити, що це означає, ніхто з нових товаришів не зміг. Увечері Янош пішов до бібліотеки, знайшов у тлумачному словнику таємниче слово й на наступному засіданні розкрив його значення комсомольцям.

Тоді ж Янош отримав своє перше підпільне псевдо — Барна (Шатен), хоча, чи, може, саме тому, що мав біляве волосся. Псевдо Яношеві не подобалося, видавалося претензійним. Через кілька місяців він сам вибрав собі нове псевдо — Кадар. Відтоді майже півтора десятиріччя для знайомих, сусідів та урядовців він був Черманеком, для товаришів-комуністів — Кадаром. 1945 року перший секретар Будапештського міському Компартії Угорщини офіційно поміняв своє прізвище на Кадар. Можливо, тут відіграло свою роль і те, що Черманек — прізвище словацьке, а угорці словаків не надто любили, й робити політичну кар'єру ліпше було із суто угорським прізвищем. До речі, головний ідейний опонент Кадара, примас католицької церкви Угорщини кардинал Міндсенті, теж поміняв своє справжнє австрійське прізвище Пем на угорське. «Маленька» різниця полягає лише в тому, що слово «міндсенті» угорською означає «найсвятіший», а «кадар» — просто «бондар» і є досить поширеним прізвищем в угорському селі. Відтак, якби Янош Кадар був українцем, то звався б Іваном Бондаренком.

Кадар зробив у комуністів карколомну кар'єру. Через два місяці після вступу до комсомолу він став членом партії, через півроку — секретарем ЦК комсомолу.

Але щоб оцінити особливості тієї кар'єри, треба знати угорську специфіку 20—40-х років минулого століття. Угорщина була досить відсталою країною з сильними феодальними пережитками — частка землі, що належала поміщикам, була тут

чи не найвищою в Європі, а селянство, відповідно, було майже безземельним. Загальний же рівень розвитку економіки був десь удвічі нижчим за середньоєвропейський. 1919 року колишні військовополонені, що набралися більшовицького духу в Росії, разом з лівими соціал-демократами на 3,5 місяця захопили владу в країні, проголосивши Угорську Радянську Республіку. А після цього у країні запанував украй правий авторитарний та репресивний режим адмірала Горті. 5 тисяч лівих було вбито, 70 тисяч ув'язнено. Угорщину було проголошено королівством, але короля у країні не було — замість нього «тимчасово» правив регент Горті. Й то тривало аж 25 років. Влада постійно чинила тиск на робітничий рух, навіть на найбільш помірковані його форми. Так, кількість членів профспілок скоротилася із 150 тисяч 1921 року до 110 тисяч 1938 року й до 70 тисяч 1942 року. Сама ж належність до компартії каралася тривалим ув'язненням. До комуністичних організацій масово засилали провокаторів, які виказували владі своїх «товаришів». Тому, за оцінками угорських істориків-комуністів, у середині 1930-х років зв'язок з підпільним ЦК КПУ підтримувало не більше 500 членів партії. Ще 2—3 тисячі самі себе «законсервували», залишаючися прибічниками марксизму-ленінізму-сталінізму, але не проводячи активної партійної роботи.

Кадар був серед тих «п'ятисот сміливих». Уже за кілька місяців після вступу до комсомолу його вперше заарештували. Щоправда, незабаром випустили. Але 1933 року він потрапив до в'язниці вдруге й цього разу провів за ґратами вже два роки. Кадар потрапив до «чорних списків» і не міг претендувати на більш-менш кваліфіковану роботу. Відтак, у перервах між тюремними відсидками він працював сортувальником на фабриці з переробки лікарських рослин, вантажником і сторожем на складі, підсобником на фабриці парасольок.

На той час керівники Угорської компартії на чолі з Бела Куном, що сиділи в еміграції в Москві, різко виступали проти будь-якої співпраці з соціал-демократами. Натомість підпільне ЦК у Будапешті, яким керував Єно Ландлер, вважало, що комуністи мусять «просочуватися» до соціал-демократичних організацій, з тим щоб із часом взяти їх під контроль. Відтак Кадар 1935 року вступив до соціал-демократичного осередку в VI районі Будапешта й через кілька років очолив цю районну організацію. При цьому він перебував у «подвійному підпіллі» — переважна більшість його соціал-демократичних товаришів і не здогадувалася, що Черманек — комуніст. Суперечки ж між Ландлером і Куном скінчилися сумно для обох — 1936 року Комінтерн розпустив підпільне ЦК угорських комуністів за

«ревізіонізм», а вже наступного року Бела Кун виявився «ворогом народу», був заарештований НКВС і розстріляний. Тим часом партійна кар'єра Кадара у «своїх» — комуністів виявилася ще успішнішою, ніж у «ворогів» — соціал-демократів. Улітку 1941 року Кадар очолив Будапештську міську організацію комуністів, а у травні 1942 року став секретарем ЦК. Можливо, свою роль відіграло те, що Кадар, коли в 1936—1937 роках відбував покарання у в'язниці суворого режиму Чіллаг, познайомився і здобув прихильність Матіаша Ракоші. Останній був наркомом у Радянській Угорщині 1919 року, потім утік до Москви, 1924 року повернувся на батьківщину, був заарештований і провів у гортістських в'язницях 16 років, доки на початку 1941 року був депортований до СРСР. Ракоші після розстрілу Куна став найавторитетнішим лідером угорських комуністів.

1942 року Кадар з напівлегального перейшов на повністю нелегальне становище, жив за чужими документами, а через два роки був заарештований за ухиляння від військової служби — Угорщина на той час уже четвертий рік воювала в союзі з нацистами проти антигітлерівської коаліції. Над «Яношем Луптаком» нависла загроза смертної кари за дезертирство. Комуністи намагалися влаштувати йому втечу, підкупивши наглядача. Гроші тюремникові передавала молода комуністка, «сестра Луптака», яка після війни стала Кадаровою дружиною. Так він познайомився з Ільзою, яка згодом, за часів його володарювання, працювала заввідділом в інформаційному управлінні Кабміну. Проте втечу влаштувати не вдалося — в Угорщині стався військовий переворот, на зміну Горті, який спробував укласти з СРСР сепаратний мир, прийшли ультранаціоналісти-нілашисти, а всіх «неблагонадійних» в'язнів з угорських тюрем було вивезено до таборів смерті в Німеччину. Кадар дорогою втік з потяга смерті й пробрався назад до Будапешта.

То контрреволюція чи національна трагедія?

Першим призначенням, яке Кадар отримав після взяття Будапешта радянськими військами, стала посада заступника начальника поліції його рідного міста. Тоді ж йому виділили конфісковану невелику трикімнатну віллу в Буді, в якій він, до речі, прожив до кінця життя (з трирічною перервою на тюремну відсидку). При цьому Кадар очолював Будапештську міську

організацію комуністів, а 1946 року став ще й заступником генерального секретаря ЦК угорських комуністів, очолював «відділ кадрів» ЦК, був членом парламенту.

Угорщина виявилася найвідданішим союзником гітлерівської Німеччини — її війська чинили опір радянським воякам уже на території Австрії та Німеччини аж до 9 травня 1945 року. Відтак радянський окупаційний режим у цій країні в перші післявоєнні роки був найжорсткішим. Відразу ж почалися масові репресії проти всіх, хто був пов'язаний зі старою владою, було заборонено всі традиційні праві партії. Попри це й масові виборчі фальсифікації — всі члени Компартії й співчуваючі їм отримували в день виборів відкріпні талони й мусили проголосувати в кожному з 17 районів Будапешта (чомусь згадується 2004 рік в Україні. — *Авт.*), — під час перших післявоєнних виборів комуністи отримали лише 17 відсотків голосів. На наступних виборах 1947 року вони мали 22 відсотки. Більше ж половини голосів зібрала селянсько-реміснича Партія дрібних власників, їх, тим не менше, змусили створити коаліцію з комуністами, які встановили контроль над усіма силовими структурами. Вже через кілька місяців почалися арешти активістів ПДВ, і прем'єр Угорщини Ференц Надь під час офіційного візиту до Швейцарії був змушений попрохати політичного притулку. 1948 року соціал-демократи «добровільно» об'єдналися з комуністами в Угорську партію трудящих (УПТ), а головою комісії з підготовки цього процесу був старий «соціал-демократ» Кадар.

На чолі «народно-демократичної» Угорщини став Матіаш Ракоші та інші емігранти, що повернулися з Москви. У країні запанувала жорстока диктатура сталінського типу. Було проведено націоналізацію та колективізацію, почалася індустріалізація. «Угорщина має стати країною вугілля та сталі!» — пророк Ракоші. І практично всі кошти було спрямовано на розвиток важкої промисловості, а життєвий рівень населення падав. Ракоші до дрібниць наслідував сталінський СРСР. Наприклад, в угорських школах завжди найвищою оцінкою була одиниця, а найнижчою — шістка. Комуністи запровадили радянську (точніше, російську) п'ятибальну систему. Угорських вояків та поліціянтів (тепер — міліціонерів) переодягли з традиційних одностроїв у гімнастерки радянського зразка. І, звичайно ж, почалися пошуки «ворогів народу» серед «своїх».

У політбюро ЦК УПТ було п'ятеро «москвичів» і лише два «угорці» — Кадар та Ласло Райк. Колишній студент Художньої академії, блискучий оратор і інтелектуал Райк і «типовий робітник» Кадар, здавалося б, не мали між собою нічого спільного. Але Ракоші вбачав загрозу в них обох. І суто по-

макіавеллівськи знищив одного руками іншого — Кадара 1948 року було призначено міністром внутрішніх справ, а головним його завданням на новій посаді «партія» (а конкретно Ракоші) визначила викриття «антипартійної діяльності» «тітоїста» Райка. Адже того ж року комуністичний лідер Югославії Йосип Броз Тіто відмовився коритися Сталіну й моментально перетворився з «визначного діяча міжнародного комуністичного руху» на «очільника кривавої фашистської кліки». А в сусідній Угорщині почали «викривати» агентів Тіто. Кадар на відмінно виконав завдання партії — Райка було заарештовано, «викрито» і страчено разом з усіма його «послідовниками-тітоїстами». А через два роки, 1951-го, «тітоїстом» виявився й сам Кадар…

Він провів у в'язниці суворого режиму (іронія долі — тій самій, де сидів разом з Ракоші за часів Горті) три з половиною роки й дивом залишився живим.

Кадар вийшов на волю восени 1954 року — «з'ясувалося», що він ні в чому не винен, — і очолив один із райкомів партії в Будапешті. За місяць перед тим Микита Хрущов, прилетівши до Угорщини, сказав Ракоші: «Не можна ж весь час триматися на радянських багнетах. Народ вас ненавидить». Але в країні склалося фактичне двовладдя: Ракоші зберіг найвищу владу в партії, а уряд очолив інший, набагато ліберальніший «москвич» — Імре Надь. Проте вже у квітні 1955 року Ракоші вдалося «відіграти назад» — у Москві зі здивуванням помітили, що народи Центральної Європи хочуть не «відновлення принципів соціалістичної демократії», вони не хочуть соціалізму взагалі. Надя відправили у відставку й виключили з партії за «правий ухил». Але народне невдоволення наростало. В липні 1956 року з подачі Кремля було відсторонено від керівництва партією та державою одіозного Ракоші. Але на зміну йому прийшов такий самий сталініст Герьо.

23 жовтня 1956 року в Угорщині почалася народна антикомуністична революція. Почалася з мирної 100-тисячної демонстрації, яку недолуга перелякана влада наказала розстріляти. Після цього протистояння перейшло у форму збройної боротьби, в яку відразу ж втрутилися радянські окупаційні війська, що стояли в Угорщині. 24 жовтня поновлений за 10 днів перед тим у партії Імре Надь став прем'єром, а Кадар — генсеком УПТ. Кілька днів у Будапешті тривали запеклі бої між повстанцями та радянськими військами, аж доки Надь не умовив своїх московських однодумців припинити збройне втручання, присягнувши, що збереже соціалізм та керівну роль комуністів в Угорщині. 30 жовтня почалося виведення радянських військ із Будапешта, а генсек УПТ, міністр уряду Надя Янош Кадар

урочисто виголосив по радіо: «Славне повстання нашого народу повалило диктатуру Ракоші, відновило народовладдя й незалежність країни». Але випущеного з пляшки джина народного невдоволення вже неможливо було загнати в рамки «боротьби за оновлення соціалізму». В Будапешті мали місце випадки окремих самосудів над угорськими «енкаведистами» та комуністичними функціонерами. Ідейним лідером революції став кардинал Міндсенті, якого повстанці звільнили з в'язниці, де він сидів з 1946 року. А примас католицької церкви вимагав не «оновлення соціалізму», а багатопартійної демократичної системи й вільних виборів. Та й радянські війська, які Хрущов пообіцяв вивести з Угорщини, нікуди не пішли, а стояли в околицях Будапешта. В повітрі пахло порохом. «Я сам ляжу під перший радянський танк, який спробує увійти до Будапешта», — вирік Кадар на засіданні уряду ранком 1 листопада. А ввечері цього ж дня разом із ще одним членом політбюро, Ференцом Мюнніхом, таємно пробрався на радянську військову базу в Чепелі, звідки вранці 2 листопада на радянському військовому літаку вилетів до Москви. Адже ще 1 листопада Надь після тривалих душевних мук вирішив приєднатися до свого народу — його уряд заявив про вихід Угорщини з Організації Варшавського договору і звернувся до чотирьох великих держав із проханням захистити країну від такої вірогідної радянської агресії. 2 листопада в Москві Кадар удвох з Мюнніхом після переговорів з Хрущовим створили «Тимчасовий робітничо-селянський уряд» і звернулися до СРСР з «проханням» про втручання. 4 листопада почалася операція «Вихор» — окрім 5 радянських дивізій, що дислокувалися в Угорщині, туди вторглися ще 17 дивізій. «Ми більше не могли байдуже дивитися, як контрреволюційні терористи й бандити прикривалися прапорами демократії й по-звірячому вбивали наших найкращих братів, тримали в страху мирних громадян, кидали нашу батьківщину у стан анархії, хотіли на довгі роки приректи весь наш народ на життя в умовах контрреволюційного рабства», — сказав Кадар по радіо 4 листопада. Революцію було потоплено у крові — 11 листопада було придушено останні пункти опору. В боях загинуло 2502 повстанці, 19 266 — було поранено, радянські втрати — 660 убитих, 1450 поранених та 51 зниклий безвісти. На «білий терор», — як з'ясувалося через десятиліття, наприкінці жовтня — на початку листопада 1956 року в Угорщині було лінчовано аж… 37 гебістів та комуністичних функціонерів, — новий «народний» уряд відповів 604 стратами. Угорські ліберали особливо закидають Кадарові долю Петера Мансфельда. 1956 року 16-річний Петер брав участь у самосудах. Але ж неповнолітніх страчувати не можна. Відтак «робітничо-селянська»

влада два роки протримала його у в'язниці, дочекалася, доки йому виповниться 18, а вже тоді засудила до смертної кари й розстріляла! Десятки тисяч угорців були заарештовані, частина з них депортована до СРСР, і у в'язницях Стрия, Станіслава, Дрогобича та Чернівців без суду й слідства певний час утримувалися тисячі угорських патріотів. Сотні тисяч устигли втекти на Захід, який у кризу так і не втрутився. Надь після захоплення столиці радянськими військами сховався в югославському посольстві. Кадар особисто пообіцяв, що він отримає змогу виїхати на Захід. Проте, коли Надь вийшов з посольства, йому дозволили виїхати лише до Румунії. Там він був заарештований, повернутий до Угорщини й 1958 року страчений. Кардинал Міндсенті знайшов притулок в американському посольстві в Будапешті й перебував там аж до 1971 року, доки отримав урешті змогу виїхати до Відня. Було розігнано робітничі ради на всіх підприємствах і Спілку угорських письменників. Здавалося, що зрадник і кат власного народу Кадар недовго протримається при владі — аж надто одіозною постаттю він став. Проте його володарювання тривало 32 роки. А вже через кілька років він визнав, що події 1956 року були не просто «контрреволюцією», а національною трагедією й особистою трагедією для мільйонів угорців. 1962 року він амністував усіх «контрреволюціонерів», окрім кардинала Міндсенті. На противагу улюбленому гаслу Ракоші: «Хто не з нами, той проти нас», Кадар висунув своє: «Хто не проти нас, той з нами», зробив усе можливе, щоб досягнути в країні широкого громадського консенсусу. Й це йому значною мірою вдалося.

Економіст із… 8-річною освітою

З 1962-го й до 1984 року в Москві кожні 4—5 років видавалися товсті книжки перекладених російською вибраних промов та інтерв'ю Героя Радянського Союзу, лауреата Ленінської премії миру, Генерального секретаря ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії товариша Яноша Кадара за «звітний період». На перший погляд — набір звичайних пропагандистських штампів у стилі незабутнього Леоніда Ілліча. Але якщо уважніше переглянути, — то не зовсім.

«Необхідно завжди бачити дійсність, а не те, чого б нам хотілося», — стверджував Кадар і намагався на практиці дотримуватися цього принципу — настільки, наскільки це було

можливо в умовах «світового соціалістичного табору». Він уникав хвастощів: «непогані показники», «прийнятний рівень» — так Кадар характеризував показники, гірші за які Брежнєв називав «видатними здобутками Комуністичної партії та Радянської держави». Трапляються в його промовах чудові зразки гумору: «1931 року я вступив до комсомолу й незабаром почув доповідь секретаря осередку про міжнародне становище. Вона починалася словами: «Міжнародне становище ускладнилося». За 45 років, що минули відтоді, я чув безліч доповідей про міжнародне становище, й усі вони починалися приблизно так само. Й попри це, я змушений вжити саме цей вислів». Так Кадар охарактеризував катастрофічне для угорської економіки триразове підвищення світових цін на енергоносії 1973 року.

З 1968 року Кадар запровадив в Угорщині новий економічний механізм, який передбачав практичну відмову від централізованого планування й покладав обов'язок складати плани на самі підприємства: «Всі ми знаємо відомі світові фірми, але немає жодної, яка займалася б буквально всім — від яблук «джонатан» до задніх мостів для автобусів і автомобілів. У мене є певна думка про самого себе, і я, безумовно, поважаю членів Політбюро та Ради Міністрів, проте ми не можемо всього знати, все вирішувати. Неможливо правильно й без утрати часу вирішувати з центру, яку продукцію треба випускати на тому чи іншому підприємстві, яке обладнання замінити на сучасніше, в що вкладати гроші. Все це треба визначати на місцях і там же ухвалювати рішення». Угорська економіка найменше серед усіх «братніх» країн страждала від зрівнялівки в оплаті праці та дефіциту товарів і послуг — цих двох виразок соціалізму. «Справжнім працівникам ця реформа принесе користь, ледарям же не доводиться чекати від неї добра», — стверджував Кадар. І ще: «Робоча людина незадоволена, коли вона хоче щось купити, а грошей у неї на цю покупку не вистачає. Але вона ще більше незадоволена, коли гроші в неї є, а купити на них потрібне вона не може. Тому підвищувати заробітну плату ми маємо лише тією мірою, якою збільшуємо її товарне забезпечення». Й усе це були не просто слова. Кадарів «гуляш-соціалізм» чи навіть «гуляш-комунізм» став реальністю.

«Ви так сміливо впроваджуєте в економіку Угорщини капіталістичні методи господарювання», — з року в рік робили Кадарові «компліменти» різні західні журналісти. «Це не капіталістичні методи, це соціалістичні ринкові методи», — щоразу боронився від цієї «честі» Кадар. Тим часом лише одна птахофабрика «Баболна» вирощувала 350 мільйонів курчат на рік — по 35 на кожного угорця. Ця країна не знала дефіциту

продуктів харчування, а в середині 1970-х запровадження повної конвертованості угорського форинта (щоправда, так і не досягнуте через чергову кризу на світових ринках енергоносіїв 1979 року) стало цілком реальним.

Утім, уже з кінця 1970-х років в Угорщині знизилися темпи економічного зростання й життєвий рівень перестав зростати. Кадарівська «ринкова» система, що базувалася на державно-кооперативній власності, вичерпала свій потенціал. Стандарти життя в Угорщині були вищими, ніж в інших державах «соціалістичного табору», але незрівнянно нижчими, ніж у демократичних країнах з розвинутою ринковою економікою. Відтак, після початку горбачовської перебудови на угорських ринках можна було побачити листівку із зображенням двох складених з цегли ідолів — Брежнєва й Кадара. Й цеглини висипалися з них обох… Проте прірва, що відділяла Кадарове квазісоціалістичне суспільство від справжньої демократії та розвинутої ринкової економіки, була менш глибокою, ніж, скажімо, в сусідніх Чехословаччині чи Румунії. Відтак і демонтаж соціалізму в цій країні проходив «м'яко», без такого гострого протистояння, як в інших «бараках» «соціалістичного табору». 1990 року на перших демократичних виборах до влади прийшли праві. Кадар цього вже не побачив — він помер 6 липня 1989 року. Проте вже через чотири роки маятник хитнувся в інший бік — після чергових виборів уряд сформували ліві — спадкоємці Кадарової Угорської соціалістичної робітничої партії.

Олексій Косигін: Нереалізована альтернатива застою

СРСР від самого початку був приречений на крах? Чи мав шанс продовжити своє існування у XXI столітті? З одного боку, всі імперії рано чи пізно розпадаються, то чому ж Російська, у своїй

«червоній» формі, мала б стати винятком? З другого — маємо приклад Китаю, який ось уже чверть століття не без успіху розвиває ринкову економіку під керівництвом Комуністичної партії.

Наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років СРСР, мабуть, не могло врятувати вже ніщо. Але коли саме було перейдено «точку неповернення», після якої державу, створену Леніним—Сталіним, чекало єдине — безславний розпад? Як розвивалася б історія однієї шостої суходолу, якби не було брежнєвського застою, а економічна реформа, започаткована 1965 року головою Ради Міністрів СРСР Олексієм Косигіним, увінчалася б успіхом? І чи було це можливо взагалі?

Однозначної відповіді на ці запитання немає і бути не може, історія не знає умовного способу. Але все ж таки…

Як потенційний комерсант став червоноармійцем

21 лютого 1904 року в родині токаря петербурзького мінноторпедного заводу «Леснер» Миколи Косигіна народився другий син — Олексій. Микола Косигін походив із селян Коломенського повіту Московської губернії, близько 15 років прослужив у війську рядовим, а потім фельдфебелем. У Вільно, де стояв його полк, одружився з Мотроною Алексєєвою, а вийшовши у відставку, став кваліфікованим робітником у столиці імперії. Він належав, як казали марксисти, до «робітничої аристократії» — платня Косигіна-батька сягала 150 рублів на місяць. Це були дуже великі гроші. Адже імперський чиновник найнижчого рангу, колезький реєстратор, отримував 45 рублів на місяць, пиріжок коштував тоді дві копійки, морозиво — копійку, а «Жорж Борман», улюблена шоколадка маленького Альоші, — три копійки.

Але попри це вся родина з п’яти осіб мешкала в одній кімнаті у величезній комунальній квартирі на Малій Вольфовій, де Микола Косигін, до речі, прожив до самої смерті — а помер він 1956 року 87-річним. Такий стан речей характерний для кваліфікованих петербурзьких робітників початку XX століття — вони непогано вдягалися, ситно харчувалися, у вихідні ходили до цирку чи трактиру, проте не могли дозволити собі окреме помешкання.

Матері своєї майбутній радянський прем’єр майже не пам’ятав — вона померла 1908 року, залишивши шестирічного

Павла, чотирирічного Олексія і дворічну Марію. Молодша сестра народилася недужою і ціле своє життя потребувала особливого догляду. Олексій піклувався про неї в дитинстві, а в 1960—1970-х роках вона жила в його родині в Москві, де й померла.

Микола Косигін більше не одружився і сам виховував дітей — суворо й вимогливо. Можливо, саме це надало характерові майбутнього прем'єра похмурості й жорсткості, що їх відзначали майже всі, хто спілкувався з ним.

Старший брат Павло вчився в гімназії, а Олексій пішов до Петровського комерційного училища. Навчання в ньому було досить багатопланове. Майбутніх комерсантів та фінансистів учили, зокрема, ефективних прийомів рахунку — жодної ж бо обчислювальної техніки тоді не було. І потім, через багато років, нарком і голова Ради Міністрів Косигін вражав своїх колег здатністю подумки перемножувати великі числа, добувати квадратні корені та обчислювати відсотки.

Проте закінчити училище Олексієві не довелося — на початку 1918 року більшовики закрили його.

За словами Косигіна, вся родина відразу прийняла Жовтневу революцію, хоча за часів царату батько не належав до жодної соціалістичної партії. 1918 року старого вояка Миколу Косигіна було призвано до «частин особливого призначення» (ЧОП), служив він в охороні залізничних вокзалів Петрограда та його околиць до 1922 року. А 1919-го червоноармійцем добровільно став і 15-річний Олексій. Активної участі в бойових діях він не брав, служив у Петрограді і Мурманську в 16-му і 61-му управліннях військово-польового будівництва ординарцем командира батальйону. Можливо, вибір підлітка був зумовлений тогочасним революційним ентузіазмом, а можливо — простим бажанням уникнути голоду, який лютував у ті часи в Північній Пальмірі.

Демобілізувавшись у березні 1921 року, Олексій вступив на Всеросійські продовольчі курси Наркомпроду в Петрограді, що їх згодом було реорганізовано у Петроградський кооперативний технікум, який він і закінчив 1924 року.

Працювати молодий спеціаліст поїхав до Сибіру. Спершу був інструктором Новосибірського союзу кооператорів, а 1926-го вирушив до міста Кіренська на річці Лена в Іркутській області, де став завідувачем оргвідділу, а практично очолив Ленську спілку кооператорів.

Для 22-річного юнака це стало першою самостійною керівною роботою в житті. І Косигін зарекомендував себе якнайкраще.

Не всі нині пам'ятають, що у 1920-ті роки в СРСР змагалися між собою дві концепції побудови соціалізму: «ліва», що

передбачала тотальне одержавлення економіки, і «права», згідно з якою чи не основним шляхом до світлого майбутнього є споживча та виробнича кооперація. Її речником був улюблений учень Леніна Микола Бухарін і ряд старих більшовиків, які через кілька років «виявилися» правими опортуністами й згинули у сталінських катівнях.

Але в середині 1920-х кооперація ще була потужною економічною силою. У Кіренську та його околицях Косигін розгорнув цілу мережу споживчих крамниць, що торгували переважно англійськими та американськими товарами. Але найбільшим його досягненням стала реалізація концесії англійської компанії «Лена Ґолдфілд» — фактично на річці Бодайбо було створено велике радянсько-британське золотовидобувне спільне підприємство. Працювало воно ефективно і приносило чималі прибутки не лише заморським капіталістам, а й сибірським кооператорам.

1927 року Косигін одружився з Клавдією Кривошеїною. Вітчим, який виховував її змалечку, до революції був управителем великого маєтку в Кіренську. Родина зберегла свій добробут і в 1920-ті роки. Через багато років Клавдія Андріївна звірялася онукові, що дуже хвилювалася, коли мусила відрекомендувати Олексія вітчимові — адже без його згоди, вихована в старих традиціях, заміж не пішла б. Проте кооператор-комуніст (а саме того року Косигін став членом ВКП(б) і підприємець-непман дуже сподобалися один одному. Благословення на шлюб було отримано.

У дусі нового часу молода родина оселилася в комуні, яку, крім Косигіна, утворювали ще троє його неодружених колег-кооператорів. Практично всю хатню роботу виконувала Ганна Кузакова, дівчина з евенкійським корінням, яка була служницею Клавдії ще в батьківському домі. Ганнушка так і не розлучалася з родиною Косигіних ціле життя — поїхала з ними з Сибіру до Ленінграда, згодом до Москви, була нянькою спершу єдиної доньки Косигіних Людмили, яка народилася в Кіренську 1928 року, потім онуків Альоші і Тані.

Успіхи молодого організатора кооперативного руху було помічено: 1928 року, за ініціативи першого секретаря Сибірського крайкому ВКП(б), старого більшовика Ейхе, Косигіна було запрошено до Новосибірська і призначено завідувачем економічного відділу Сибкрайспілки кооператорів.

А через два роки, 1930-го, Косигін вирішив… поставити хрест на своїй такій успішній кар'єрі в кооперативному русі. Він домігся партійного направлення на навчання на факультеті споживчої кооперації в Університеті ім. Рикова, але натомість став

студентом денної форми навчання Ленінградського текстильного інституту ім. Кірова.

На той час Сталін остаточно розгромив і «правий», і «лівий» ухили в партії. Почалася масова колективізація, яка, за своєю суттю, була аж ніяк не кооперуванням дрібних сільських власників, а одержавленням. Косигін відчув, що незабаром найуспішніші радянські кооператори стануть «ворогами народу». І його передбачення справдилися. Буквально через тиждень після від'їзду родини Косигіних із Сибіру заарештували і невдовзі розстріляли Ейхе, через півтора року факультет споживчої кооперації, на якому мав навчатися Косигін, було оголошено «розсадником меншовизму» і закрито, а майже всіх викладачів і студентів репресовано.

Тоді Косигін уперше виявив дивовижну здатність до самозбереження в умовах тоталітарного радянського режиму, який саме тоді почав пожирати не тільки своїх ворогів, активних чи потенційних, а й власних дітей — комуністів. Протягом кількох десятиліть своєї кар'єри він уникав суто партійних, ідеологічних посад, зберігаючи за собою реноме «чистого господарника». І водночас всіляко підтримував «генеральну лінію» партії, хоч би як, часом діаметрально, та лінія змінювалася. При цьому, на відміну від переважної більшості радянських функціонерів, він намагався не заводити і не підтримувати близьких, особливих стосунків із тим чи іншим вищим керівником.

Наприкінці 1920-х у Новосибірську дехто із заздрістю називав Косигіна людиною Ейхе. Всесильний перший секретар справді симпатизував молодому кооператорові і пророкував йому велике майбутнє. Але це особливе ставлення, як у злій казці, в один момент перетворилося з «почесної відзнаки» на тавро, коли Ейхе «виявився ворогом народу». Надалі наш герой робив усе можливе, аби ніхто й ніколи не мав жодних підстав сказати: «Косигін — людина такого-то». Хоч би яким великим впливом цей хтось користувався на той час. Так само він (на відміну від Хрущова, Брежнєва тощо) принципово не намагався сформувати після призначення на нову посаду власну команду, перетягати зі старого місця роботи на відповідальні посади в новій для себе структурі особисто відданих йому «своїх людей», окрім хіба двох-трьох референтів. Уже через багато років після смерті радянського прем'єра його багаторічний помічник Юрій Фірсов стверджував: «Косигін не належав ні до чиєї команди, не було власної команди і в нього самого». А ще 1940 року, ставши заступником голови Раднаркому СРСР, Косигін всіляко дистанціювався від свого земляка-пітерця, дуже впливового члена

політбюро Андрія Жданова, який, власне, і звернув увагу Сталіна на його таланти. Після смерті Жданова, коли Сталін знищив «ленінградське угруповання» в керівництві СРСР, саме це дало Косигіну змогу зберегти життя і свободу.

«Ну як ти, Косига? Нічого, ще попрацюєш…»

Ще будучи студентом, Косигін став секретарем партійної організації всього інституту, що було дивиною навіть у ті дивні часи. На п'ятому курсі Косигін почав працювати майстром на текстильній фабриці ім. Андрія Желябова, після закінчення інституту був начальником зміни, цеху, а 1937 року його призначили директором цієї фабрики.

Але кар'єра Косигіна тільки набирала обертів. 1938 року він, із подачі Жданова, два з половиною місяці пропрацював завідувачем промислово-транспортного відділу Ленінградського обкому партії (до речі, єдина суто партійна посада в його тривалій кар'єрі), 9 жовтня 1938 року став головою виконкому Ленінградської міськради, «червоним мером» другої столиці Росії, 2 січня 1939 року очолив щойно створений Наркомат текстильної промисловості СРСР, а 17 квітня 1940 року став заступником голови Раднаркому СРСР, відповідальним за виробництво і постачання населенню товарів широкого вжитку.

Злет Косигіна вражає. Менше ніж за п'ять років фабричний майстер перетворився на віце-прем'єра величезної держави.

На те були об'єктивні підстави. У це п'ятиріччя радянську номенклатуру можна було порівняти з армією, що веде найжорстокіші бої, коли смерть чи поранення щодня вириває з її лав кількох, а то й кільканадцятьох товаришів — тільки причиною «зникнення» керівників були арешти. Але найкривавішим в історії СРСР насправді був не цей період, а початок 1930-х. Проте тоді мільйонами гинули «чужі» — селяни, а тепер десятками тисяч — номенклатурники. Протягом одного 1937 чи 1938 року на деяких посадах змінювалося по п'ять-сім керівників! Та й старі більшовики, герої підпілля і громадянської війни, навіть ті, котрим вдалося не потрапити за ґрати і зберегти життя, у масі своїй виявилися не здатними вирішувати масштабні завдання господарського будівництва і помалу відступали на другий план. Кар'єру ж саме Косигіна, безперечно, визначили його особисті якості: величезна працездатність та організаторські здібності, висока ерудованість та «відданість справі партії» — принципове

небажання критично ставитися до будь-яких, навіть найжахливіших, діянь товариша Сталіна.

Слід зазначити, що доля Косигіна не була унікальною — саме тоді з'явилося чимало молодих, майже ровесників нашого героя, «сталінських наркомів»: Малишев — нарком військової промисловості, Ванников — нарком боєприпасів, Носенко — нарком кораблебудування, Шахурін — нарком авіаційної промисловості, Тевосян — нарком важкої промисловості. Але Косигін піднявся найвище з них усіх.

На початку війни з гітлерівською Німеччиною Косигіна було призначено заступником голови Ради з евакуації при Раднаркомі СРСР. Однак він фактично керував цією Радою, оскільки її голова, старий більшовик Шверник, був фігурою радше декоративною. Те, що до кінця 1941 року на схід було евакуйовано 1523 промислові підприємства, більшість з яких у короткі терміни поновили свою роботу на нових місцях, — великою мірою заслуга Косигіна.

У вересні 1941 року Косигін керував — із «виїздом на місце» — евакуацією Харкова (буквально в останню мить йому вдалося вивезти обладнання танкового, турбінного та електромеханічного заводів), у жовтні — Москви. Сам він залишився разом зі Сталіним у столиці і стояв поруч із вождем на трибуні Мавзолею під час славетного параду 7 листопада 1941 року. А в ніч на Новий, 1942 рік отримав надскладне завдання — організувати вивезення людей та промислового обладнання з блокованого нацистами Ленінграда. Саме Косигін, провівши в цьому місті півроку, попри всі труднощі, організував «Дорогу життя» по кризі Ладозького озера, вивізши з обложеного міста 550 тисяч людей (зокрема і свого старого батька), 70 промислових підприємств і 160 тис. тонн кольорових і чорних металів. Але, як відомо, сотні тисяч ленінградців усе ж загинули від голоду…

Через багато років, за кілька місяців до смерті Косигіна, до нього вдалося прорватися російському письменникові Данилу Граніну, який разом з Алесем Адамовичем готував тоді документальну «Блокадну книгу», присвячену подвигу та трагедії захисників міста на Неві. Граніна цікавило насамперед питання, яке видавалося йому найтрагічнішим: чи доводилося вибирати, що вивозити раніше — людей чи метал, кого рятувати, кому допомагати — фронтовикам танками, літаками чи ленінградцям хоч чимось… Відповіді на своє запитання Гранін так і не отримав. — І людей вивозили, і обладнання, — відповів Косигін. — Ясно, що одночасно, але це в цілому і загалом. А практично ж щоразу доводилося вирішувати, чого скільки, — не відставав Гранін. — Так і вирішували, і те, й інше, — сердито наполягав Косигін. Навіть через багато років він не зважився щиро відповісти на це

«незручне» запитання. «Мені стало шкода цю стару, але ще сильну, розумну людину, яка начебто так багато могла, мала величезну владу і була так внутрішньо невільна», — підсумовує Гранін. Не випадково зять Косигіна академік Джермен Гвішіані визнає: «Звичка приховувати свої думки і почуття, набута за роки сталінської служби, залишилася в Косигіна назавжди».

У червні 1942 року Косигін отримав нове завдання — на нього як на члена Державного комітету оборони було покладено відповідальність за постачання Червоної армії засобами інженерного та саперного озброєння. І за півроку йому вдалося збільшити кількість підприємств-постачальників удвічі — до 1500. 1943 року Косигіна нагородили орденом Червоного Прапора. І хоча наприкінці життя він мав дві Зірки Героя Соціалістичної Праці, шість орденів Леніна і ставився, за свідченням свого онука Олексія, до нагород без особливого пієтету (тільки після багаторазових нагадувань Брежнєва почав чіпляти на піджак Золоті Зірки), — до цього порівняно скромного ордена, єдиної своєї бойової нагороди, мав особливе почуття.

Кінець 1940-х років — пік кар'єри Косигіна за часів Сталіна. У березні 1946-го він уперше став членом Політбюро ВКП(б). Зберігаючи посаду заступника голови Раднаркому (головою був сам Сталін), Косигін поступово розширював свою компетенцію, переходячи від таких «другорядних» для сталінського СРСР питань, як постачання товарів широкого вжитку для трудящих, до глобальніших. Зокрема, як міністр фінансів він підготував і провів грошову реформу 1947 року і скасував карткову систему в СРСР. На короткий час він увійшов до сталінської «сімки» — неформального кола керівників країни, які по кілька разів на тиждень збиралися вечорами на «ближній дачі» вождя. Наприклад, багаторічний формальний глава Радянської держави Михайло Калінін до цього «ближнього кола» ніколи не входив. Але апофеозом наближення до Сталіна став серпень 1947 року, коли Косигіна, який відпочивав з родиною в Мухолатці, несподівано запросили з дружиною на кримську дачу Сталіна. Після дружньої вечері, яка затяглася до ранку, Сталін запропонував вирушити разом із ним на Кавказ на флагмані Чорноморського флоту крейсері «Молотов». Після цієї кількаденної подорожі про 43-річного Косигіна почали говорити як про можливого спадкоємця Сталіна. А в Третьяковській галереї з'явилася картина «Сталін і Косигін на крейсері "Молотов"». Щоправда, незабаром позиції Косигіна похитнулися, художник замалював його зображення, і картина стала називатися «Сталін на крейсері "Молотов"». Згодом у немилість потрапив і Молотов, а відтак картина дістала нову назву «Сталін на крейсері». А 1956

року, після відомої доповіді Хрущова, її взагалі зняли з експозиції. Звучить як анекдот, але ж це правда. І нічого, за великим рахунком, Джордж Орвелл у своїй страшній антиутопії «1984» не перебільшив…

1949 року, з дозволу Сталіна, Берія і Маленков ініціювали справу «антипартійної ленінградської групи». Було заарештовано й розстріляно всіх висуванців Жданова, який помер за рік перед тим: Олексія Кузнецова, секретаря ЦК, який був куратором спецслужб і здійснював добір кадрів; члена Політбюро і голову Держплану Миколу Вознесенського; його брата Олексія, міністра освіти; секретаря Ленінградської парторганізації Петра Попкова.

Але ж Косигін теж був ленінградцем і висуванцем Жданова! Та ще й, як на гріх, Клавдія Косигіна виявилася далекою родичкою Кузнецова. Свідчення заарештованих «заколотників», які роздруковувалися й розсилалися всім членам Політбюро, рясніли прізвищем «Косигін». Берія дуже хотів відправити у «м'ясорубку» і його. Але Сталін не дозволив. Щоправда, позиції Косигіна дуже послабилися, з членів Президії ЦК його перевели в кандидати, місяцями він жив в очікуванні арешту. І лише на початку 1953 року на якійсь нараді, де Косигін сидів в одному з останніх рядів, до нього підійшов Сталін, поплескав по плечу і спитав: «Ну як ти, Косига? Нічого, ще попрацюєш…»

Не перший, але й не другий

Смерть Сталіна у березні 1953 року не змінила становища Косигіна на краще. Його затяті вороги — спершу Берія, а потім Маленков відігравали дуже важливу роль у «колективному керівництві» СРСР, яке сформувалося після смерті Сталіна. У 1952—1957 роках він не входив до вищого партійного органу, за цей час його вісім разів переводили з посади на посаду. Усі вони були керівні, важливі, але аж ніяк не першорядні — міністр промисловості товарів народного споживання, перший заступник голови Держплану СРСР, заступник голови Держекономради Ради Міністрів тощо. На жодній із них Косигін не мав права на принципові економічні рішення. І лише 1957 року, коли Микита Хрущов за підтримки Косигіна розгромив чергову «антипартійну групу» Маленкова, Молотова і Кагановича, наш герой повернувся на посаду заступника голови Ради Міністрів, а 1960 року знову став членом Президії ЦК і першим заступником прем'єра. Фактично Косигін очолив уряд — голова Ради Міністрів Хрущов

був іще й першим секретарем ЦК КПРС, на засідання уряду з'являвся вряди-годи, тож вів їх, як правило, Косигін. Хрущов опікувався переважно питаннями сільського господарства і зовнішньої політики, віддавши Косигіну керівництво промисловістю, фінансами, зовнішньою торгівлею.

Здавалося б, Косигін урешті «вирвався на оперативний простір». Але між ним і Хрущовим поступово назрівав конфлікт. І викликаний цей конфлікт був принципово різними підходами двох діячів до керівництва державою, зокрема економікою. За своєю натурою Косигін не був ані революціонером, ані політиком, що рвався до командних позицій заради самої влади. Він ніколи не ставив завдання круто змінювати ситуацію, не мав звички руйнувати вже зроблене. Задумуючи якісь зміни, Косигін завжди звертався до фахівців, експертів, глибоко вивчав різні погляди, підходи і тільки після цього ухвалював рішення й уважно відстежував їх виконання. «Хрущов був внутрішньо розкутою й вільною людиною, чого не можна сказати про Косигіна», — визнає дійсний закордонний член НАН України професор Олексій Гвішіані. Але чи завжди «розкутість» та імпульсивність Хрущова, які часом виливалися в авантюризм, ішли на користь справі?

Косигіну страшенно не подобалося, що Хрущов часто ухвалював рішення без належного обґрунтування. Лише один приклад: якось, пролітаючи над дельтою Волги, Хрущов побачив величезні зарості тростини. Хтось із супроводу висловив ідею, що це — практично невичерпне джерело сировини для виробництва целюлози. І Микита Сергійович загорівся — негайно побудувати під Астраханню великий целюлозно-паперовий комбінат! Попри опір Косигіна, він таки змусив внести корективи у вже затверджений народногосподарський план на наступний рік, виділити чималі кошти. У результаті довелося урізати інші статті витрат, цілком обґрунтовані. Коли комбінат було побудовано, з'ясувалося, що викошена на великих ділянках тростина природним шляхом не відновлюється, екології було завдано величезної шкоди. Крім того, обладнання, розраховане на деревину, на іншій сировині — тростині — просто не могло якісно працювати. Отже, ліс для Астраханського комбінату довелося возити із Сибіру та Архангельської області…

Але найбільш прикро Косигіна вражав авантюризм Хрущова в зовнішній політиці. Він був переконаний, що під час спровокованої радянським керівником Карибської кризи 1962 року лише дивом не вибухнула Третя світова війна. Такий лідер, на думку Косигіна, просто не мав права очолювати наддержаву.

Тому коли в серпні 1964 року Леонід Брежнєв запропонував Косигіну взяти участь у змові проти Хрущова, той згодився. А на

засіданні Політбюро, коли Анастас Мікоян висловився за те, щоб розділити посади першого секретаря ЦК КПРС та голови Ради Міністрів, зберігши одну з них за Хрущовим, саме Косигін жорстко виступив за повне відсторонення Хрущова від влади.

У жовтні 1964 року до влади в СРСР прийшов своєрідний тріумвірат — генеральним секретарем ЦК КПРС став Леонід Брежнєв, головою Ради Міністрів Олексій Косигін, а Президію Верховної Ради СРСР незабаром очолив Микола Підгорний. Усю повноту влади Брежнєву вдалося перетягнути на себе лише років через десять.

Косигін стояв на чолі уряду СРСР довше, ніж будь-який інший прем'єр-міністр СРСР, царської чи пострадянської Росії, — рівно 16 років, до жовтня 1980-го. І був відправлений Брежнєвим у відставку після тяжкої хвороби 23 жовтня 1980 року за два місяці до своєї смерті.

«Що стосується Л. І. Брежнєва, то він, безперечно, не міг не відчувати інтелектуальної і моральної переваги О. М. Косигіна, — стверджує російський історик Рой Медведєв. — Але в заздрісного, марнославного й невдячного генсека та його найближчого оточення ця обставина породжувала лише прагнення принизити роль і заслуги Косигіна, скоротити сферу його компетенції. Між Косигіним і Брежнєвим не було відкритого конфлікту, хоча прихований конфлікт постійно існував і розвивався». З Медведєвим цілком погоджується колишній перший секретар ЦК Компартії України Петро Шелест: «Мені здається, що Брежнєв і Косигін один одного ненавиділи, але терпіли й робили вигляд, що все в порядку».

«Так чи інакше, — підсумовує Медведєв, — але цим двом настільки різним людям довелося працювати разом протягом шістнадцяти років, що було вкрай нелегко передусім для Косигіна, який у колі близьких для себе людей інколи називав Брежнєва і його «команду» просто і недвозначно — «троглодити».

То чи був у СРСР шанс?

Економічну реформу 1965 року в СРСР цілком справедливо пов'язують з ім'ям Олексія Косигіна. Основні ідеї реформи зводилися до того, що в центрі всі питання вирішити неможливо, а тому потрібно провести децентралізацію. Остання мала торкнутися як сфери нагромадження — з тим, щоб принаймні частина капіталовкладень здійснювалася не з волі московського

Держплану, а на низовому рівні управління, — так і питань номенклатури продукції. Державні підприємства мали отримати право самостійно вирішувати, яку продукцію і в якій кількості випускати.

Було залишено лише п'ять директивно планованих показників:

— обсяг реалізації продукції;
— її основна номенклатура;
— фонд заробітної плати;
— прибуток і рентабельність;
— взаємовідносини з бюджетом.

При цьому перші два показники розглядалися як тимчасові, від яких через два-три роки можна буде відмовитися.

Передбачалося, що обсяги оплати праці будуть напряму пов'язані з результатами роботи, а безоплатне виділення державних фондів для підприємств буде скасовано і запроваджено плату за фонди з прибутку, залишок якого піде на розвиток виробництва і матеріальне стимулювання, а відтак виникнуть матеріальні стимули заощаджувати ці ресурси.

Уже перші кроки впровадження реформи дали цілком реальні результати. Так, якщо за п'ятиріччя 1961—1965 років у середньому за рік обсяги виробництва зростали в СРСР на 4,9 %, то в 1966—1970 роках — на 5,6 %. Середньорічний приріст національного доходу становив відповідно 5,7 та 7,1 %. Продуктивність праці за перше зі згаданих п'ятиріч зросла на 29, а за друге — на 37 %. Фондовіддача у 1961—1965 роках знизилася на 13 %, а у 1966—1970-му — зросла на 3 %. Реальні доходи населення в перші п'ять років косигінської реформи зросли майже на третину.

Реформа від самого початку наразилася на дуже сильний спротив керівної верхівки СРСР, причому навіть не так з боку партійних ідеологів-ортодоксів на чолі із сумновідомим Михайлом Сусловим, скільки на рівні галузевих відділів ЦК КПРС, апаратів міністерств, республіканських та обласних партійних комітетів. Цей спротив підтримав і по суті очолив Брежнєв у своїй кар'єрній боротьбі з Косигіним за владу та вплив. Наприкінці 1967 року генсекові вдалося протягнути рішення, що «як виняток» залишки прибутку, якими підприємства мали б розпоряджатися на свій розсуд, цього року будуть перераховані до державного бюджету. Це, власне, і стало початком згортання економічної реформи 1965 року — початком її кінця.

Але було би спрощенням вважати, що економічні перетворення Косигіна зазнали краху тільки через зовнішній спротив. І якби доля склалася трохи інакше, якби йому, а не

Брежнєву вдалося, зрештою, зосередити у своїх руках усю повноту влади в країні, то ніякого застою не було б, а СРСР, можливо, існував би й досі.

Адже косигінська реформа містила зародок своєї невдачі вже всередині себе самої — через свою половинчастість і непослідовність. Передусім Косигін навіть не ставив питання про вільне ціноутворення на обладнання, сировину та споживчі товари. Відтак вихолощувалася економічна сутність найважливішого показника — обсягів реалізації продукції, адже реалізовувалася та продукція за штучними, «намальованими» державою цінами. В умовах директивної державної економіки, як відомо, завжди існує дефіцит усіх видів ресурсів. Якщо підприємство не може підвищувати ціни за ситуації переважання попиту над пропозицією, воно виявиться неспроможним задовольнити всіх охочих купити продукцію. І тоді вибиратиме між покупцями — а вибере воно практично завжди того, хто не ставитиме «занадто» високих вимог до якості продукції. Тим самим вихолощується ринкова боротьба за підвищення якості і якнайповніше задоволення потреб споживача. Фінансових санкцій за недопостачання продукції, невиконання підприємствами своїх зобов'язань так і не було запроваджено, хоча Косигін і хотів це зробити. А от економію фонду заробітної плати за рахунок скорочення чисельності зайнятих він від самого початку планував у повному обсязі перераховувати в державний бюджет. Матеріальне стимулювання працівників успішних підприємств за підсумками року передбачалося в розмірі лише місячної зарплати (славнозвісна «тринадцята» зарплата). Чому не двотижневої чи шестимісячної? Невідомо.

Втім, якби навіть Косигіну не заважали «впроваджувати в соціалістичну економіку ринкові методи» і він робив би це більш системно і послідовно, кінцевий підсумок розвитку СРСР був би, мабуть, приблизно той самий. Адже Янош Кадар в Угорщині втілив у життя практично все, що Косигін тільки мав намір зробити в СРСР. І що? Угорщина справді була «найщасливішим бараком в соціалістичному таборі», життєвий рівень населення там був вищий, ніж у будь-якій іншій соціалістичній країні, але економічне змагання з вільною ринковою економікою Кадарова квазісоціалістична Угорщина все ж таки безнадійно програла. І соціалістичний режим у цій країні безславно згинув.

А як же реформи Дена Сяопіна в Китаї, які дають тамтешній Компартії змогу і далі утримувати владу? Але ж Ден та його послідовники фактично демонтували у своїй країні соціалізм. Видається, що Косигін на це був у принципі нездатний. Він був «людиною системи», а не революціонером. А іншої системи, крім

командно-адміністративної, не знав. І не міг, бо просто не мав снаги, як вовк із пісні Висоцького, «вирватися за прапорці».

«Рік за роком, п'ятиріччя за п'ятиріччям, — пише один із «виконробів перебудови» Гаврило Попов, — ішли реформи, деякі ще за Й. В. Сталіна, потім — за М. С. Хрущова і, зрештою, у брежнєвську епоху. Але із невмолимою логікою все повторювалося: спочатку грандіозні очікування, потім часткові поліпшення та успіхи, і знову, як у казці Пушкіна, — в результаті «розбите корито». Втім, із кожною новою реформою вузол проблем затягувався, резерви для майбутнього скорочувалися, суб'єктивні ресурси реформаторів виснажувалися. Теоретичні висновки про безперспективність в епоху науково-технічної революції, що почалася, самої системи централізованого адресного директивного планування вели до практичних висновків про вичерпані можливості радянського ладу».

Лі Куан Ю:
Лідер, який на маленькому острові створив велику націю

Тим, хто вважає, що, залишивши посаду прем'єра, я цілком і повністю піду на пенсію, слід перевіритися в психіатра. Я піднімуся навіть з могили, якщо відчую, що в Сінгапурі щось не так.

Лі Куан Ю

У «бананово-лимонному», за твердженням Олександра Вертинського, Сінгапурі не ростуть ані банани, ані лимони — клімат не дозволяє, та й місця нема. Натомість крихітна острівна держава, з населенням у 5,1 мільйона осіб, з площею в 1,3 раза меншою за місто Київ, мала 2010 року валовий національний продукт у 1,51 раза більший, ніж Україна. Абсолютно позбавлений будь-яких природних ресурсів, змушений ввозити з-за кордону навіть водогінну воду та пісок для будівництва своїх хмарочосів, не кажучи вже про нафту та газ, метал та деревину й

все-все-все інше, Сінгапур — чи не єдина у світі держава, яка, за словами колишнього генерального секретаря ООН Кофі Аннана, спромоглася втілити в життя мрію всіх країн, що розвиваються, — здійснити прорив «з третього світу в перший». Це місто-держава — єдина, крім Японії, азійська країна, мешканці якої за класифікацією Світового банку належать до того самого пресловутого «золотого мільярда» — найбагатшої частини людства. За рівнем валового національного продукту в паритетній купівельній спроможності в розрахунку на душу населення Сінгапур нині посідає третє місце в світі — після Люксембургу та Норвегії. За даними Світового банку, цей показник у Сінгапурі складав 2010 року 55 790 американських доларів. У США аналогічний показник — 47,4 тисячі доларів, у Японії — 34,6 тисячі, а в колишній метрополії Сінгапуру — Великій Британії — 36,4 тисячі. До того ж темпи зростання сінгапурської економіки всі останні роки найвищі в групі найрозвинутіших країн світу. Й уже сьогодні понад чверть національного доходу мініатюрної держави виробляється у сфері високих технологій — таких, як інформаційні та біотехнології. Жодна інша країна на земній кулі не має такої прогресивної структури економіки. І Сполучені Штати, й Японія — найближчі «переслідувачі» — суттєво поступаються Сінгапуру за цим показником. Ось і думай, вирішуй для себе питання: яка держава є найрозвинутішою в світі?

Цю державу за вкрай несприятливих, несприятливих настільки, наскільки це взагалі можливо, стартових умов створила фактично одна людина. Вона, стверджує екс-прем'єр Японії Кіїчі Міядзава, «практично самотужки перетворила маленький острів на велику державу».

Лі Куан Ю став прем'єр-міністром Сінгапуру, на той час «самоврядної» колонії Британської імперії, далекого вже 1959 року — кілька місяців по тому, як до влади в іншому кінці Землі прийшов молодший від нього на два роки Фідель Кастро. Тоді чи не весь світ із захватом стежив за «полум'яним команданте», який присягався за кілька років побудувати на Кубі земний рай, і ніхто не звертав уваги на скромного Лі, який просто обіцяв, що докладе всіх зусиль, «аби Сінгапур вижив». Сьогодні переважна більшість кубинців живе у злиднях, отримуючи за картками рис та олію, сорочки та шкарпетки, а Сінгапур перетворився на одну з найрозвинутіших країн світу.

1965 року Сінгапур став незалежною державою. 1990 року, після 31 року беззмінного прем'єрства, Лі Куан Ю пішов у відставку з цієї посади, але фактично досі править своєю країною, вирішуючи всі найважливіші стратегічні питання — спеціально

для нього створено небачену ніде в світі посаду міністра-ментора, або міністра-наставника, а формально уряд нині очолює його син — бригадний генерал у відставці Лі Сяньлун.

«Коли я була прем'єр-міністром, читала й аналізувала кожну промову Лі Куана Ю, — визнала якось британська «залізна леді» Марґарет Тетчер. — Він уміє розвіяти пропагандистський туман і з унікальною ясністю висловити свої погляди на основні проблеми сучасності та шляхи їх розв'язання. Він жодного разу не помилився».

Хлопець із Міста Лева

Санскритом «сінгх» — це «лев», а «пур» — «укріплене місто», щось як німецьке «бурґ». Відтак «Сінгапур» можна перекласти українською як «Місто Лева» або навіть як «Львів».

Острів біля південного краю півострова Малакка, відділений від материка протокою шириною один-три кілометри, немовби спеціально створений, щоб контролювати судноплавство в Малаккській протоці, у всій Південно-Східній Азії. В XIII столітті нащадок індуїстських магараджів з острова Суматра Шрі Трі Буан заснував на цьому острові Місто Лева, яке вже через кілька десятиріч стало одним із найважливіших торговельних центрів усього регіону. Саме тому в середині наступного століття величезне військо яванської держави Маджапахіт після тривалої облоги взяло Сінгапур і до ноги вирізало всіх його мешканців-конкурентів. Через кілька років місто відродилося, хоча колишньої величі вже не мало. А 1398 року Сінгапур було зруйновано вдруге — цього разу армією малайського князівства Патані. Всіх уцілілих городян було примусово переселено на Малаккський півострів, де колишні сінгапурці заснували Куала-Лумпур — нинішню столицю Малайзії.

Наступних півтисячоліття Сінгапур існував лише у спогадах та легендах малайців, даяків і яванців. Та ще як назва невеликого острова, на якому мешкало лише кілька рибальських родин.

А на початку XIX століття «відповідальний працівник» британської Ост-Індської компанії сер Томас Стемфорд Раффлз підшукував найкраще місце для створення торговельної факторії та бази британського флоту на шляху з Індії на Далекий Схід. Добросовісний сер Томас особисто оглянув десятки островів та заток у Малаккській протоці й довкола неї, доки не дійшов висновку, що кращого місця, ніж Сінгапур, не знайти.

Отож 1819 року з дозволу султана Джохора на Сінгапурі було засновано британську торговельну базу, 1824 року острів перейшов у власність Ост-Індської компанії, а 1867 року став коронною колонією Великої Британії. Звичайно ж, на центральній площі Сінгапура через кілька десятиліть було зведено пам'ятник Раффлзу. Майже в усіх столицях колишніх колоній європейських держав у Азії та Африці подібні пам'ятники «батькам-засновникам» з метрополій після здобуття незалежності було безжально знесено. В середині 60-х років минулого століття багатьом у Сінгапурі кортіло «розправитись» і з Раффлзом. Але проти цього рішуче заперечив Лі Куан Ю. Відтак бронзовий сер Томас стоїть у Сінгапурі й досі.

Як і за шістсот років перед тим, у XIX столітті сприятлива географічна позиція Сінгапуру дуже швидко зробила його чи не найважливішим центром транзитної торгівлі в регіоні. Наприкінці XIX століття Сінгапур був центром британської колонії Стрейтс-Сетлментс і досить великим, як на той час, містом — 1891 року його населення складало 182 тисячі мешканців, 61 відсоток яких були етнічними китайцями, переважно вихідцями з півдня Піднебесної. Решту мешканців міста складали переселенці з Британської Індії, перш за все таміли з півдня цієї країни, малайці з Малайзії та Індонезії, європейці, а також різноманітні євро-азійські метиси.

Одним із китайських переселенців, що вирушили до Сінгапуру в середині XIX століття в пошуках заробітку та кращої долі, став і селянський син з південнокитайської провінції Ґуандун 16-річний Лі Бокбун, який приплив до Міста Лева на джонці. Йому судилося стати прадідом нашого героя.

З часом Бокбун одружився в Сінгапурі з дочкою місцевого китайського торговця, а ще через кілька років, заробивши певну суму грошей, вирішив повернутися до рідного села. Проте його дружина повелася зовсім не як типова китайська жінка — вона навідріз відмовилася їхати на батьківщину предків. А коли чоловік усе ж наполіг на своєму, в день від'їзду просто втекла і сховалася разом з дітьми. Довелося Лі Бокбуну повертатися до Китаю без родини…

Старший син ґуандунця Лі Хунлен став власником «європейської» аптеки, а також невеликої каучукової плантації. Він був переконаним англофілом і вважав, що володіння англійською мовою та європейський спосіб життя — запорука успіху для будь-якого сінгапурця. Родину аж ніяк не можна було віднести до злидарів, якими були на початку XX століття більшість сінгапурців, але й багатою вона теж не була — такий собі типовий середній клас.

Старший син аптекаря-англомана Цзінкун не виправдав батькових надій. Розпочавши своє доросле життя як власник невеликої крамниці, купленої на батькові гроші, він досить швидко прогорів і надалі працював продавцем — у дорогому та престижному «європейському» ювелірному магазині, але ж простим продавцем! Лі Цзінкун був завсідником різних гральних кубел, яких було так багато у великому порту, а програвши, часто бив дружину та дітей. Може, саме тому через багато десятиліть у незалежному Сінгапурі було категорично заборонено будь-які азартні ігри, включно з гральними автоматами, а порушники цієї заборони отримували чималі терміни тюремного ув'язнення?

16 вересня 1923 року в родині Лі Цзінкуна народився перший син, відповідно, перший онук Лі Хунлена. Всі свої не реалізовані сином сподівання дід поклав на онука. Він особисто вибрав хлопчикові ім'я — ієрогліф «куан» означає «світло», «ю» — «яскравість». До китайського імені онука Куан Ю дід додав ще й англійське Гаррі й заприсягнувся біля колиски немовляти, що його перший онук отримає найкращу англійську освіту з тим, щоб стати «великою людиною» й прославити рід Лі. Дід дотримав свого слова, а онук виправдав його надії найповнішим чином.

1931 року Лі Куан Ю пішов до англійської початкової школи, а через чотири роки склав іспити до Інституту Раффлза — найкращої в Сінгапурі середньої школи, де вчилися переважно діти англійських колоніальних чиновників. У школі Лі вчився, за спогадами його вчителів, «надзвичайно добре», вирізнявся «незвичайним почуттям відповідальності» й завжди був найкращим учнем класу. «Я розмовляю англійською ліпше, ніж китайською, — визнав Лі Куан Ю через багато років. — Так склалося життя, проте в моїй крові — азійські цінності». Своїх дітей, до речі, в незалежному вже Сінгапурі Лі відправив здобувати середню освіту до шкіл з китайською мовою викладання, де, втім, і англійської навчали на найвищому рівні.

1939 року Лі закінчив «інститут» і першим з випускників середніх шкіл Британської Малайї склав Великий Кембриджський екзамен, що дозволяв йому продовжувати навчання в одному з двох найпрестижніших університетів Британії — Кембриджі.

Наприкінці серпня 1939 року Лі Куан Ю, котрому ще й 16-ти не виповнилося, прибув до Англії. А через кілька днів почалася Друга світова війна.

Шлях вундеркінда у велику політику

Спершу війна охопила лише Європу, але на Далекому Сході теж виразно запахло порохом. Побоюючися бути відрізаним лініями фронтів від батьківщини, юний Лі прийняв нелегке рішення — не починаючи навчання, повернувся додому і вступив до Коледжу Раффлза — єдиного на той час у Сінгапурі вищого навчального закладу. В коледжі Лі вивчав економіку, англійську літературу та математику. А ще познайомився з Куа Гекцзу, яка через кілька років стала його дружиною та вірною соратницею на ціле життя, народила йому трьох дітей.

У грудні 1941 року Японія вступила у Другу світову війну, несподівано напавши на Сполучені Штати. Й уже в лютому 1942 року японці практично без бою захопили оплот британського володарювання на Далекому Сході Сінгапур — просто перерізавши лінію водогону, прокладеного по дамбі, що з'єднувала острівне місто з півостровом Малакка.

Так само, як доблесна Червона армія не завойовувала, лише звільняла країни Балтії від фашистських окупантів, а нацисти, що вдерлися 1941 року в Україну, прагнули тільки «зняти з шиї українського народу ярмо московсько-жидівських комісарів», армія японського імператора прийшла до Південно-Східної Азії як визволителька — щоб урятувати братні народи Індокитаю, Філіппін, Малайзії та Індонезії від «визиску та принижень з боку білих колонізаторів». Сінгапур отримав нову японську назву Сьонан — Місто Світла — і став столицею «Великої зони спільного процвітання Південно-Східної Азії». Ось тільки коледж японці чомусь одразу закрили…

Японський окупаційний режим був дуже жорстоким та брутальним — у 1942—1945 роках від репресій, голоду та хвороб загинуло 15 відсотків населення міста. За спогадами Лі, «за три з половиною роки японської окупації я навчився більшого, ніж мені міг дати будь-який університет». Першим уроком для Лі стало те, як швидко й легко завалився світ, в якому він жив від народження, жили його діди та прадіди, — світ, заснований на всевладді гордої Британської імперії. Другим — випадок, який стався з ним у перші дні окупації. Лі Куан Ю зібрався в гості до своєї тітки. При цьому він мав на голові тропічний капелюх австралійського вояка, який захищав його від променів пекучого сонця. На мосту через ріку Лі перепинили японські вояки. Один із них підчепив кінцем свого багнета панаму Лі за криси, скинув її додолу, тоді розвернув парубка, поставив його на коліна і вдарив ногою. А потім наказав забиратися «туди, звідки прийшов». Оце й уся пригода. Сам Лі визнає, що «відбувся дуже легко», принаймні, порівняно з тими, хто був заарештований або й розстріляний

окупантами. Та пережите приниження спричинило справжній переворот у його душі. Юнак, який до того дня абсолютно не цікавився політикою, заприсягнувся сам собі, що зробить усе можливе, щоб у майбутньому жодний чужоземець не міг почуватися господарем життя й смерті сінгапурця. Японці, такі самі іноземці, як і британці, не мали жодного права керувати його народом. «Я не входив у політику, — згадував Лі Куан Ю через багато років. — Політику нав'язали мені японці».

Хтось інший на місці Лі почав би шукати зв'язки з антияпонським підпіллям (а воно в Сінгапурі було, й досить потужне). Наш герой повівся цілком інакше. За кілька місяців самотужки вивчивши японську мову (англійською, китайською та малайською Лі вже володів), 19-річний недовчений студент влаштувався англомовним редактором у створений окупаційною владою інформаційно-пропагандистський департамент. До речі, якби Лі був радянським громадянином і виконував аналогічну роботу на тимчасово окупованих німецько-фашистськими загарбниками територіях, після повернення Червоної армії він би прямим курсом відправився на Колиму, якби не був розстріляний прямо в рідному місті. Британці ж, які повернулися через кілька років до Сінгапура, не мали до Лі Куана Ю жодних претензій.

У серпні 1945 року внаслідок повстання, керованого місцевими комуністами (а Компартія Малайзії мала чималий вплив у Сінгапурі ще з другої половини 1920-х років), японський гарнізон капітулював. Британські війська висадилися в Сінгапурі лише у вересні, й комуністи розпочали проти «нових-старих» колонізаторів партизанську війну, щоправда, не в місті, а в джунглях Малаккського півострова. Лі ж відправився до Англії «реалізовувати» свій кембриджський сертифікат, отриманий 1939 року. Спочатку він учився в Лондонській школі економіки, потім — у Кембриджському університеті. Окрім напруженого навчання, у студентські роки Лі став вправним гравцем у гольф, захоплювався соціалістичними ідеями, брав участь у передвиборній кампанії свого університетського приятеля Девіда Віддікомба, який балотувався у члени британського парламенту, а ще одружився — з землячкою з Сінгапура Куа Гекцзу, яка, як і Лі, вивчала право в Кембриджі. Лі закінчив університет із «подвійною відзнакою». Це означає, що фактично він отримав два «червоних» дипломи — з права й економіки. Й був запрошений продовжувати навчання в аспірантурі, з тим щоб через пару років стати професором Кембриджа (китаєць у консервативній Англії початку 50-х років минулого століття!). Але Лі вирішив їхати додому.

Лі Куан Ю повернувся до Сінгапура 1 серпня 1950 року. Й одразу почав працювати в найсолідніщій адвокатській конторі міста «Лейкок енд Он». Адвокатська кар'єра блискучого випускника Кембриджа розвивалася настільки вдало, що вже через два роки він заснував власну адвокатську контору «Лі енд Лі» (досі не зовсім зрозуміло, чи оте друге «Лі» означало його дружину Цзу — першу жінку-адвоката в Сінгапурі, чи брата, який теж отримав юридичну освіту в Англії). Лі став правничим консультантом профспілок і здобув широку популярність, коли як адвокат виграв судовий процес профспілки працівників зв'язку проти колоніальної адміністрації. В 1952—1954 роках вдома в Лі практично щовечора збиралася група молодих сінгапурських інтелектуалів різного етнічного походження — китайці То Цзінцзяй та Ґо Кенчуй, таміл Сіннатамбай Раджаратнам, англо-азійський метис Кріс Бьорд та малаєць Самад Ізмаїл. До пізньої ночі вони обговорювали майбутнє Сінгапуру, в листопаді 1954 року заснували правосоціалістичну «націоналістичну та демократичну» Партію народної дії, наступного року висунули чотирьох своїх кандидатів на вибори до першої Законодавчої асамблеї Сінгапуру (троє з них, зокрема Лі Куан Ю, перемогли). На наступних виборах 1959 року, коли обирався перший парламент Сінгапуру, а колонія отримала статус самоврядності, партія Лі завоювала 43 з 51 депутатського мандата. З цього часу і досі, понад півстоліття, Партія народної дії беззмінно перебуває при владі, здобуваючи або ж усі (!) місця в парламенті, або ж поступаючись двома-чотирма мандатами опозиції. Щоправда, забезпечується це за рахунок не тільки й не стільки «повної ідейно-політичної єдності сінгапурського народу» (на виборах протягом цих десятиріч ПНД підтримували «лише» від 47 до 84 відсотків виборців), скільки завдяки суто мажоритарній виборчій системі британського зразка, коли в кожному окрузі депутатський мандат здобуває кандидат, що набрав голосів більше за конкурентів. За цих умов політична сила, яку підтримали 20, 25 чи навіть 30 відсотків виборців, може не мати жодного місця в парламенті… Умови політичної конкуренції між владою та опозицією в Сінгапурі важко назвати рівними, проте головна причина довговічності політичної сили Лі Куана Ю у вражаючих економічних успіхах її уряду — якщо 1959 року, коли Лі прийшов до влади, ВВП в розрахунку на душу одного сінгапурця складав близько 400, то 1990 року (коли наш герой залишив посаду прем'єра) — 12 200, а 2009 року — 49 780 доларів США.

Вже 1959 року британці, у принципі, вирішили надати Сінгапуру незалежність. Проте перспективи нової держави виглядали вкрай похмурими. Економіка доволі бідного міста, майже половина мешканців якого елементарно не вміла ні читати, ні писати жодною мовою, базувалася на двох китах — транзитно-посередницькій торгівлі каучуком, олов'яною рудою, деревиною, копрою, рисом та іншими сировинними товарами з Малайзії й трохи меншою мірою Індонезії й Таїланду, а також на обслуговуванні британської військово-морської бази, яке давало майже чверть національного доходу Сінгапуру. Обидва ці джерела відносного добробуту мали в найближчі кілька років «пересохнути».

На початку 1960-х років Лондон вирішив повністю згорнути військову присутність «на схід від Суецу», відтак цілковито закрити свою базу в Сінгапурі до 1968 року.

Малайські та індонезійські націоналісти, які прийшли до влади у своїх «свіжо незалежних» державах, боролися проти панівних позицій в економіці не лише колишніх колонізаторів, а й численних в обох цих країнах китайських громад, які з'явилися тут за часів європейського панування і стали домінуючими у дрібній торгівлі, лихварстві й невеликому плантаційному господарстві. Й індонезійці, які на кілька років навіть оголосили торговельну блокаду Сінгапуру, й малайці намагалися спрямувати основні потоки своєї зовнішньої торгівлі через численні власні порти, а не через острівне місто, переважну більшість населення якого складали етнічні китайці. Лі Куан Ю спробував розв'язати цю проблему через… об'єднання з Малайєю. Після тривалих нелегких переговорів з малайцями та англійцями як посередниками, загальносінгапурського референдуму, який схвалив таке рішення, у вересні 1963 року було створено Федерацію Малайзії у складі власне Малайї, Сінгапуру та Сараваку і Сабаху — двох колишніх британських колоній на півночі острова Калімантан. У рамках нової федерації Лі відразу очолив боротьбу за створення не «малайської», а «малайзійської» держави, де китайці мали б рівні права з малайцями, а відтак, змогли би зберегти домінуючі позиції в економіці нової держави. Менше ніж через два роки, в серпні 1965-го, керівники Малайзії знайшли кардинальний розв'язок «проблеми Лі Куана Ю». Вони просто «викинули» його з Малайзії разом з… усім його острівним містом — було ухвалено рішення про виключення штату Сінгапур з Федерації. Отож, якщо деякі країни століттями борються за власну незалежність, деякі отримують ту незалежність внаслідок сприятливих геополітичних розкладів як подарунок долі, то Сінгапур (чи не єдиний випадок у світовій історії) був просто

«викинутий у незалежність» проти своєї волі.

«Довіра» як ключове слово для побудови економічної надпотуги

Таким чином, становище Сінгапуру відразу після проголошення незалежності було не просто складним та проблемним — його без перебільшення можна назвати катастрофічним. Міні-країна практично не мала власної промисловості, окрім заснованого ще наприкінці XIX сторіччя оловоплавильного заводу. Решта «індустрії» зводилася до первинної переробки, а найчастіше просто до сортування та упаковки різних видів сировини, що надходила з сусідніх країн, а потім реекспортувалася до Європи та Америки. А ці країни-сусіди, як ми вже знаємо, були сповнені рішучості позбутися Сінгапура як зайвого посередника. Найбільший роботодавець міста — британська військово-морська база, яка безпосередньо давала роботу 40 тисячам городян, ось-ось мала припинити своє існування. Настрій Лі Куана Ю був украй тривожний, але він не давав жодній живій душі на світі хоч якимось чином відчути це — навпаки, всіляко намагався вселити у своїх співгромадян упевненість та оптимізм. Водночас прем'єр-міністр прямо та недвозначно проголосив: «Світ не зобов'язаний нас годувати!» — або, якщо перефразувати старий крилатий вислів радянських часів: «Порятунок сінгапурців — справа рук самих сінгапурців».

Як Лі Куан Ю вийшов із цієї ситуації, мабуть, найкраще розповість… він сам. Адже саме цьому присвячена його книга «Сінгапурська історія: 1965—2000. З третього світу — в перший». Надалі всі не означені спеціально цитати в тексті нарису — з цієї книги. До речі, як стверджує екс-президент США Джордж Буш-старший, «ця книга — обов'язкове читання для всіх, хто цікавиться історією успішного розвитку Азії. З неї ми також багато дізнаємося про спосіб мислення одного з найдалекоглядніших державних діячів XX століття». Колишній японський прем'єр Міядзава лаконічніший: «Це — перший у світі підручник з розбудови держави».

«Оскільки наші сусіди збиралися скоротити свої економічні зв'язки з Сінгапуром, ми мали налагодити зв'язки з розвинутими країнами: Америкою, Європою, Японією — залучати їхніх виробників для створення підприємств у Сінгапурі й подальшого експорту продукції до розвинутих країн».

«Загальноприйнята мудрість — транснаціональні корпорації є

експлуататорами дешевої землі, праці та сировини… ТНК продовжували політику колоніальної експлуатації, яка прирікала країни, що розвиваються, продавати сировину розвинутим країнам і закупати в них товари. ТНК контролювали технологію та смаки споживачів у своїх країнах і формували союзи з урядами країн, що розвиваються, щоб експлуатувати народи і тримати їх у відсталості. Багато лідерів країн третього світу вірили в ці теорії колоніальної експлуатації, проте на мене вони… не справляли враження. Ми мали вирішувати пекучі проблеми країни й не могли дозволити собі бути обплутаними якимись теоріями та догмами. В кожному разі, якихось природних ресурсів, які ТНК могли експлуатувати, в Сінгапурі не було. Все, що у нас було, — працелюбні люди, добра базова інфраструктура та **уряд, який вирішив бути чесним та компетентним** (виділено мною. — *Авт.*). Нашим обов'язком було забезпечити два мільйони мешканців Сінгапуру засобами до існування, й якщо ТНК могли створити робочі місця для наших працівників і навчити їх технічних, інженерних та управлінських навичок, значить, нам слід було мати справу з ТНК».

Але, як стверджує стара мудрість, для того, щоб танцювати танго, потрібні двоє — мало було згодитися на якнайширше залучення транснаціональних корпорацій з найрозвинутіших країн світу до Сінгапуру, треба було, щоб таке бажання виникло в самих ТНК.

«Якби я мав описати одним словом, чому Сінгапур досяг успіху, то цим словом була б "довіра"», — стверджує Лі Ку-ан Ю. «В боротьбі за виживання ми керувалися принципом: Сінгапур має стати організованішим, ефективнішим, енергійнішим, ніж інші країни регіону. Якби ми були просто настільки ж добрі, як наші сусіди, у підприємців (іноземних. — *Авт.*) не було б жодних підстав, щоб налагоджувати свою роботу в Сінгапурі. Ми мали створити для інвесторів можливості **працювати в Сінгапурі успішно і прибутково, попри відсутність внутрішнього ринку і природних ресурсів** (виділено мною. — *Авт.*)».

Першим проектом Лі після його приходу до влади став Джуронґ — новий індустріальний район за містом, куди було підведено дороги, електроенергію, воду і все необхідне, а ділянки, готові до початку промислового будівництва, передавалися потенційним інвесторам за символічні гроші. 1961 року було створено Агентство економічного розвитку, яке з часом прославилося в цілому світі як «сінгапурське єдине вікно». Лі був переконаний, що іноземний інвестор у Сінгапурі мусить мати справу не з величезною кількістю міністерств, служб, відділів та департаментів, а з однією агенцією, з одним чиновником цієї

агенції — куратором конкретного іноземного інвестора. Діяльність чиновника оцінювалася в залежності від успіхів іноземного інвестора в бізнесі. «Ця агенція мала вирішувати всі проблеми, що виникали в інвесторів, — від земельних питань до забезпечення електроенергією та водою, від охорони довкілля до дотримання безпеки праці». І вона таки їх вирішувала й вирішує досі!

«Ми вітали кожного вкладника капіталів, але, коли знаходили великого інвестора з потенціалом для серйозного зростання, просто зі шкіри пнулися, щоб допомогти йому розпочати виробництво».

Всі роки правління Лі Куана Ю в Сінгапурі практично немає корупції. З одного боку, чиновники мають дуже високу платню: нині прем'єр цієї країни зі ставкою в 50 тисяч доларів на місяць — найбільш високооплачуваний державний службовець у світі (на другому місці — президент США з 33 тисячами). З другого — покарання за будь-які корупційні дії невідворотне й дуже жорстоке. З третього — красти просто соромно. Принаймні, коли єдиний раз за всі роки незалежності на хабарництві спіймався урядовець вищого рангу — це був міністр національного розвитку Де Цзінван, — після серйозної розмови з Лі Куаном Ю винуватець просто пішов додому і… отруївся. Що це було: докори сумління, страх покарання? Українцеві вкрай важко відповісти на це питання. Може, тому, що ми в принципі не можемо собі уявити вітчизняного міністра-корупціонера, який, будучи викритим, добровільно пішов би з життя.

«Якби Сінгапур зміг вийти на рівень прийнятих у країнах першого світу стандартів громадської та особистої безпеки, охорони здоров'я, освіти, телекомунікацій, транспорту й обслуговування, то він би став базовим табором для підприємців та інженерів, менеджерів та інших професіоналів, які збиралися зайнятися бізнесом у нашому регіоні». Й Сінгапур таки справді забезпечив усі перелічені стандарти і став тим «базовим табором».

Щоправда, відбулося це не відразу. Перші кілька років Джуронґ простояв пусткою. Наприкінці 1960-х з'явилися перші інвестори з Гонконгу і Тайваню, які відкрили там текстильне виробництво та виготовлення іграшок. 1968 року до Сінгапуру прийшли перші американські компанії з високими технологіями. Проривним став 1970-й, коли «Дженерал електрик» заснувала в Сінгапурі за один рік шість великих підприємств. Закриття британської військової бази 1971 року (Лі Куану Ю вдалося умовити колишніх колонізаторів відкласти цю подію на три роки) ринок праці практично не помітив. 1972 року чистий експорт

уперше в історії Сінгапуру перевищив реекспорт.

«Ми вірили в наших молодих службовців, у їхню чесність та інтелект, енергію, хай навіть за повної відсутності ділового досвіду. Щороку ми відбирали й посилали кращих випускників наших шкіл до кращих університетів Великої Британії, Канади, Австралії, Нової Зеландії, Німеччини, Франції, Італії, Японії, а згодом, коли в нас з'явилися кошти, — до США. Ми виростили наших власних підприємців, щоб заснувати такі квітучі компанії, як «Нептун Орієнт Лайнз» (пароплавство. — *Авт.*) та «Сінгапур Ейрлайнз».

«Ми прагнули вкладати кошти в галузі можливих технологічних проривів, але диверсифікували ризики. Наша робота полягала в постановці великих економічних завдань на тривалий проміжок часу. Ми регулярно розглядали плани та коригували їх. Було засновано величезну кількість нових компаній під егідою відповідних міністерств. Коли вони стали успішними, ми приватизували деякі державні монополії».

Сьогодні Сінгапур — це електроніка й точне приладобудування, виробництво оптичних інструментів та лінз, літакобудування та найсучасніші бурові платформи для нафто- й газовидобутку, комп'ютерна техніка та нафтохімія, металургія та нанотехнології.

Сінгапурський порт (власне, п'ять портів, розташованих у межах міста) — четвертий у світі за перевалкою вантажів після Роттердама, Йокогами та Кобе.

Сінгапур — третій фінансовий центр світу після Нью-Йорка та Лондона (про те, як Лі Куан Ю цього досягнув, треба писати окремий нарис).

Сінгапур, де кілька десятиліть тому було 40 відсотків неписьменних, нині — найбільший науковий центр Південно-Східної Азії, де 170 наукових центрів займаються розробкою високих технологій, де є два першокласних університети та два політехнічних інститути.

«Ми скористалися розширенням світової торгівлі, залучили інвестиції і протягом життя однієї генерації мешканців Сінгапуру перестрибнули з третього світу в перший».

Спокуса «м'якого» авторитаризму

«М'який авторитаризм таких країн, як Сінгапур, — потенційний суперник ліберальної демократії», — стверджує один

із «гуру» Заходу Френсіс Фукуяма.

Сінгапур — одне з найчистіших міст світу й, безумовно, найчистіше місто Азії. І спричинене це не лише багаторічною виховною роботою серед найширших верств населення, а й дуже жорсткими та невідворотними покараннями за недотримання санітарних норм. Так, недопалок, викинутий на тротуар, обійдеться порушникові в 600 американських доларів, а не спущена у вбиральні вода карається штрафом у 80 доларів. Якщо ж місцевий мешканець або іноземний турист просто має в кишені пачку жувальної гумки й про це якимось чином стане відомо місцевій владі, то за такий страшний злочин доведеться платити 1000 доларів. Причина — 35 років тому, коли в Сінгапурі стала до ладу перша лінія метрополітену, було зафіксовано кілька випадків вандалізму, коли жуйкою заліплювали сенсорні датчики в дверях вагонів. Двері не зачинялися, й рух поїздів затримувався. Лі Куан Ю вирішив проблему радикально, взагалі заборонивши у своїй країні вживання жувальної гумки. Й лише кілька років тому було визнано, що в деяких випадках гумка є корисною для зубів. Отож, певні види жувальної гумки нині в Сінгапурі купити можна. Але тільки в аптеці й за рецептом місцевого лікаря.

Та грошима за правопорушення можна відкупитися не завжди: власника 15 грамів героїну в Сінгапурі чекає шибениця. Й жодні пом'якшувальні обставини до уваги не беруться.

Легковик західного виробництва, який в Україні, скажімо, коштує 20—30 тисяч доларів, сінгапурцеві обійдеться у 80—100 тисяч — окрім автомобіля, як такого, він змушений придбати ще ліцензію на користування тим автомобілем, ціна якої коливається в залежності від перевантаженості міста транспортом. Таким чином сінгапурська влада бореться з тиснявою на дорогах.

Молодому сінгапурцеві, який має надмірну вагу, термін служби в армії може бути продовжено на невизначений час — аж доки юнак схудне достатньою мірою, щоб стати справжнім захисником батьківщини. До малолітніх хуліганів у Сінгапурі застосовується тілесне покарання. Й кілька років тому в Америці хвилю обурення викликав вирок сінгапурського суду, який засудив до шести ударів бамбуковою палицею по м'якому місцю 15-річного американського школяра, який разом із кількома місцевими однолітками зіпсував уночі фарбою два десятки дорожніх знаків. Лі Куан Ю особисто переглянув вирок — зменшив кількість ударів до чотирьох. Проте, попри всі крики вільної американської преси, «жорстокі азіати» все ж «неполіткоректно» відшмагали юного американського хулігана.

Не з медом живеться місцевій політичній опозиції. В Сінгапурі існує досить жорстка цензура мас-медіа, хоча до

кожного сінгапурського помешкання підведено за рахунок держави безкоштовний Інтернет-кабель. Досі діє прийнятий ще колоніальною адміністрацією Закон про внутрішню безпеку, за яким «особа, яка становить загрозу національній безпеці», може утримуватися в ув'язненні невизначений термін без висунення звинувачення. Світові правозахисні організації постійно отримують звістки про застосування щодо сінгапурських опозиціонерів заходів фізичного впливу, аж до прямих катувань.

Зайве й казати, що в разі виникнення будь-яких трудових конфліктів між підприємцями та найманими працівниками «третейськими» суддями виступають державні чиновники та комітети правлячої партії. Й не згоджуватися з їхніми рішеннями не зважується ніхто.

Ще від перших днів свого перебування при владі Лі Куан Ю категорично протидіяв намаганням перетворити незалежний Сінгапур на «другий Китай», хай і не комуністичний. Попри те, що його країна — єдина в світі, крім самого Китаю, незалежна держава, де особи китайського походження складають більшість населення (нині серед сінгапурців 79 відсотків етнічних китайців, 13 — малайців та 7 — індійців). Зі строкатої суміші іммігрантів різної крові Лі Куан Ю вирішив створити нову, єдину націю — сінгапурців. Державною мовою в Сінгапурі є малайська, а робочою мовою всіх державних органів — англійська. Мовами викладання в різних середніх школах є китайська, тамільська, малайська та англійська. Але вивчення останньої, досконале оволодіння мовою колишніх колонізаторів, а нині світовою мовою міжнаціонального спілкування, є обов'язковим у кожній середній школі. З 2007 року за ініціативою Лі в усіх середніх школах запроваджено ще й обов'язкове вивчення бахаса індонезіана — індонезійського варіанта малайської мови. Більшість сінгапурців китайського походження традиційно розмовляла чотирма різними південнокитайськими діалектами, вельми далекими від «мандаринської» китайської. Нині Лі активно спонукає своїх земляків до відмови від дідівських діалектів на користь літературної китайської мови. Проте викладання в усіх вищих навчальних закладах Сінгапура здійснюється виключно англійською. Чималий спротив у самій острівній державі й у сусідніх країнах викликало переведення на англійську мову навчання другого університету Сінгапура — Наньянського, який і виник свого часу як центр національної вищої освіти для вихідців із Китаю, що мешкали не лише в Сінгапурі, а і в інших країнах Південно-Східної Азії. Та, як стверджує сам Лі Куан Ю, «в мене незламний характер. Якщо я переконаний у чомусь, то буду домагатися мети, вкладаючи в її досягнення всього себе, навіть

якщо відчую, що все проти мене й земля хитається під ногами. То є місія лідера».

Одним із перших заходів уряду Лі Куана Ю ще в 60-ті роки минулого століття стало знесення нетрів, де на момент проголошення незалежності країни в халупах з тоненьких дощок від упаковочних ящиків та з пальмового листя мешкало 65 відсотків сінгапурців. При цьому існували окремі малайські та тамільські дільниці, навіть вихідці з різних провінцій Китаю мешкали виключно поруч зі своїми земляками. В кожному ж із нових сучасних багатоповерхових житлових комплексів селили представників усіх етнічних громад. Більше того, коли через кілька років малайці та індуси шляхом обміну квартир почали знову «концентруватися» в тих чи інших будинках, уряд запровадив обмеження — так, нині в жодній дільниці міста, жодному багатоквартирному будинку частка мешканців, наприклад, малайського походження не може перевищувати 25 відсотків. У кожному з тих багатоквартирних комплексів активно діють осередки Партії народної дії, які залучають до своєї роботи молодь і несуть відповідальність за результати голосування мешканців своєї дільниці на чергових парламентських виборах.

Як стверджують незалежні соціологічні опитування, нині 96 відсотків громадян острівної держави вважають себе в першу чергу сінгапурцями, а вже потім особами китайського, малайського чи якогось ще походження. Лі Куанові Ю таки вдалося створити собі націю.

«Західні журналісти, особливо прибічники демократії та прав людини, — пише Лі, — вважають, що ми маємо бути цілком такими, як вони. Я намагаюся пояснити, що в нас інше історичне минуле й інші соціальні цінності. Ці інші цінності і сприяли швидкому зростанню економіки».

Чи можна перетворити Україну на Сінгапур?

На початку 2007 року Сінгапур відвідала представницька українська делегація на чолі з Миколою Азаровим. Перший віце-прем'єр кабінету Януковича прийшов у захват від побаченого, врочисто пообіцяв, що «Сінгапурську історію» Лі Куана Ю протягом року буде видано українською мовою, а наша держава активно використовуватиме сінгапурський досвід економічного піднесення. Можемо тільки здогадуватися, що більше сподобалося Миколі Яновичу: чи найвищі у світі зарплати

сінгапурських урядовців, чи фактична монополія на владу однієї-єдиної партії. А книга Лі Куана Ю українською так досі й не з'явилася… Може, сінгапурські підходи в боротьбі з корупцією в Україні не на часі?

Александер Дубчек: Партійний функціонер, який спробував дати соціалізму «людське обличчя»

— У чому різниця між Дубчеком і Горбачовим?

— Тільки в 20-ти роках.

Чехословацький анекдот кінця 80-х років XX сторіччя

У квітні 1968 року Політбюро ЦК Комуністичної партії Чехословаччини затвердило Програму дій, яка започаткувала славетну «Празьку весну», спробу надати «реальному» соціалізмові радянського взірця «людське обличчя». Вже через чотири місяці, у серпні, 680-тисячна армія радянських окупантів розтоптала ту спробу.

Чим була «Празька весна», чим би вивершився розвиток подій у Чехословаччині, якби не був перерваний брутальним

втручанням ззовні? Звичайною «контрреволюцією», інспірованою західними «імперіалістами», спробою «антисоціалістичних сил» провести капіталістичну реставрацію, як були щиро переконані в Москві? Чи унікальним історичним шансом побудувати «справжній» соціалізм, про який, на думку лідерів «Празької весни», мріяв у XIX столітті Карл Маркс, соціалізм без диктатури, вільний від викривлень, якими «збагатив» марксистське вчення Йосиф Сталін (та й Володимир Ленін)?

Ким був Александер Дубчек, обраний у січні 1968 року першим секретарем ЦК КПЧ? Мудрим та відважним лідером своєї нації, натхненником та керівником руху за демократичну реформацію суспільства, якому лише вкрай несприятлива міжнародна ситуація не дала змоги втілити в життя всі поставлені цілі? Чи «занадто м'яким політиком, який не доріс до тієї великої ролі, яку йому випало зіграти»?

Дубчек — одна з найпарадоксальніших постатей XX століття. Зачатий у Чикаго, народжений у Богом забутому словацькому селі, він уперше пішов до школи в Киргизстані. 1938 року, у розпал сталінських репресій, 17-річним вирушив з берегів Волги разом з батьками до Західної Європи. Словак, який став на чолі Чехословаччини, де панівні позиції завжди обіймали чехи. Потомственний робітник та потомственний комуніст, випускник Вищої партійної школи при ЦК КПРС, людина, третина життя якої минула в Радянському Союзі, яку Брежнєв ніжно називав «наш Саша», і лідер демократичної мирної революції, спрямованої проти радянського панування. Керівник, який мав найвищу владу у своїй державі фактично менше року і який, проте, назавжди вписав своє ім'я в історію не лише Чехословаччини, а й усього світу. Людина, яка після двадцятирічного забуття та ізоляції знову повернулася на політичний олімп і загинула через кілька місяців після цього.

Від Мічигану до Іссик-Кулю та від Волги до Дунаю

27 листопада 1921 року в родині теслі Штефана Дубчека та його дружини Павліни народився другий син — Александер. Це сталося в селі Угровец на заході Центральної Словаччини. Проте Дубчек мав реальний шанс народитися не біля підніжжя Карпат, а на берегах озера Мічиган — його батько провів у Сполучених Штатах дев'ять років, мати — 12. І Штефан, і Павліна походили з родин бідних словацьких селян. Штефан рано втратив батька,

його мати самотужки виростила трьох дітей і спромоглася всім їм дати спеціальність: Штефан став теслею, його брат Міхал — кравцем, сестра Зузана — швачкою. 1910 року 17-річний Штефан у пошуках роботи пішки вирушив до Будапешта (Словаччина тоді була частиною Угорського королівства у складі Австро-Угорської імперії), де влаштувався працювати на меблевій фабриці. А 1912 року, як і десятки тисяч тогочасних словаків, разом з братом Міхалом емігрував до США. За кілька років став кваліфікованим робітником — знайшов роботу на фабриці музичних інструментів у Чикаго, де працювали переважно угорці. Дубчек-старший займався самоосвітою, відвідував курси англійської мови та риторики, був членом словацького гімнастичного товариства, захоплювався мовою есперанто, став активістом лівого крила Соціалістичної партії Америки. 1916 року він отримав американське громадянство. А вже через рік Сполучені Штати вступили в Першу світову війну на боці Антанти, і новоспечений американець отримав повістку на службу у війську.

Участь в «імперіалістичній бійні» цілковито суперечила переконанням соціаліста-пацифіста Дубчека, і він вирішив нелегально виїхати до Мексики, аби дочекатися там кінця війни. Проте на кордоні його було затримано, й американського громадянина Штефана Дубчека було засуджено до 18 місяців ув'язнення за ухиляння від військової служби. Після звільнення Дубчек повернувся до Чикаго, де невдовзі познайомився зі своєю майбутньою дружиною. Павліна теж була переконаною соціалісткою, а народилася в селі за три кілометри від… Угровца. В Чикаго жила від 1909 року і працювала куховаркою в родині багатого комерсанта-єврея. 1919 року Павліна та Штефан побралися, а ще того ж року вийшли з Соціалістичної партії і вступили до новоствореної Комуністичної партії США. 1920 року в Чикаго у них народився старший син Юліус. А 1921 року Штефан вирішив повернутися до Словаччини. Переконав у тому не лише свою дружину, а й брата Міхала з його дружиною.

Словаччина 1918 року звільнилася від 1000-літнього угорського ярма. Новостворена держава чехів та словаків була проголошена її очільниками «державою маленької людини». І комуніст Штефан Дубчек уважав, що його місце на батьківщині. Він одразу очолив у рідному селі осередок Соціал-демократичної партії Словаччини і перетягнув той осередок у повному складі до новоствореної Комуністичної партії Чехословаччини.

Але в нього не було ні роботи, ні житла. Покинута 1910 року батьківська халупа до життя була вже не придатна. І органіст місцевої лютеранської кірхи Александер Транчик (Дубчеки, на відміну від переважної більшості словаків, які були католиками,

сповідували лютеранство) тимчасово поступився їм своїм службовим будиночком, переїхавши до свого власного. Саме там і народився майбутній лідер «Празької весни».

Батьки чомусь були переконані, що в них буде другий син, і заздалегідь вирішили назвати його Міланом, проте зрештою дали йому ім'я Александер на честь хрещеного батька — Транчика. Цікаво, що в тому самому селі і навіть у тому самому будинку органіста лютеранської кірхи, що й Александер Дубчек, за сто років перед тим народився Людовит Штур — чи не найвидатніший словак XIX століття, письменник і один із лідерів словацького національно-культурного відродження.

Вже за кілька років Штефана Дубчека знову потягнуло в широкий світ. У першій половині 1920-х років тогочасне радянське керівництво радо запрошувало до своєї країни всіх свідомих «братів по класу», для яких Радянська Росія мала стати «пролетарською» батьківщиною. 1923 року Дубчек вступив до створеного лівими чеськими та словацькими робітниками-есперантистами кооперативу «Інтерхелпо». Кооператив контролювався Міжнародною робітничою допомогою — однією з дочірніх організацій Комінтерну — і видавав свою газету «Правда худоби» («худоба» чеською та словацькою — це не корови та бики, а біднота). Правління кооперативу вирішило покинути «буржуазну» Європу й будувати нове щасливе життя у Країні Рад. Кооператори не хотіли бути нахлібниками в Радянській Росії, і кожна родина, яка прагнула переселитися до соціалістичного раю, мала внести 3000 крон — чималі гроші для тогочасної Чехословаччини. На ці кошти було закуплено обладнання для низки невеликих промислових підприємств, які мали піднімати індустрію в далекій соціалістичній Росії. Дубчеків батько вклав у «Інтерхелпо» всі американські заощадження, продав свій будиночок, ще й напозичав грошей у рідні. Проте йому так і не вдалося переконати їхати до Росії брата Міхала, який на той час заснував у місті Тренчині неподалік Угровца Американський кооператив кравців і постачав словакам модний «американський» одяг. 1948 року нова «народна» влада під надуманим приводом те підприємство конфіскувала, а дядько Александера, який на старість утратив усе майно і справу свого життя, покінчив самогубством.

24 квітня 1925 року перший ешелон чеських та словацьких переселенців вирушив зі словацького міста Жиліни до Пішпека в Радянському Туркестані (нині Бішкек, столиця Киргизстану). В ешелоні було 10 пасажирських вагонів і 14 вантажних — з обладнанням, зокрема повний набір машин та інструментів для невеличкої фабрики з виробництва музичних інструментів, яку

збирався відкрити на новій батьківщині Штефан Дубчек — «щоб було ще краще, як у Чикаго». 1926 року з наступним ешелоном до Пішпека приїхала родина Анни — майбутньої дружини Александера. Загалом же до соціалістичного «раю» тоді переселилося 1200 чехів та словаків.

Переселенців із Чехословаччини вразили страшні злидні, які панували у Країні Рад, зокрема в Туркестані. Звичайне жерстяне відро, наприклад, було величезною цінністю, тому, залишене на кілька секунд без нагляду, миттю «зникало». Перші кілька місяців переселенці мешкали в напівзруйнованих бараках, побудованих для японських військовополонених 1905 року. Потім почали зводити собі будинки з висушеного на сонці мулу — ані цегли, ані дерева, тим більше цементу, дістати не можна було. Родина Дубчеків оселилася в п'ятикімнатному будинку, де крім них мешкали …ще чотири родини — по кімнаті на родину. Батькова халупа в Угровці, де «не можна було жити», була кращою. Влітку 1925 року серед переселенців почалася епідемія малярії. Ані лікарів, ані ліків не було. Значна частина переселенців першого ж року повернулася до Чехословаччини.

Попри те, що майстерня з виготовлення скрипок, мандолін та банджо Штефана Дубчека так ніколи й не розпочала своєї роботи (в тогочасному Туркестані на це все просто не було попиту), словак-американець швидко переорієнтувався — відкрив меблеву майстерню. І вже 1925 року його було обрано депутатом Пішпекської міськради.

Александер Дубчек практично не пам'ятав Словаччини, пригадував лише кілька окремих образів. Своїм рідним містом він вважав Пішпек — курява на небрукованих покручених вулицях, барвисті східні базари, однокласники-киргизи назавжди залишилися в його пам'яті.

1932 року родина переселилася до Горького — саме було побудовано Горьківський автомобільний завод. Тоді чимало деталей у кабіні автомобіля виготовлялося з дерева, і заводу потрібні були кваліфіковані теслі. Тим часом радянська влада саме почала «згортати» виробничу кооперацію як «дрібнобуржуазну». Відтак Штефан Дубчек завербувався на завод, і невдовзі родина отримала окрему квартиру в мікрорайоні, побудованому для працівників ГАЗу. На заводі працювала група американських інженерів і техніків «Форда», які передавали радянським автомобілебудівникам секрети своєї справи.

Перекладачів не було, і тесля Дубчек, який досконало знав англійську, кілька місяців «посередничав» між «буржуазними» фахівцями й адміністрацією заводу. Александер ходив до російської школи, добре вчився, мріяв після школи вчитися в

інституті, був, за його спогадами, переконаним радянським патріотом. Щоправда, ще 1937 року його вразило, що майже щотижня учням доводилося виривати зі своїх підручників історії та суспільствознавства цілі сторінки, присвячені «видатним діячам Комуністичної партії та Радянської держави» — Бухаріну, Рикову, маршалу Тухачевському, — які «раптом» виявилися «ворогами народу».

1938 року Раднарком СРСР поставив усіх іноземців, які постійно мешкали в Союзі, перед вибором — або відмовитися від свого громадянства і стати радянськими підданими, або негайно залишити СРСР. Родина Дубчеків вирішила повертатися до Словаччини, де в них не було ні кола ні двора. За межі СРСР не вільно було вивозити жодної копійки радянських грошей, не можна було їх і обміняти на іноземну валюту. І Александер пригадує, як на прикордонній станції у Волочиську він запхав до конверта кілька рублів, що завалялися в його кишені, і відправив їх поштою своєму другу-однокласнику до Горького.

Як партизан-робітник став секретарем ЦК

У Словаччині родина Дубчеків оселилася в місті Тренчині в будинку Штефанового брата Міхала — кооператора. Александер влаштувався учнем слюсаря на заводі «Шкода» в Дубниці, за 15 кілометрів від Тренчина, і за кілька місяців уже став слюсарем. На тому ж заводі працював його брат Юліус і майбутня Александерова дружина Анна, родина якої теж повернулася з СРСР.

Родина Дубчеків повернулася до Чехословаччини в недобрий час — через кілька тижнів після Мюнхенської угоди, яка передала нацистській Німеччині Судетську область, а гортістській Угорщині — південні райони Словаччини. А 14 березня 1939 року Гітлер повністю ліквідував Чехословаччину, перетворивши чеські землі на «Протекторат Чехію та Моравію» і визнавши незалежність проголошеної напередодні Словацької держави. До влади у Братиславі прийшла правоклерикальна Словацька народна партія — глінковці (за іменем засновника цієї партії католицького священика Андрея Глінки). Президентом нової держави став Йозеф Тісо — теж католицький священик, який прийшов на зміну померлому Глінці. Дубчеки, які були лівими та ще й протестантами за віровизнанням, ніяких симпатій до правих клерикалів-католиків не мали. Вся родина підтримувала ідею

відродження Чехословаччини. Це цілком збігалося з позицією забороненої Комуністичної партії Чехословаччини, автономною частиною якої стала Комуністична партія Словаччини. До цієї підпільної партії і вступив усередині 1939 року 17-річний Александер Дубчек. Після пакту Молотова — Ріббентропа, коли СРСР визнав існування Словаччини як незалежної держави, словацькі комуністи зняли гасло відновлення Чехословаччини і висунули натомість нове: «За комуністичну Словаччину!». Щоправда, після нападу нацистів на СРСР у червні 1941 року «раптом» знову виявилося, що ніякої окремої Словацької держави немає і бути не може. Активної підпільної роботи Александер не вів і сумлінно працював слюсарем на заводі «Шкода», який виготовляв снаряди для вермахту. Натомість Дубчек-старший уже з 1940 року перебував на нелегальному становищі і з квітня 1942 року був членом третього (склади двох перших було заарештовано) підпільного ЦК КПС із трьох осіб. Через три місяці його було заарештовано, і до кінця війни Штефан Дубчек сидів спершу у словацькій в'язниці, а потім у концтаборі Маутгаузен, де дивом вижив. Уже з першого дня Словацького національного повстання проти німецьких військ, які саме окупували країну, — 29 серпня 1944 року — Александер і Юліус Дубчеки приєдналися до повстанців. Юліус загинув у бою з німцями, а Александер був двічі поранений, другий раз тяжко — в ногу. Після поразки повстання він переховувався. Тоді лікар на прізвище Бойко врятував Дубчеку ногу, а можливо, й життя. Через кілька місяців після звільнення країни Дубчек спробував розшукати лікаря, щоб віддячити йому. Але з'ясувалося, що НКВС заарештувало Бойка і вивезло його до СРСР, де він отримав 25 років таборів. Єдина вина лікаря полягала в тому, що батьки-білоемігранти дитиною вивезли його до Чехословаччини після громадянської війни в Росії. 10 років Дубчек писав до всіх радянських інстанцій, вимагаючи повернути волю учасникові антифашистської боротьби. Бойко повернувся до Словаччини абсолютно хворим тільки 1956 року і наступного року помер.

1945 року Дубчек одружився з Анною Орбісовою, з якою прожив 45 років, до самої її смерті, і мав трьох синів — Павола, 1947 року народження, Петера, 1950 року, і Мілана, 1953 року. Александер почав працювати робітником на дріжджовому заводі у Тренчині, де відразу очолив партійну організацію комуністів. З ентузіазмом сприймав соціалістичні перетворення у країні, зокрема захоплення всієї повноти влади своїми однопартійцями. «Моя віра була чиста і щира», — згадував Дубчек через багато років.

1949 року в долі Дубчека стався новий поворот — він

отримав дві пропозиції: стати заступником директора заводу, де працював, і секретарем повітового комітету партії. Він довго вагався, адже платня, яку йому пропонували на заводі, була тоді вдвічі вищою за доходи партійного функціонера. А родина саме чекала на другу дитину. Проте все ж таки вирішив, що більше прислужиться справі побудови соціалізму не на заводі, а на партійній роботі.

Дубчек зробив досить вдалу, хоча й не карколомну партійну кар'єру. В березні 1951 року став першим секретарем райкому партії в себе у Тренчині, у жовтні того ж року — інструктором оргвідділу ЦК КПС у Братиславі, в січні 1953-го — секретарем обкому в Банській Бистриці. В серпні 1955 року його було направлено на навчання до Вищої партійної школи ЦК КПРС у Москві. Хоча Дубчек мав на той час «у багажі» вже три роки заочного навчання на юридичному факультеті Братиславського університету, він критично визнає, що був тоді, у віці 33 років, малоосвіченою людиною. Поїхав до Москви з великим ентузіазмом: «Я вірив у соціалізм. Шукав у книжках не підтвердження його слушності, а способів його кращого розуміння і порад, що робити, щоб він краще функціонував». Проте саме у столиці радянської імперії в Дубчека з'явилися перші сумніви щодо відповідності радянської моделі соціалізму теорії Маркса, абсолютної цінності радянського досвіду для соціалістичного будівництва в інших країнах світу, зокрема Чехословаччині. Він знаходив суперечності між тим, що писав Маркс, і тим, що писав Ленін, невідповідності між писаннями їх обох і практикою радянського життя. Велике враження справило на нього твердження Леніна, що якщо соціалістична революція переможе в якійсь із розвинутих країн, то та країна перебере на себе керівну роль у міжнародному соціалістичному русі, а Росія братиме з неї приклад. Слухач ВПШ Дубчек написав тоді на берегах ленінського тексту: «Чехословаччина? НДР?» 1955—1958 роки, які Дубчек провів у Москві, припали на час хрущовської «відлиги». І йому, який, на відміну від більшості слухачів-іноземців, досконало володів російською мовою, було легше тримати руку на пульсі радянського життя.

Через багато років, незадовго до смерті, вже після краху «світової соціалістичної системи», Дубчек писав: «Запитую себе зараз: банкрутство соціалізму через століття після смерті Карла Маркса справді іманентно містилося в його ідеях? Я не певен, що крах соціалізму у XX столітті не пояснюється тим, що його реалізацію повністю монополізували російські радикали, обтяжені догматизмом і ортодоксією, пов'язаними з відсталістю їхньої батьківщини. З того, що я вичитав у Маркса, випливає, що

така країна, як Росія, не була підготовлена до соціалістичного експерименту».

Попри це Дубчек до часу тримав свої сумніви при собі, закінчив ВПШ з червоним дипломом і повернувся у вересні 1958 року на батьківщину. Відразу став першим секретарем Західнословацького обкому партії у Братиславі, у 1960—1962 роках працював у Празі секретарем ЦК Комуністичної партії Чехословаччини з промисловості, 1962 року став першим секретарем ЦК Компартії Словаччини, а в січні 1968-го — першим секретарем Комуністичної партії Чехословаччини — фактично першою особою в соціалістичній державі чехів та словаків.

То чим же була «Празька весна»?

У Чехословаччині, так само, як і в інших країнах Східної Європи, які після Другої світової війни потрапили, чи, точніше, були примусово включені в «зону інтересів» СРСР, у другій половині 40-х років минулого століття було встановлено жорстоку комуністичну диктатуру радянського взірця. Так само було проведено тотальну націоналізацію і колективізацію сільського господарства, так само було скасовано свободу слова та інші громадянські свободи, так само жорстоким репресіям було піддано всіх потенційних ворогів «народної» влади, а потім почалися чистки в лавах самої Комуністичної партії — найвизначнішою їхньою жертвою став генеральний секретар ЦК Рудольф Сланський, який «виявився» тітоїстом — послідовником бунтівного югославського лідера, що не підкорився сталінському диктату. Сланського, так само, як і міністра закордонних справ, члена Компартії з 1922 року Владіміра Клементіса, який виявився «словацьким буржуазним націоналістом», було повішено. Адже в Чехословаччині, на відміну, скажімо, від практично однонаціональних Польщі, Болгарії чи Угорщини, точилася ще й боротьба з «буржуазними націоналістами» — словацькими. Під цю кампанію потрапило чимало словацьких патріотичних діячів не лише правого та центристського, а й комуністичного спрямування. Розправилися й із більшістю комуністичних функціонерів єврейського походження.

У період між Першою та Другою світовими війнами рівень економічного та соціального розвитку чеських земель був радше не «східно-», а західноєвропейським — Чехія та Моравія були значно більш розвинутими, ніж сусідня Австрія, і їх можна було

порівнювати не з Польщею та Угорщиною, а з Бельгією чи Швейцарією (Словаччина була набагато відсталіша, не кажучи вже про злиденну «Пудкарпатску Русь» — Закарпатську Україну). Крім того, Чехословаччина, єдина з усіх європейських країн, що після 1945 року потрапили у сферу впливу СРСР, у 20—30-ті роки минулого століття не піддалася спокусі авторитаризму і зберігала в себе класичний демократичний устрій. При владі перебували ліві ліберали. Чехословаччина, на відміну від Угорщини, Румунії чи Болгарії, не була під час Другої світової війни союзницею нацистської Німеччини, тож чехи не мали почуття вини за це. Відтак рівень сприйняття та схвалення комуністичних перетворень за взірцем СРСР у країні завжди був невисокий. І давні історичні симпатії чехів та словаків до російських «братів-слов'ян», так само, як недавні спогади про звільнення Червоною армією від німецьких окупантів, мало чому могли тут зарадити. Адже в умовах централізованого соціалістичного планування держава стрімко втрачала статус однієї з найрозвинутіших країн Європи, а задушлива атмосфера політичної несвободи була нестерпною для більшості з тих, хто звик жити за цілком інших умов. Попри це в Чехословаччині не було збройного антисоціалістичного підпілля і партизанських загонів, як, скажімо, в сусідній Польщі. Причина — надглибокі відмінності між національними характерами чехів та поляків.

Хрущовська «відлига» справила величезне враження на чехів та словаків. «Для мене Хрущов був синонімом надії», — згадував Дубчек через багато років. Проте при владі в Чехословаччині і далі перебував старий сталініст Антонін Новотний. Хоча відповідно до нових радянських віянь він змушений був започаткувати процес реабілітації жертв політичних репресій у Чехословаччині, створивши так звану комісію Колдера, членом якої став і Дубчек, процес той був половинчастий і непослідовний. Ішлося про відновлення справедливості лише щодо безпідставно репресованих «справжніх» комуністів, а не діячів, які мали відмінні від комуністів погляди. Під впливом косигінської реформи в СРСР у Чехословаччині теж почався потужний рух за «економічне реформування соціалізму». Очолив його директор Інституту економіки Ота Шик, який у роки Другої світової був комуністом-підпільником, а з 1940 до 1945 року — в'язнем нацистських концтаборів. Щоправда, Шик у своїх планах пішов набагато далі, ніж Косигін. Він не лише обстоював децентралізацію та економічну самостійність підприємств, а й припускав існування у промисловості та сфері послуг муніципальної, кооперативної та дрібної приватної власності. Дубчек як секретар ЦК КПЧ із промисловості обстоював

розміщення більшої частини інвестицій у відсталішій Словаччині, зокрема він уважав своєю особистою заслугою, що новий великий металургійний комбінат було побудовано в словацькому Кошіце, а не в чеській Остраві, як хотів Новотний. А очоливши автономну Комуністичну партію Словаччини, він вступив у пряму конфронтацію з Новотним. У середині 1960-х словацьку пресу тримали на «довшому повідку», ніж чеську. Зокрема, навесні 1963 року тижневик Спілки словацьких письменників «Культурні жівот» почав друкувати статті на теми, які ще донедавна були табу для всієї чехословацької преси і надалі залишалися такими в Чехії. Дубчек підтримував прагнення словаків до рівноправності з чехами в рамках спільної держави. Адже єдиним атрибутом державності у Словаччині на той час була автономна компартія, ані окремого словацького уряду, ані парламенту не було, а три словацькі області підпорядковувалися прямо Празі на таких самих засадах, як сім чеських. Відтак іще з середини 1960-х розпочався потужний рух за федералізацію Чехословаччини, створення двох союзних республік — Чеської і Словацької. Забігаючи наперед, скажемо, що федералізація — єдиний політичний здобуток Дубчека, який пережив його володарювання у Празі і через два десятиріччя, після краху соціалізму в Чехословаччині, зробив можливим «оксамитове розлучення» двох «братніх» народів.

Проте широкий демократичний рух набирав сили не лише у Словаччині, а й у чеських землях. У червні 1967 року на з'їзді Спілки чеських письменників, три чверті членів якої були членами Комуністичної партії, стався справжній бунт. Особливо гострими були виступи Павела Когоута, Мілана Кундери та Вацлава Гавела. ЦК КПЧ вирішив відібрати у Спілки її тижневик «Літерарні новіні». Дубчек відкрито виступив проти цього рішення, а відтак проти Новотного, який у відповідь створив комісію ЦК, що мала дослідити «націоналістичні відхилення в діяльності члена Президії ЦК КПЧ Александера Дубчека». Але було вже пізно. У суспільстві наростав потужний демократичний рух, який очолювали письменники, науковці, студенти і підтримувала більшість громадян. На промислових підприємствах почали створюватися робітничі ради. Більшість членів КПЧ ішли за настроями суспільства, і партійні функціонери не зважувалися цьому відверто опиратися. У листопаді 1967 року пленум ЦК КПЧ ухвалив рішення розділити посади першого секретаря ЦК і президента республіки (обидві їх обіймав Новотний). Але лише 5 січня 1968 року найвищу владу в державі — посаду першого секретаря — отримав Дубчек. До того часу тривала напружена «підкилимова» боротьба за спадок Новотного. Останній звернувся

по допомогу до Брежнєва. Той інкогніто прилетів до Праги, провів індивідуальні бесіди з усіма членами Президії ЦК і, переконавшися, що «старого Тонду» ніхто з них не підтримує, умив руки, мов Пілат. «Это ваше дело», — тільки й сказав він, відлітаючи з Праги. Спершу ніхто не розглядав Дубчека як кандидатуру на найвищу посаду у країні. Реформаторське крило в ЦК намагалося провести на неї свого лідера Олдржіха Черніка, консерватори — старого сталініста Гендріха. Дубчек не був лідером жодного з угруповань празького політичного олімпу, постійно проживав у Словаччині і за ціле своє життя лише два роки пропрацював у Празі. Проте обидві протиборчі команди врешті зійшлися на його кандидатурі як на меншому злі. Свою роль відіграло й те, що «наш Саша», який єдиний з усіх керівників КПЧ вільно розмовляв російською, вчився у московській ВПШ, а в дитинстві довго жив у СРСР, сподобався Брежнєву. Як же генсек ЦК КПРС пошкодував про своє рішення буквально через місяць!

«Дубчек завжди виглядав нерішучою людиною, що легко піддається впливам, і зовсім не справляв враження людини, що рветься до влади, — стверджує Шик. — Я знав, що він ніякий не реформатор і майже нічого не розуміє в економіці, але мені здавалося, що на нього можна впливати». Відтак реформаційне крило КПЧ підтримало його кандидатуру.

Перші два-три місяці ніяких принципових змін у суспільстві, на перший погляд, не відбувалося. У цей час Дубчек вів підкилимову боротьбу з тим, щоб замінити на найвищих державних посадах опонентів на прибічників реформ чи, принаймні, на людей, лояльних до нього особисто. У результаті Чернік став прем'єром, старий генерал Людвіг Свобода — президентом республіки замість Новотного. Було замінено ключових міністрів, шістьох із 10 членів Президії ЦК. Натхненник «Празької весни» Шик посів порівняно скромну посаду віце-прем'єра. Відразу було скасовано цензуру в газетах, на радіо та телебаченні.

Але по-справжньому «Весна» почалася тільки у квітні, коли було ухвалено й оприлюднено Програму дій ЦК КПЧ. Нині цей документ видається дуже поміркованим і дуже комуністичним. Частково це пов'язано з маскуванням — Дубчек потім згадував, що він та його однодумці були дуже обережні, щоб «не дражнити гусей» у Кремлі: «За своїм змістом програма була єретична, але ми зробили все, щоб вона такою не виглядала», — нашпигували її обов'язковими термінами з фразеологічного словника марксизму-ленінізму. Так, згадує Дубчек, «не можна було припустити навіть натяку, що ми плануємо повернення до багатопартійної системи». Так само в програмі навіть не згадувалася приватизація, хоча Шик

на той час уже переконав Дубчека, що в державній власності мають бути збережені тільки великі, стратегічні підприємства, а решта — перейти у приватні руки. Проте програма проголошувала свободу слова і скасування цензури, забезпечувала реальну свободу зібрань, руйнувала для чехів і словаків «залізну завісу», даючи їм змогу вільно виїздити до будь-якої країни світу, проголошувала федералізацію держави. Було також запроваджено економічну самостійність державних підприємств і дозволено індивідуальну трудову діяльність, особливо у сфері послуг.

Уся реформаційна діяльність Дубчека і його команди тривала трохи більше за 4 місяці, аж доки була перервана радянським вторгненням, у яке він сам, до речі, не вірив до останнього дня. А що було б, якби зовнішнього втручання не сталося?

Перш за все, уникнути вторгнення було неможливо. Дубчек міг і тоді, і через чверть століття стверджувати, що «ані я, ані мої союзники не мали наміру демонтувати соціалізм, хотіли **тільки** (виділення моє. — *Авт.*) розірвати з практикою та засадами ленінізму». Але ж пошуки власного шляху будівництва соціалізму автоматично означали звільнення країни від радянського диктату! А інтереси власної імперії важили для радянських керівників аж ніяк не менше, ніж соціалізм як такий. Навіть нині, через чотири десятиріччя після «Празької весни», російські історики стверджують: «Дубчек начал прежде времени (! — *Авт.*) искать новых покровителей Чехословакии в лице западных держав, поспешно сочтя СССР утратившим силу и влияние». Імперське світосприйняття навіть не припускає думки, що така країна, як тогочасна Чехословаччина (чи нинішня Україна), може не вибирати собі тих чи інших «покровителів», орієнтуватися винятково на якусь зовнішню силу, а шукати власних шляхів розвитку, виходячи з національних інтересів. Єдине, що тоді могло врятувати чехословацьку свободу, — швидке і рішуче втручання Заходу. Але в тій ситуації воно було, радше за все, неможливим. 1968-й — рік, коли вся Західна Європа потерпала від студентських бунтів власних ліваків, а Сполучені Штати глибоко загрузли у В'єтнамі. Та і втручання Заходу в принципі можливе було лише за умови недвозначного звернення по допомогу, чого від ідеалістів-соціалістів типу Дубчека очікувати було не варто.

Як Дубчек жив «після того»

Дубчек до кінця життя повторював свої тези про «радянську параною», про те, «що соціалізм у Чехословаччині внаслідок наших реформ став би тільки потужнішим». Яке це все мало значення, якщо виникла пряма загроза виходу Чехословаччини з підпорядкування Москві! Якщо, як картковий будиночок, могла завалитися влада московських сателітів у всій Східній Європі — адже вже у квітні варшавські студенти вийшли на демонстрацію під гаслом «Уся Польща чекає на свого Дубчека».

Вже з лютого 1968 року на Дубчека почали чинити страшний тиск, який дедалі посилювався. Постійні телефонні дзвінки та листи Брежнєва, візити його емісарів Косигіна, Гомулки, Кадара та Ульбріхта до Чехословаччини, березнева «нарада» керівників СРСР, НДР, Польщі, Угорщини, Болгарії та Чехословаччини у Дрездені, травневі переговори чехословацької урядово-партійної делегації у Москві, нарешті безпрецедентні триденні липневі переговори у прикордонному містечку Чієрна-над-Тісоу, куди Брежнєв привіз Політбюро ЦК КПРС у повному складі і змусив Дубчека привезти туди ж усю Президію ЦК КПЧ. Утім, в Чієрні Брежнєв уже не сподівався переконати Дубчека відступитися. Він намагався вбити клин між чехословацьким керівництвом, знайти зрадників, які б згодилися очолити маріонетковий «робітничо-селянський уряд», що виконував би функції кремлівського намісника після окупації країни. Адже принципове рішення про вторгнення Політбюро ЦК КПРС ухвалило ще наприкінці червня — після того, як Дубчек почав вичищати з ШтБ (чехословацького аналогу КДБ) найбільш одіозних радянських агентів.

Пізно ввечері 20 серпня відбувалося останнє засідання Президії ЦК перед XIV позачерговим з'їздом КПЧ, на якому Дубчек планував очистити ЦК від прорадянських «реакціонерів» і надати нового прискорення своїм реформам. Близько опівночі зателефонував міністр оборони Дзур, який уже був затриманий у своєму кабінеті радянськими спецназівцями, і повідомив про вторгнення військ СРСР, НДР, Польщі, Угорщини та Болгарії.

І тут Дубчек, подібно до того, як за три десятиріччя перед тим президент Бенеш у Мюнхені, змушений був приймати найважче рішення у своєму житті. Через годину було ухвалено постанову Президії ЦК, яка, хоч і визнавала вторгнення «таким, що суперечить не лише основним засадам відносин між соціалістичними країнами, а й заперечує засадничі норми міжнародного права», закликала «всіх громадян республіки, щоб зберігали спокій і не чинили опору арміям вторгнення, оскільки оборона наших кордонів є неможливою. Тому також наша армія, органи безпеки і народна міліція не отримали наказу захищати

країну».

Що краще, померти стоячи чи жити на колінах? Дубчек дійшов висновку, що головне — щоб не пролилася кров чехів та словаків…

А ще через годину кагебісти разом із полковником-добровольцем із чехословацької ШтБ заарештували Дубчека і всіх його однодумців із числа членів Президії від імені «народного уряду товариша Індри» (секретар ЦК — реакціонер, якого на майбутньому з'їзді мали позбавити посади). Дубчека було відділено від однодумців і вивезено на гірську базу КДБ у Закарпатті, де він перебував без жодної інформації дві доби. 23 серпня його було привезено на «переговори» до Москви. Брежнєв, Косигін, Підгорний брутально вимагали від нього підписати спільне комюніке.

Тим часом у ці дні у празькому районі Височани в цеху заводу ЧКД під охороною робітничих дружин таємно зібрався з'їзд КПЧ, який затаврував вторгнення, звернувся до міжнародного комуністичного руху та світової спільноти з проханням про допомогу і вивів зі складу керівних органів партії всіх зрадників. Сумнівно, що радянські спецслужби не мали інформації про це зібрання. Але вони не зважилися розігнати з'їзд «братньої» партії. Адже і так весь світ наочно побачив справжню ціну радянської демагогії про «мирне співіснування, повагу до суверенітету інших країн» тощо. Міністр закордонних справ Чехословаччини Іржі Гаєк, який під час вторгнення перебував за кордоном, звернувся до Ради безпеки ООН з вимогою розглянути питання про агресію Радянського Союзу проти Чехословаччини. Але — головне — весь чехословацький народ зустрів окупантів ненавистю та зневагою. Моральний тиск на зрадників був таким сильним, що Брежнєву не вдалося сформувати маріонетковий уряд! І Індра, і Біляк, і Колдер, і Швестка — всі члени Президії ЦК КПЧ, які брали участь у змові проти Дубчека і щиро ненавиділи «Празьку весну», відмовилися очолити цей уряд.

Відтак росіяни запропонували Дубчеку та його соратникам, яких теж було вивезено до Москви, «компроміс» — визнати у спільному комюніке нелегітимним Височанський з'їзд, відкликати чехословацьке звернення до Ради Безпеки ООН, натомість їм буде повернута свобода і за ними збережені всі посади. Першим зламався президент республіки Свобода, потім один за одним решта членів керівництва. За три доби Дубчек поставив свій підпис під ганебним комюніке і 27 серпня повернувся додому. Він іще мав надію, що Чехословаччина зможе вистояти. На Пленумі ЦК, який відбувся 31 серпня у Празькому Граді, було виведено зі складу Президії зрадників Колдера, Ріго і Швестку. Дубчек

розробив програму опору — невизнання вторгнення та окупації, невизнання факту «контрреволюції», збереження Програми дій. Проте з'ясувалося, що проводити демократичні реформи в умовах іноземної військової окупації неможливо.

Унаслідок чергових «компромісів» від влади усували найактивніших прибічників реформ. Прислужники Кремля поступово захоплювали нові й нові позиції. 14 листопада Москва змусила чехословацьке керівництво підписати договір про «тимчасове» (на невизначений період) розміщення радянських військ. Почалася «нормалізація». 17 квітня 1969 року Дубчека було «витиснуто» з посади першого секретаря ЦК. Щоправда, він став спікером парламенту — головою Федеральних зборів, але й на цій посаді новий прокремлівський перший секретар Густав Гусак змусив його підписати 22 серпня 1969 року ганебний указ про запровадження надзвичайного стану, згідно з яким почалися перші арешти.

Дубчек виправдовує свою поведінку тим, що він забезпечив «організований відступ», ще майже рік після вторгнення не було репресій, близько 100 тисяч чехів та словаків — практично всі бажаючі — змогли виїхати на Захід. Проте логіку його співпраці з окупантами зрозуміти важко.

У серпні 1969 року Дубчека звільнили з посади голови Федеральних зборів, вивели з Президії ЦК. У грудні його було призначено послом Чехословаччини в Туреччині, а у червні 1970 року позбавлено всіх посад і виключено з партії. В Чехословаччині почалася велика чистка. З 1,5 мільйона членів КПЧ з партії були виключені або самі вийшли з неї на знак протесту проти радянської окупації і політики «нормалізації» 500 тисяч осіб. Серед останніх були і батьки Дубчека, які 1969 року мали рівно по 50 років партійного стажу. Всі інтелігенти — учасники революції — були змушені займатися фізичною працею. Наприклад, духовний лідер української громади Словаччини науковець зі світовим ім'ям професор Микола Мушинка працював спершу чабаном у колгоспі, а потім кочегаром у котельні. І то тривало 20 років і стосувалося сотень тисяч людей!

49-річний Дубчек вирішив улаштуватися на роботу за фахом — слюсарем. Проте на жодний завод його не брали, попри притаманний соціалізму дефіцит робочої сили. Врешті йому дозволили працювати в лісництві на околиці Братислави слюсарем з ремонту бензопил. Там він пропрацював 11 років — до самого виходу на пенсію. Дубчека було повністю ізольовано від суспільства — його виключили з профспілки, товариства мисливців і навіть з Організації ветеранів антифашистського опору, куди він входив як учасник Словацького національного

повстання. Кожного, хто перекидався хоч словом із Дубчеком чи його дружиною на вулиці, Штатна безпека затримувала, заводила до відділка і записувала їхні дані. Люди почали його уникати, та й сам Дубчек уникав спілкування, не бажаючи неприємностей ближнім. Водночас він навідріз відмовився емігрувати, хоч йому наполегливо натякали на це. Але водночас Дубчек і не брав участі у боротьбі дисидентів, як це чинив мужній Вацлав Гавел, який не вилізав із в'язниць.

Лише наприкінці 1980-х, напередодні і під час Оксамитової революції Дубчек прокинувся від летаргійного сну. 26 листопада 1989 року Гавел і Дубчек під час кульмінації революції удвох стояли на балконі будинку на Вацлавській площі у Празі, де зібралися сотні тисяч людей.

29 грудня відбувалися перші за багато десятиріч демократичні вибори в Чехословаччині — обирали тимчасового президента республіки. Демократична коаліція вирішила виставити єдиного кандидата. Хто ним мав стати — лівий Дубчек чи правий Гавел? Дубчек буквально молив Гавела поступитися йому, обіцяючи на наступних виборах через півроку не виставляти своєї кандидатури. Але Гавел був невблаганний, і Дубчек… зняв свою кандидатуру. Став натомість головою Федеральних зборів. Проте федерація доживала вже останні місяці.

Після скинення диктатури більшість чехів голосувала за правих, а словаки підтримували лівих, зокрема Партію лівих демократів, на яку перетворилася колишня Компартія Словаччини, і Словацьку соціал-демократичну партію, яку очолив Дубчек. Він був чи не єдиним помітним лідером, як у Чехії, так і в Словаччині, який обстоював збереження спільної держави. Надія на це померла разом з ним — 1 вересня 1992 року на 88 кілометрі шосе Прага — Братислава БМВ голови Федеральних зборів потрапив у автокатастрофу. Дубчек боровся за життя ще два місяці, але 7 листопада 1992 року помер. А Чехословаччина розпалася.

Віллі Брандт:
Політик, який став великим, схиливши коліна

Здійснення мирного співіснування є для західних демократій найсуворішим випробуванням за весь час їхнього існування.

Віллі Брандт

Ранком 13 серпня 1970 року на катері, що йшов з Північної сторони Севастополя до центру міста, практично кожний чоловік середнього чи старшого віку тримав у руках «Правду» або «Ізвєстія» і уважно вчитувався в газетні рядки. Врешті хтось із них зітхнув і промовив: «Невже війни таки не буде?». Це те, що автор, тоді 14-річний підліток, бачив на власні очі і запам'ятав.

Напередодні в Москві між Радянським Союзом та

Федеративною Республікою Німеччини було підписано договір, згідно з яким німці офіційно визнавали непорушність кордонів, встановлених у результаті Другої світової війни, зокрема кордон по Одеру—Нейсе, і назавжди відмовлялися від застосування сили чи загрози її застосування з метою повернення втрачених після війни територій, де перед тим упродовж століть жили мільйони їхніх співвітчизників. І всіх тих німців 1945 року було жорстоко вигнано з їхніх домівок, незалежно від ступеня особистої підтримки кожним із них нацистського режиму і участі у злочинах гітлерівців. Чверть століття, до 1970 року, уряд ФРН стверджував, що юридично німецький рейх надалі існує в кордонах 1937 року. І чверть століття мільйони людей у Радянському Союзі, Польщі, Чехословаччині жили в очікуванні третьої світової війни. Війни, яка може знову розпочатися з німецької землі, як і дві попередні.

Щоб підписати такий договір, як Московський, який якщо не повністю виключав, то принаймні дуже зменшував імовірність вибуху третьої світової, будь-якому німецькому політику треба було мати велику мужність. Адже потрібно було відверто сказати мільйонам своїх співвітчизників, що вони ніколи вже не повернуться до своїх домівок і мають назавжди полишити надії на це. І Німеччина народила такого політика. Це був Віллі Брандт.

Як Герберт Фрам став Віллі Брандтом

18 грудня 1913 року в старовинному ганзейському «місті семи веж» Любеку на Балтиці 19-річна продавчиня Марта Фрам народила позашлюбну дитину. Хлопчик отримав ім'я Герберт-Ернст-Карл.

За кілька років перед цим його дід Людвіґ Фрам, «спадковий» безземельний селянин, наймит з поблизького аграрного Мекленбурґу, здійснив справжній соціальний злет — будучи вже зрілим 40-річним чоловіком, удівцем, він навчився керувати ваговозом, який поміщик купив для свого маєтку. А через певний час переселився разом з дітьми до найближчого великого міста — Любека і влаштувався працювати водієм ваговоза. На час народження сина Марта Фрам була продавчинею в магазинчику споживчої кооперації, організованої Соціал-демократичною партією Німеччини (СДПН). І це було аж ніяк не випадково — її батько і сама вона були переконаними соціал-демократами, партійними активістами. Досить сказати, що через кілька років

Людвіґ Фрам, водій з початковою освітою, став «за сумісництвом» головним редактором міської соціал-демократичної газети.

«Про батька мені нічого не розповідали ні мати, ні дід, в якого я виріс, — згадував через багато десятиріч канцлер Німеччини. — Само собою зрозуміло, що я не питав про нього. А оскільки він, як було очевидно, нічого не хотів про мене знати, я і згодом не вважав можливим розшукувати батькові сліди». Проте через багато років, коли хлопчик-безбатченко став політиком загальнонаціонального масштабу, «жовта преса» дуже зацікавилася «таємницею» його походження. Кого тільки не приписували нашому герою за батька! І якогось мекленбурзького барона, і відомого диригента, і лідера любекської організації соціал-демократів Юліуса Вебера, який приїхав до цього міста, коли Герберту було вже вісім років. Коли ж якась газета «абсолютно достеменно з'ясувала», що батьком Герберта, на той час уже Віллі Брандта, був «болгарський комуніст Владімір Погорєлов» (попри те, що 1913 року в Болгарії ще й близько не було комуністичної партії, а «Владімір Погорєлов» — ім'я та прізвище аж ніяк не болгарські, а суто російські), терпець йому урвався. Він звернувся до матері, і та повідомила, що батьком був Йон Мьоллер із Гамбурга. Лише 1961 року правлячий бургомістр Берліна отримав листа від свого гамбурзького кузена, сина батькової рідної сестри. Той повідомляв, що Йон Мьоллер від народження до смерті жив у Гамбурзі, на фронті під час Першої світової був важко поранений, став інвалідом, проте аж до пенсії працював бухгалтером. До самої своєї смерті 1958 року Йон періодично згадував, що в нього є син у Любеку, збирався зв'язатися з ним, проте так нічого для цього і не зробив…

Ледве хлопчик навчився ходити, дід відвів його до дитячої секції робітничого спортивного товариства, трохи згодом він став ще й членом робітничого клубу мандоліністів. А у віці 15 років Герберт опублікував свою першу газетну статтю: він закликав молодих соціалістів не «гаяти час на безглузді ігри й танці», а «активно готуватися до майбутньої участі в політичній боротьбі». Герберт ходив спершу до початкової школи, потім до реального училища. Його успіхи в навчанні були вражаючими, і завдяки підтримці одного із своїх учителів, а також діда, який мріяв, щоб улюблений онук досягнув у житті більшого, ніж він, Герберт 1928 року зміг продовжити навчання в найкращій у місті гімназії Йоганнеум. Саме тоді мати вийшла заміж за муляра з Мекленбурґу, а онук остаточно переселився до діда. В гімназії Герберт оволодів літературною німецькою мовою (вдома розмовляли нижньонімецькою говіркою). І взагалі, «то був важливий етап у моєму житті, — згадував згодом Брандт. —

Уперше я опинився якщо не у ворожому, то, напевне, в чужому для мене світі», — адже він був, як з'ясувалося, єдиним (!) хлопцем з робітничої родини на цілу гімназію. Проте молодий Фрам ніяких комплексів з цього приводу не відчував, 1930 року, 17-річним, став членом СДПН, а серед однокласників дістав прізвисько Політик.

Під час Великої кризи 1929—1933 років Німеччина переживала глибоке падіння життєвого рівня більшості населення, до влади рвалися дві тоталітарні партії — нацисти та комуністи. Політична система Веймарської республіки довела свою неефективність, більшість молоді розчарувалась у традиційних демократичних партіях — буржуазних та соціал-демократичній. Не став винятком і Політик. Він не приймав ідеології нацистів, у теорії та практиці яких не вбачав нічого «ані соціалістичного, ані національного», чужою була і КПН: «Партія, яка настільки відверто ігнорувала можливості і потреби Німеччини, яка за вказівкою Сталіна виголошувала безглузде гасло про «соціал-фашизм», не могла бути моєю партією». Але й нерішуча політика керівництва соціал-демократів йому не подобалася. Відтак, коли 1931 року від СДПН відкололося ліве крило, яке створило Соціалістичну робітничу партію (СРП), Герберт опинився серед розкольників. «Ми в СРП вважали, що ані комуністи, ані соціал-демократи не повинні були залишатися такими, якими вони були, що треба вказати їм незалежний шлях і що вони, таким чином, зможуть позбутися своїх помилок. Нам здавалося, що на обрії вже з'явився єдиний і цілісний робітничий рух, про який ми мріяли». СРП була доволі лівацькою партією, Комінтерн звинувачував її у троцькізмі, і, як писав згодом Політик, «не знайшлося тоді нікого, хто розтлумачив би мені, що демократія — то не засіб, а мета».

І власний дід, і інші лідери любекських соціал-демократів довго вмовляли «блудного онука» Герберта повернутися до СДПН. 1932 року він отримав атестат зрілості, і соціал-демократи пообіцяли йому, що партія оплачуватиме його навчання в університеті — Герберт-бо вирішив стати журналістом. Проте дати стипендію членові СРП соціал-демократи, звичайно ж, не могли, та й не хотіли. Політична принциповість виявилася вагомішою за мрію вчитися: Фрам-онук став не студентом, а учнем у конторі корабельного маклера — замість капітанів торговельних суден він залагоджував певні формальності в Любекському порту. Але вже за кілька місяців до влади в Німеччині прийшли нацисти, почався терор проти політичних противників. Усі ненацистські партії було заборонено. В березні 1933 року СРП провела нелегальний з'їзд у пивній поблизу

Дрездена. Делегатом був і 20-річний Герберт Фрам, перепрошуємо, Віллі Брандт з Любека (користуватися власним прізвищем було не можна). З того часу в умовах підпілля наш герой мав багато імен та прізвищ. А через 15 років, коли відновлював німецьке громадянство, захотів отримати документи саме на ім'я Віллі Брандта.

Одним із рішень дрезденського з'їзду було створення опорного пункту СРП в Осло. Соціаліста, якому це доручили, нацисти заарештували на кордоні. І тоді аналогічне завдання отримав Брандт. Він нелегально перебрався на рибальському човні до Данії, а звідти вирушив до Норвегії. В кишені мав лише 100 марок, отриманих на дорогу від діда. Це була їхня остання зустріч — 1934 року старий соціал-демократ Людвіґ Фрам наклав на себе руки — він не міг пережити розгрому своєї партії і, головне, того, що дедалі більше німців підтримували ненависних нацистів.

Лише перших кілька місяців в Осло Брандт користувався матеріальною підтримкою Норвезької робітничої партії, ідеологічно близької до німецької СРП. За півроку він настільки опанував норвезьку мову, що зміг жити на гонорари від статей, які публікував у норвезьких партійних та профспілкових газетах. А крім того, став вільним слухачем в університеті Осло, де вивчав журналістику. Диплома так і не отримав — у партійних справах йому доводилося їздити наступні кілька років цілою Європою.

1934 року Брандт був делегатом Міжнародного конгресу молодих соціалістів, який нелегально проходив у нідерландському містечку Ларені. Місцева поліція затримала всіх учасників конгресу, серед них п'ятьох німців, чотирьох з яких голландці видали нацистам. Один з них — найближчий друг Брандта молодий учитель з Гамбурга Франц Бобцієн — отримав чотири роки каторжної в'язниці, звідки був переведений у концтабір і зрештою 1941 року загинув у таборі смерті Заксенгаузен. Самого Брандта врятувало лише те, що він пред'явив голландським поліцейським не чинний німецький паспорт, який теж мав у кишені, а норвезький дозвіл на тимчасове проживання, завдяки чому був депортований не до Німеччини, а до Норвегії.

У середині серпня 1936 року з порома в німецькому місті Варнемюнде зійшов норвезький студент Ґуннар Ґаасланд, який співчував гітлерівцям і їхав до Берліна вивчати теорію та практику націонал-соціалізму. Це був Віллі Брандт. Першою людиною, яка зустріла його на німецькій землі, виявився митник, його давній знайомий з Любека. Навіть через багато десятиріч Брандт не міг зрозуміти, чому той його не видав — справді не

впізнав чи просто пожалів. Ще страшніший «іспит» Брандт складав через місяць у Берліні, коли його знайшов «колега» — справжній норвезький студент-нацист, який приїхав у гості до своїх німецьких однодумців. Лише через три роки після переїзду до Норвегії Брандт розмовляв норвезькою так, що зміг видатися норвезькому нацистові його земляком!

Чотири місяці Брандт намагався активізувати підпільну роботу берлінської організації СРП. Із цього практично нічого не вийшло. Нацистський терор був настільки жорстокий, що про якийсь організований спротив уже не йшлося. Заарештовували не лише за якісь дії проти режиму, а й просто за «старі гріхи». І перед Різдвом 1936 року Ґаасланд вирушив з Берліна до Чехословаччини, де саме проводилася нелегальна конференція СРП. Європейські ліві соціалісти тоді вирішували для себе питання — чи варто створювати єдиний антинацистський фронт із комуністами. Саме бо почалася громадянська війна в Іспанії, де такий фронт уже був. І звідти доходили поки що глухі чутки, що комуністи поводяться зі своїми соціалістичними союзниками аж ніяк не по-«союзницьки». Відтак Брандт отримав нове відповідальне партійне завдання — поїхати до Іспанії і розібратися на місці. Поїздка за маршрутом Прага—Данциґ—Осло—Копенгаген—Париж—Перпіньян—Барселона. І Брандт — на території Каталонії. Саме в цьому регіоні Іспанії найбільшим авторитетом користувалася ПОУМ — лівосоціалістична партія, близька до СРП. У Барселоні Брандт заприятелював з іншим лівим соціалістом — англійцем Джорджем Орвеллом, який через кілька років напише чи не найсильніші в світі антикомуністичні памфлети — роман «1984» та притчу «Ферма тварин». А 3 травня 1937 року наш герой став наочним свідком Барселонського путчу, коли комуністи несподівано напали на своїх «союзників» по Народному фронту — анархістів та ПОУМ, закатували її лідера Андре Ніїна. Саме ця міжусобиця, вчинена комуністами, стала чи не головною причиною поразки Іспанської республіки.

Влітку 1937 року Брандт робив доповідь на засіданні Лондонського бюро лівих соціалістів Європи про комуністичну політику в Іспанії. В його книзі «Комінтерн і комуністичні партії», що була надрукована 1939 року в Осло, прямо стверджується, що практика Комінтерну «суперечить найелементарнішим принципам робітничого руху».

1940 року під час окупації Норвегії нацистами Брандт як військовослужбовець норвезької армії потрапив до німецького полону. Але йому знову поталанило — німці після розгрому Норвегії розпускали полонених додому, як це вони робили роком пізніше, 1941-го, в Україні. Особу Брандта не було встановлено,

йому навіть виписали безкоштовний залізничний квиток до Осло. А звідти Брандт утік до Швеції, де офіційно отримав норвезьке громадянство і брав участь у керівництві норвезьким підпіллям, кілька разів нелегально виїжджаючи до окупованої Норвегії. Саме тут, у «подвійній» еміграції, Брандт дійшов висновку: правова демократична держава — абсолютна цінність для робітничого руху, а ось класова боротьба аж ніяк не є абсолютом. «Шведська соціал-демократія ще більш переконливо, ніж норвезька, продемонструвала мені, що таке недогматичний і волелюбний народний рух, що усвідомлює свою силу». В липні 1942 року було створено Міжнародну групу демократичних соціалістів, і Брандт став її секретарем. А 1944 року завершився процес об'єднання емігрантських організацій СРП та СДПН. Онук повернувся до свого діда.

Бургомістр обложеного міста

«Тієї весни (1945 року. — *Авт.*) з приводу свого майбутнього — буде воно норвезьким чи німецьким — я не став би укладати парі», — писав Брандт через багато років. Тим більше, що норвежками були і його перша дружина Шарлотта Торкільдсен, з якою був одружений з 1941 до 1948 року і мав дочку Нінью, і друга дружина Рут Бергауст-Гансен, з якою жив з 1945 року, але формально одружився лише 1948-го. У цьому шлюбі він мав трьох синів — Петера, Ларса та Маттіаса.

А поки що Віллі розривався між двома своїми батьківщинами. Восени 1945 року він вирушив на Нюрнберзький процес як військовий кореспондент кількох норвезьких газет. А на початку 1946-го приїхав до Берліна — в однострої майора норвезької армії як прес-аташе військової місії цього скандинавського королівства в окупованій Німеччині.

Вибір був дуже нелегкий. 1945 року німецьку державність було фактично ліквідовано, вся повнота влади в країні належала великим державам-переможницям, які поділили країну на чотири окупаційні зони, на чотири зони було поділено і столицю країни Берлін, який опинився всередині радянської зони. Країна була зруйнована і бідна. Мільйони німців, виселених зі Східної Пруссії, Сілезії, Померанії та Чехословаччини, не мали даху над головою та засобів існування. З країни в рахунок репарацій вивозилося на Схід та Захід обладнання промислових підприємств. Увесь світ зі зневагою та ненавистю ставився до німців, переважна більшість

яких підтримувала в роки війни злочинний гітлерівський режим чи, принаймні, активно не боролася проти нього. Багато німців мали «відчуття поразки», у власній оцінці з «надлюдей» перетворилися на «людей другого сорту».

І Брандт зробив свій вибір. З боку переможців він перейшов на бік переможених — 1948 року звільнився з норвезької армії, відмовився від норвезького підданства і подав клопотання про повернення німецького громадянства, якого нацисти позбавили його ще 1938 року. Він уважав, що потрібніший Німеччині, ніж Норвегії. Треба було будувати нову демократичну країну, відновлювати на новій основі соціал-демократичну партію. «Соціалізм — це щось більше, ніж одержавлення засобів виробництва. Соціалізм неможливий без свободи і демократії», — стверджував 1945 року Брандт.

Практично відразу він став найближчим співробітником демократично обраного бургомістра Берліна Ернста Рейтера. Цей лівий німецький соціал-демократ під час Першої світової потрапив до російського полону, став більшовиком, за завданням Леніна 1918 року створював Автономну республіку німців Поволжя, але вже 1921 року був виключений з Комуністичної партії Німеччини за небажання коритися диктату Комінтерну і повернувся до соціал-демократів, незабаром став бургомістром Маґдебурґа. За часів панування Гітлера жив у Туреччині.

«Турок» Редер разом з «норвежцем» Брандтом, власне, створили й утримали Західний Берлін — острів свободи, оточений з усіх боків землями, контрольованими комуністами.

Вже 1949 року Брандт став депутатом від Берліна до першого бундестагу щойно створеної Федеративної Республіки Німеччини, 1955 року очолив західноберлінський «парламент» — міську палату депутатів, а 1957 року, після смерті Редера, був обраний правлячим обер-бургомістром Західного Берліна. Він стояв на чолі «обложеного міста» майже 10 років — аж до 1966 року, коли переїхав до Бонна, щоб стати спершу віце-канцлером, а потім і канцлером ФРН.

У перші повоєнні роки чи не головним зовнішньополітичним завданням Сталіна було встановити контроль над усією Німеччиною, а для початку — над усім Берліном. На перших повоєнних демократичних міських виборах у Берліні комуністи (так звана Соціалістична єдина партія Німеччини, в яку в радянській зоні окупації було примусом загнано і соціал-демократів) набрали лише 17 відсотків голосів. Відтак радянські окупанти і їхні німецькі помічники розірвали єдність міста — для контрольованого Совітами Східного Берліна було проведено окремі «вибори», де, звичайно ж, «перемогли» комуністи. Обер-

бургомістра всього міста Редера в східні райони Берліна просто не пускали. А 24 червня 1948 року, наступного дня після введення в обіг у Західному Берліні західнонімецької марки, почалася «голодна блокада» трьох західних секторів міста. Вона тривала 462 дні. Було не тільки заборонено будь-які перевезення наземним транспортом через радянську зону людей і товарів, а й перерізано всі електричні кабелі. Сталін розраховував, що мешканці просто розбіжаться з голодного міста — перейти із західних секторів до східного можна було вільно. Американці з англійцями організували тоді небачений в історії повітряний міст для врятування 2,5 мільйона людей. Було здійснено 280 тисяч польотів, доставлено 1,8 мільйона тонн вантажів. Західноберлінці не голодували. Проте вони мерзли — бракувало вугілля для опалення будинків, електрику подавали лише по дві години на день, а міський транспорт припиняв свою роботу о 6-й вечора. Дружина Брандта Рут згадувала, як у блокадну зиму довгими вечорами вони з чоловіком, одягнені в зимовий одяг, сиділи при світлі гасової лампи біля колиски свого первістка Петера, накритого всіма ковдрами, які тільки були в помешканні. Та берлінці вистояли — місто не впало до рук Сталіна.

Вистояли вони і під час другої берлінської кризи 1958 року, коли Хрущов ультимативно зажадав від американців, англійців та французів протягом 6 місяців вивести свої війська із Західного Берліна. Вистояли і під час третьої кризи, коли 13 серпня 1961 року влада НДР з дозволу СРСР за одну ніч оточила Західний Берлін бетонним муром. Наступного дня 600 тисяч західноберлінців зібралися коло ратуші під гаслами: «Зраджені Заходом» і «Віллі, покажи їм!». «Ішлося про право на самовизначення, — згадував Брандт. — Ішлося й про те, щоб добровільна капітуляція не викликала ланцюгову реакцію, яка могла б вилитися в новий військовий конфлікт».

За кілька місяців до своєї загибелі президент США Джон Кеннеді, стоячи поруч із Віллі Брандтом на трибуні перед сотнями тисяч берлінців, сказав: «Усі вільні люди, хоч би де вони жили, є громадянами Західного Берліна. І тому я, вільна людина, пишаюся тим, що можу сказати: «Ich bin ein Berliner» — «Я — берлінець».

Це місто стало символом «холодної війни», символом протистояння радянській агресії в Європі. Символом якоюсь мірою став і Віллі Брандт — символом рішучості нової демократичної (не «Демократичної», а справді демократичної) Німеччини та й Заходу в цілому, протистояти радянському тоталітаризму.

У ніч на 29 вересня 1969 року в Західній Німеччині «перекинулося небо»: було підбито перші підсумки чергових парламентських виборів, у результаті яких уперше за час існування Федеративної Республіки від влади було відсторонено християнських демократів, спадкоємців Конрада Аденауера, який, власне, ту республіку і створив. «Вічні опозиціонери» соціал-демократи уклали коаліційну угоду з Вільною демократичною партією, і канцлером став Віллі Брандт.

Він ішов до цього багато років. Іще на початку 1950-х Брандт став одним із найпомітніших лідерів «американців» — крила СДПН, яке виступало за повну інтеграцію Західної Німеччини до євроатлантичної спільноти. 1960 року бургомістра Західного Берліна було офіційно проголошено кандидатом у канцлери від соціал-демократів, 1966-го він став віце-канцлером і міністром закордонних справ в уряді німецької «ширки» — широкої коаліції, де соціал-демократи були молодшим партнером християнських демократів.

Через кілька років однопартієць і спадкоємець Брандта канцлер Гельмут Шмідт писав: «Два головні здобутки Брандта: в політиці зовнішній — після 20 років західної політики доповнив її політикою східною. У внутрішній політиці соціал-демократія після практично 100 років опозиції надовго була впроваджена ним до числа сил, що мають владу».

Брандт дуже важко пробивався до влади. Проти його політичної сили і проти нього особисто роками вели дуже брудні інформаційні кампанії в мас-медіа. Про спекуляції щодо походження Брандта ми вже писали. Але його звинувачували ще й мало не у зраді батьківщини, в тому, що він «закликав убивати німецьких вояків з-за рогу» (зокрема, йшлося про його книжечку «Партизанська війна», надруковану 1942 року у Стокгольмі норвезькою мовою), згадували Брандту і його лівацькі «гріхи молодості». Попсував політикові крові також старший син Петер, який 1968 року був активним діячем студентського лівацького руху і навіть отримав два тижні ув'язнення за організацію сутичок з поліцією. Хоча сам Брандт доклав чи не найбільше зусиль, аби німецька соціал-демократія остаточно перетворилася з «марксистської партії пролетаріату» на загальнонаціональну політичну силу послідовно демократичного спрямування. «Сучасна соціал-демократія не є більше пострахом для буржуазії, не займає вона також і позицій, ворожих економічному ладові Федеративної республіки», — писав він. При цьому Брандт і його

соціал-демократичні спадкоємці, безумовно, посилили соціальний характер західнонімецької ринкової економіки.

Проте найбільший здобуток Брандта, те, завдяки чому він у першу чергу ввійшов до історії, — його ostpolitik, нова східна політика, котра стала чи не найважливішим елементом глобальної політики розрядки, яка у 70-ті роки минулого століття прийшла на зміну «холодній війні».

Прорив, здійснений Брандтом у зовнішній політиці, нині, через багато десятиріч, видається, на перший погляд, досить простою річчю — він зводиться до чотирьох основних договорів, укладених Федеративною республікою в 1970—1973 роках з СРСР, Польщею, Чехословаччиною та Німецькою Демократичною Республікою. Згідно з ними Брандт від імені німецької нації визнавав, що Німеччина назавжди втратила свої східні землі, і гарантував, що його країна ніколи не намагатиметься повернути їх силою. Західна Німеччина визнавала існування Німецької Демократичної Республіки де-факто, але не визнала її де-юре, хоч як хотів цього Радянський Союз. Невід'ємним елементом Брандтового «пакета» стала й Чотиристоронняя угода 1971 року щодо Західного Берліна, формально підписана СРСР зі Сполученими Штатами, Великою Британією та Францією без участі Бонна. Тут теж було досягнуто компромісу — три західні держави (а разом з ними і Брандт) визнали, що Західний Берлін формально не є частиною ФРН, проте натомість СРСР визнав «особливий характер» відносин цього міста із Західною Німеччиною, згодився з тим, що західноберлінці можуть подорожувати світом, зокрема й країнами Східного блоку, із західнонімецькими паспортами, і, найважливіше, дав гарантії недоторканості «обложеного» протягом багатьох десятиріч міста.

«Ми не стали друзями Радянського Союзу чи його системи, — писав Брандт. — Радше ми перетворилися на партнерів по контракту на ділових засадах».

У перші роки після закінчення Другої світової Радянський Союз намагався встановити свій контроль над усією Німеччиною. Пізніше, після вражаючих успіхів ФРН у соціально-економічному розвитку, життя поставило перед Москвою скромніше завдання: будь-якою ціною зберегти «свою» Німеччину, НДР. Адже її мешканці «голосували ногами» — за час існування «першої держави робітників та селян на німецькій землі» до Західної Німеччини втекло майже 3,5 мільйона німців, при тому, що населення радянської зони 1945 року складало близько 17 мільйонів осіб. Відтак радянське керівництво, а ще більшою мірою його східнонімецькі маріонетки намагалися всіляко закріпити розкол Німеччини. Перш за все психологічно — вбити в

голови підданим НДР, що Федеративна республіка є для них чужою, навіть ворожою державою, що в НДР почала формуватися окрема східнонімецька «соціалістична» нація. Політики з берегів Рейну намагалися всіляко тому протидіяти. Діяла доктрина Гальштайна, згідно з якою федеральний уряд був зобов'язаний «турбуватися про всіх німців», із владою НДР, як з іноземною маріонеткою, не підтримували практично жодних контактів, а міністерство закордонних справ розривало дипломатичні відносини з будь-якою країною світу, яка офіційно визнала НДР. Так західнонімецька еліта намагалася зберегти єдність своєї країни, принаймні в головах німців. А мільйони вигнанців із земель, що відійшли до Польщі та СРСР, з чеської Судетської області не залишали марних надій повернутися додому. Хай не зараз, колись згодом, коли зміниться геополітична ситуація в світі.

І треба було мати величезну мужність, аби прямо сказати мільйонам вигнанців і мільйонам співчуваючих їм бундесбюргерів, що це «колись» не настане ніколи. Ще більша мужність і політична воля потрібні були, щоб відкинути застарілий мотлох доктрини Гальштайна, піти на контакти зі східнонімецькими комуністичними бонзами, хай і не визнавши відносини між ФРН та НДР міждержавними, як того дуже хотіла Москва, а ще більшою мірою Східний Берлін. Піти для того, щоб легалізувати хоч якісь людські контакти між мешканцями двох частин розірваної країни, хоч якось поліпшити умови існування своїх співвітчизників «там, у зоні».

Завдання Брандта ускладнювалося ще однією обставиною. Ще на початку 1960-х років він стверджував: «Мирне співіснування з Хрущовим (додамо від себе, що й за Брежнєва нічого принципово не змінилося. — *Авт.*) — це не пошук довготермінової стабільності і навіть не перерва між боями, а нова змога розширяти сферу свого панування і впливу без ризику вплутатися в атомну війну».

Через кілька років, напередодні підписання Московського договору, канцлер ФРН писав: «Співіснування можливе лише в тому разі, якщо ми позбудемося страху перед комуністичною перевагою, але також і настільки ж наївної, наскільки зручної безтурботної переконаності, що справедлива справа автоматично здобуде перемогу». І ще: «Наша концепція не повинна обмежуватися зміною ставлення до комуністичного Сходу, вона має також поширюватися й на відносини між багатими і бідними націями. Співіснування у вигляді мирного змагання можливе. І може бути вигране або програне саме в цих країнах».

Зрештою Брандту, Заходу в цілому, як добре видно нині,

через роки, все ж таки вдалося нав'язати Москві на практиці свою концепцію «мирного змагання двох систем». І Брандт іще дожив до того часу, коли, підточений внутрішніми та зовнішніми труднощами, захитався, а потім і впав комуністичний режим в СРСР. Але ще перед тим розвалилася, як картковий будиночок, НДР. І східна «зона» возз'єдналася з Німеччиною. 1971 року Брандт отримав Нобелівську премію миру, а з нею і зменшення загрози війни для своєї країни, вступ ФРН (одночасно з НДР) до ООН, угоду «газ-труби», за якою Радянський Союз уперше у своїй історії розпочинав масштабний експорт газу до капіталістичних країн, а конкретно до Західної Німеччини, а та розраховувалася за цей газ не стільки грошима, скільки трубами великого діаметра для будівництва нових газопроводів і збільшення експорту того ж газу. І взагалі ФРН стала найбільшим торговельним партнером СРСР серед несоціалістичних країн.

А ще Брандт розколов і політизував власну країну. Він здобув гарячу підтримку багатьох своїх співвітчизників (за часів урядування Брандта кількість виборців, які голосували за його партію, зросла з 32 до 46 відсотків), але й викликав дуже гостру, до того ж дієву, якщо можна так сказати, ненависть німецьких правих. Як детектив можна читати західнонімецьку політичну історію початку 1970-х, коли праві робили все, щоб розмити перевагу у 5 голосів, яку мала соціалістично-ліберальна коаліція в парламенті, з тим, щоб оголосити вотум недовіри урядові Брандта і не припустити ратифікації його «східних» договорів. Це історія підкупу і корупції, причому не лише політичної. Але вирішальну битву за вотум недовіри праві програли — їм забракло двох голосів. За рахунок зрадників у власних лавах. Один із християнських демократів, що утримався тоді, як з'ясувалося через багато-багато років, після оприлюднення архівів ендеерівської спецслужби Штазі, отримав за свій голос майже один мільйон марок. Ім'я другого невідоме й досі. А Брандт розпустив парламент, оголосив дострокові вибори і тріумфально їх виграв, уперше в історії Німеччини зробивши свою СДПН найчисленнішою партією країни.

Проте вороги все ж змогли вижити Брандта з посади. 24 квітня 1974 року було заарештовано одного з референтів канцлера Гунтера Гійома, який за 18 років перед тим утік зі Східної Німеччини на Захід. Під час арешту він визнав, що всі ці роки залишався «громадянином НДР» і є «офіцером Національної народної армії». Брандт зробив необачну заяву про те, що Гійом ніколи не мав доступу до «документів вищого ступеня секретності». За кілька днів виявилося, що таки мав… Скандал посилили оприлюднені відомості спецслужб, що канцлер під час

своїх агітаційно-виборчих поїздок Німеччиною мав численні, скажемо делікатно, любовні пригоди. І ранком 7 травня 1974 року Брандт зробив заяву про відставку…

До 1987 року він залишався головою Соціал-демократичної партії Німеччини і пішов з цієї посади добровільно, через стан здоров'я. А головою впливового міжнародного Соціалістичного Інтернаціоналу Брандт був аж до дня своєї смерті — 8 жовтня 1992 року.

Замість епілогу

7 грудня 1970 року канцлер Федеративної Республіки Німеччини Віллі Брандт став на коліна перед монументом жертвам нацизму у Варшавському ґето. Цим символічним жестом він вибачався за злочини гітлерівського режиму перед людством. Брандт, який особисто ніяк не був причетний до цих злочинів, який багато років ризикував власним життям у безкомпромісній боротьбі проти нацизму, вибачався від імені мільйонів німців. Зокрема тих, кому було, ще й як було за що вибачатися і хто вибачатися не хотів. Ні тоді, ні раніше, ні пізніше. Він, чия людська доля так різнилася від долі переважної більшості його співвітчизників, повністю ототожнив себе зі своєю грішною нацією. І в цей день Німеччина остаточно видужала, розрахувавшися за гітлеризм по всіх історичних рахунках.

Чи можемо ми собі уявити Владіміра Путіна чи будь-якого іншого сучасного російського лідера, які схилили б коліна перед пам'ятником жертвам Голодомору в Києві?

Ні, однозначно ні, хоча злочини сталінського режиму є ще жахливішими за злочини режиму гітлерівського.

Може, тому, що Україна й досі до кінця не розрахувалася у своїй громадській свідомості зі злочинами комуністичного тоталітаризму? А може, тому, що між демократичною Німеччиною Брандта і Росією Путіна, що сповзає до авторитаризму, все ж існує «маленька» відмінність?

Авґусто Піночет:
Генерал, який одягнув на націю «залізні штани»

На самому початку вересня 1973 року моєму однокурснику

подарували кошеня рідкісної на той час в Україні сіамської породи. Кілька днів Сашко застановлявся: яке ж ім'я дати котові? І всю студентську групу було втягнуто у процес обговорення цього відповідального рішення. Врешті щасливий котовласник уже майже зовсім зупинився на імені Міттеран — на честь тогочасного президента Франції. Не заїжджено, з іноземним шармом, а водночас у неофіційній обстановці кота можна звати просто Митьком. Але 12 вересня, прийшовши до університету, Сашко вирік трагічним тоном: «Після звістки про те, що цей клятий зрадник Піночет учора вбив нашого дорогого президента Альєнде, я не спав цілу ніч. Як радянський студент і комсомолець я просто зобов'язаний відреагувати на кривавий фашистський переворот у Чилі. Рішення прийнято: я назву своє кошеня Кіт імені Сальвадора Альєнде». Потім трохи помовчав і додав: «А скорочено все одно хай зветься Митьком».

За три роки перед тим до влади в далекій латиноамериканській країні прийшов президент-марксист Альєнде. Очолюваний ним блок «Народна єдність» почав проводити в Чилі економічні і політичні перетворення за радянським і кубинським взірцем. Декому в Кремлі здалося, що «тріумфальна хода соціалізму» у світі з теорії перетворюється на практику. Це ж уперше прокомуністичні сили здобули владу в якійсь країні парламентським, демократичним шляхом, а не завдяки іноземній військовій окупації, як у Польщі чи Угорщині, не після збройного путчу чи громадянської війни, як на Кубі чи в Китаї. В 1972—1973 роках дехто з наших університетських професорів любив розводитися на лекціях про те, що остаточна перемога соціалізму у світі відбудеться шляхом завоювання «найпередовішим ученням» перш за все Латинської Америки, тоді Африки, Азії й поступової ізоляції та «удушення» Сполучених Штатів та Західної Європи. Це нині, через десятиліття, після безславного краху «світової системи соціалізму», такі міркування видаються маячнею. Тоді ж загроза виглядала цілком реальною. У 1970-му тогочасний держсекретар США Генрі Кіссінджер, розмірковуючи про Чилі, риторично питав: «Я не розумію, чому ми повинні байдуже дивитися, як через безвідповідальність власного народу країна перетворюється на комуністичну?» А в Москві тим часом задоволено потирали руки.

Тим більшим було розчарування «кремлівських мрійників», коли очолений Піночетом військовий переворот поставив хрест на просуванні Чилі «шляхом соціалізму». В середині 1970-х генерал з іншого кінця землі перетворився в радянській пропаганді на уособлення всесвітнього зла. Авґусто Піночет для більшості жителів СРСР став «Гітлером сучасності». Про криваві злочини

його режиму, про боротьбу чилійців проти «антинародної хунти» трубили всі газети, радіо та телебачення, писали п'єси та співали пісні.

Маятник хитнувся в інший бік наприкінці 1980-х, за часів пізньої перебудови. Спершу несміливо, а тоді дедалі впевненіше залунали голоси, що Радянському Союзові, а потім незалежним уже Україні чи Росії потрібен свій власний Піночет, який залізною рукою випалить марксистську скверну, згуртує суспільство і силоміць поведе його до ліберально-ринкового раю. Через авторитаризм. Один із найвизначніших українських «прорабів перебудови» дозволив собі якось на масовому мітингу навіть замінити в класичних шевченкових рядках ім'я Вашингтона прізвищем чилійського диктатора: «Коли ми діждем Піночета з новим і праведним законом?». Вийшли зовсім уже й не вірші. Натомість актуально з погляду поточного політичного моменту.

Так Піночета було «повністю реабілітовано» у свідомості пострадянських інтелектуалів. Раптом з'ясувалося, що під його керівництвом Чилі досягла вражаючих економічних успіхів. Він урятував свою країну від сповзання до комунізму. А пролита кров… Це не більше як дрібні ексцеси на шляху до загального процвітання. Тому справжнім шоком для декого в Україні став арешт відставного чилійського диктатора у Великій Британії 1998 року. І хоча після кількох місяців домашнього арешту на Туманному Альбіоні старого та хворого Піночета зрештою відпустили додому, стало зрозуміло: для сучасного західного суспільства навіть найшляхетніша мета не виправдовує негідних засобів, а особливо масових порушень прав людини. Й жодний президент у жодному куточку світу, який припустився злочинів за часів свого правління, не може мати певності, що після виходу у відставку йому не доведеться відповідати за свої діяння.

Шлях догори

Авґусто-Хосе-Рамон Піночет-Уґарте народився 25 листопада 1915 року в місті Вальпараїсо — найбільшому чилійському порту, океанських воротах столиці країни Сантьяго. Він був шостою дитиною дрібного службовця місцевої митниці. Батьки Піночета були ревними католиками та прибічниками так званих традиційних цінностей. І майбутній генерал та президент, добре засвоївши ті цінності змалечку, проніс їх крізь усе життя. В дитинстві Авґусто був слабеньким, хворобливим та несміливим

хлопцем, який нічим не вирізнявся серед своїх однолітків. Якось, згадує Піночет, мати повела його в кіно. Фільм був німий. В один «чудовий» момент тапер ударив по клавішах старенького піаніно, імітуючи звуки стрілянини — за сценарієм це був епізод розстрілу. Хлопчик, побачивши, як на екрані падають «розстріляні» актори, так злякався, що сховався під крісло й почав голосно кричати. Стався душевний надлам. І цілком вірогідно, що через кілька років, закінчивши середню школу, Піночет вирішив поступати до військового училища саме для того, щоб перебороти задавнений жах перед стрілянино̀ю та кров'ю. Хоча, з іншого боку, військова служба на той час (і понині) була в Чилі, як і в інших країнах Латинської Америки, надзвичайно престижною й давала вихідцеві з «низів» чи не єдиний шанс здобути високий соціальний статус. Хоч би як там було, до піхотного училища в Сантьяго Піночета не прийняли — оцінки, отримані ним на загальноосвітніх іспитах, були добрими, але не відмінними. Й не змогли переважити його погану фізичну підготовку. Невдалою була й друга спроба вступу, попри те, що відразу після першого фіаско Піночет почав активно займатися боксом та плаванням, а решту часу присвячував поглибленому вивченню загальноосвітніх дисциплін. І лише на третій рік мрія Авґусто зрештою здійснилася — його було зараховано до училища.

1936 року 21-річний Піночет успішно закінчив військове училище й розпочав офіцерську кар'єру. Про свою військову службу генерал згодом казав так: «Це кар'єра солдата. Починаючи з військового училища й до чину генерала я підіймався по сходах військової ієрархії крок за кроком, не маючи жодних честолюбних прагнень і бажаючи лише виконувати свої службові обов'язки». За 37 років Піночет пройшов шлях від «зеленого» лейтенанта до командувача сухопутних військ країни. Окрім цілеспрямованості і працелюбності нашого героя, його стрімкому просуванню по службі сприяв і вдалий шлюб — Піночетова дружина Лусія, з якою він прожив майже 60 років, була дочкою одного з провідних чилійських політиків консервативного спрямування. Й одруження з нею автоматично ввело вихідця з низів у коло чилійської політичної еліти. В послужному списку Піночета є чисто стройові посади — командир взводу та роти, начальник штабу та командир піхотної дивізії, командувач столичного гарнізону тощо. Але не тільки. 1951 року він закінчив Військову академію, отримавши звання офіцера Генерального штабу і фах «викладач військової географії та логіки», а згодом п'ять років викладав у цій же академії, потім майже десять років був військовим аташе Чилі у Вашингтоні. Тому, що він так довго обіймав цю престижну посаду, сприяла його досконала вже на той час англійська мова й

реноме інтелектуала — тоді він був уже автором понад десяти книжок. Це були переважно підручники та навчальні посібники з військової географії, але одна з його праць — видана 1968 року «Геополітика» — заслуговує на особливу увагу. Одні називають творіння Піночета «класичною книгою», інші — «тоненькою книжечкою з насмиканими цитатами з прусських та нацистських авторів».

Між народами, вважає Піночет, існує одвічна боротьба за життєвий простір. Народи, на його думку, — єдині біологічні організми, характеристики яких задані довкіллям, етнічними та расовими особливостями. Гірські народи — це традиціоналісти, вороги всіляких реформ. У них превалює індивід. Мешканці ж рівнин із задоволенням сприймають усілякі нововведення, їхніми діями керує поверхневий дух, а під час війни вони чинять слабкий опір ворожим військам, що вдерлися до країни. Чилійців генерал оголосив горянами. Носієм і хоронителем справжньої національної культури — чилійську армію. Аргентинці ж (сусіди й головні історичні суперники чилійців), на думку Піночета, — типові жителі рівнин. А «виходячи з того, що державі для її розвитку необхідний простір, завоювання якого в сучасному світі є достатньо складним, сильна у військовому, економічному, дипломатичному та демографічному аспектах держава повинна мати привілеї в територіальних суперечках». Тобто Чилі над Аргентиною. Відтак Піночет сформулював основні завдання чилійської зовнішньої політики: експансія на північ і південь від кордонів Чилі, панування в південній частині Тихого океану, окупація та контроль над протоками та островами Південного конусу Латинської Америки. Для читачів, які не надто добре обізнані з південноамериканськими геополітичними реаліями, пояснимо: згаданий «конус» частково належить Аргентині, й Піночет у своїй науковій праці фактично закликав до війни з сусідньою країною. Лише через п’ять років після виходу «Геополітики» у світ її автор став на чолі Чилі. І можна тільки дякувати Богові, що в нього вистачило розуму не спробувати втілити в життя свої геополітичні теорії.

Нарешті, остання цитата з генеральського трактату: «Одна з цілей геополітики полягає у співвідношенні передумов (що це означає — зрозуміти важко, але так у Піночета. — *Авт.*) до можливого застосування й використання особливих законів у внутрішній політиці держави». Що таке «особливі закони» і як їх на практиці використовувати у внутрішньому житті держави, генерал наочно продемонстрував усьому світу.

За три століття колоніального періоду до Чилі переселилося лише 50—70 тисяч осіб, переважно іспанців та басків. Загалом же до сьогодні в Чилі осіло десь 250 тисяч іммігрантів, що в багато разів менше, ніж у сусідній Аргентині чи деяких інших латиноамериканських країнах. Таким чином, Чилі — одна з найбільш «індіанських» за походженням більшості населення країн Південної Америки. Щоправда, не асимільованих індіанців у Чилі не більше 5 відсотків. Понад три чверті населення країни складають метиси — нащадки мішаних шлюбів індіанців та європейців або навіть чистокровні індіанці, котрі засвоїли іспанську мову та культуру. Креолів (білих) у країні не так багато. Але саме вони складають панівну верству. До їх числа належать і Піночет, і його історичний антагоніст Сальвадор Альєнде. А ось культовий лідер чилійської компартії Луїс Корвалан — типовий метис.

У 40—70-х роках XIX століття до країни в'їхало близько 20 тисяч німців, які компактно розселилися в південних районах центральної частини країни. Іммігранти з Німеччини та їхні нащадки швидко захопили «керівні висоти» в чилійських збройних силах і почасти зберігають їх досі. Принаймні обидва безпосередніх попередники Піночета на посаді головнокомандувача чилійських сухопутних військ — генерали Пратс та Шнайдер — були німецького походження. Армію, в якій Піночет прослужив усе своє свідоме життя, сусіди-латиноамериканці дражнили «прусською» — і польові статути чилійців, і навіть парадна офіцерська форма були один в один «переписані» з німецьких. Але найважливіша підстава до такого прізвиська — це, звичайно, дух прусської казарми, який десятиріччями панував у чилійській армії. І хоча сам Піночет, наскільки відомо, не має жодного німецького коріння, «германський дух» він засвоїв дуже добре. Принаймні й у військовій справі, і в його улюбленій геополітиці найвищими авторитетами для генерала були й залишалися німці.

Чилі — дуже довга і порівняно вузька смуга землі, затисну-та між Тихим океаном та Андами — однією з найвищих у світі гірських систем. Землі, придатної для використання у сільському господарстві, в країні порівняно мало — це переважно ділянки на узбережжі та гірські долини. Ані у XVIII, ані в XIX столітті Чилі, на відміну від багатьох інших латиноамериканських країн, не спромоглася вийти на світовий ринок як великий виробник тієї чи іншої сільськогосподарської культури. Й чилійська еліта, й країна

в цілому порівняно з іншими латиноамериканськими державами вважалася радше бідною. Становище ж селянства, яке складало переважну більшість населення країни, було нужденним по всій Латинській Америці. І ще невідомо, де воно було гіршим — у «просунутій» Бразилії чи у відсталій Чилі. Не змінило ситуації й відкриття, а потім початок розробки великих мідних покладів (і нині чилійцям належить чверть розвіданих запасів мідної руди у світі). У країні не було ані капіталу, ані технічних спеціалістів, тому видобуток мідної руди у чилійських горах узяв на себе британський, а пізніше американський капітал. Прибутки вивозилися з країни. Протягом XIX століття чилійська «прусська» армія виграла кілька воєн проти сусідніх держав, унаслідок чого до Чилі було приєднано багаті на селітряні поклади перуанські провінції Тарапака та Антофагаста. Проте й видобуток селітри та продаж її на світовому ринку не привели Чилі до економічного процвітання. В першій половині XX століття країна постійно мала негативне сальдо торговельного балансу, була не в змозі забезпечити своє населення продовольством. Протекціоністська політика, яку проводили й консервативні, й ліберальні уряди, так і не привела до бурхливого розвитку національних товаровиробників, які б випускали вдосталь якісної продукції, що заміщувала би імпорт. «Чилізація» мідної промисловості, яка формально передала найбільші мідні родовища у власність держави, не привела ані до істотного зростання доходів бюджету, ані до відчутного збільшення платні робітникам. Селянство задихалося від нестачі землі, більшість якої й далі належала великим латифундистам, значна частина котрих була не здатною організувати на ній конкурентноспроможне сільськогосподарське виробництво. Президент країни, християнський демократ Едуардо Фрей 1964 року проголосив проведення аграрної реформи, яка передбачала передачу частини землі латифундистів 100 тисячам селянських родин. Проте реформа просувалася вкрай повільно, за 6 років землю отримало лише 20 тисяч родин. А тим часом у країні наростав вплив лівих сил. Створювалася революційна ситуація, коли дедалі більше чилійців доходило переконання, що «далі так жити не можна». Ось тільки рецепти «докорінної перебудови» різні політичні сили пропонували діаметрально протилежні.

У грудні 1969 року Комуністична, Соціалістична, Радикальна та Соціал-демократична партії, а також Рух єдиної народної дії та Незалежна народна дія створили блок «Народна єдність», на чолі якого став лідер соціалістів доктор Сальвадор Альєнде-Ґоссенс. Наступного року відбулися президентські вибори, на яких переміг Альєнде. 4 листопада 1970 року представник лівих урочисто

в'їхав до президентського палацу в Сантьяго.

Плеканий радянською пропагандою міф про «всенародну підтримку» «Народної єдності» чилійцями, як і кожний міф, не відповідає дійсності. Альєнде прийшов до влади тільки завдяки недосконалості чилійського виборчого законодавства. Воно передбачало вибори в один тур, а переможцем проголошувався той із кандидатів, який набере голосів більше за інших. Так Альєнде, здобувши підтримку 36 відсотків виборців, став легітимним президентом. За його найближчого конкурента, колишнього президента Едуардо Фрея, проголосувало 33 відсотки чилійців. Решту голосів «розтягнули» кілька консервативних кандидатів, для яких Фрей був занадто лівим. Якби в Чилі, як у кожній демократичній країні, президентські вибори провадились у два тури, Альєнде не мав би жодних шансів на перемогу. В чилійському парламенті ліві теж мали лише 80 мандатів з 200. Отож протягом усіх 1000 днів свого правління Альєнде був «президентом меншості». Але чилійська конституція передбачала, що левова частка владних повноважень зосереджена в руках президента. Таким чином «Народна єдність» стала повним господарем країни, більша частина населення якої її не підтримувала. Важливим фактором, що сприяв приходові Альєнде до влади, стала підтримка, яку йому надав командувач сухопутних військ Чилі Рене Шнайдер. І хоча генерала Шнайдера було вбито у жовтні 1970-го, за кілька днів до того, як Альєнде вступив на найвищу посаду, генерал Карлос Пратс, що прийшов на зміну Шнайдеру, теж щиро підтримував уряд «Народної єдності».

Попри те, що Альєнде називався соціалістом, його уряд відразу почав провадити у країні радикальні економічні та соціальні перетворення в цілком комуністичному дусі. В перші ж місяці свого правління новий президент провів «червоногвардійську атаку на капітал», подібно до того, як це зробив Ленін у далекій Росії наприкінці 1917-го — на початку 1918 року. Було націоналізовано 350 найбільших приватних компаній, включно з усіма приватними банками, іноземними підприємствами в гірничодобувній галузі, великими торговельними фірмами. Альєнде експропріював більше половини великих латифундій і передав селянам близько 9 млн га землі. За кілька перших місяців правління він зробив більше, ніж Фрей за 6 років! Але власність 76 тисяч селянських родин на отриману землю виявилася суто формальною. За таким добре відомим радянським людям «добровільно-примусовим методом» усіх нових власників землі було об'єднано в сільськогосподарські товариства аграрної революції (CAPA) — повний аналог

радянських колгоспів. Усю ж вироблену продукцію чилійські колгоспники були зобов'язані продавати державній закупівельній організації ЕКА. У країні, яка завжди відчувала брак власного продовольства, централізований державний розподіл продуктів харчування призвів до виникнення гострого дефіциту практично всіх видів продовольства. Буйним квітом розцвів чорний ринок. І що більше титанічних зусиль докладала «народна» влада в боротьбі зі спекулянтами, то гіршим ставало постачання чилійських міст. У Сантьяго почалися «бунти порожніх каструль», коли домогосподарки (переважно із забезпечених верств населення) приходили до президентського палацу й годинами стукотіли кришками по каструлях, вимагаючи повернення до ринкової торгівлі продуктами харчування. Не ліпшими були справи і на націоналізованих промислових підприємствах, управління якими здійснювали робітничі комітети. Некваліфікований менеджмент і вимивання оборотних коштів призвели до повної зупинки деяких із них і скорочення виробництва на більшості інших. У країні галопувала інфляція.

Радянська преса тоді багато писала, що головна причина економічних труднощів уряду «Народної єдності» — саботаж і змови з боку «національної буржуазії» та «міжнародної реакції». Все це справді мало місце. Численні чилійські праві та ультраправі організації справді організовано опиралися всім економічним заходам нового уряду, а часом вдавалися до актів терору проти активістів «Народної єдності». Рух опору координували професіонали з американських спецслужб. А уряд США оголосив фактичний бойкот продукції націоналізованих чилійських мідних копалень, викинувши на найбільший у світі американський внутрішній ринок за низькими цінами мідь з Національного стратегічного резерву. Видобуток міді в Чилі падав, але навіть те, що було, Альєнде не міг продати. Все це було. Та все ж головна причина надглибокої економічної кризи, в яку зіштовхнула країну «Народна єдність», — об'єктивна. Спроба запровадити соціалістичний розподіл у бідній країні, де ніколи не було добре функціонуючого внутрішнього ринку і більшість населення якої не підтримувала комуністичні перетворення, неминуче мала призвести до руйнування виробництва і глибокої соціальної кризи. І таки призвела.

Піночетова «обмежена демократія»

Розв'язка настала 11 вересня 1973 року. В цей день у Чилі відбувся путч. Військові захопили урядові установи, розгромили штаб-квартири всіх партій, що творили «Народну єдність», а президент Альєнде героїчно загинув із автоматом у руках у марній спробі опиратися озброєним до зубів путчистам.

Альєнде сам прискорив свій кінець. За 19 днів до путчу президент призначив генерала Августо Піночета головнокомандувачем сухопутних військ Чилі. Це — найвища посада, якої може досягти чилійський військовослужбовець. Адже військового, який водночас командував би ще й авіацією та флотом, просто не існує, ті підпорядковуються безпосередньо президентові.

Змова серед чилійських військових назрівала вже давно. І Піночет був її активним учасником. Головною ж перешкодою для путчу був попередник Піночета генерал Пратс, який категорично виступав проти втручання армії в політику й скинення законного уряду. Попри тиск, який чинили на нього підлеглі, Пратс не міняв своїх позицій. Врешті одна з офіцерських дружин привселюдно дала головнокомандувачу ляпаса. Це стало останньою краплею, й зганьблений генерал подав у відставку. На свою посаду він рекомендував Піночета, якого вважав щирим прибічником невтручання військових у політику за жодних обставин. Узагалі підступний Піночет за часів «Народної єдності» зовсім не був в опалі. На початку 1972 року Альєнде підвищив його, призначивши начальником штабу сухопутних військ, а наприкінці того ж року висунув на ще відповідальнішу посаду — командувача столичного гарнізону. Перед призначенням головнокомандувачем сухопутних військ Піночет мав тривалу бесіду з Альєнде й переконав його, що підтримуватиме уряд не гірше за Пратса. Але, як згадував згодом сам Піночет, «коли я 23 серпня прийняв командування, рішення (про переворот. — *Авт.*) визначилося остаточно».

Піночет стверджував, що ніколи не віддавав наказу вбити Альєнде. За офіційною версією, під час штурму президентського палацу лейтенант Реєс, увірвавшися до однієї з кімнат, побачив людину в касці, що наводила на нього автомат. Офіцер «інстинктивно» відкрив вогонь і лише згодом зрозумів, що застрелив президента. Все, мабуть, і справді було так. Убитий Альєнде-мученик завдав Піночетові набагато більше шкоди, ніж приніс би екс-президент-вигнанець. А ось масові репресії проти прибічників «Народної єдності» здійснювалися з відома і за прямим наказом Піночета. «Демократія в самій собі несе зерно власного руйнування, — цинічно стверджував він. — Демократію необхідно час від часу купати у крові, щоб вона залишалася

демократією». За оцінками міжнародних правозахисних організацій, за 17 років Піночетового правління в Чилі було фізично знищено (часто без суду та слідства) 30 тисяч прибічників «Народної єдності». Серед них було чимало іноземців — на початку 1970-х багато західних інтелектуалів-ліваків добровольцями відправилися до Чилі, аби допомогти своїм місцевим однодумцям «будувати реальний соціалізм». Лише за перші три роки перебування Піночета при владі за політичними мотивами було заарештовано 130 тисяч чилійців — величезне число для країни з 10-мільйонним населенням. Загалом, за оцінками правозахисників, за Піночета політичних репресій у тій чи іншій формі зазнав кожний шостий чилієць. Генерал, як він сам казав, «одягнув на націю залізні штани».

Спочатку Піночет був «просто» главою військової хунти, яку мали по черзі очолювати командувачі сухопутних військ, авіації та флоту. Але вже через кілька місяців він відмовився передати головування в хунті наступному генералові, а через рік проголосив себе (без жодних виборів) президентом країни. Піночет заборонив діяльність будь-яких політичних партій, фізично знищив чи змусив емігрувати всіх політиків лівого спрямування, розгромив потужний колись у Чилі профспілковий рух. Створену Піночетом охранку ДІНА цілком справедливо порівнювали з гестапо. Одним з улюблених методів роботи ДІНА було так зване «прориття тунелю», коли в горло та в задній прохід політичного опонента одночасно заштовхували по живому пацюку й милі тваринки були змушені прогризати собі «дорогу на волю» через людську плоть.

Піночет, безумовно, був кривавим диктатором, жорстоким та підступним. Але таких було дуже багато у трагічній історії Латинської Америки. І якби лише до цього зводилася його роль, він був би просто не вартий нашої уваги.

Але ж водночас Піночет — батько чилійського економічного дива! За порівняно короткий період йому вдалося розв’язати історичне завдання модернізації чилійської економіки, над яким багато десятиріч безуспішно билися й ліві, і праві його попередники.

За часів правління Піночета Чилі була однією з небагатьох латиноамериканських країн, економіка яких прирастала стабільними й порівняно високими темпами. Одна з найбідніших країн континенту нині посідає почесне друге місце в Латинській Америці за обсягами валового національного доходу на душу населення: за паритетною купівельною спроможністю 2010 року цей показник, за даними Світового банку, складав $14 590. Щоб було краще зрозуміле місце Чилі в світовій економіці, наведемо

ще кілька цифр з тієї ж таблиці. Чилі межує з трьома країнами — Аргентиною ($15 570), Перу ($8930) та Болівією ($4640). Нинішня Чилі — більш багата країна, аніж Болгарія ($13 290) чи Єгипет ($6060). Але їй, звичайно, ще дуже далеко до Німеччини ($37 950), Японії ($34 640) чи США ($47 360). В Україні цей показник, до речі, складає $6620. Звичайно, це дані з 2010 року, Піночет же пішов від влади на півтора десятиліття раніше. Але всі експерти згоджуються, що останні демократичні уряди Чилі лише продовжували економічну політику Піночета. І саме кривавий диктатор вивів свою відсталу країну на середній світовий рівень розвитку.

У чому ж суть чилійського економічного дива? Економічна політика Піночета зовсім не була поверненням до методів та цінностей доальєндевського періоду, а чимось принципово новим для Чилі. З 30-х років XX століття в Чилі провадилася (наполегливо, але безуспішно) протекціоністська політика, спрямована на розвиток національного виробництва, яке могло б замістити імпорт. Державне регулювання охоплювало дедалі ширше коло показників. Так, лише за 1965—1970 роки (часи правління християнських демократів) частка державних витрат зросла з 36 до 47 відсотків ВВП, а питома вага державних капіталовкладень збільшилася з 61 до 77 відсотків усіх інвестицій. У цей же час держава побудувала понад половину всього нового житла у країні. Таким чином, спроби «Народної єдності» провести тотальне одержавлення економіки стали лише логічним продовженням і розвитком економічної політики, яка провадилася протягом кількох десятиріч зовсім іншими політичними силами.

Піночет розвернув корабель чилійської економіки на 180 градусів. Ще під час його роботи в США на генерала величезне враження справили неоліберальні економічні теорії так званої Чиказької школи, які обстоювали мінімізацію втручання держави в господарство і «вільну гру ринкових сил». Економічними радниками диктатора стали чилійці — випускники Чиказького університету, а згодом вихованці Католицького університету в Сантьяго, де теж безроздільно панувала Чиказька школа.

В Чилі теорії Чиказької школи було впроваджено в життя так повно, як ніде у світі. Від початку свого правління Піночет послідовно й наполегливо провадив згортання або різке обмеження ролі держави майже в усіх сферах економічного життя. Домінуючу роль, і не на словах, а на ділі, отримав приватний капітал. Піночет створив максимально сприятливий інвестиційний клімат для транснаціональних корпорацій, провадив політику «відкритих дверей». І, нарешті, він рішуче

відмовився від митно-тарифного захисту внутрішнього ринку, підтримки виробництв, що заміщували імпорт. Натомість велику увагу було приділено розвитку експортних галузей на основі «порівняльних витрат виробництва». Йшлося про те, що коли країна відчуває, наприклад, брак пшениці для внутрішніх потреб, то не варто підтримувати державними дотаціями її виробництво в Чилі, якщо все одно вона буде дорожчою, ніж на світовому ринку. Натомість краще сприяти розвиткові виробництв, собівартість продукції яких буде нижчою за середньосвітову. Так, саме за часів Піночета Чилі вперше у своїй історії вийшла на світовий ринок як великий постачальник томатної пасти, свіжих та морожених фруктів, концентратів соків, рибного борошна. За кілька років країна впевнено увійшла в десятку найбільших світових постачальників деревини. При цьому не відбувалося хижацького винищення чилійських лісів. Приватні компанії, що заготовляють деревину, зобов'язані посадити 12 га нового лісу замість кожних вирубаних 10 гектарів. Держава жорстко контролює дотримання цього правила, але водночас повертає підприємцям три чверті витрат на посадку дерев. Чилійське виноробство, яке сторіччями працювало виключно на місцевий ринок, в останні десятиріччя стало знаним від Штатів до Австралії і від Німеччини до Японії. Чилійські вина, до речі, нині завойовують і український ринок. Не всі галузі, обрані Піночетом та його радниками як експортно перспективні, насправді виявилися такими. Зокрема, в перші роки Піночетового правління було ухвалено спеціальну державну програму сприяння вирощуванню рису. Але за кілька років з'ясувалося, що чилійський рис неконкурентоспроможний на світовому ринку. І програму тихо згорнули. Але в цілому диктатору вдалося різко збільшити експорт, диверсифікувати його номенклатуру. Якщо в середині 1970-х продаж міді та мідної руди давав 80 відсотків експортних надходжень Чилі, то наприкінці 1980-х — лише 40. І це при тому, що обсяги видобутку міді та ціни на неї зростали.

Чилійський досвід організації пенсійних фондів як засіб розв'язання соціальних проблем і джерело акумуляції коштів населення для внутрішніх інвестицій визнано класичним у цілому світі.

Нині середня платня у Чилі складає понад 1000 доларів на місяць. Рівень, про який пересічний українець може поки що тільки мріяти.

Підступний кат чи шляхетний лицар?

1988 року Піночет провів референдум, на якому чилійці мали відповісти: бажають вони збереження правління військових чи воліють перейти до класичної демократії. 73-річний Піночет був переконаний, що більшість народу підтримає збереження існуючого режиму і йому доведеться призначати собі наступника з числа генералів. Диктатор помилився — 60 відсотків чилійців проголосувало за повернення до влади цивільних політиків. І 1990 року Піночет передав владу демократично обраному президентові Ейлвіну, християнському демократу. Ще кілька років генерал зберігав за собою командування сухопутними військами, а тоді придумав для себе посаду «довічного сенатора», яка гарантувала його непідсудність за будь-якими звинуваченнями до самої смерті. В Чилі, але не у світі. Коли 1998 року 82-річний Піночет прибув на лікування до Великої Британії, його було заарештовано за ордером іспанського судді. За звинуваченням у злочинах проти людства — позасудових убивствах у середині 1970-х кількох десятків іспанських громадян, які жили в Чилі й підтримували «Народну єдність». Перебуваючи на Альбіоні під домашнім арештом, старий генерал імітував повну втрату пам'яті й пересувався виключно в інвалідному візку. Врешті після кількамісячної тяганини британська палата лордів вирішила не видавати його Іспанії й відпустити додому. В Сантьяго «вмираючий інвалід» самостійно зійшов з трапа літака і хвацько відкозиряв величезному натовпу своїх шанувальників, що зібрався в аеропорту.

Взагалі нинішню Чилі, як і кілька десятиріч тому, розколото навпіл стосовно Піночета. Багато чилійців уважають його рятівником нації, завдяки якому країна не лише уникнула марксистської диктатури, а й провела вражаючу модернізацію. Не менше співвітчизників Піночета переконані, що жодні економічні успіхи не можуть виправдати ріки крові, які пролив диктатор. Дехто з них вважає, що Альєнде було слушно усунуто від влади, але жорстокість, виявлена Піночетом, була зайвою і не виправданою. Авґусто Піночет помер на 92-му році життя 10 =грудня 2006 року — за іронією долі, саме в міжнародний день прав людини. І півкраїни святкувало цю подію, а півкраїни було у траурі. Супротивникам так і не вдалося засудити Піночета в Чилі за його життя. Генерала судитимуть Бог та історія.

Марґарет Тетчер: «Залізна леді», яка створила свій власний «изм»

Коли мені було 15 років, я усвідомила, що немає нічого такого, чого б я не могла досягнути. Важливо лише зрозуміти, чого я хочу.

Марґарет Тетчер

Хто з постатей XX століття особисто найбільше спричинився до краху «світової системи соціалізму»? Михайло Горбачов, який розпочав у СРСР ліберальні реформи, що врешті закінчилися крахом цієї наддержави? Іван Павло II, який ще на самому початку свого понтифікату закликав кожного з католиків та взагалі опонентів комунізму за «залізною завісою»: «Не бійся!»? Інтелектуал і незламний боєць Вацлав Гавел? Чи електрик Лех Валенса, який став батьком-засновником масового антикомуністичного робітничого руху в Східній Європі? Можливо,

можливо…

Але один з лідерів чеської Оксамитової революції Вацлав Клаус переконаний: «Революція в Центральній і Східній Європі, яка поклала кінець комунізму, почалася 1979 року з перемогою Консервативної партії на загальних виборах, яка поставила Марґарет Тетчер на чолі британського уряду. Вона атакувала державу, дедалі зростаюча експансія якої була основною тенденцією всього XX століття. Це було століття соціалізму з усіма його епітетами і з різним ступенем приниження і деградації індивіда. І її боротьба проти соціалізму стала першим прикладом успіху. Вона показала, що цю тенденцію можна зламати, що можна повернутися до ліберальної політичної, економічної і соціальної системи».

Найстаріша в Європі система британського парламентаризму внесла до анналів світової історії чимало імен видатних прем'єр-міністрів. Дізраелі і Ґладстон, Черчілль і Пітт… Але жоден з них не створив власний «изм». Є марксизм і бонапартизм, гандізм і голлізм. Та немає ані дізраелізму, ані черчіллізму. А ось тетчеризм є.

З бакалійної лавки до Оксфорда

Марґарет-Гілда Робертс (за чоловіком Тетчер) народилася 13 жовтня 1925 року у крихітному містечку Ґрентам у графстві Лінкольншир у Центральній Англії. Провінційної лінкольнширської вимови Марґарет так ніколи до кінця і не змогла позбутися, попри те, що залишила батьківську оселю у віці 18 років і ніколи потім у рідному графстві не жила. Вона стала другою і останньою дитиною (сестра Мюріел була на 4 роки старшою) в родині Беатріс та Елфріда Робертсів. На час народження Меґґі син чоботаря Елфрід був уже власником невеликої бакалійної лавки, а Беатріс працювала швачкою. Родина Робертсів, за свідченням майбутнього чоловіка Марґарет Деніса, була дуже пуританською. Вони належали не до англіканської, а до методистської церкви, Елфрід був церковним проповідником. Щонеділі родина тричі відвідувала церкву — вранці, вдень та ввечері. Ані батько, ані мати не палили, ніколи не вживали ніякого алкоголю, хоча й тримали в домі кагор та вишнівку для гостей.

«Усім у житті я зобов'язана батькові, — писала Марґарет через багато років. — Він прищепив мені любов до всього, що я

люблю й у що вірю». Хоча Елфрід Робертс не мав навіть середньої освіти, він, за словами дочки, «був найкращим читачем, якого я будь-коли знала». Батько справляв величезний вплив на своїх дочок. «Треба постійно працювати, щоб заробляти собі на життя», «Ніколи не можна виходити з себе, принаймні на людях», «Ніколи не можна говорити про свої провали та невдачі, звичайно, вони можуть бути, але згадувати про них на людях не можна», «Ніколи не йди за натовпом, не бійся відрізнятися від нього, а, за потреби, поведи його за собою». Ці батькові принципи Марґарет не просто запам'ятала, а дотримувалася їх ціле життя. Саме батько ще змалечку категорично заборонив їй вживати вирази: «Я не можу» і «Мені це важко». І хоча політичні опоненти згодом зневажливо називали Тетчер «дочкою бакалійника», вона ніколи не соромилася свого походження, а, навпаки, пишалася ним.

Родина Робертсів не була, звичайно, багатою, але й дуже бідною її назвати теж не можна. На той час, коли Марґарет було років десять, батьків магазин уже був найбільшою бакалією в містечку, мав відділи кондитерських виробів, тютюну, поштового причандалля. В ньому працювало п'ять найманих продавців. Але й Меґґі з сестрою, прийшовши зі школи, щодня по кілька годин торгували в лавці — цукерками та бісквітами.

Саме бакалія Робертсів, а не місцевий «паб», пивна, як звичайно буває в англійських селах та містечках, була своєрідним політичним клубом Ґрентама, звичайно ж, консервативного і навіть ультраконсервативного спрямування. Неформальним «головою» цього клубу був батько Марґарет, мабуть, найавторитетніший у містечку активіст Консервативної партії. До речі, вже після того, як Марґарет поїхала з дому, Елфріда Робертса було обрано спершу радником мерії, а потім і мером Ґрентама. У віці 10 років Меґґі розпочала свою політичну діяльність — під час парламентських виборів 1935 року вона зголосилася розносити по домівках агітаційні матеріали консерваторів. Ще маленькою дівчинкою Меґґі на питання, ким вона стане, коли виросте, незмінно відповідала: «Членом парламенту від Консервативної партії». Це викликало в дорослих поблажливий сміх — така доля в «старій добрій Англії» 30-х років минулого століття для вихідця із скромної родини з маленького містечка видавалася неймовірною. А головне — Меґґі ж була дівчинкою, а жінок у британському парламенті на той час взагалі практично не було.

Обох своїх дочок Робертс віддав до найкращої в містечку школи, хоча річна плата за навчання у 12 фунтів стерлінгів була досить відчутною для родинного бюджету. Меґґі вчилася не блискуче, але дуже старанно. Одягалася скромно, та акуратно. З 5

до 15 років займалася музикою, а після цього стала одним із кращих гравців шкільної жіночої команди з хокею на траві.

Вона завжди видавалася старшою за своїх однолітків — і не через зовнішність, а через дуже поважний, «дорослий» стиль поведінки. Подруг у неї не було.

У віці дев'яти років Марґарет виграла загальноміський конкурс серед учнів молодших класів на найкращу декламацію вірша. «Тобі пощастило», — з усмішкою сказав мер Ґрентама, вручаючи їй нагороду. «Ні, — дуже серйозно заперечила Меґґі. — Я це заслужила».

Марґарет закінчила школу 1943 року, в розпал Другої світової війни. Найтрагічніші для Британії дні, коли була реальна загроза, що країну, вперше за тисячу років, буде окуповано іноземцями, вже минули. Але більшість хлопців була на фронті, відтак дівчатам було дещо легше вступити до престижних університетів. І Меґґі Робертс обрала… Оксфорд. Саме цей найаристократичніший університет закінчила переважна більшість британських прем'єрів та політичних лідерів. Дівчину не зупинило навіть те, що при вступі туди на будь-який факультет за традицією обов'язково треба було складати іспит з латинської мови, яка в її провінційній школі взагалі не викладалася. Директриса школи радила їй обрати для продовження освіти якийсь скромніший університет, чи, принаймні, протягом року вивчати латину на спеціальних курсах. Марґарет відмовилася і самотужки за кілька місяців вивчила латину. Проте вирішила вступати не на юридичний факультет, де, власне, й училися майже всі ті майбутні прем'єри, а на хімічний. І не тому, що аж так любила хімію — просто там був найнижчий в Оксфорді конкурс. Попри це не добрала півбала і змушена була ні з чим повертатися додому. Але в жовтні 1943-го кілька оксфордських хіміків-першокурсників зголосилися добровольцями на фронт, і дівчину було прийнято на одне з місць, що звільнилися.

Чи може жінка стати політичним лідером?

Нині це питання видається навіть смішним. Але це нині. А у Великій Британії в 40-ві роки минулого століття? У опонентів консерваторів — лейбористів — було кілька жінок — членів парламенту. Консерватори ж і далі вважали, що політика — суто чоловіча справа. Наприклад, до Оксфордського союзу консерваторів, школу якого пройшли у студентські роки всі

майбутні прем'єри-консерватори, що вчилися в цьому університеті, жінок просто… не приймали. Проте в Оксфорді існувала інша, хай і не така авторитетна організація — Асоціація консерваторів, до якої Марґарет вступила в перший же місяць навчання.

Оксфорд на той час уже зовсім не був цитаделлю консерваторів. Навпаки, в роки навчання Марґарет тон серед політично активних студентів задавали ліберали, соціалісти й найрізноманітніші ліві. Сусідкою майбутнього прем'єра по кімнаті в гуртожитку всі роки навчання була студентка-комуністка. Консерватори у студентському середовищі видавалися старомодними й не користувалися авторитетом. Дехто з першокурсників-консерваторів у зв'язку з цим відійшов від політики чи навіть радикально поміняв свої погляди. Не такою була наша героїня. Постійно стикаючися з політичними опонентами, вона не лише не пом'якшила своїх поглядів, а стала ще ортодоксальнішим консерватором.

Марґарет вивчала хімію старанно, але без особливого ентузіазму. Відвідувала всі лекції, виконувала всі практичні завдання, але в результаті отримала диплом лише II ступеня. «Я ніколи не розраховувала на диплом I ступеня, сподіваючися, що в майбутньому не займатимуся хімією професійно, — писала вона через багато років. — Занадто багато часу я приділяла політиці». Окрім занять зі свого фаху, Марґарет відвідувала лекції та практичні заняття з ораторського мистецтва. Вже на третьому курсі міс Робертс стала президентом оксфордської Асоціації консерваторів. «Ми всі її не любили, але поважали, — згадував згодом один з її колег по Асоціації. — Вона завжди була дуже незговірливою та жорстокосердою. Та водночас вирізнялася діловими якостями, активністю й войовничим консерватизмом». Такою, що викликає повагу, але не симпатію, Марґарет лишилася на ціле життя. В останній рік її прем'єрства представницьке соціологічне опитування засвідчило, що 63 відсотки британців поважають Тетчер, але водночас 67 відсотків її не люблять.

1946 та 1948 років Марґарет, як представницю оксфордського студентства, запрошували гостем на загальнонаціональні конференції Консервативної партії. Це стало її першим кроком до великої політики.

1948 року молоду випускницю Оксфорда було вперше висунуто кандидатом до парламенту від Консервативної партії. Проте це було радше формальним кроком. У Британії й тоді існувала, й досі існує суто мажоритарна виборча система. В окрузі Дартвуд Марґарет ніхто не знав, коштів на виборчу кампанію їй практично не виділили, а головне, більшість виборців у окрузі

традиційно підтримувала лейбористів. Відтак Марґарет не мала реальних шансів на перемогу. Вона й програла. Проте набрала голосів набагато більше, ніж могли розраховувати консерватори. Вже тоді керівники партії звернули увагу на її вкрай агресивний стиль полеміки. «Обирайте між партією свободи та партією рабства (малися на увазі лейбористи. — *Авт.*)», — під таким гаслом проходила виборча кампанія майбутнього прем'єра. 1950 та 1951 років Марґарет ще двічі висували кандидатом до парламенту від консерваторів. Але знову в суто «лейбористських» округах. І вона програла ще двічі.

Після закінчення університету Марґарет почала працювати в хімічній лабораторії у графстві Ессекс. Працювала старанно, але без видатних успіхів — великих здібностей до хімії, за свідченням колег, не мала. Натомість співробітники дали дочці бакалійника з глибокої провінції іронічне прізвисько Герцогиня — за зверхню манеру поведінки. Вони не знали, що через кілька десятиліть за видатні заслуги перед країною Марґарет справді отримає шляхетський титул, щоправда не герцогині, а «лише» баронеси. Водночас за три роки роботи в лабораторії Марґарет ознайомилася з проблемами британської промисловості та зав'язала особисті контакти з деякими бізнесменами. Паралельно з цим вона здобувала другу вищу освіту — юридичну. «Я потребую цього для своєї політичної діяльності», — відверто визнавала Марґарет.

1950 року вона познайомилася з власником хімічної фабрики Денісом Тетчером, а наступного року вийшла за нього заміж. На десять років старший за свою наречену Деніс був таким самим переконаним консерватором, як і вона. Під час Другої світової війни майора Тетчера було нагороджено Хрестом Британської імперії (приблизний аналог — звання Героя Радянського Союзу). Перед вінчанням Марґарет перейшла з пуританської методистської церкви до англіканства, до якого традиційно належить більшість англійців, зокрема й її чоловік. Проте від войовничих методистських поглядів не відмовилася. На все майбутнє життя Деніс став, можна сказати, «надійним тилом» Марґарет. Він усіляко підтримував її політичні амбіції. Марґарет уже ніколи не доводилося працювати лише для того, щоб заробити собі на шматок хліба. Відтак одразу після шлюбу вона покинула хімічну лабораторію, переїхала в будинок чоловіка в графстві Кент і розпочала адвокатську практику. Щоправда, без особливих успіхів.

1953 року Тетчер народила двох близнюків — дочку Керол та сина Марка. На якийсь час вона перетворилася на маму-«декретницю», згідно зі своїми методистськими та

консервативними переконаннями. Втім, і згодом, коли вона вже була членом парламенту, а потім і прем'єром, Марґарет уважала за необхідне гідно виконувати свої обов'язки дружини та матері. Вона завжди готувала гарячий сніданок для чоловіка та дітей, сама прибирала помешкання. Щоправда, через десятиріччя Керол, яка на той час стала журналісткою, опублікувала художню книгу, де під вигаданим прізвищем змалювала сімейне життя Тетчерів за часів свого дитинства. Мати головної героїні постає в цій книзі дуже жорсткою, навіть жорстокою особою, що дуже добре вміє вимагати, але не здатна дати своїм дітям бодай крихту душевного тепла. Ця книжка, написана рідною дочкою, стала одним з основних козирів опонентів Тетчер та її Консервативної партії під час чергових парламентських виборів.

1955 року Тетчер висловила бажання знову висуватися кандидатом до парламенту. Керівництво консерваторів відмовило їй, хоча поблизу, у Кенті, були два «підходящі» округи. Сталося так, як переконана сама Тетчер, через звичайнісінький чоловічий шовінізм. Чоловіки-політики просто не повірили, що молода жінка з двома дворічними малюками на руках спроможна з повною віддачею провести напружену передвиборну кампанію.

І лише 1959 року Марґарет Тетчер урешті стала членом палати громад британського парламенту від округу Фінчлі на північній околиці Лондона. Від цього ж округу вона й надалі щоразу обиралася до парламенту. Так у віці 34 років вона здійснила свою дитячу мрію і стала політичним діячем загальнонаціонального масштабу.

Крадійка молока

Не можна сказати, що парламентська діяльність Тетчер одразу розгорнулася тріумфально й вона з перших місяців здобула широку популярність у суспільстві. Перша парламентська промова, яку вона виголосила за дорученням партійного керівництва, була спрямована проти лейбористів і обстоювала право журналістів бути присутніми на засіданнях місцевих рад. Муніципалітет Фінчлі офіційно відмежувався від позиції свого члена парламенту. Потім Тетчер стала основним мотором парламентської кампанії консерваторів проти підвищення податку на доходи корпорацій. І отримала від преси ярлик «реакціонерки». Проте вже в жовтні 1961 року, лише через два роки роботи в парламенті, консервативний прем'єр Макміллан

запропонував їй посаду парламентського секретаря міністерства у справах пенсій та соціального страхування (щось на зразок нашого заступника міністра). Це був вражаючий стрибок у кар'єрі — адже сам Макміллан, наприклад, 14 років пропрацював рядовим членом парламенту, перш ніж отримав першу посаду в уряді. На цій посаді головною ідеєю Тетчер стала боротьба… проти підвищення пенсій. «Розглядаючи проблему, — стверджувала пані секретар, — треба враховувати не лише інтереси тих, хто отримує пенсії, а й тих, із чиїх кишень вони, по суті, виплачуються». Ще менше симпатій до Тетчер викликала її ініціатива відновити скасоване вже на той час покарання різками за дрібні правопорушення для молодих злочинців. Порівняно дрібний урядовець Тетчер стала відомою. Але це була радше негативна «слава».

1964 року консерватори програли вибори і потрапили в опозицію. В тіньовому кабінеті Тетчер була послідовно заступником міністрів житлового будівництва, фінансів, транспорту. 1967 року стала тіньовим міністром освіти — першою жінкою-міністром в історії Британії. 1970 року, коли консерватори повернулися до влади, Тетчер з тіньового перетворилася на справжнього міністра освіти. Тут вона повела запеклу боротьбу проти започаткованої попереднім лейбористським урядом реформи системи середньої освіти, яка передбачала ліквідацію привілейованих державних шкіл і запровадження єдиних вимог та прав для всіх випускників. Хоча пані міністр пропонувала скоротити державні витрати на середню освіту аж на третину, вона обстоювала збереження дотацій з бюджету для найпривілейованіших приватних шкіл. Обурення опонентів посилювала та обставина, що її син Марк саме на той час учився в Харроу — найдорожчій у Британії школі для хлопчиків, заснованій у XVI столітті. Тетчер на третину підвищила вартість шкільних сніданків і запровадила плату за молоко, яке доти безкоштовно роздавалося учням молодших класів державних шкіл. 1972 року сотні вчителів демонстративно залишили залу, де проходила загальнонаціональна вчительська конференція, коли почався виступ Тетчер. Преса охрестила її «найнепопулярнішою жінкою у Великій Британії» і приклеїла прізвисько «крадійка молока». Навіть її вірний Деніс обережно пропонував дружині покинути політику.

А проте далеко не в усіх британців Тетчер та її дії викликали обурення та неприйняття. Корінь усіх тогочасних проблем Британії вона вбачала «у зростаючій владі держави над особистістю, в занадто великому втручанні уряду в життя приватних осіб, у завеликому бюрократизмі». І багато хто

згоджувався з нею. Тетчер поступово ставала однією з найпомітніших фігур у Консервативній партії, лідером її найконсервативнішого крила.

1974 року консервативний уряд Хіта програв велику битву з профспілками — загальнонаціональний шахтарський страйк. Це була найбільша перемога британських тред-юніонів за всю історію країни. «Хто править країною: уряд чи натовп?» — патетично вигукував Хіт. Він пішов на дострокові парламентські вибори, сподіваючись отримати від нації мандат з надзвичайними повноваженнями для «оздоровлення» ситуації. Але консерватори зазнали нищівної поразки — вперше в історії лейбористи здобули абсолютну більшість місць у парламенті. Невдаха Хіт мусив залишити посаду не лише прем'єра, а й лідера партії.

Консерватори переживали свої «Канни», і декілька провідних лідерів відмовилися очолювати «розбите військо» в цей момент. Лідером Консервативної партії стала Марґарет Тетчер — виключно «завдяки своїй хоробрості та відвазі», за словами Гарольда Вільсона. Всі оглядачі згоджуються — ані на рік раніше, ані на рік пізніше перемога Тетчер була б у принципі неможливою. Людина з глухої провінції, що не мала жодних родинних та дружніх зв'язків у колах британської політичної та економічної еліти, так і не змогла на той час стати для неї своєю. А до того ж ще жінка. Жінка, яка посягнула на те, аби очолити найконсервативнішу партію в найконсервативнішій країні Європи. Газета «Санді Телеграф» дала нищівну характеристику новому лідерові консерваторів: «Пані Тетчер досить гарненька жінка, трохи провінційного типу, з милим ротиком, приємними зубами і великими круглими очима, як у ляльки. Вона схожа на коробку з цукерками, перев'язану блакитними стрічками з двома блискучими бантиками». За два століття перед тим, коли Катерина II захопила російський престол, більшість тогочасних аналітиків теж уважала її абсолютно випадковою особою при владі й передрікала, що її правління довго не триватиме і, звичайно ж, не вирізнятиметься нічим особливим. Проте вже тоді журналіст Герберт Сміт усвідомив історичне значення обрання Тетчер лідером партії: «Це рішення, можливо, найрадикальніший поворот Консервативної партії, який вона робила будь-коли за свою багатовікову історію. Й принесе цей поворот їй або тріумф, або загибель».

Як «хвора людина» одужала

Зрозуміло, що одного разу завоювавши лідерство в партії, Тетчер з рук його вже не випустила. А позаяк протягом XX століття лейбористи та консерватори постійно змінювали одні одних при владі у Британії й лідер партії-переможниці автоматично ставав прем'єр-міністром, то Тетчер просто мусила рано чи пізно очолити «уряд Її Величності». Й це сталося 4 травня 1979 року, після того, як консерватори взяли реванш над лейбористами на чергових парламентських виборах. Уперше в історії Європи на чолі уряду стала жінка, а в Британії почалася епоха Тетчер, яка тривала 11 років 6 місяців і 19 днів.

Тетчер прийняла Британію далеко не в «найліпшому порядку». За три десятиріччя — з 1945-го по 1975-й — частка колишньої «майстерні світу» у світовому промисловому виробництві зменшилася рівно вдвічі: з 10 до 5 відсотків. Її обійшли й переможена у Другій світовій Західна Німеччина, і Франція; британська економіка ставала дедалі відсталішою порівняно з іншими країнами, що стрімко розвивалися, якість британських товарів не підвищувалася, й вони ставали неконкурентоспроможними на світовому ринку. Величезним ударом для Британії став крах її найбільшої в історії світу імперії, який відбувся саме в ці десятиріччя. Причому проблема була не тільки економічно-політична, а й психологічна. Комплекси, які отримали тоді мільйони британців, до болю нагадують нинішні російські «плачі Ярославни» з приводу «розпаду великої держави, яку всі у світі поважали». «Британія вже занадто мала, щоб бути левом, але все ще занадто велика, аби бути кішкою», — гірко жартували мешканці Туманного Альбіону. Треба було шукати нове місце країни у світі, а тим часом у сусідніх столицях Британію дедалі частіше називали «хворою людиною Європи», подібно до того, як за століття перед тим охрестили Оттоманську імперію, яка переживала надглибоку внутрішню кризу. Хоча, як уже згадувалося, лейбористи та консерватори постійно чергувалися при владі, у країні встановився своєрідний «соціалістичний консенсус». Більшість консерваторів не наважувалася піддавати сумніву основні положення «демократичного соціалізму» лейбористів. Відтак прибічники вільного ринку вели лише щось на кшталт ар'єргардних боїв зі своїми соціалістичними опонентами. Роль держави в усіх сферах життя неухильно зростала разом із часткою націоналізованої власності, податки та інфляція ставали дедалі вищими, а ефективність економіки — дедалі нижчою.

І саме Тетчер зупинила цей «соціалістичний наступ» і організувала потужний контрнаступ. Нова керівниця

британського уряду поставила перед своєю командою чітке завдання: максимально обмежити втручання держави в життя суспільства. А за рахунок цього дати простір вільній ініціативі людини, звільнивши її від дріб'язкової опіки з боку держави, й водночас повернути державі традиційний авторитет і владу у принципових питаннях суспільного життя. Епоха Тетчер — це час, коли після 30-річного панування колективістських цінностей у Британії на перший план стала висуватися значущість людської особистості, вільної, але й відповідальної за все, що відбувається в суспільстві. «Ми повинні знизити податки, — проголосила Тетчер. — Податки на заробітну плату, податки на заощадження, податки на талант… Ми знизимо податки так, що люди зможуть більше жити для себе, для своїх родин, самі будувати своє майбутнє». Й Тетчер справді зробила це. Її економічна політика базувалася на ідеях неомонетаризму Мілтона Фрідмана та його Чиказької школи. Найголовнішим пріоритетом нового уряду став суворий контроль над грошовою масою заради приборкання інфляції. Для цього було різко зменшено всі статті витрат державного бюджету (крім витрат на оборону) й суттєво скорочено, причому не на рівні завдань, а на ділі, кількість державних службовців. Особливо гостре невдоволення в багатьох британців викликало скорочення державних витрат на житлове будівництво й «обрізання» бюджетів місцевих органів влади, здійснене урядом Тетчер. Втручатися у справи бізнесу Тетчер вважала можливим лише у крайньому випадку. Єдиним винятком із цього правила стала її послідовна й жорстка боротьба проти будь-яких монополій, як державних, так і приватних. Зокрема Тетчер зробила все, щоб зруйнувати вже практично створену в попередні десятиліття лейбористами за майже повного непротивлення консерваторів державну монополію на освіту та охорону здоров'я. Було запроваджено суттєві податкові пільги для середнього та малого бізнесу. Більшість націоналізованих лейбористами в попередні роки промислових підприємств Тетчер реприватизувала, докладаючи при цьому максимум зусиль, щоб якомога більша частина їхніх акцій потрапила до рук дрібних акціонерів. «Я бажаю кожному стати капіталістом, — заявляла Тетчер, — мрію, щоб у кожної людини була належна їй власність». Прем'єр-міністр від початку свого правління стверджувала, що структурна перебудова економіки потребує 8—10 років. Натомість перші два роки її правління суттєвих позитивних змін в економіці не дали, число безробітних збільшилося майже втричі. Кількість же невдоволених її реформами зростала в геометричній прогресії. «Трон» під Тетчер захитався. І цілком можливо, що вона так і не змогла би до кінця

реалізувати свою програму ліберально-консервативних реформ, якби на допомогу їй 1982 року несподівано не прийшла… аргентинська військова хунта. Генерали з іншого кінця земної кулі на той час переживали різке падіння свого авторитету серед власних громадян. І вирішили, що ніщо так не сприятиме відновленню цього авторитету, як невеличка переможна війна. Об'єктом було обрано острови в Південній Атлантиці, які британці називають Фолклендами, а аргентинці — Мальвінами. До 1820 року ці безлюдні тоді острови формально належали Аргентині. Британці висадилися там без згоди аргентинців і заснували свою колонію. На початок 80-х років минулого століття острови населяли 1800 британських підданих, переважно шотландців, і 800 тисяч овець — вівчарство було основним заняттям остров'ян. Аргентина ніколи не визнавала британського суверенітету над островами і вимагала їхнього повернення спочатку через Лігу Націй, а потім через ООН. Британці натомість пропонували провести серед остров'ян референдум про належність островів і виконати його рішення. Конфлікт тягнувся десятиліттями, аж доки 12 квітня 1982 року аргентинські десантники несподівано не висадилися на островах, не роззброїли без єдиного пострілу два десятки британських військовослужбовців і не вислали їх через Бразилію додому. Після цього аргентинська хунта запропонувала вирішити подальшу долю островів «без застосування сили» через третейський суд ООН. Розрахунок був на те, що політкоректні європейці не захочуть вести «колоніальну» війну за тридев'ять земель, справу буде спущено на гальмах, а острови й реноме «збирачів земель аргентинських» залишаться за військовою хунтою. Як же помилилися аргентинські генерали!

Тетчер, цей «єдиний справжній чоловік серед керівників європейських держав», безапеляційно заявила на засіданні уряду: «Джентльмени, ми мусимо воювати». До Південної Атлантики було відряджено більшу частину британського флоту. 2 травня за особистим наказом Тетчер було потоплено флагман аргентинського флоту крейсер «Белграно», 21 травня британські десантники висадилися на Фолклендах, а 15 червня після запеклих боїв аргентинці капітулювали. Майже 11 тисяч їхніх вояків потрапили у британський полон. І хоча Британія втратила під час цієї війни 255 військовослужбовців убитими, рішучі дії Тетчер отримали масову підтримку в суспільстві. «Невелика переможна війна» таки відбулася, але виграли її зовсім не аргентинські генерали. Саме завдяки фолклендській перемозі Тетчер удалося перемогти на призначених нею позачергових парламентських виборах 1983 року й отримати мандат

суспільства на продовження своїх реформ.

У 1984—1985 роках Тетчер виграла «другу фолклендську війну». Її уряд сам спровокував новий загальнонаціональний страйк вугільників, відмовившися надалі виплачувати дотації збитковим шахтам. Тетчер підготувалася до цієї генеральної битви з тред-юніонами набагато краще, ніж її попередник Хіт до загального страйку шахтарів 1974 року. Було нагромаджено великі запаси вугілля, і, що важливіше, уряд провадив рішучу й послідовну стратегію в цій боротьбі. «Штрейкбрехери? Це справжні леви, найкращі люди Британії», — емоційно вигукувала Тетчер перед телекамерами. Ставкою в протистоянні була не просто доля нерентабельної вугільної галузі, а місце й роль профспілок, організованого робітничого руху в житті Британії. Після багатомісячного напруженого протистояння ліві зрештою зазнали нещівної поразки — вплив тред-юніонів було кардинально підірвано. А тим часом почали приносити довгоочікувані плоди й тетчерівські економічні реформи. Інфляцію справді було приборкано, безробіття почало стрімко знижуватися, у країні почався бум у сфері високих технологій. Як з'ясувалося вже після відставки Тетчер, за 11 років її правління середні темпи економічного зростання у Британії були втричі вищі за ці ж темпи в попереднє десятиріччя і стали найвищими серед усіх великих промислово розвинутих країн світу, за винятком Японії. Тетчерівській Британії вдалося здійснити структурну перебудову й модернізацію своєї економіки. «Хвора людина Європи» одужала.

То що ж таке тетчеризм?

У чому полягає суть такого своєрідного політичного явища, як тетчеризм, і чи можуть хоч певною мірою використовувати досвід британської «залізної леді» інші країни, що зіштовхуються із складними системними проблемами у своєму розвитку? Зокрема, сьогоденна Україна?

Слово британським політикам та політологам:

«Тетчеризм — унікальний. Щоправда, не як сукупність ідей, а як єдиний у своєму роді «изм», що виник на основі імені британського прем'єр-міністра. Ніхто, окрім Марґарет Тетчер, не справив на уряд мирного часу стільки особистого впливу».

«Тетчеризм — радше стиль, ніж ідеологія».

«Тетчеризм — це особистісний, дуже характерний підхід до

політики, а не взаємопов'язаний ланцюг ідей. Марґарет Тетчер не є великим політичним мислителем чи теоретиком. Її надихає особистий досвід і власні уявлення про Велику Британію».

«Тетчер зробила все, що було в людських силах, для збереження і поширення консервативних ідеалів якості і свободи, хоча була оточена фанатичними прибічниками рівності та однаковості. І зрештою її найповніша компетентність і професіоналізм завоювали їй загальну повагу».

«Головними якостями, на яких побудовано її політичну кар'єру, стали послідовність і стійкість. Те, що вона обстоювала 1975 року, коли стала лідером Консервативної партії, вона обстоює й досі». Сама Тетчер з цього приводу висловилася так: «Обставини змінюються, проте певні цінності залишаються незмінними. І мистецтво політики саме й полягає в умінні сполучати те й інше».

«Тетчер не пристосовувалася до Консервативної партії, коли вперше вступила до неї. Вона пристосовувала партію до себе, була живим утіленням того, якою партія має бути. Й коли надійшов час і влада опинилася в її руках, вона почала змінювати партію».

«В неї голова така сама, як у нас усіх… разом узятих».

«Їй притаманна чесність та прямота. В головному вона ніколи не обдурить, хоча може бути дуже гнучкою й часом користується своїми жіночими чарами, а це — свого роду хитрощі».

* * *

2010 року баронеса Тетчер відзначила свій 85-річний ювілей. Завершивши активну політичну кар'єру, вона зайнялася дослідженнями у сфері політології та геополітики, опублікувала три великі монографії.

Ден Сяопін:
Людина, яка поєднала непоєднуване

Я зміг пережити таку кількість прикрощів та наклепів тому, що я оптиміст, тому, що я ніколи не занепадаю духом, тому, що я знаю, що політика — це «американські гірки», на яких людина то злітає догори, то падає додолу.

Ден Сяопін

Сяопін — це спеціальна дорожня пляшечка для китайської горілки. Маленька та опецькувата, вона має ту саму особливість, що й відома слов'янська іграшка — іван-покиван. Сяопін неможливо перекинути — якщо його нахилити чи навіть покласти на бік, він неодмінно знову встане на денце, а горілка не розіллється. Прізвисько Сяопін 17-річний Ден Сісянь отримав від своїх земляків-китайців у Франції на самому початку 20-х років минулого століття. Воно було зумовлене й зовнішністю — невисокий навіть для китайця Ден уже тоді був досить

кремезним, — і характером. Через кілька років дружнє прізвисько стало партійним псевдо молодого функціонера-комуніста, що діяв у підпіллі, й назавжди замінило його справжнє ім'я. Ден чудово виправдав це прізвисько. Протягом свого довгого життя він тричі (!) втрачав практично все — 1933-го, 1966-го та 1976 року його позбавляли всіх партійних та адміністративних посад, арештовували й відправляли в політичне небуття. Й щоразу він повертався — ще впливовішим і незаміннішим. «Так, я тричі помирав і тричі воскресав», — визнавав сам Ден Сяопін наприкінці життя. 1979 року Ден став лідером найбільш населеної країни світу, хоча ніколи формально не отримав найвищих посад ані в партії, ані в державі. Й не тому, що не зміг, — просто не захотів. А на початку 1990-х сам поступово відійшов од влади, залишаючись, утім, найвищим авторитетом для переважної більшості своїх співгромадян до самої своєї смерті 1997 року. Скажемо більше: в певному сенсі цього слова Ден і досі править Китаєм. За пару років до смерті він окреслив «основні напрямки» розвитку своєї країни «до 2049 року», столітнього ювілею встановлення влади комуністичної партії й проголошення Китайської Народної Республіки. «55-річний план» можна було б розглядати як прояв старечого маразму — Дену Сяопіну на той час саме виповнилося 90 років, — якби не одна обставина: вже майже півтора десятиріччя після смерті Дена Китай справді розвивається у відповідності з його «планом». І якщо до середини цього століття Китай справді стане найбільшою економічною та політичною потугою світу (а за збереження існуючих нині тенденцій так воно й станеться), найбільша особиста заслуга в цьому буде Дена Сяопіна. Людини, якій єдиній у світі вдалося поєднати, здавалося б, непоєднуване: бурхливо прогресуючу ринкову економіку та ліву політичну диктатуру, монополію на владу комуністичної партії.

Звідки беруться комісари

22 серпня 1904 року в родині дрібного поміщика Дена Веньміна та його неписьменної дружини Дань Ші народилася друга дитина — перший син, якого при народженні нарекли Сяньшеном, але вже в початковій школі називали Ден Сісянем. Мати встигла народити чоловікові ще двох синів і померла, коли нашому героєві було чотири роки. Батько негайно знову одружився, й родина незабаром поповнилася ще трьома дітьми.

Рідний будинок Дена Сяопіна в селі Пайфан провінції Сичуань зберігся досі і в останні роки став місцем паломництва сотень тисяч китайців. Він критий черепицею, сірий, дерев'яний, одноповерховий, але досить великий — має аж 16 кімнат. Щоправда, за твердженнями сучасних китайських істориків, у часи дитинства Дена в цьому самому будинку мешкало ще… вісім (!) родин. Тут і відчуваєш усю глибину відмінностей між Китаєм та Європою. Навряд чи в нас хтось назвав би поміщиком людину, яка має 4 гектари землі й живе разом з дружиною та сімома дітьми в двох кімнатах «комуналки». Але в провінції Сичуань початку XX сторіччя, населення якої було найбільшим у Китаї та вже тоді перевищувало 50 мільйонів осіб і яка страшенно страждала від аграрного перенаселення й злиднів, родина Дена Веньміна вважалася не просто заможною — «панською».

Ден Веньмін не цурався політики — мав високе звання прапороносця в таємному товаристві «Гелаохуей» (Добра воля) (такі товариства в Китаї кінця XIX — початку XX століття були своєрідними сурогатами політичних партій). Натомість вихованням дітей займалася переважно його друга дружина Ся Байчен, дочка човняра, яка була неписьменною, так само, як і рідна мати нашого героя. Вона не робила різниці між рідними дітьми й пасербом, і маленький Ден теж ставився до неї як до рідної. А через багато десятиріч, коли він став одним з керівників країни, забрав її до себе до Пекіна. 1968 ж року, коли 64-річного Дена було вислано до провінції на «перевиховання», окрім дружини з ним вирушила й 80-літня мачуха.

Ден Сісянь закінчив у рідному повіті початкову, а потім і середню школи. Батько надавав освіті дуже великого значення, тому малий Ден пішов учитися вже в 5 років, а в 15 — мав середню освіту. Була вона, щоправда, специфічно китайською — зводилася до вивчення ієрогліфів, засад конфуціанського вчення та історії Китаю. Але подальший шлях малого сичуанця виявився не надто типовим — у столиці своєї провінції Чунціні на підготовчих курсах він кілька місяців вивчав французьку мову, а тоді вирушив продовжувати освіту до Франції.

Щоб ти жив у часи зміни династії

Наведений вище вислів — старовинне китайське прокляття. В багатотисячолітній історії Китаю — роки (чи десятиліття), коли одна імператорська династія змінювала іншу, завжди були

епохою змін усталених умов життя, перервами у стабільності. І, на відміну, скажімо, від європейців, значна частина яких завжди вітала зміни, сподіваючись на краще, переважна більшість китайців протягом століть розглядала будь-які зміни як абсолютне зло. Дитинство ж Дена Сяопіна (втім, як і все його довге життя) припало на час не просто «зміни династії», а докорінної ломки всіх умов життя цього народу, мабуть, найрішучішої за всю його історію. Китай — одна з найдавніших на Землі цивілізацій. Необхідність створення китайської централізованої держави, так само, як і Єгипту чи Вавилону, була викликана потребою мобілізації величезних мас людей для проведення масштабних та надмасштабних іригаційних робіт для поливного землеробства. Саме в Китаї виникла, через Золоту Орду проникла на Московську Русь і була доведена до свого логічного завершення Йосифом Сталіним ідея про окрему людину не як про вінець творіння та найвищу цінність, а лише як про маленький «гвинтик» у величезному державно-суспільному механізмі, призначений творити щось «велике» і «суперцінне».

Китайці називають свою країну Чжунґо — Серединна імперія. Протягом тисячоліть у свідомості цього народу існував Китай — єдиний у світі осередок справжньої культури та цивілізації — і решта світу — варвари. Частина з них перебувала під китайським впливом — Японія, Корея, держави Індокитаю, частина ж — перш за все північні та західні кочовики — були зовсім дикими. Одна імператорська династія змінювала іншу, кілька разів за тисячолітню історію Китаю всю країну завойовували кочовики, але від того нічого принципово не змінювалося — варвари, що захоплювали владу, дуже швидко сприймали і брали на озброєння найдосконалішу у світі китайську систему державотворення, засновану на вченні Конфуція, а за кілька десятиріч чи пару століть повністю втрачали свою мову та культуру, й Китай відроджувався в усій своїй красі та величі. Феодалізму в європейському розумінні слова в Китаї ніколи не було — практично завжди існувала централізована держава, а чиновники-мандарини отримували землю за службу імператорові — він завжди міг відібрати назад своє пожалування. Служити ж державі чиновником міг кожний, хто складав екзамени — й доволі складні. Інша річ, що підготовка до такого іспиту вимагала, окрім здібностей, багатьох років навчання, які могли забезпечити своїм дітям тільки заможні люди.

Європейців, які вперше з'явилися в Китаї ще наприкінці XVI століття, китайці досить довго сприймали просто як чергових варварів — цього разу з «Далекого Заходу», — які допомагали збагаченню країни сріблом навзамін за чудові китайські

порцеляну та шовк. Ситуація докорінно змінилася лише на початку XIX століття, коли в обмін на китайські товари англійці почали постачати перш за все індійський… опіум. У Китаї, особливо на півдні, небаченого розмаху набрала наркоманія, з країни почало «витікати» срібло. На спробу імператорського уряду заборонити наркоторгівлю британці, до яких згодом приєдналися французи, відповіли у 1940—1950-х роках двома «опіумними» війнами. Імператорські флот і армія зазнали нищівних поразок, інтервенти взяли Пекін, а горда Серединна імперія поступово перетворилася на напівколонію європейських держав. Британія, Франція, Росія, Німеччина, Сполучені Штати, трохи меншою мірою Австро-Угорщина та Італія, навіть Японія, що спромоглася здійснити модернізацію країни за європейським взірцем, як шакали, відривали шматки китайської території, перетворювали ті чи інші провінції на зони свого виключного впливу, створювали в найбільших приморських містах Китаю «сетльменти» — квартали, на які не розповсюджувалася юрисдикція китайської влади. Справа була не лише в погіршенні умов життя. Китайська нація переживала шок — на початок XX століття горда Серединна імперія перестала бути «центром всесвіту», а перетворилася на колективну колонію «західних варварів», які жорстоко визискували та щиро зневажали китайців. 1911 року, коли Ден Сяопін мав 7 років, унаслідок повстання імператорську династію Цін було відсторонено від влади. Але прибічникам модернізації країни на чолі з доктором Сунь Ятсеном довелося піти на компроміс із традиціоналістами. Відтак першим президентом проголошеної республіки став колишній головнокомандувач імператорських військ Юань Шікай, який тільки й мріяв відновити монархію й самому стати імператором, ефективна центральна влада зникла у країні на довгі 40 років, у більшості провінцій реальними правителями стали колишні імперські генерали, які за підтримки «західних варварів», котрим це було вигідно, зберігали архаїчну суспільно-політичну, культурну й освітню систему старого Китаю.

4 травня 1919 року студенти Пекінського університету провели масову демонстрацію протесту проти рішення Версальської конференції передати колишні німецькі володіння в китайській провінції Шаньдун не Китаю, а Японії. В цей день виник Рух 4 травня, головним гаслом якого стало «Геть конфуціанський старий мотлох!». Його учасники вважали, що відродити Китай можна, лише оволодівши досягненнями європейської цивілізації. А для цього слід здобути сучасну європейську освіту. Лідером цього руху став 21-річний син мандарина Чжоу Еньлай, який уже кілька років провчився в

Японії, а нині був студентом Тяньцзиньського університету в Китаї. В результаті десь 1,5—2 тисячі молодих китайців наступного року вирушили до Європи. Серед них був і маленький на зріст хлопчина з сичуаньської глибинки, якому ледве виповнилося 16 років. «Ми відчували, що Китай слабкий, — згадував цей хлопчина через багато десятиліть, — і хотіли зробити його міцним. Ми вважали, що шлях до цього пролягає через модернізацію. Тому поїхали вчитися на Захід».

Париж — Москва — гірські печери

18 грудня 1920 року до Марсельського порту зайшов корабель «Портос», на борту якого було 88 молодих китайців. Вони приїхали до Франції за програмою «цзіньгуан-цзянь-сюе» — «наполеглива праця — ретельне навчання».

Загалом Ден провів у Франції більше п'яти років. Невеличкої стипендії, що її надавав китайський уряд, абсолютно не вистачало на прожиття, з роботою стало набагато сутужніше, ніж було ще пару років тому, за часів Першої світової. Тому Дену, як і більшості його товаришів, доводилося в пошуках роботи та можливостей безкоштовно навчатися постійно змінювати місце проживання. Нормандія, Париж, його околиці, Діжон, знову Париж. Ден працював різноробом, потім слюсарем, відвідував заняття й складав іспити у французьких середніх школах, хоча так і не отримав атестата. У Франції наш герой надбав дві звички, які зберіг потім на ціле життя, — став запеклим курцем і вправним гравцем у бридж. А найважливіше — обрав для себе ідеологію. В липні 1921 року 12 делегатів, що представляли 57 членів партії, створили в Шанхаї Комуністичну партію Китаю. Незалежно від них у цей же час лідер Руху 4 травня Чжоу Еньлай заснував Китайську комуністичну групу у Франції. Цікаво, що наступного року китайців-комуністів у Франції, Бельгії та Німеччині налічувалося близько 500, у той час як у самому Китаї їх було не більше сотні. 1922 року Ден Сяопін став членом молодіжної комуністичної організації, а 1924 року, після повернення до Парижа, — членом КПК. Саме тоді він здобув прихильність Чжоу Еньлая, з яким, за деякими даними, навіть мешкав в одній кімнаті. Цю дружбу вони зберігали понад півсторіччя. «Чжоу завжди був для мене старшим братом», — сказав 8 січня 1976 року на похороні голови уряду КНР Чжоу Еньлая його заступник Ден Сяопін. І саме Чжоу направив Дена

продовжувати навчання до Москви. На початку 1926 року уряд Франції вирішив вислати Дена за межі країни, як «небезпечного комуністичного агітатора». Проте затримати його не вдалося, за кілька днів перед тим він сам залишив Францію й вирушив через Берлін до Москви.

«Ден Сісянь. Російське ім'я — Дроздов. Парторг групи. Відносини з товаришами тісні. До навчання ставиться з великою зацікавленістю. Найбільше придатний до організаційної роботи». Це — характеристика студента московського Університету імені Сунь Ятсена, написана відповідальним працівником Комінтерну. Цей навчальний заклад було створено в Радянській Росії як своєрідну «кузню кадрів» для майбутнього Червоного Китаю. Втім, Ден Сяопін навчався тут лише з січня по серпень 1926 року. Він не увійшов до числа «28 більшовиків», вихованих ректорами цього університету троцькістом Карлом Радеком і сталіністом Павлом Міфом. Саме «група 28» — відданих комінтернівців — з кінця 1920-х до 1935 року керувала китайською компартією, доки їх не відсторонив від влади прибічник «китайського комунізму» Мао Цзедун, якого в цій боротьбі активно підтримав і Ден.

Між тим у серпні 1926 року Москву відвідав один із китайських військових ватажків «генерал-християнин» Фен Юйсян, який уклав тоді союз з Ґоміньданом і комуністами й отримав за це від Москви зброю. До Китаю з ним поїхали кілька комуністичних функціонерів. Зокрема, Ден Сяопін став начальником політвідділу військового училища «Народної армії» Фена в місті Сіань. Проте вже через півроку, коли комінтернівці спробували заарештувати лідера Ґоміньдану Чан Кайші, Фен почав вирізати комуністів. Ден під чужим ім'ям пробрався до Шанхая, де нелегально діяв Центральний комітет КПК. 23-річний підпільник Ден став секретарем ЦК — відповідав за секретне діловодство, фінанси, зв'язок. Тоді ж він уперше одружився — з Чжан Сіюань. Згідно з офіційною біографією Дена, вона померла через два роки, але за іншими даними перша дружина 1930 року просто покинула нашого героя заради іншого комуністичного функціонера.

Влітку 1929 року Ден відправляється представником ЦК до одного з «радянських» районів у провінцію Ґуансі. Починається майже 20-річний період його життя і боротьби — в «радянських» та «особливих» районах Китаю, контрольованих комуністами.

Як Центральний радянський район переїхав з Півдня на Північ

Після 1927 року, коли почалася перша війна між китайськими комуністами та соціалістами-націоналістами з Ґоміньдану, компартія взяла курс на встановлення своєї влади хоча б у деяких районах країни. Кількість цих «радянських» районів та їхня площа постійно змінювалися в залежності від того, як складалося співвідношення сил між комуністами та їхніми супротивниками. Проте протягом 1920—1930-х років «червоні» контролювали не більше 4 відсотків території Китаю з 2,5 відсотками населення. Як правило, це були малодоступні болотяні чи, навпаки, гірські малонаселені і дуже бідні райони. Комуністи свідомо обирали малопривабливі райони, захоплення яких не надто цікавило керівництво Ґоміньдану та напівнезалежних генералів, що контролювали більшість провінцій. Натомість в основних промислових центрах країни — приморських містах, де, власне, й існував той пролетаріат, речниками якого проголосили себе комуністи, їхній вплив падав. Частина комуністичних функціонерів була знищена, частина, так само як Ден Сяопін, за наказом партії чи за власною ініціативою тікала в малодоступні гори та ліси, що досі були лише притулком розбійників, таких собі китайських опришків, які віками не переводилися в цій країні. Після майже двох десятиліть роботи переважно в «радянських» районах особи селянського походження склали понад 90 відсотків членів КПК…

Ден Сяопін у 1929 році фактично очолив партійну організацію радянського району у провінції Ґуансі. Разом з колегами йому вдалося розагітувати і перетягти на бік комуністів спочатку одне, а потім і друге велике угруповання ґоміньданівських військ. Так виникли 7 і 8 корпуси китайської Червоної армії, в яких Ден був комісаром. Проте ця перемога виявилася пірровою. Розлючений Чан Кайші сконцентрував проти Денового радянського району велику кількість військ, і комуністам довелося його взагалі залишити та пробиватися із залишками своїх збройних загонів у провінцію Цзянсі — під крило до Мао Цзедуна.

У ці роки поступово наростали суперечності між Центральним комітетом партії, який працював на нелегальному становищі в Шанхаї, та функціонерами з сільських «радянських районів». На чолі першого угруповання стояв генсек КПК Ван Мін, вірний ленінець-сталінець, друге гуртувалося навколо Мао Цзедуна, політичного комісара Центрального радянського району. В цій боротьбі постраждав і Ден, який однозначно став на бік Мао. У травні 1933 року його було заарештовано й позбавлено всіх посад. Дену було винесено «останню сувору догану з

попередженням» і направлено працювати інспектором у село Лайцунь. «Ван Мін звинуватив мене в тому, що я плету інтриги з метою протиставити його групі Мао Цзедуна, — згадував Ден. — Він мене вигнав, і я три роки змушений був чекати реабілітації. До неї дійшла черга 1935 року на розширеній нараді в місті Цзуньї». А нарада ця відбувалася за драматичних обставин. Ще 1931 року Чан Кайші вирішив узагалі звести нанівець вплив Компартії в Китаї й ліквідувати всі радянські райони, які були розташовані в різних провінціях півдня країни. Перших чотири походи вирішального успіху ґоміньданівцям не принесли. А ось п'ятий поставив комуністів перед загрозою повного знищення. Восени 1934 року вони змушені були покинути всі свої роками контрольовані бази на півдні країни й тікати світ за очі. Так розпочався славетний Великий похід китайської Червоної армії. В жовтні 1934 року з Центрального радянського району у провінції Цзянсі вийшло близько 100 тисяч бійців і 30 тисяч цивільних. Через рік, у жовтні 1935 року у провінцію Шаньсі на півночі країни прийшло 7 тисяч чоловік. Звичайно, якась частина розбіглася по дорозі, але більшість загинула. Подолавши за рік 12 тисяч кілометрів — а це в середньому 33 кілометри на день, пішки, з боями! — китайські комуністи все ж змогли зберегти себе як організовану силу і створити в гірських районах на півночі Шаньсі (де в них, до речі, до того практично не було прибічників) новий Центральний радянський район, який був не так уже й далеко від кордону СРСР. Але ще в перебігу походу в Червоній армії й у партії змінилося керівництво. В січні 1935 року на згаданій нараді в Цзуньї було знайдено винуватців усіх поразок — ними виявилося керівництво партії — «28 більшовиків» і «особисто товариш Лі Де». Цей товариш не знав китайської мови, а справжнє його ім'я — Отто Браун, повноважний представник Виконкому Комінтерну при КПК. З того часу на 44 роки, до самої своєї смерті, лідером китайських комуністів став Мао Цзедун. А Ден Сяопін, який доти йшов «по долинам и по взгорьям» пішки, наступного дня після історичної наради отримав коня.

Як весь Китай став «радянським районом»

8 липня 1937 року японці, які ще 1931 року захопили Північно-Східний Китай і створили там маріонеткову державу Маньчжоу-Ґо, розпочали широкомасштабну агресію, прагнучи

захопити весь Китай. Але ще за кілька місяців перед тим ґоміньданівці уклали з комуністами перемир'я, створивши єдиний антияпонський фронт. «Радянські» райони стали «особливими», але комуністи все одно зберегли над ними повний контроль. Китайська Червона армія стала 4-ю польовою армією у складі трьох дивізій, а комісаром однієї з цих дивізій, 129-ї, — Ден Сяопін. Через 9 років після чи то втечі, чи то смерті першої дружини, 1939 року він урешті знову одружився. Його обраницею стала Чжо Лінь, з якою Ден прожив до самої смерті і яка народила йому п'ятьох дітей.

Комуністи вели бої з японцями зі змінним успіхом, проте їхні частини вирізнялися вищою боєздатністю, ніж ґоміньданівські. Особливо вдалими були дії 129 дивізії, яка вела проти японців бойові дії, переважно партизанські, аж у чотирьох провінціях.

Американський військовий радник дивізії майор Еванс Карлсон відзначав «їдкий, мов гірчиця» розум комісара Ден Сяопіна й «феноменальну швидкість», з якою він створював дієздатні органи адміністрації навіть у тимчасово звільнених районах у тилу японців.

Проте в цілому китайці, як ґоміньданівці, так і комуністи, зазнавали від японців постійних поразок довгих 8 років. Останній великий наступ самураї провели в Китаї влітку 1945 року, захопивши чимало районів.

Все докорінно змінилося після ядерного бомбардування Японії й капітуляції цієї країни. Радянський Союз зробив усе можливе, щоб контроль над найрозвинутішими на той час у Китаї північно-східними районами, окупованими раніше японцями, перебрали комуністи. Вони ж, а не ґоміньданівський уряд, отримали до рук більшу частину озброєння та спорядження японської Квантунської армії.

У березні 1947 року відновилася громадянська війна в Китаї. 129 дивізія, якою командував «китайський Чапаєв» Лю Бочен, а комісаром був Ден Сяопін, перетворилася на 2-гу польову армію. У вирішальній битві цієї війни — Хуайхейській — у листопаді 1948-го — січні 1949 року було розгромлено 56 ґоміньданівських дивізій і зламано хребет націоналістам, які втратили тут 400 тисяч бійців — більше, ніж німці під Сталінградом. З боку комуністів у цій битві брали участь 2-га та 3-тя польові армії, а координацію дій обох армій здійснював за волею ЦК… комісар 2-ї армії. Після Хуайхейської битви Ден Сяопін здобув ще й славу полководця.

На початок 1950 року комуністи встановили свою владу над усією країною, окрім Тайваню, на якому сховалися недобиті чанкайшісти, та Зовнішньої Монголії, де зберігся режим-сателіт

СРСР. Усі армії комуністів перетворилися, по суті, на фронти (так, 2-га армія налічувала понад 300 тисяч бійців), країну за числом армій було поділено на 5 військово-адміністративних округів. 2-й армії дістався Південно-Західний Китай, і Ден Сяопін став намісником величезної території з населенням понад 100 мільйонів чоловік — першим секретарем Південно-Західного бюро ЦК КПК.

Трирічний син Ден Сяопіна показував старшим сестрам, як працює унітаз. Він сам щойно опанував цей «пристрій» — адже все попереднє життя цих дітей минуло в гірській печері, де жила родина одного з керівників Компартії Китаю. А нині комуністи отримали шанс вивести в світле майбутнє найчисленнішу у світі націю, виснажену безперервною 40-річною війною.

«Великий стрибок» та «культурна революція» «синіх мурах»

Один із найяскравіших спогадів з раннього дитинства автора цієї книги, десь із початку 1960-х років: на екрані маленького чорно-білого телевізора по вулиці якогось міста іде ваговоз з опущеними бортами. На його платформі лежить величезна купа мертвих… горобців. Тут же стоять кілька чоловіків і жінок з довгими палицями в руках. До кожної палиці прив'язано десятки мертвих пташок. «Герої» на платформі вимахують палицями, а на вулицях у захваті кричать та підстрибують незліченні натовпи…

1958 року Великий Керманич Мао проголосив: «Три роки завзятої праці — 10 000 років щастя». Так почався Великий стрибок. За три роки Китай мав збільшити виплавку сталі з 5 до 80—100 мільйонів тонн. Збір зернових у країні вже 1959 року мав скласти 370 мільйонів тонн — удвічі більше, ніж року попереднього. Загнаних у «народні комуни» (ще більш «усуспільнені», ніж радянські колгоспи) сотні мільйонів китайських селян «звільнили» від «буржуазного» принципу «від кожного по здібностях — кожному по праці», було запроваджено справедливий принцип — усе порівну! Коли ж у країні замість добробуту запанував голод, від якого у 1959—1961 роках загинуло від 20 до 30 мільйонів людей, було знайдено винних: горобці, ховрахи та миші розкрадають народний хліб з народних полів! Китайські біологи неспростовно довели, що горобець не може триматися в повітрі довше 15 хвилин — упаде знесилений. Головне — не давати йому сісти весь цей час. А тоді підходь і скручуй йому шию голими руками. Й сотні мільйонів людей

цілими тижнями з тріскачками в руках на вулицях і в полях ганяли горобців. І винищили їх практично по цілій країні. Все це було б дуже смішно, якби не було так страшно…

«Розгрібати» наслідки «великого стрибка» довелося в першу чергу Дену Сяопіну. Вже з 1952 року він був заступником голови уряду країни, а 1956-го став паралельно з цим ще й Генеральним секретарем ЦК КПК. Щоправда, ця посада не була такою високою, як, скажімо, у Брежнєва. № 1 у Китаї був Голова КПК товариш Мао. Ден же посідав в ієрархії китайських керівників лише 5—6 місце. Китай і далі залишався переважно селянською країною, тому «лікувати» в першу чергу треба було сільське господарство. І Ден Сяопін повернув селянам матеріальну зацікавленість, виголосивши 1962 року свою сакраментальну фразу: «Байдуже, якого кольору кішка — біла чи чорна, аби вона добре ловила мишей. Не важливо, соціалізм чи капіталізм, головне, щоб люди жили добре». Голод припинився, країна почала помалу зализувати рани. Товариш Мао тимчасово немовби відступив у тінь: «Вони (Лю Шаоці, Чжоу Еньлай та Ден Сяопін. — *Авт.*) поводилися зі мною, як з мертвим родичем на похороні» — тобто з великою, навіть підкресленою повагою, але абсолютно не зважаючи на його думку.

Але Керманич уже готував контрудар. 1965 року лідер ліваків міністр оборони Лінь Бяо запровадив спершу для вояків, а згодом і для всіх китайців червоні книжечки з цитатами Мао. З'ясувалося, що всі 17 років існування КНР «не лише не проводяться в життя ідеї Мао, а, навпаки, здійснюється диктатура мерзенної, антипартійної та антисоціалістичної лінії». Зі студентів та старшокласників почали створюватися загони хунвейбінів (червоногвардійців). Лю, Чжоу та Ден спробували відсторонити Мао, переконавши більшість членів ЦК на черговому пленумі обрати його почесним головою партії без реальної влади. Але вони спізнилися. На пленум з'явилося лише 80 членів ЦК із 170. Решту хунвейбіни та цзяофані (бунтівники) викрили як «контрреволюціонерів». У країні розпочалася «культурна революція». Заняття в університетах припинилися на кілька років і, як писав російський поет Євген Євтушенко, «второгодники-дубины погром устроили в стране». Репресії торкнулися більшої частини інтелігенції, було скасовано вчені ступені та звання, чини в армії. Всі китайці, й чоловіки, й жінки, відтепер і взимку, і влітку ходили в однакових бавовняних куртках та штанах. Найчисленніша нація світу перетворилася на «синіх мурах».

Ворогом № 1 ліваки проголосили Голову Китайської Народної Республіки Лю Шаоці, який помер у в'язниці 1969 року.

Ворогом № 2 — Ден Сяопіна. Його сина, студента університету Ціньхуа Ден Пуфана хунвейбіни викинули з третього поверху навчального корпусу. Хлопець поламав хребет і на решту життя залишився прикутим до інвалідного візка. В роки «культурної революції» він був змушений, сидячи в цьому візку, плести з лози кошики, щоб заробити собі на шматок хліба. Сам же Ден Сяопін провів під арештом два роки, а потім був відправлений на «перевиховання фізичною працею». Через 45 років 65-річний Ден знову став слюсарем — але цього разу вже не на автозаводі «Рено» в Парижі, а на Цзіньцянському тракторному заводі.

Людина, яка «досягла всіх цілей, поставлених на роки вперед»

1999 року американці з великою помпою проводили у Вашингтоні саміт НАТО, присвячений 50-річчю цієї організації. Кожному з кількох тисяч журналістів з усього світу, запрошених на саміт, дарували пам'ятні набори — футболки, бейсболки, сумки з ювілейною символікою. Все це було… китайського виробництва. Так само, як і половина, якщо не більше, найрізноманітніших споживчих товарів в універмагах та крамницях Вашингтона. А також Мюнхена та Монреаля, Лондона та Москви. І Києва, зрештою. Важко було повірити, що минуло лише 20 років від часу, коли Китай взагалі практично не виробляв таких товарів навіть для внутрішнього ринку, коли сотні мільйонів однаково одягнених «синіх мурах» були напівголодними, а то й відверто голодували, витрачаючи основний свій час та зусилля на заучування та цитування геніальних висловлювань Голови Мао.

Ден Сяопін став фактичним лідером Китаю 1979 року. Не можна назвати точної дати його приходу до влади — просто поступово офіційний спадкоємець Мао Хуа Ґофен, формально залишаючись керівником і партії, і держави, перетворився на декоративну фігуру, яка не наважувалася суперечити своєму «заступникові» Ден Сяопіну з жодного питання. Сам Мао повернув Дена із заслання до вершин влади 1973 року, визнавши, що «на рівних з Деном сперечатися важче, ніж підперти драбиною небесне склепіння». І сам Мао знову спробував відправити його в політичне небуття у квітні 1976-го, за кілька місяців до своєї смерті. В липні 1977 року, після арешту лівацької «банди чотирьох», Хуа Ґофен був змушений повернути Дена до складу керівництва партії та країни. Через місяць відбувся XI з'їзд КПК.

Хуа зробив 4-годинну доповідь. Тоді піднявся Ден і сказав: «Китай нині потребує напруженої роботи, а не порожньої балаканини». Він перевершив свого старшого друга та однодумця прем'єра КНР Чжоу Еньлая, який помер 1976 року. Чжоу маневрував так, щоб залишатися на поверхні, але не міг змінити напрям течії. Ден не збирався прилаштовуватися і, повернувшися, відразу почав будувати дамбу. Абсолютну рацію мав Мао Цзедун, який ще 1957 року охарактеризував Дена в розмові з Хрущовим: «Він — гостра голка, упакована у вату».

Відставка Хуа Ґофена 1980 року, поділ посад керівника партії та держави і призначення на них висуванців Дена Ху Яобана та Чжао Цзияна закріпили всевладдя Дена, який формально залишався заступником і Ху, і Чжао.

В чому ж суть реформ Дена? Перш за все він фактично провів деколективізацію сільського господарства. Ні, формально сумнозвісні народні комуни свого існування не припинили. Але всю землю було поділено між селянськими подвір'ями. Вони повинні були здавати за фіксованими цінами певну кількість тих чи інших продуктів. Що ж вирощувати на своїй землі ще і як розпорядитися отриманою продукцією, селяни віднині вирішували самостійно. Також за власним бажанням вони можуть замовляти й оплачувати (чи не замовляти і не оплачувати) роботу тракторів, комбайнів та іншої техніки комуни на своїх ділянках. При цьому у різних провінціях величезної країни застосовуються різні форми організації відносин між селянами та комунами — головне, щоб вони були ефективними. «Байдуже, якого кольору кішка…» Внаслідок цього виробництво продовольства у країні за 9 років збільшилося в 1,5 раза. Не вдвічі за рік, як хотів Мао, але ж не на словах, а на ділі.

Китай і після 10 років правління Дена, і навіть досі залишається порівняно бідною країною. Але темпи його розвитку вражають. Так, 2010 року валовий національний доход Китаю в розрахунку на душу населення за паритетною купівельною спроможністю перевищив аналогічний показник в Україні. Іншими словами, пересічний китаєць став багатшим за середнього українця. А ще 2005 року був удвічі біднішим… За абсолютними розмірами економіки Китай минулого року вийшов на друге місце у світі, відтіснивши Японію, яка впродовж багатьох десятиріч посідала цю позицію. Нині обсяги валового національного доходу КНР складають 70 відсотків американського. І більшість світових аналітиків уже не сумніваються, що Китай стане найбільшою економікою світу. Сперечаються лише про те, коли це відбудеться….

Окрім відносної свободи в сільському господарстві, члени

народних комун отримали також право займатися будь-якими іншими видами діяльності — переробкою сільгосппродукції, транспортними послугами, кустарним промисловим виробництвом, мати до 8—10 найманих робітників. І всі ті не надто якісні, але дуже дешеві китайські пуховики, футболки, черевики й таке інше, таке інше, таке інше, що заполонило ринки України, Росії, Західної та Східної Європи, Північної та Південної Америки, виготовляються по китайських селах на напівкустарних дрібних підприємствах. «Мао Цзедун допоміг селянам отримати землю, відібравши її в багатих, а потім знову залишив їх без землі, забравши її в комуни, — пише американський синолог Еван Солсбері. — Мао наповнив їхні мішки рисом, а потім спустошив їх у жахливі роки голоду. Ден віддав землю назад селянам, зруйнував систему комун і спостерігав, як їхні мішки переповнюються рисом. Він наповнив кишені людей грошима — грошима, які вони самі заробили. З реформами Дена зникло "барачне життя", зникли "сині мурахи"».

Але, окрім напівкустарної сільської промисловості, Китай від часів Дена розвиває й велику промисловість, засновану на сучасних технологіях. Перш за все у приморських спеціальних та вільних економічних зонах, де було створено максимально сприятливі умови для функціонування іноземного капіталу. За часи правління Дена Китаю вдалося залучити 650 мільярдів (!) доларів іноземних інвестицій. І нині ця країна залишається найпривабливішим і, відповідно, найбільшим у світі ринком для вкладання капіталу. Зараз уже мало хто пам'ятає, що в перші роки Денових реформ іноземні інвестори не надто охоче йшли до Китаю, хоч їх туди й запрошували. Тоді було налагоджено контакти з підприємцями з числа етнічних китайців за кордоном — з Гонконгу, Сінгапуру, навіть контрольованого заклятими ідеологічними ворогами-чанкайшістами Тайваню. І коли ці «хуацяо» наочно довели, що в комуністичному Китаї можна заробляти дуже великі гроші, за ними потоком ринули інші — японці, американці, західноєвропейці, арабські нафтові шейхи…

Ден розробив і реалізував на практиці принцип «Одна країна — дві системи», відповідно до якого 1997 року з Китаєм було возз'єднано Гонконг, що ним понад століття володіли англійці. Під владою британського лева це місто перетворилося на один з найбільших на Далекому Сході фінансових, торговельних та промислових центрів. Ще 50 років після приєднання до Китаю цей «особливий адміністративний район» зберігатиме повну самостійність у внутрішньому житті, власне законодавство, навіть грошову одиницю. На аналогічних умовах було вирішено й проблему з Макао — португальською колонією в Китаї. Й лише з

керівництвом Тайваню Дену та його спадкоємцям так досі й не вдалося домовитися про возз'єднання. Хоч Тайбею обіцяли збереження навіть окремих збройних сил.

І водночас Ден, проводячи надглибоку лібералізацію в економічній, соціальній, а частково й культурній сфері, зберіг монопольне становище Компартії у сфері політико-ідеологічній. Ще на самому початку реформ Ден Сяопін сформував «чотири принципи», від яких ні в якому разі не можна відступити. Це — 1) соціалістичний шлях, 2) диктатура пролетаріату, 3) керівна роль Комуністичної партії, 4) марксизм-ленінізм та ідеї Мао Цзедуна («Тягар помилок Мао Цзедуна менший, ніж його позитивний внесок», — так Ден раз і назавжди визначив місце Великого Керманича в історії Китаю). В реальності всі ці принципи зводяться лише до одного — третього. Але ним ані Ден, ані його спадкоємці поступитись і справді не згодні. Після десяти років реформ у Китаї виник потужний громадський рух за лібералізацію суспільного життя, проти монополії комуністів на політичну владу. Центральний майдан Пекіна Тяньаньмень влітку 1989 року був схожий на київський Майдан Незалежності 2004 року. Але в Китаї все скінчилося трагічно. Після кількох тижнів протистояння Ден наказав силою придушити протести. Кілька тисяч людей загинуло, кілька десятків тисяч було заарештовано. Тоді здавалося, що ринкова економіка і монополія комуністів на владу надалі співіснувати не зможуть: або згортання реформ, або демократизація громадського життя. Та, як з'ясувалося, аналітики помилилися. Після кривавих подій на майдані Тяньаньмень минуло вже понад два десятиріччя. А Китай і далі розвивається ринковим шляхом під керівництвом Компартії. «Перетворення Дена — це спроба поєднати прямо протилежне: державну й приватну власність, держплан і ринкову економіку, політичну диктатуру й культурну свободу», — пише Солсбері. І Ден Сяопін чи не єдиний у світі, кому вдалося поєднати ці непоєднувані речі.

Ден поступово відійшов від влади на початку дев'яностих, а помер 19 лютого 1997-го у віці 93 років. Колишній держсекретар США Генрі Кіссінджер охарактеризував його життєвий шлях так: «Рідко зустрічається такий політичний діяч, як Ден Сяопін, якому вдається досягнути всіх цілей, поставлених на роки вперед».

Джіммі Картер: Християнин, який спростував аксіому: «політика та мораль — то несумісні речі»

Не Америка винайшла права людини, а права людини — Америку.

Джіммі Картер

«Джонні… заїхав за ріг однієї з вулиць і побачив біля воріт взуттєвої фабрики три непримітні на вигляд закриті машини, що поставали рядком у недозволеному місці. А перед самою прохідною стояв Джіммі Картер і вітався за руку з робітниками й робітницями, які стікалися на зміну. Вони йшли заспані, вгорнуті у важкі бахматі пальта, несучи в руках кошики й пакети зі сніданками, і з їхніх ротів вихоплювалися білі хмарки пари.

Картер озивався до кожного якимсь словом. Його усмішка, тоді ще не розмножена засобами інформації, була осяйна й невтомна. Ніс почервонів від морозу». Так «король жахів» Стівен Кінґ у своєму романі «Мертва зона» 1979 року описував початок президентської кампанії вихідця з найглухішої глушини американського Півдня за три роки перед тим.

Картер тоді глибоко вразив американців. Своєю абсолютною несхожістю на всіх інших політиків, інакшістю, якщо можна так сказати.

До крихітного селища Плейнс у Джорджії, звідки походив претендент, у розпал літа 1976 року вирушив цілий десант столичних журналістів-пролаз — шукати родичів та знайомих Джіммі. Того дня, як практично й щодня, на вулиці біля єдиної пивнички Плейнса з самого ранку сидів і накачувався на тропічній спеці дешевим алкоголем власник місцевої бензоколонки Біллі Картер — рідний брат Джіммі. Він охоче згодився спілкуватися з «акулами пера». Й одразу отримав перше запитання: «Чи не здається вам, що ваш спосіб життя дещо суперечить загальноприйнятим нормам?»

— Слухайте, — відповів Біллі, — моїй мамі вже 70 років, а вона вирушила до Африки як доброволець Корпусу миру лікувати тамтешніх негрів. Одна моя сестра ганяє мотоциклом «Гарлі-Девідсон», мов навіжена, хоча їй уже за 40. Друга проповідує Слово Боже прямо на вулиці кожному, хто бажає і хто не бажає її слухати. А брат чомусь вирішив, що його оберуть президентом Сполучених Штатів. Та я — єдина нормальна людина в цій родині!

На превеликий подив Біллі та ще сотень мільйонів людей у цілому світі, американці того року таки обрали президентом людину, яка головним гаслом своєї передвиборної кампанії зробила слова: «Я ніколи вам не брехатиму», — і потім усі чотири роки в Білому домі щиро намагалася будувати внутрішню та зовнішню політику наддержави на принципах християнської моралі, справедливості й дотримання прав людини. (Неймовірно, правда? Щось таке, як «смажена крига».) У підсумку правління Картера було визнано сучасниками одним із найпровальніших у новітній історії Америки, а через чотири роки він програв перегони за другий президентський термін своєму конкурентові Рональду Рейґану з розгромним рахунком. Та все ж таки, та все ж таки…

Нині, через три з половиною десятки років після інавгурації Картера, дедалі більше людей визнає, що деякі зміни, які завдяки Джіммі сталися у Сполучених Штатах і цілому світі, виявилися незворотними. І світ завдяки їм став трошечки кращим.

«Картер — це своєрідне перехрестя між світом релігії та світової політики, — заявив нещодавно один із провідних режисерів Голлівуду Джонатан Деммі («Мовчання ягнят», «Філадельфія» тощо). — Мені подобався Картер, коли він був президентом, іще більше він став подобатися мені з того часу, як залишив посаду. Завдяки йому я пишаюся тим, що є американцем».

М'ясо опосума

1 жовтня 1924 року в родині фермера Ерла Картера народилася перша дитина — син, якого назвали Джеймсом-Ерлом. Сталося це у Плейнсі, штат Джорджія. Американські джерела вперто називають цей населений пункт містом, але якщо врахувати, що на той час там мешкало 500 душ людей (нині — 800), які займалися майже виключно сільським господарством, у будь-якій іншій країні світу його б назвали селом і ніяк інакше.

Згідно з родинними переказами першим Картером, що переселився до Америки близько 1650 року, був сер Томас, який мав у Джорджії велику плантацію й нібито був прямим нащадком англійського короля Альфреда Великого. Проте жодних письмових згадок про сера Томаса не збереглося. Першим «задокументованим» предком Джіммі був Вайлі Картер, який брав участь у Війні за незалежність, помер 1798 року й похований на родинному цвинтарі за кілька кілометрів від Плейнса. Таким чином, Картер — американець «найвищого ґатунку» — WASP (white anglo-saxon protestant) — білий протестант англосаксонського походження, яких у Штатах насправді не більше 12 відсотків усього населення. Й, до того ж, нащадок перших поселенців, які приїхали до Америки ще до здобуття незалежності. До Громадянської війни Картери володіли великими плантаціями, де вирощувалася бавовна, після війни їхні землі було конфісковано, як у активних прибічників Конфедерації.

Відтак Ерл Картер успадкував тільки невелику ферму, де вирощувався арахіс. Під час Першої світової Ерл воював офіцером у Європі, а після повернення проявив себе підприємливим фермером та бізнесменом. Окрім вирощування арахісу, він налагодив виробництво м'яса та лісоматеріалів, укладав гроші в устаткування з переробки цукрової тростини й виготовлення з неї сиропу. Відтак, коли Джіммі було 5 років і почалася Велика

депресія, батькова ферма, на відміну від багатьох інших, і надалі процвітала — він-бо, за свідченням сина, «добре розбирався в поточних подіях і завжди прагнув намацати нові методи торговельно-підприємницької діяльності». Всі діти змушені були по кілька годин щодня працювати на фермі — не через злидні, а через «розмах господарської діяльності». Великим авторитетом у всій околиці користувалася й Картерова мати Ліліан — єдина в містечку дипломована медсестра, яка в цій глушині часто виконувала функції лікаря. Родина майбутнього президента була найбагатшою в Плейнсі — вони мали перші в містечку легковий автомобіль та радіоприймач, батько завів собі навіть тенісний корт. Щоправда, в Картерів, як і в решти мешканців Плейнса, не було ані електрики, ані водогону, ані туалету — за традицією «білі джентльмени» справляли потребу прямо на подвір'ї, так само, як їхні сусіди-негри, які становили переважну більшість мешканців Плейнса. Ці ж сусіди були здольщиками на полях Картера-батька, а двоє чорних хлопчаків — найближчими друзями Джіммі. З ними він грався, бився за верховенство в їхній невеличкій компанії, їхні матері годували його на своїх кухнях. («Мало хто з білих з'їв за своє життя стільки м'яса опосума, як я», — хвалився через багато років у своїй книзі «Година перед світанком: Спогади сільського хлопця» на той час уже колишній президент США.) І вже тоді Джіммі не міг зрозуміти, прийняти, що ані його чорні друзі, ані їхні батьки не можуть, не мають права зайти до його будинку через парадний вхід — для негрів існували спеціальні «задні» двері. Сам Джіммі знав, що немає ніякої різниці між тим, що думають, як почуваються, як поводяться білі та чорні в тих чи інших ситуаціях. У цьому його підтримувала й мати. А ось батько був переконаним сегреґаціоністом — ставився до негрів без ненависті та зневаги, але не припускав навіть сумніву, що у чорних та білих усе має бути окреме: і школи, й лікарні, й навіть цвинтарі. Чи є парадоксом, що саме виходець з глибоко расистського Півдня Картер за часів свого президентства зробив більше, ніж будь-який інший лідер США XX століття для інтеграції афроамериканців у життя суспільства, для того, щоб чорні й білі почувалися рівними та єдиним цілим?

А ще Картери були глибоко релігійними. Вони були переконаними баптистами й не чинили жодної серйозної справи без молитви. Водночас родина не була святенницькою — батьки не цуралися вечірок з танцями, могли за нагоди випити трохи алкоголю й навіть самі робили домашнє вино. «Хлопцем я знав, — згадує Картер, — хто з сусідів учащає в Олбані до борделів, білих чи чорних повій вони воліють і скільки ця справа коштує».

Джіммі не лише відмінно вчився у школі й старанно

працював на батьківській фермі. Змалечку він вирізнявся надзвичайною навіть для Америки діловою хваткою — вже у віці п'яти років вечорами торгував на вулицях Плейнса вареним арахісом з батькової ферми і не повертався додому, доки не наторговував долар. Суботніми ж вечорами його зиск іноді сягав грандіозної суми в п'ять доларів. У 9 років Джіммі вже мав достатній капітал, аби здійснювати операції з перепродажу бавовни — не дуже масштабні, але прибуткові. У віці 15 років майбутній президент купив на околиці рідного містечка два літніх будиночки і здавав їх дачникам за ціною 6,5 долара на місяць. Продав цю свою нерухомість Картер лише через багато років, коли вже служив морським офіцером на Гаваях.

Як фізик-ядерник став фермером, а фермер — губернатором

Проте мріяв Джіммі в дитинстві зовсім не про кар'єру бізнесмена, а про те, щоб стати… офіцером. Так само, як його батько в юності. Мрія Картера здійснилася за драматичних для його країни обставин. У грудні 1941 року, коли Джіммі було сімнадцять, японці несподіваним ударом практично знищили Тихоокеанський флот США в Перл-Гарборі. Америку було втягнуто у Другу світову війну. І Джіммі вирішив служити на флоті. 1942 року він закінчив середню школу у Плейнсі й відправився поступати до найпрестижнішої у США Військово-морської академії в Аннаполісі неподалік Вашингтона. Проте сільська школа давала недостатньо знань, і Джіммі провалився на вступних іспитах. Рік він навчався на курсах підготовки офіцерів резерву в Технологічному інституті Джорджії, а 1943-го успішно склав іспити на найскладніший факультет Аннаполіської академії — інженерний.

Повоювати на Другій світовій Картер не встиг — він закінчив академію лише 1946 року, отримавши спеціальність «корабельний інженер».

На місце служби Картер вирушив уже одруженою людиною. Його обраницею стала землячка з Плейнса Розалін Сміт. Американські дослідники звернули увагу на цікаву закономірність: практично всі майбутні президенти США одружувалися з дівчатами, чиї родини на щаблях соціальної драбини стояли вище, ніж їхні власні. Картер і тут — один з небагатьох винятків. Хоча Сміти, як і Картери, теж мешкали у Джорджії 200 років, батько Розалін був «лише» водієм шкільного

автобуса та автомеханіком. І помер, коли його старшій дитині Розалін було 13 років. Відтак матері, яка доти була домогосподаркою, щоб прогодувати 4 дітей, довелося стати продавчинею в бакалії, потім — працівницею місцевої пошти. Попри це родина дуже бідувала. Майбутнє подружжя було знайоме змалечку — в містечку з 500 мешканцями інакше бути не могло. Проте Джіммі довго не звертав жодної уваги на молодшу на три роки дівчину. І лише влітку 1945 року, коли гардемарин Картер приїхав на канікули до Плейнса, він новими очима подивився на Розалін, яка саме закінчила середню школу й успішно склала вступні іспити до Технологічного інституту Джорджії, в якому за пару років перед тим успішно вчився й сам Джіммі. У них розпочався роман, і через рік вони одружилися. Сміти були такими самими переконаними баптистами, як і Картери, практично на все в житті Розалін та Джіммі дивилися однаково. Через багато років, коли Картер став президентом, дехто нарікав, що Розалін присутня на всіх засіданнях уряду, хоча не має для того жодних формальних підстав. Джіммі завжди дуже гостро реагував на такі закиди: «Вона — мій найважливіший радник!»

Прослуживши кілька місяців на надводних кораблях, Картер отримав призначення на підводний човен. А незабаром був направлений у лабораторію адмірала Ріковера, де розроблялися реактори для перших у світі ядерних субмарин. Хтось із керівників флоту вирішив, що ефективніше буде, якщо офіцери, яким доведеться експлуатувати ті реактори в бойових умовах, оволодіватимуть ними ще в процесі розробки та виготовлення. На основі того виник міф про Картера як про «вченого-атомника». Чим саме займався Картер в суперсекретній лабораторії, досі невідомо, але навряд чи він може претендувати на лаври винахідника чи конструктора ядерного корабельного реактора. А ось оволодів цією технікою досконало. І через кілька місяців продовжив свою службу на одному з перших у Сполучених Штатах атомних підводних човнів. У Картера реактор завжди працював як годинник. А ще молодий офіцер вирізнявся тим, що якщо на час бойового походу припадало Різдво або Великдень, лейтенант Картер проводив службу Божу для вільної зміни просто в торпедному відсіку — адже окремої посади капелана штатним розкладом атомної субмарини передбачено не було.

1953 року у 29-річного капітана-лейтенанта Картера помер батько. З'ясувалося, що ані молодший брат Біллі, який уже тоді любив зазирнути до чарки, ані жодна з двох сестер, ані мати не готові взяти на себе відповідальність за квітучу родинну справу. Уся надія була на старшого, на Джіммі… Але ж Джіммі на той час

уже був офіцером, що служив у найпрестижнішому підрозділі флоту, мав чудові перспективи подальшої кар'єри. Категорично не хотіла повертатися до Плейнса Розалін, яку статус офіцерської дружини на військово-морській базі на Гавайських островах приваблював набагато більше, ніж перспектива вирощувати земляні горішки на фермі в рідній глушині. Та все ж таки Джіммі після тривалих роздумів вирішив подати у відставку та їхати жити на малу батьківщину. І зміг переконати у слушності свого рішення дружину. Картер вирішив пожертвувати собою заради добра своєї родини. Але не тільки. Вже тоді він був переконаний, що Господь покладає на нього якусь велику місію. І відчув, що стартувати до виконання тієї місії йому чомусь буде легше з ферми у Плейнсі, ніж з бойової рубки атомної субмарини.

За час навчання та служби на флоті Картер анітрохи не розгубив своїх бізнесових здібностей. Залишені батьком кілька десятків тисяч доларів допомогли йому пережити перший — найважчий рік самостійного господарювання, а далі його бізнес тільки зростав. Через кілька років Картер побудував у Плейнсі велике сховище, щось на зразок оптової бази, де він зберігав, сортував, упаковував та продавав переробникам і кінцевим споживачам різні види сільськогосподарської продукції, яку скуповував у фермерів з усієї околиці. Саме заготівельна діяльність, а не власна арахісова ферма, приносила Картерові левову частку його прибутків. А вони були чималими. Через 15 років, коли Джіммі обрали губернатором Джорджії й він згідно з вимогами закону був змушений припинити ділову активність та оприлюднити дані про майно своє і найближчих родичів, з'ясувалося, що сам Картер має майже 1 мільйон доларів, а вся родина в цілому — близько 5 мільйонів (і все це теж були гроші, зароблені Джіммі). Тому Картер припускався певної натяжки, коли подавав себе виборцям як «простого фермера з Джорджії». «Якщо Картер — фермер, то Генрі Форд II — автомеханік!» — із запалом стверджував один з його політичних опонентів. Хоча в цьому твердженні, звичайно, є перебільшення: Форд — один з найбагатших людей Америки, а Картер — у ліпшому разі бізнесмен середньої руки.

Від перших днів після повернення до Плейнса Картер почав брати активну участь у громадському житті місцевої громади, пізніше округу, а потім і штату в цілому. Керуючий окружним відділенням професійної організації бізнесменів «Лайонз Інтернешнл», голова наглядової ради Родинного фонду штату, голова окружної Планової комісії, а потім — Асоціації планування штату Джорджія, член громадського Управління бібліотеками та лікарнями, член, а потім голова Шкільного управління штату. Ось

неповний перелік громадських посад, які Джіммі посідав у 1953—1962 роках «без відриву» від своєї основної фермерсько-закупівельної роботи. Восени 1962 року Картера було обрано до Сенату штату Джорджія, де він перебував два терміни. 1966 року Джіммі намагався стати кандидатом у губернатори Джорджії від Демократичної партії — невдало. Проте через 4 роки не лише був висунутий кандидатом, а й переміг свого суперника-республіканця. 1974 року губернатор Картер очолив Національний комітет Демократичної партії з організації передвиборної кампанії, а через два роки, обійшовши всіх своїх досвідчених конкурентів, здобув право балотуватися на пост президента США від демократів.

«Чоловік, що трахнув дружину твою у серці своєму»

Нью-Йоркська «Медісон-сквер гарден» — величезна незатишна зала, де зазвичай провадяться циркові вистави та спортивні змагання. І ця аудиторія, здавалось би, менше за все надається для читання сповнених моралізаторського духу проповідей про любов до ближнього, загальну справедливість та прийдешній порятунок. Тим більше, коли проповіді ті читаються перед цинічними політиками, що з'їхалися з усієї Америки. Тоді, на з'їзді Демократичної партії в липні 1976 року, Джіммі Картер промовляв тихим голосом, не жестикулюючи, й лише блиск його очей свідчив, що він глибоко вірить у те, що каже, й дуже хоче, щоб йому повірили інші. «Здавалося, що в залі ось-ось пролунає багатоголосе "Алілуя"», — писав спантеличений репортер журналу «Тайм».

Через кілька місяців, буквально напередодні виборів, Картер згодився дати інтерв'ю журналу «Плейбой». На запитання, чи спав він коли-небудь з іншими жінками, окрім своєї Розалін, Картер рішуче відповів: «Ні! — але додав: — Я намагаюся не грішити свідомо. Проте знаю, що все одно згрішу, позаяк є людиною й піддаюся спокусам. Бог установив для нас деякі, майже недосяжні критерії. Христос каже: «Кожен, хто дивиться на жінку із хтивістю, у своєму серці вже здійснив перелюб». Я дивився з хтивістю на багатьох жінок. Я здійснив перелюб у моєму серці багато-багато разів. Бог знає про це й вибачає мені. Я не засуджую будь-кого, хто не тільки дивиться на жінок із хтивістю, а й, перебуваючи у шлюбі, перелюбствує». Бульварні газети негайно охрестили губернатора Джорджії «чоловіком, що трахнув дружину твою в

серці своєму», його конкурент президент Джеральд Форд сказав у своєму штабі: «Картерові кінець — він виглядає смішним». А рівень довіри та симпатій виборців до Картера зріс!

На початку 1976 року за даними Інституту Геллапа 65 відсотків американців вважали, що «політикам, по суті, наплювати на нас», 58 — що «люди, які є при владі, прагнуть нажитися за наш рахунок», а 49 відсотків схилялися навіть до думки, що «багато людей, які керують державою, по суті є шахраями». Напередодні свого 200-річчя Сполучені Штати переживали найглибшу за всю історію кризу національної ідентичності. Тут наклалися одне на одне і «в'єтнамський синдром» — лише за рік перед тим в'єтнамські комуністи взяли Сайгон, а отже війна, в якій Америка зазнала найбільших втрат за всю свою історію, скінчилася повною поразкою, — і Вотергейтський скандал, і чимало корупційних справ. Потрібна була людина, яка повернула б американцям віру в те, що їхня держава — не просто найбагатша та найпотужніша у світі, а «сяюче місто на вершині гори», найбільш вільна та високоморальна країна Землі, яка може, повинна служити прикладом усім іншим.

Картера «було обрано, щоб урятувати країну, а не керувати нею, — стверджує один з американських аналітиків. — Преса і більшість виборців повірили в те, що надання Картером одухотвореності обговоренню проблем, що стоять перед країною, було вищим благом для нашої республіки. Його прибічники переконали себе в тому, що вони не потребують помітних результатів, що обряд спокутування вини за Вотергейт, убивство братів Кеннеді, В'єтнам, Центральне розвідувальне управління й за шкоду, заподіяну нашій, Богом даній землі, має передувати вирішенню важчих завдань забезпечення людей працею, житлом, засобами існування і законом». «Його сила полягала в тому, що перед обранням він був дуже далекий від Овального кабінету», — підсумовує ще один оглядач.

Щоправда, існує й інший погляд: Картер, мовляв, по суті, обдурив своїх виборців. Він-бо переконував їх, що є аутсайдером — людиною, що перебуває поза системою, насправді будучи звичайнісіньким інсайдером — людиною, вмонтованою в систему. Й обстоював, як міг та вмів, інтереси лише великого капіталу та політичної еліти США. А вся його релігійно-моралізаторська риторика була не більше, як димовою завісою: «Кандидата у президенти Картера «спекли» в Тристоронній комісії» — впливовій громадській організації, до якої входили 300 представників найбільшого бізнесу, політиків та вчених-політологів на чолі з президентом правління «Чейз Манхеттен

Бенк» Девідом Рокфеллером. Справді, якби Тристороння комісія не підтримала кандидатуру Картера, він навряд чи став би кандидатом у президенти від демократів, а потім і президентом, так само, як його не обрали би губернатором Джорджії, якби впливовий юрист з Атланти Чарлз Кірбо не ввів сенатора-провінціала в коло «батьків штату» за кілька років перед тим. І справді 26 колишніх членів Тристоронньої комісії стали членами адміністрації президента Картера — віце-президент Волтер Мондейл, державний секретар Сайрус Венс, помічник президента з питань національної безпеки Збіґнєв Бжезинський, міністр оборони Гарольд Браун тощо. Але чи означає це, що Картер був просто «весільним генералом», покірним виконавцем волі Рокфеллера та компанії? Тим більше, що через пару років «тристоронники» почали з власної волі виходити з команди Картера.

Головний ворог олімпійського Мішки

Картер став першим президентом, який в усіх ситуаціях, навіть найофіційніших, наприклад, підписуючи від імені Сполучених Штатів важливі міжнародні договори, вживав не повне, а скорочене ім'я — скрізь і завжди він був не Джеймс-Ерл, навіть не Джеймс, а просто Джіммі. На офіційні заходи він часто одягав джинсовий костюм, ще під час інавгурації відмовився від президентського лімузина, пройшовши з дружиною та дітьми від Капітолію до Білого дому пішки. Президентську яхту було продано, а коли 1979 року розпочався черговий виток енергетичної кризи, у президентській резиденції, як і в дуже багатьох оселях Америки, було запроваджено режим суворої економії — температура в Білому домі не піднімалася вище 18 градусів. Під час своїх численних поїздок країною Картер залюбки ночував у будинках так званих простих американців, вислуховуючи їхні проблеми та побажання. Дехто характеризував це все як щире прагнення до скромності та єдності з народом, дехто — як дешевий популізм.

Наприкінці 1976 року в канцеляріях Вашингтонських міністерств та федеральних відомств панувала паніка — новообраний президент пообіцяв, що «виверне державу навиворіт», протягом року-двох досягне того, щоб пересічний громадянин сприймав федеральний уряд як дружню, а не ворожу силу, а для цього звільнить усіх федеральних чиновників, які

забюрократизувалися, а тим більше, дають хоч якісь підстави для підозр у корупції. Ходили чутки про якусь «джорджійську мафію», кілька тисяч чи навіть десятків тисяч картерових земляків, які мають посісти всі ключові посади у Вашингтоні. За великим рахунком, ці чутки не виправдалися. Звичайно, разом із президентом (як і з кожним його попередником) у столиці з'явилися деякі нові обличчя, зокрема ті, хто складав його команду як губернатора Джорджії. Але їх було зовсім не так багато, й якоїсь масової чистки центрального урядового апарату так і не відбулося. Картер уперше в історії Америки почав широко залучати на найвищі посади в державному управлінні афроамериканців та жінок. Ні, звичайно, ті чи інші чорношкірі або представниці прекрасної половини людства працювали і в адміністраціях попередніх президентів, але перелом у цьому питанні стався саме за Картера. Міністром торгівлі стала Хуаніта Крепе, житлового будівництва і міського розвитку — чорношкіра Патриція Гарріс. 37 негрів в один день були призначені федеральними суддями. Але найбільш контроверсійним стало призначення на посаду постійного представника США в ООН Ендрю Янґа — в минулому одного з найближчих співробітників убитого за кілька років перед тим лідера громадянського руху негрів Мартіна-Лютера Кінґа. Підкреслено ліберальний Янґ провадив в ООН аж занадто самостійну політику. Й хоча Картер запально стверджував: «З усіх людей, яких я будь-коли бачив на громадських посадах, Енді Янґ — найкращий», президентові довелося зрештою відправити його у відставку після ніким не санкціонованих контактів з представниками Організації визволення Палестини.

Саме у сфері зовнішньої політики за часів Картера відбулися найбільші зміни. «Америці належить споконвічне історичне право ототожнювати себе з процесом всесвітньої боротьби за права людини», — проголосив президент. Цинічний принцип своїх попередників: «Це сучий син, але це наш сучий син», — згідно з яким Вашингтон «не помічав» антидемократичних дій керівників деяких своїх союзників, Картер здав до архіву. Було різко обмежено співробітництво з Чилі Піночета, аргентинською військовою хунтою, урядом білої меншості в Південній Африці, деякими іншими диктаторськими режимами. Величезним успіхом Картера став зрештою підписаний за його посередництва у вересні 1978 року Кемп-Девідський договір між Анваром Садатом та Менахемом Бегіном. Американський президент запросив лідерів Єгипту та Ізраїлю до своєї заміської резиденції й просто не випускав їх звідти, аж доки не було знято всі суперечливі питання, досягнуто миру між двома країнами й у принципі

вирішено створити Палестинську автономію. «Доки обидві сторони не виграють, жодна згода не може бути стійкою», — підсумував Картер цей перший за багато десятиріч (і поки що останній) прорив у близькосхідному врегулюванні. Картер за допомогою Бжезинського 1979 року відновив повномасштабні дипломатичні відносини з Китаєм. Саме він успішно завершив у вересні 1977 року переговори, які тривали 13 років, щодо передачі суверенітету над зоною Панамського каналу цій латиноамериканській країні, а 1980 року значною мірою завдяки його позиції було забезпечено передачу влади в Родезії чорній більшості. Картер досягнув другої угоди про обмеження стратегічних ядерних озброєнь, яку було підписано під час його зустрічі з Брежнєвим у червні 1979 року у Відні. Проте «моральна» зовнішня політика приносила Картеру не тільки успіхи, а й гіркі невдачі. 1977 року в Ефіопії, 1978-го — в Південному Ємені та Афганістані, 1979-го — в Нікарагуа до влади прийшли прорадянські режими. Але двома найбільшими невдачами Картера стала радянська окупація Афганістану та ісламська революція в Ірані. Обидві ці події відбулися наприкінці 1979 року. Замість відданого та найважливішого стратегічного союзника на Близькому Сході, яким був шахський Іран, Штати отримали істерично антиамериканську Ісламську республіку. При цьому співробітників американського посольства в Тегерані було захоплено як заручників, і Картер так і не спромігся їх звільнити ані шляхом дипломатичних переговорів, ані силою — рейд американських командос на Тегеран ганебно провалився. Американських заручників іранські аятоли передали вже адміністрації наступного президента США Рейґана, який використав нездатність Картера звільнити заручників як один із козирів своєї виборчої кампанії. Тим більше, що саме Картер усіляко стримував шаха від кривавих репресій проти ісламських революціонерів. Хто знає, чи зберіг би шах владу, застосувавши силу, але, на думку багатьох експертів, шанс у нього був…

Що ж стосується відповіді на агресію СРСР проти Афганістану, то вона була достатньо жорсткою й, як з'ясувалося з часом, цілком ефективною. Проте під час виборчої кампанії 1980 року проти Картера спрацювало й те, що він так і не спромігся змусити СРСР негайно вивести війська з Афганістану. Саме Картер практично відібрав у перестарілих членів брежнєвського політбюро їхню найулюбленішу іграшку — олімпійського Мішку, ініціювавши разом із Марґарет Тетчер бойкот Олімпіади-80 у Москві більшістю країн світу. Але, окрім цього радше символічного жесту, проти СРСР були запроваджені й набагато ефективніші санкції, які через десятиліття стали однією з причин

загибелі цієї держави. Картер, за його словами, «здійснив повну переоцінку своїх поглядів на Радянський Союз». Угоду SALT-2 так і не було ратифіковано, запроваджено заборону на продаж Радянському Союзові сучасних технологій і зерна. Тоді ж Картер підписав рішення про створення Сил швидкого розгортання і збільшення військових витрат (реальних, а не інфляційних) на 4,5 відсотка щороку протягом 1981—1985 років.

Проте головною причиною нищівної поразки Картера в боротьбі за другий президентський термін стали все ж таки його невдачі у внутрішній політиці, перш за все у сфері економіки. Рейґан звернувся до виборців: «Поставте собі просте питання: чи живеться вам краще, ніж чотири роки тому?» Й більшість американців відвернулася від Картера. Адже 1975 року лише 21 відсоток з них вважав, що наступний рік буде гіршим за попередній, а 1979-го — вже 55 відсотків. За цей самий час частка тих, хто боявся інфляції, зросла з 38 до 87 відсотків. Звичайно, якоюсь мірою Картерові просто не пощастило — саме в роки його президентства циклічна економічна криза наклалася на світову енергетичну. Відтак енергоносії не просто критично подорожчали — вони стали в Америці дефіцитом, коло автозаправок уперше з часів Другої світової вишикувалися довжелезні черги. Рішення Картера про створення Міністерства енергетики й запровадження Енергетичного білля було слушним, але принесло позитивні результати лише через кілька років. Проте в цілому Картерові так і не вдалося сформулювати цілісну та ефективну економічну політику, як для відповіді на поточні виклики, так і для вирішення перспективних завдань. «Треба усвідомити, що президент — не надлюдина, — писав через кілька років після завершення терміну Картера його віце-президент Волтер Мондейл. — Він мусить багато працювати, але не по 18 годин на добу без передишки, оскільки в цьому разі втрачається перспектива, неможливо охопити всю картину й можна опинитися за бортом. Що й сталося з Картером». «Коли Картер залишав Білий дім, він виглядав на 10 років старішим, ніж той Джіммі, що чотири роки тому заходив туди, — пише один з американських журналістів. — Рейґан же за 8 років перебування при владі зовнішньо взагалі майже не змінився».

«Містеру Картеру, людині та субмарині»…

У лютому 2005 року на воду було спущено третю й останню

американську атомну субмарину із серії «Морські вовки» — на 30 метрів довшу за дві попередні. Вона коштує 3,2 мільярда доларів і називається «Джіммі Картер». Узагалі в Америці, як і в будь-якій демократичній країні, не прийнято називати кораблі іменами людей, які ще живі. Але для 39-го президента Сполучених Штатів вирішили зробити виняток. Річ не тільки й навіть не стільки в тому, що він — єдиний лідер нації, який був моряком-підводником. Він — один з небагатьох, а може, й єдиний американець, який претендує на високе звання «совість нації» чи навіть «совість світу». Пішовши з Білого дому вже третину століття тому, Картер заснував Центр свого імені в Атланті і здобув славу найпослідовнішого та найефективнішого миротворця, який не має жодного офіційного статусу, а сприяє вирішенню проблем лише завдяки своєму моральному авторитету. 2002 року Джіммі Картер став лауреатом Нобелівської премії миру — «за свої зусилля з мирного залагодження конфліктів у всьому світі й боротьбу за права людини». Напередодні нового, 2007 року вийшла друком його двадцята (!) книга — цього разу присвячена Палестинській автономії та перспективам проголошення на її основі незалежної держави. Він був і залишається незручним для американського істеблішменту — виступає проти блокади Куби й за виведення військ з Іраку, вимагає закрити тюрму в Гуантанамо й більшою мірою враховувати інтереси арабів у близькосхідному врегулюванні. Він жив і далі живе за принципом: «Якщо нещастя інших людей залишають вас байдужим і ви не відчуваєте співчуття, вас не можна назвати людиною».

Іван Павло Великий: Пастир, який навчив свою паству не боятися

Без цього Папи (Івана Павла II) не можна зрозуміти того, що сталося наприкінці 80-х років.

Михайло Горбачов

Без нього комунізм не закінчився б або, принаймні, це сталося б набагато пізніше і з великою кров'ю.

Лех Валенса

Не бійтеся! Відчиніть, відчиніть двері навстіж Христу! Відчиніть двері його спасенній владі, відкрийте їй кордони держав, економічні і політичні системи… дозвольте Христові промовляти до людини!

Іван Павло II

За двадцять сторіч, які існує Престол Святого Петра, лише четверо з 264 римських пап, які посідали його, удостоїлися (само собою зрозуміло, що тільки після смерті) імені Великого. Лев I жив у V сторіччі, Григорій I — у V—VI, Миколай I — у IX сторіччі. І лише через тисячоліття з'явився ще один Великий Папа — наш сучасник Іван Павло II. Він був римським понтифіком у 1978—2005 роках. А у червні 2001 року сотні тисяч українців могли бачити його, чути його слова в Києві та Львові.

Відвідання Биківнянського лісу на околиці Києва, де колись

сталінські кати потай закопували свої жертви, не було передбачено офіційною програмою візиту Івана Павла II в Україну. Відтак коло пам'ятного хреста зібралося тільки десятків зо два людей. І Папа пройшов буквально в метрі чи двох від автора цієї книги. Півтора десятка кроків, які він мав зробити від автомобіля до підніжжя хреста, були для Папи надзвичайно важкими. Іван Павло II ледь-ледь, повільно переставляв ноги, руки його помітно трусилися, а каламутні очі мали вираз, ніби він не дуже добре розумів, де перебуває і що з ним діється. Я відчував тоді лише жаль і співчуття до цієї вже дуже немолодої і дуже хворої людини, в якої, на мить тоді здалося, все вже в минулому. І лише обставини, чиясь воля примушують його витримувати навантаження, яких він не здатен нести вже суто фізично.

Але Папа врешті дістався хреста і почав говорити. І раптом з-під сивих брів на мене глянули молоді гострі очі, сповнені внутрішньої сили та мудрості…

Як Кароль присвятив себе Богу

18 травня 1920 року в підгірському містечку Вадовіце неподалік Кракова в родині поручника Війська Польського Кароля Войтили та його дружини Емілії народилася третя дитина. Хлопчика назвали Каролем-Юзефом. Перше ім'я він отримав зовсім не на честь батька, а на честь останнього імператора Австро-Угорщини Карла I, який був змушений зректися престолу за півтора року перед тим, друге — на честь тимчасового начальника відродженої після 123 років небуття Польської держави Юзефа Пілсудського.

Кароль Войтила-старший походив із роду селян-гуралів (польські гуралі — аналог українських гуцулів) із села Чанєц. Але вже дід майбутнього Папи був сільським кравцем, кравецьким ремеслом заробляв собі на прожиття і Кароль Войтила-батько, доки не був 1900 року призваний до цісарсько-королівської Австро-Угорської армії. Після строкової служби Войтила залишився на понадстрокову, став унтер-офіцером, а через кілька років вислужився в офіцери. Під час Першої світової брав участь у боях з росіянами на Східному фронті, 1918 року зголосився до щойно створеного Війська Польського. 1920 року 41-річний поручник Войтила служив у Вадовіцькій повітовій команді поповнень (щось на кшталт нашого райвійськкомату), звідки 1928

року і пішов у відставку.

Мати майбутнього Папи Емілія, в дівоцтві Качоровська, народилась у Кракові в родині ремісника-римаря. Але її рід походив із села Михалова, неподалік Щебжечина, що на Холмщині. Можливо, на цьому ґрунтується твердження, що Емілія Качоровська була етнічною українкою. В багатьох українських джерелах, присвячених Івану Павлу II, пишеться, що мати майбутнього Папи «як кажуть, була за походженням русинкою, як це тоді називалося» чи — безапеляційно — «чистокровною українкою». Пишуть навіть, буцімто сам Папа сказав у Римі якимсь українським прочанам (яким саме?), що його мама була українкою. Проте підтвердження цієї версії у жодному польсько- чи англомовному джерелі відшукати не вдалося. Отже, Емілія Качоровська могла мати українське коріння, але могла і не мати. Фактом, проте, є те, що вона народилася і ціле життя прожила на суто польських землях, була за віровизнанням римо-, а не греко-католичкою і вважала себе полькою, так само, як і її чоловік.

«Я син народу, засудженого сусідами на смерть, — писав через багато років Іван Павло II. — Він вижив не завдяки своїй фізичній силі, а винятково завдяки культурі».

У день, коли народився майбутній Папа, 1-ша Кінна армія червоних прорвала фронт українських та польських військ південніше Києва. А в серпні 1920 року війська більшовиків стояли вже під Львовом та Варшавою. Створений у Білостоці польський «ревком» готувався перетворити всю завойовану Польщу на «радянську республіку». Над щойно відродженою державою нависла смертельна загроза. Проте внаслідок патріотичного підйому найширших верств польського народу сталося «диво на Вісли», і більшовики зазнали поразки. Незалежна Польща вижила, але союзну їй Українську Народну Республіку було ліквідовано, а її землі поділено між більшовиками та поляками. «Я народився під час війни, — згадував Іван Павло II, — і хоча сам не можу тієї війни пам'ятати, відчуваю велику вдячність і захват щодо тих, хто цю війну виграв. 1920 року то було дуже важливо».

Єдиним джерелом доходів родини Войтил була батькова не дуже висока платня офіцера-тиловика, а згодом пенсія. Відтак родина мешкала досить бідно, винаймаючи дві кімнати в будинку купця-єврея Хаїма Баламута. І батько, і мати були дуже побожними, а Льолек (так скорочувалося ім'я Кароль) змалку був міністрантом, прислужував у костьолі. Льолекова мати важко хворіла і, коли йому було 9 років, померла. Ще через три роки заразився від пацієнтки скарлатиною і помер улюблений брат Едмунд, молодий лікар, старший від Льолека на 14 років. Сестра

Ольга померла немовлям ще до Льолекового народження. Відтак Кароль-старший і Кароль-молодший залишилися вдвох…

Льолек успішно закінчив початкову школу і вступив до гімназії. Був, здавалося, звичайним хлопцем-гімназистом. Але, як згадував через багато років один з його колишніх однокласників, у присутності Кароля хлопці не… матюкалися. Ні, він не забороняв їм того, не робив зауважень, просто вживати бридкі слова при Войтилі якось язик не повертався. Кароль був одним із найкращих учнів класу, проте мав кілька четвірок. Улюбленим його предметом була польська література. А ще дуже активно займався спортом — плавав, ходив на каное по гірських річках, захоплювався гірськими лижами та пішими походами у гори. У старших класах Кароль був воротарем аматорської польсько-єврейської футбольної команди містечка Вадовіце, капітаном якої був його найкращий друг єврей Єжи Клутер. А ще у Войтили-юнака з'явилося захоплення, яке, здавалося, могло стати справою його життя, — театр. Він грав головні ролі в аматорських спектаклях, здобув друге місце на воєводському конкурсі читців-декламаторів.

У квітні 1938 року Вадовіцьку гімназію відвідав краківський архієпископ кардинал Адам Сапєга. І вітальну промову чомусь доручили виголошувати школяру випускного класу Каролеві Войтилі. Промова на кардинала справила таке враження, що той поцікавився, куди юнак піде навчатися після школи. «Ще не вирішив, — відповів Кароль. — Або на полоністику, або оберу собі акторське ремесло». — «Шкода, що ви не хочете поставити свої таланти на службу церкві», — зітхнув кардинал. Але, як згадував згодом Папа Римський, «на тому етапі життя моє священицьке покликання ще не дозріло, хоча багато хто з мого оточення припускав, що міг би піти до духовної семінарії».

А поки що юнак вступив на відділення полоністики Ягеллонського університету у Кракові. І жартуни-однокурсники причепили на дверях його кімнати папірець: «Кароль Войтила — святий-початківець». Батько переселився разом з Каролем до Кракова.

А через рік почалася Друга світова… Нацисти відразу закрили Ягеллонський університет, а всіх професорів вивезли до концтаборів. Аби уникнути відправки на примусові роботи до Німеччини, юнак мусив негайно шукати роботи. Він влаштувався підсобником на каменоломні хімічного заводу «Сольвей», а влітку 1941 року перейшов працювати уже на сам завод, теж некваліфікованим робітником. «З гордістю і вдячністю Богові говорю про це — випало мені чотири роки бути робітником», — згадував той час Папа. Водночас Войтила відвідував лекції з

полоністики в підпільному університеті, писав вірші і п'єси та заснував разом зі своїм другом Мечиславом Котлярчиком підпільний Рапсодичний театр, у якому грав головні ролі. Це вже був крок до професійної сцени. Кароль не був підпільником чи партизаном. Але згідно з людожерськими нацистськими законами і відвідування занять у підпільному університеті, і робота в не зареєстрованому офіційно театрі були злочинами. «Кожного дня могли взяти з вулиці, кар'єру чи заводу і вивезти до концтабору, — згадував згодом Папа. — Неодноразово запитував себе: стільки моїх однолітків гинуло, а чому не я? Тепер знаю, що то не було випадковістю».

18 лютого 1942 року від серцевого нападу помер батько. І саме смерть останньої близької людини в поєднанні з усім тим горем та злом, якими придушила поляків нацистська влада, стали для Кароля Войтили останнім поштовхом — він вирішив присвятити все своє життя боротьбі зі злом, що, як тоді здавалося, безальтернативно панувало у світі. Але обрав не шлях збройної боротьби, поборення зла насильством, як більшість його однолітків, а шлях любові — служіння Богові. Він вирішив стати священиком. За кілька місяців, попередивши колег по театру, щоб на нього не розраховували, коли готуватимуть нові вистави, Кароль облишив вивчення полоністики і пішов на нелегальні теологічні студії того ж таки Ягеллонського університету. З серпня 1944 року, коли гестапо почало особливо жорстоко переслідувати католицьке духовенство, Войтила перейшов на нелегальне становище і разом з кількома найкращими семінаристами таємно оселився в палаці краківського архієпископа Адама Сапєги.

1 листопада 1946 року Кароль Войтила був висвячений на священика, а 15 листопада вирушив робити докторат у Домініканському університеті «Ангелікум» у Римі.

Хто в домі господар?

18 травня 1969 року краківський архієпископ кардинал Кароль Войтила заклав наріжний камінь у підмурівок нового собору в Новій Гуті-Бенчицях. Ця пересічна, на перший погляд, подія, насправді була однією з найбільших перемог в усій двотисячолітній історії християнської церкви.

Польські комуністи, які прийшли до влади на багнетах радянських вояків, за 45 років свого володарювання і розбудови

«народної» Польщі так ніколи і не змогли підірвати моральний авторитет церкви у своїй країні, витіснити католицький костел на маргінес духовного життя, поставити церкву фактично на службу своїй атеїстичній державі, як це вдалося зробити їхнім старшим товаришам і натхненникам з Радянського Союзу з Російською православною церквою, всі (!) вищі ієрархи якої протягом багатьох десятиріч співробітничали з КДБ. Без цього священик РПЦ просто не міг бути висвячений на єпископа після 1936 року і аж до краху СРСР. Натомість у Польщі костел завжди був осередком морального спротиву комуністичній ідеології. «Атеїзм означає безбожництво, а отже, виховання без Бога. Стверджують, що то є вираженням поступу. Ми маємо щодо цього принципові сумніви, — публічно заявляв кардинал Войтила. — Не можу їх не висловити, коли промовляю в Освенцімі, у місці жахливого концентраційного табору, який також є — не забуваймо про те — плодом атеїстичного виховання. Ми знаємо з досвіду нашої найновішої історії, що без Бога і проти Бога люди не виховуються шляхетними. Натомість дуже часто виховуються такі люди, які створили Освенцім».

Нова Гута неподалік Кракова — перше і єдине в Польщі цілком нове, «соціалістичне» місто, що виникло навколо побудованого комуністами великого металургійного комбінату. Відтак питання про побудову (чи не побудову) костелу в цьому «взірцевому» місті, яке мало стати моделлю нової «по-справжньому» соціалістичної (а відтак, атеїстичної) Польщі, стало принциповим. Ішлося вже не тільки про задоволення релігійних потреб робітників-металургів та членів їхніх родин, а й про те, «хто в Польщі господар». Перший секретар ЦК Польської об'єднаної робітничої партії Владислав Гомулка заприсягнувся, що костелу в Новій Гуті не буде ніколи…

Боротьба тривала довгі роки. На боці комуністів був увесь арсенал авторитарної держави: робітників, які самі чи навіть члени їхніх родин брали участь у мирних ненасильницьких акціях протесту проти заборони будівництва костелу, позбавляли премій, переводили на гіршу роботу, знімали з квартирної черги. Студентів виключали з інститутів. Активістів залякували спецслужби. На боці архієпископа Войтили був лише моральний авторитет. «Завдяки Папі (майбутньому. — *Авт.*), — писав згодом особистий друг Івана Павла II кардинал Тадеуш Перонек, — люди зрозуміли, що їм бракує не лише хліба, але й неба». А 1970-го, наступного року після закладення костелу в Новій Гуті, внаслідок масових народних виступів проти соціалізму влада комуністів у Польщі захиталася. Гомулка змушений був піти у відставку.

Як же сталося, що за два десятиліття молодий священик

визрів на духовного лідера польської нації?

Він провчився два з половиною роки в Римі, захистив дві дисертації — «Доктрина віри в діях святого Івана від Хреста» і «Оцінка можливостей обґрунтування християнської етики на принципах системи Макса Шелера», викладав християнську етику — спершу на теологічному факультеті свого рідного Ягеллонського університету, а після закриття факультету комуністами — в Люблінському католицькому університеті, куди їздив пару разів на тиждень із Кракова. Викладав аж до обрання Папою, будучи вже і єпископом, і кардиналом. Писав і видавав збірки віршів та п'єси. І були вони аж ніяк не дилетантськими. Досить сказати, що за мотивами п'єси молодого священика «Перед крамницею ювеліра» в Голлівуді зняли успішний фільм. Але основним змістом його життя було священицьке служіння. Кілька років отець Войтила очолював парафію св. Флоріана в університетській дільниці Кракова. Більшість його парафіян становили студенти. Він не лише правив службу Божу, а й став для молоді духовним лідером. Священик постійно ходив зі студентами в туристичні походи, сплавлявся разом з ними на байдарках по польських річках, катався на гірських лижах. Служби безпеки комуністичної держави були надзвичайно невдоволені такою «надмірною» активністю панотця, тому у походи Войтила вирушав у мирському одязі, і на світлинах можна бачити священика у шортах та футболці. Як наслідок його багаторічних відвертих дискусій з молоддю 1960 року вийшла книжка «Любов та відповідальність», у якій ішлося про плотське кохання і навіть про статевий потяг, що було безпрецедентно для книги єпископа. Адже ще 1958 року отець Кароль був висвячений на єпископа, 1964-го став краківським архієпископом, а 1967 року — кардиналом. Звістку про це він отримав під час походу, у горах, де, за його словами, «зникає безладна метушня міста, панує тиша безмірного простору, яка дозволяє людині почути внутрішнє відлуння голосу Бога».

Після отримання Войтилою червоної кардинальської шапки один із вірних публічно спитав його: «Чи достойно кардинала кататися на гірських лижах?» — «Я принизив би свій високий сан, якби катався погано, — відповів владика. — Але я катаюся дуже добре, отож жодної проблеми немає». То був, звичайно, жарт, один із проявів чудового почуття гумору майбутнього Папи. Якщо ж серйозно, то святий отець не розумів і не сприймав погляд, що справжній віруючий повинен замкнути себе в чотирьох стінах. «Сонце і зірки, вода і повітря, рослини і тварини — то дари, якими Господь прикрасив помешкання для людини, приготоване на Землі», — писав він.

На початку 1960-х Войтила став ініціатором листа-звернення польських єпископів до своїх німецьких колег. «Вибачаємо і просимо вибачення», — такою була головна теза цього звернення. На той час не минуло і двох десятиріч після жахів Другої світової. Багато хто в Польщі, навіть серед віруючих, не міг припустити думки, що поляки мають вибачити німцям злочини нацизму. Тим більше неприйнятною здавалася думка, що поляки можуть просити вибачення в німців. Зраділа комуністична влада організувала відкритий лист робітників заводу «Сольвей» із засудженням слів свого колишнього товариша.

«Пробачення — це сила великої любові. Пробачення — це не слабкість. Пробачення не означає відмови від правди і справедливості. Означає: вимірювати правду і справедливість у дусі Євангелія», — такою була відповідь єпископа.

У жовтні 1962 року єпископ Войтила брав участь у роботі II Ватиканського собору і вразив дуже багатьох отців церкви своєю кипучою енергією, працьовитістю та здатністю продукувати неординарні ідеї стосовно будь-яких проблем церковного життя.

Слуга слуг Божих

«Папа Римський, глава Католицької церкви, єпископ Римський, вікарій Ісуса Христа, нащадок князя апостолів, Верховний понтифік Вселенської церкви, патріарх Заходу, примас Італії, архієпископ і митрополит Римської провінції, верховний правитель держави-міста Ватикан, слуга слуг Божих». Такий пишний титул Кароль Войтила отримав 16 жовтня 1978 року. Але найближче до серця він узяв саме останні слова з цього розлогого переліку — «слуга слуг Божих».

Іван Павло II (а саме таке ім'я обрав собі новий Папа) став першим римським понтифіком-неіталійцем за 455 років і взагалі першим в історії Папою-слов'янином.

Новий Папа рішуче відмовився від практично всіх зовнішніх ознак величі, традицій та двірського етикету, які формувалися протягом багатьох сторіч і робили римського понтифіка таким собі ідолом, чимось середнім між живою людиною та Богом. Він категорично відмовився користуватися папським паланкіном — критими ношами, в яких у врочистих випадках протягом сторіч носили його попередників; не дозволив провести багатогодинний урочистий процес коронації; майже ніколи не одягав папську корону — тіару; рішуче заборонив цілувати не тільки свій

черевик, а й руку. Незабаром після обрання новий Папа відвідав Польський колегіум у Римі. Попри заборону, один із єпископів став перед ним на коліна і поцілував Івану Павлу II руку. У відповідь Папа… своєю чергою став на коліна перед цим єпископом і поцілував руку йому. Присутні князі церкви відреагували здивовано-обуреним шепотом. Папа обернувся до них і гостро запитав: «А що, не маю права?»

В останні роки свого життя, коли Іван Павло II довго і важко хворів, він не вимагав, щоб лікарі лікували його у Ва-тикані, як усіх його попередників, а лягав до клініки Джемеллі. Жартома називав цю клініку Ватикан-III (Ватиканом-II була його літня резиденція Кастель-Гандольфо, де він наказав побудувати плавальний басейн, що, до речі, викликало нарікання, що тим «принижує свій маєстат»).

Він завжди виходив до людей після своїх щотижневих проповідей з балкона на площі Святого Петра, спілкувався з віруючими. «Одного разу в садах Ватикану можна було спостерігати, як Його Святість танцював з наркоманами, — згадує кардинал Перонек. — Звідки взялися там наркомани? Він був переконаний, що це люди з проблемами. А якщо є проблеми, то до кого ж людям іти, як не до свого духовного пастиря?»

Ще в перші роки свого понтифікату Іван Павло II отримав прізвисько Літаючого Папи. На відміну від усіх своїх попередників, які практично ніколи не залишали Рима, Іван Павло II постійно здійснював апостольські подорожі до віруючих у різних країнах. За 26 з половиною років свого понтифікату Папа здійснив 250 пастирських поїздок, зокрема 164 закордонних, відвідав 1022 міста, провів загалом за межами Рима 822 доби. І в кожній країні він звертався до вірних їхньою рідною мовою — чи казав кілька слів, а чи читав цілу проповідь мовою країни, як, наприклад, 2001 року в Україні. Він усіляко намагався наблизити християнство взагалі і католицьку церкву зокрема до людей, якомога повніше задовольняти їхні духовні потреби. Іван Павло II увійде в світову історію як великий екуменіст — робив усе можливе, щоб налагодити контакт і взаєморозуміння з іншими християнськими церквами — протестантами, православними. Він став першим Папою, який відвідав мусульманську мечеть та юдейську синагогу.

Іван Павло II ніколи не боявся визнати гріхи та помилки — і свої особисто, і своєї церкви. 12 березня 2000 року він видав спеціальну енцикліку (папське послання) «Про гріхи католицької церкви». «Католицька церква ввійшла в XXI століття з проханням вибачити їй те зло, винуватцем якого вона була протягом усього часу свого існування», — писав Папа. Іван Павло II просив

«вибачити та простити» Крестові походи, інквізицію, переслідування євреїв, терпимість до рабства, поділ християнського світу. Як же відрізняється цей підхід від позицій деяких інших великих християнських церков, чиї пастирі ще й досі, здається, живуть у середньовіччі, вважаючи тільки своє віровизнання «єдино істинним» і ненавидячи всіх інших християн!

Водночас Іван Павло II залишався дуже жорстким і непоступливим, коли був упевнений у своїй правоті. Так, незважаючи на думку багатьох кардиналів, він не пішов на жодні компроміси, різко засудив і врешті таки зборов так звану «теологію визволення» — таку собі суміш християнства і марксизму, дуже популярну в багатьох країнах Латинської Америки в 70—80-х роках минулого століття, відлучив від церкви католицького священика Ернесто Карденаля, який, попри заборону Папи, став міністром у марксистському уряді нікарагуанських сандіністів. Він був і до кінця життя залишився непримиренним у питаннях про неприпустимість абортів, контрацепцію, неможливість висвячувати жінок на священиків, збереження целібату (заборони одружуватися для католицьких священиків), послідовно виступав проти гомосексуальних шлюбів та евтаназії.

Убити Папу

13 травня 1981 року Іван Павло II, як завжди, після проповіді вийшов у натовп віруючих на площі Святого Петра. Раптом пролунало кілька пострілів. У Папу влучили дві кулі — у живіт та в руку. Операція в клініці Джемеллі тривала понад п'ять годин. Іван Павло II дивом залишився живим. І першими його словами після того, як він опритомнів від наркозу, були: «Що з тим юнаком?» — «З яким юнаком?» — не зрозумів лікар. «Ну, з тим, що стріляв у мене… Чи не сталося з ним чогось поганого?» Першим поривом Папи, який був на волосину від смерті, стала турбота про те, щоб не вбили його потенційного вбивцю!

Але терориста було затримано. Ним виявився член турецької ультранаціоналістичної ісламістської організації «Сірі вовки» Мехмет-Алі Агджа. Проте в ході слідства з'ясувалося, що керівництво «Сірих вовків» і гадки не мало вбивати Папу, турок був лише виконавцем, а організатором замаху були спецслужби Болгарії, найвірнішого сателіта СРСР. Проста логіка дозволяла

дійти висновку, що і в цьому випадку за спиною Софії стоїть Москва. Але тоді таку версію довести не вдалося. І лише через чверть століття, 2006 року, вже після смерті Івана Павла II, авторитетна комісія, створена урядом Італії, оприлюднила свої висновки. Вона вважає доведеним, що наказ про вбивство Папи віддав особисто Генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнєв, а політбюро ЦК на секретному засіданні одноголосно (включно з майбутнім «батьком перебудови» Михайлом Горбачовим) схвалило це рішення.

Чому ж московські комуністи сприйняли Папу-поляка як таку величезну загрозу, що пішли на ризик організації настільки скандального терористичного акту?

Однією з перших апостольських поїздок Івана Павла II після обрання Папою стала подорож у Польщу 2—10 червня 1979 року. Довгих сім місяців комуністична влада Польщі опиралася цій поїздці, але зрештою все ж була змушена поступитися. Папа тоді тріумфально об'їхав усю країну, і в кожному місті його зустрічали сотні тисяч, а то й мільйони людей. І хоча жоден із каналів польського телебачення не показував ті незліченні натовпи людей через категоричну заборону влади, поляки вперше за десятиріччя відчули себе вільними людьми. «Не бійтеся! Відчиніть, відчиніть двері навстіж Христу!» — закликав Іван Павло II паству в перший же день свого понтифікату. І поляки перестали боятися. Через рік, влітку 1980 року, в Польщі з'явилася перша в усьому комуністичному таборі по-справжньому незалежна профспілка «Солідарність». Незабаром у країні склалося фактичне двовладдя. Загроза комуністичній владі стала абсолютно реальною не лише на батьківщині Папи, а й у всіх інших країнах — сателітах СРСР. Лише запровадження в Польщі у грудні 1981 року військового стану, створення такої собі хунти латиноамериканського взірця дозволило на кілька років відсунути неминучий крах «світової системи соціалізму». А замах на Івана Павла II був спробою фізично усунути духовного лідера та натхненника мирного демократичного руху опору комуністичній владі у Східній Європі. Не вдалося. І у квітні 1990 року, приїхавши до Праги, Іван Павло II зміг проголосити: «Новітню Вавилонську вежу зруйновано». Владі комуністів прийшов кінець.

Україна, поцілована Папою

23 червня 2001 року Іван Павло II, вийшовши з літака в

Борисполі, став навколішки і поцілував українську землю. Цей його жест не був унікальним. Ще 1948 року, коли молодий священик Кароль Войтила отримав свою першу парафію у польському Неґовіце і йшов через лани до цього села, ввійшовши у його межі, він схилив коліна і поцілував землю. Так само чинив він, уже ставши Папою, під час кожної пастирської поїздки до кожного міста, до кожної країни. Але попри всю звичність, «неоригінальність» цього вчинку Івана Павла II, Україна, поцілована Папою, стала після його візиту все ж трохи іншою країною. Намагання деяких українських оглядачів надати самій постаті Папи, а також його візитові в Україну якихось містичних (якщо не демонічних) рис, могли викликати лише посмішку, але п'ятиденне перебування Івана Павла II на українській землі, як збільшувальним склом, унаочнило деякі процеси, що відбувалися в соціальному, духовному і політичному житті України, і стало каталізатором для частини з них.

Візит Івана Павла II в Україну, безумовно, не був рядовою подією для нашої країни, але він не став і буденною поїздкою для самого «Папи-мандрівника». Іван Павло II сам надавав цьому паломництву особливого значення. Західні оглядачі порівнювали його з «проривним» візитом на комуністичну Кубу 1998 року.

Після краху СРСР і до поїздки в Україну Папа неодноразово відвідував терени «імперії зла», що розпалася, — він був у всіх трьох країнах Балтії, у Грузії. Проте про паломництво в Україну Папа, за його власними словами, молився багато років. Головною перепоною на шляху папського візиту в Україну була вкрай жорстка позиція з цього питання Російської православної церкви та її української філії — Української православної церкви Московського патріархату. Московська патріархія, яка домоглася, щоб у Росії на законодавчому рівні всі віровизнання було поділено на «чисті» («традиційні») і «нечисті» («нетрадиційні»), звичайно ж, із наданням суттєвих юридичних привілеїв «чистим» конфесіям на чолі із православ'ям, узагалі, м'яко кажучи, обережно ставиться до діалогу з іншими християнськими конфесіями, а з католиками — особливо. Візит же Папи на «периферію» їхньої «канонічної території» — в Україну, без попереднього відвідання Москви, РПЦ узагалі сприйняла як виклик. Протягом багатьох років Іван Павло II відкладав своє паломництво в Україну, намагаючися не «провокувати» Московську патріархію. У Ватикані згоджувалися, щоб візит в Україну відбувся після візиту в Росію. Але Алексій II попередніми умовами цього візиту висував абсолютно неприйнятні для Рима умови — практично повне припинення будь-якої активності католиків на теренах колишнього СРСР (за винятком країн Балтії)

і фактичну ліквідацію Української греко-католицької церкви — «повернення» чи не всіх її храмів Московській патріархії, які та́ вже один раз була «змушена» прийняти з рук Сталіна 1946 року.

Рішення Івана Павла II все ж відвідати Україну, попри рішучі заперечення і протидію Російської православної церкви, означало, що один із найвизначніших (якщо не найвизначніший) духовних лідерів Заходу зважився проігнорувати претензії Москви на Україну як на зону свого «виняткового впливу». Московська патріархія вела в цьому разі мову про «канонічні території», кремлівські політики — про «життєво важливі геополітичні інтереси». А ті й інші разом — про «слов'янську єдність».

Уся поведінка Папи протягом візиту, всі його проповіді, промови, виступи та репліки стали з політичного погляду однією великою демонстрацією повної підтримки незалежності України, її збереження та розбудови як самостійної держави. Чого вартий був хоча б факт, що до українців Папа звертався винятково українською мовою. І то майже без акценту. Просто неможливо уявити собі ієрарха, скажімо, Російської православної церкви, який би, не народившись і ніколи не живши в Україні, взяв на себе труд вивчити мову такого близького, такого братнього народу. Зрештою, просто зважився б говорити цією мовою, якби якимось дивом знав її.

«Україна має виразне європейське покликання», — підкреслив Папа, немовби підштовхуючи політичну еліту країни в бік Заходу. А прес-секретар Святішого Отця Хоакін Наварро-Вальс на запитання російського журналіста, чи став Іван Павло II після приїзду до Києва ближчим до візиту у Москву, майже відрубав: «Святий престол не розглядає паломництво Папи в Україну у зв'язку з можливим візитом до Москви. Ця велика країна з майже 50-мільйонним населенням сама собою варта найбільшої уваги».

Таким чином Папа ясно дав зрозуміти, що в його очах Україна не є розмінною монетою у «великому торзі» з Росією, а являє самостійну цінність. І немовби закликав світських західних лідерів наслідувати його приклад.

Тогочасна українська влада на чолі з Леонідом Кучмою намагалася здобути максимальні дивіденди від візиту Івана Павла II в Україну, домогтися, щоб відблиск Папиної слави впав і на неї. Прагнення деяких українських політиків та релігійних діячів проштовхатися ближче до Папи, розжитися сюжетною фотокарткою на тему: «Я та Іван Павло II» — часом виглядали просто непристойними.

І незважаючи на це, враження, що Папа дав себе використати для розбудови іміджу тих чи інших українських політиків, не склалося. Ця стара, втомлена і хвора людина поводилася з

величезним тактом і водночас із величезним почуттям власної гідності. І якимись майже непомітними штрихами та поворотами своєї поведінки цілком ясно дала зрозуміти, що приїхала в Україну не в гості до якоїсь конкретної особи, а до всіх…

Утім, у Києві та у Львові Івана Павла II приймали по-різному. Сто п'ятдесят тисяч на аеродромі «Чайка» в Києві 24 червня і півтора мільйона на (і довкола) Львівському іподромі при вулиці Стрийській 26 червня. Та ще шістсот тисяч молоді коло церкви Різдва Пресвятої Богородиці на Сихові — без перебільшення, вся Галичина зібралася в той день у Львові.

Цілком різною була також атмосфера, що панувала на київському аеродромі та львівському іподромі. Більшість киян усе ж прийшла з цікавості, і кожен стояв сам по собі чи разом зі своїм невеликим товариством. У Львові ж безкрає море людей почувалося єдиним цілим. Тоді склалося враження, що Галичина знову прокидається, що знову відроджуються могутні сили, розсмоктані, розтягнуті нечистими і непрофесійними політиками, принизливими економічними негараздами, втратою віри в те, що в тій державі справді можна щось зробити, що галичани шукають харизматичного лідера, людину, за якою можна іти. Через років зо три з'ясувалося, що прокинулася не лише Галичина.

Папа, за його власними словами, приїхав в Україну «з любов'ю і пошаною до православних братів». І він сам, і його оточення, і католицькі ієрархи України (як західного, так і східного обряду) в один голос стверджували, що цей візит принесе, приносить, уже приніс якісно новий рівень взаєморозуміння між католиками та православними в нашій країні. Такої ж думки дотримувалося і керівництво Української православної церкви Київського патріархату та Української автокефальної православної церкви.

Різко проти приїзду Івана Павла II в Україну виступала лише Українська православна церква Московського патріархату. Попри справжню істерію, яку намагалися викликати в суспільстві ієрархи української філії РПЦ разом із Союзом православних братств України, великими успіхами вони похвалитися не змогли. За кілька днів до візиту в Києві масовим тиражем з'явилася листівка, підписана вищезгаданим Союзом. Насмикавши з різних творів Шевченка (перш за все з поеми «Єретик (Іван Гус)») антикатолицькі висловлювання, «православні братчики» стулили їх докупи і озаглавили «Послание Тараса Шевченко Папе Римскому Ивану Павлу II». Так слова, сказані Кобзарем півтора століття тому на адресу середньовічного понтифіка, який благословив спалення Яна Гуса, були провокаційно віднесені на адресу нинішнього Папи, який одним із головних завдань свого

понтифікату зробив примирення і поєднання всіх християн, хоч би до яких конфесій вони належали. Склалося враження, що автори брудної листівки потрапили в сьогодення прямо із середньовіччя. Посилилося це враження, коли вже в день візиту Папи архімандрит Києво-Печерської лаври Павел закликав своїх вірних молитися за те, щоб «літак Папи… не сів у Києві» (розбився? розчинився у повітрі?). Зачинившись у Лаврі, купка «протестантів» молилася за «порятунок від Папи». Проте навіть за «найоптимістичнішими» для РПЦ соціологічними дослідженнями до візиту Івана Павла II в Україну негативно ставилося не більше 8 відсотків населення. Більшість же українців цей візит вітала.

* * *

Іван Павло II помер після важкої і тривалої хвороби 2 квітня 2005 року. І чи не весь світ завмер у жалобі. Понад 4 мільйони людей, у тому числі понад один мільйон із самої Польщі, приїхали тими днями до Рима. Люди по 13 годин стояли в черзі, щоб віддати останню шану своєму пастирю. А за півроку перед тим і через три роки після візиту Івана Павла II в Україну сталася Помаранчева революція. І попри всі розчарування діями наших «помаранчевих» лідерів у післяреволюційні роки, ніхто з тих, хто стояв у морозні дні 2004 року на київському Майдані, ніколи не забуде почуття внутрішньої свободи, власної гідності та любові, які переповнювали їх тоді. Важко то обґрунтувати логічно, але внутрішньо я переконаний, що якби не Іван Павло II, Помаранчевої революції, принаймні в такому вигляді, як вона сталася, не було б.

Рональд Рейґан:
Людина, яка здобула перемогу в «холодній війні»

«Другорядний актор, який так само погано грає роль президента, як примітивно зображував чесних шерифів, щирих

ковбоїв та стопроцентних американських хлопців» і «один з найвидатніших лідерів нації в XX столітті». «Типовий трієчник, який ніколи в житті нічого до ладу не вивчив» і «людина, яка здобула перемогу в «холодній війні». «Робін Гуд навпаки, який відібрав гроші в бідних і віддав їх багатим, а також змусив країну жити в борг» і «людина, яка повернула Америці повагу до самої себе». «Дешевий позер, який, будучи напівсліпим, принципово не носить окулярів» і «політик, який забезпечив Сполученим Штатам світове лідерство в сфері високих технологій». «Оскаженілий антирадянщик, палій війни» й «головна надія вільного світу».

Все це — про Рональда Рейґана, 40-го президента Сполучених Штатів Америки, без якого й Америка, й увесь світ не були б такими, якими вони є нині. «Вплив Рейґана був настільки значним, що зараз знайдеться зовсім небагато молодих людей, які могли би повною мірою усвідомити, наскільки іншими були Америка та й світ у цілому до його президентства», — стверджує колишня представниця США в ООН Джін Кіркпатрік. А британська «залізна леді» Марґарет Тетчер лаконічніша: «Рейґан — справді великий американський герой».

Гидке каченя, яке перетворило себе на лебедя

6 лютого 1911 року в містечку Тампіко, штат Іллінойс, у родині продавця взуттєвого магазину Джона Рейґана (який, утім, чомусь усе життя вперто називав себе Джеком) та його дружини Неллі народився другий син. Пологи були вкрай важкими, лікарі заледве врятували життя як матері, так і хирлявого немовляти й заборонили Неллі мати в майбутньому ще дітей. Попри це (а може, саме через це) син став материним улюбленцем. Неллі домоглася, щоб її меншенького хрестили у протестантській церкві, як колись її саму, а не в католицькій, як батька та старшого на два роки сина Ніла. І дала йому як друге ім'я своє дівоче шотландське прізвище. Так з'явився на світ Рональд-Вілсон Рейґан.

Через сім десятків років журналісти, близькі до керівництва Республіканської партії США, зробили «відкриття» — Рейґан є прямим нащадком славетного ірландського короля Брайана Бору Бороїма, який 1014 року при Клонтарфі розгромив вікінгів і звільнив свій Зелений острів від цих загарбників.

Насправді королівське походження Рейґана дуже сумнівне. Єдиний аргумент — прадід майбутнього президента носив

прізвище О'Ріґан, а таке саме прізвище ще в XVII сторіччі отримала одна з молодших гілок нащадків легендарного короля. Достеменно відомо лише, що прадідусь Майкл був украй убогим ірландським селянином, який у пошуках кращої долі переселився до Англії. А ще «нащадок короля» був напівписьменним — замість Ріґан (Reegan) він написав Рейґан (Reagan) та ще й опустив приставочку О'. Так цей О'Ріґан і всі його нащадки стали Рейґанами. Дід майбутнього президента Джон-Майкл з Англії подався до Америки, де працював на елеваторі у штаті Іллінойс. Тут же народився і батько Рональда.

Джек Рейґан був не просто продавцем. Ця людина ціле життя носилася з ідеєю створення в американській глибинці мережі спеціалізованих магазинів із продажу модельного взуття. Чарівний, веселий та красномовний, він був суперпродавцем — нікому не вдавалося так легко переконувати недовірливих фермерів із Середнього Заходу, що найдорожче модельне взуття, дібране індивідуально для вас, — це те, що відрізняє справжнього американського джентльмена від репаного селюка. Лише одна ідея Джека: він якось придбав для взуттєвого магазину… рентгенівський апарат. Покупцеві робили знімок стопи й добирали взуття відповідно до будови кісток його ноги.

Кілька разів продавець Джек Рейґан піднімався до рівня співвласника взуттєвої крамниці. Щоразу за однією й тією ж схемою: гроші давав компаньйон, який- небудь адвокат, директор школи чи землевласник, якого Рейґан переконав, що цей бізнес — золоте дно, а внесок самого Джека полягав у безпосередньому керівництві магазином. І щоразу такий магазин банкрутував. Можливо, містечка Іллінойсу на початку XX століття ще не доросли до таких «бутіків». Але головна причина невдач полягала в тому, що Джек Рейґан страждав, як кажуть в Америці, на «ірландську хворобу» — був запійним п'яницею. Та ще й, будучи п'яним, неодмінно грав у карти. Майже після кожного чергового запою Джек втрачав свій бізнес або роботу. Відтак у роки дитинства майбутнього президента періоди відносного матеріального добробуту стрімко змінювалися абсолютним безгрошів'ям. До того ж родина була змушена постійно змінювати місце проживання. Тампіко, Чикаґо, Ґейлсберґ, знову Тампіко, Монмут, Діксон — ось перелік міст, які родина Рейґанів змінила за перших 10 років життя Рональда. І лише в Діксоні вони затрималися на довгих 12 років. Саме це містечко Рейґан згодом і вважав своєю малою батьківщиною.

Коли Рональд у семирічному віці пішов до школи, з'ясувалося, що він страшенно короткозорий. До того часу ніхто не здогадався перевірити його зір. «Мені й на думку не спадало,

що я короткозорий, — писав Рейґан згодом в автобіографії. — Я просто вважав, що весь світ складається з кольорових плям, які набирають чіткості мірою наближення до них. Я був переконаний, що такими ж були і всі інші люди». Відтоді хлопцеві довелося вдягнути окуляри з товстими скельцями, з тим щоб не знімати їх, здавалося б, ціле життя. Протягом усіх шкільних років окуляри були його прокляттям — по-перше, він був єдиним «очкариком» у класі і його дражнили, по-друге, вони заважали йому займатися спортом, зокрема улюбленим американським футболом. Відтак, закінчивши школу, Рейґан прийняв вольове рішення — викинув окуляри геть і ніколи їх більше не мав. Зайве й казати, що таке рішення створювало для нього величезні професійні та побутові проблеми. Але він стійко тримався свого. Й лише через багато десятиріч, коли в Америці з'явилися контактні лінзи, Рейґан став одним із перших, хто скористався цією новинкою медицини й нарешті розв'язав свої проблеми із зором.

Рональд аж ніяк не був «заученим» відмінником, яким, по ідеї, мав би бути єдиний «очкарик» у класі. Він був радше «міцним середняком» і сам визнавав згодом, що «С» (аналог нашої «трійки») — це його оцінка. Рон уникав читати підручники, втім, як і будь-які інші книжки, свої оцінки отримував за рахунок феноменальної пам'яті — вже тоді міг, прослухавши кілька сторінок тексту, повторити їх без жодної помилки. Головним його заняттям у ті роки був спорт. Голландець Рон, як чомусь прозвали Рейґана, був худорлявим і слабеньким хлопчиком, до того ще й короткозорим. Але він довго й наполегливо «качався» й за кілька років став вправним плавцем і бейсболістом, членом збірних школи з цих видів спорту. Рейґан-юнак мав уже атлетичну фігуру «чоловіка-красеня», яку зберіг завдяки тривалим та інтенсивним щоденним вправам до глибокої старості. У віці 15 років йому вдалося влаштуватися рятувальником на міському пляжі Діксона. Й працював він там щоліта сім років поспіль. При цьому переконаний, можна сказати «ідейний», трієчник відкладав щотижня по 20 доларів на… навчання в коледжі. Рейґан-бо поставив собі за мету здобути вищу освіту.

Час закінчення Рейґаном школи збігся з початком Великої депресії 1929—1933 років. Мільйони американців втратили роботу. Серед них був і Джек Рейґан. Мати знайшла собі роботу на півдня у швацькій майстерні, старший брат Рональда Ніл пішов працювати на цементний завод. Але Рон таки став студентом. Він відшукав дешевий коледж у крихітному містечку Юріка за 150 кілометрів від Діксона, домовився, що з урахуванням його спортивних успіхів плату за навчання для нього буде знижено вдвічі — до 90 доларів на рік. Рейґан-студент,

попри величезний рівень безробіття, знайшов собі аж дві роботи — мив посуд у чоловічій студентській їдальні й на кухні жіночого гуртожитку. Він не тільки утримував себе сам, а й допомагав матеріально батькам, а через рік витягнув до коледжу й старшого брата, навчання якого теж частково оплачував. Окрім миття посуду, Рейґан у студентські роки активно займався спортом, грав у самодіяльному студентському театрі. Він лише практично не… вчився. «Професор знав, що мені потрібен лише диплом, що предмет моєї спеціалізації (а це була економіка) за жодних обставин не відіграватиме скільки-небудь важливої ролі в моєму житті, — згадував Рейґан через багато років, — що мені немає потреби його вчити, й тому не був занадто вимогливим до мене». «Отож я ніколи не мав оцінки вище «С» (трійки. — *Авт.*)». Попри це Рейґан зрештою здобув ступінь бакалавра економіки, а через кілька десятиріч став першим в історії Сполучених Штатів президентом, який міг стверджувати, що має вищу економічну освіту.

Рейґан завжди пишався тим, що ані він сам, ані його родина навіть у найскрутніші часи не користувалися ніякими видами соціальної допомоги. Й якщо в 60—70-ті роки XX століття ліберальні американські політики любили розводитися про своє бідне, важке дитинство — син мільйонера Ліндон Джонсон натякав виборцям, що підлітком голодував, а Джіммі Картер свідомо намагався створити враження, що був сином «бідного фермера», — Рейґан згадував свої дитинство та юність як «гідні та щасливі». А ще з неприхованою недоброзичливістю ставився до всіх тих, хто «намагався сидіти на шиї» у федерального уряду чи влади штату — різних там безробітних, інвалідів, самотніх та багатодітних матерів тощо. І, прийшовши до влади спочатку в Каліфорнії, а потім у загальноамериканському масштабі, робив усе, аби якомога більше урізати всі програми соціальної допомоги.

Тьмяна зірка

Закінчивши коледж, Рейґан зіштовхнувся з проблемою пошуку роботи — Велика депресія тривала, у країні було 13 мільйонів безробітних. Його економічні знання були, за власним визнанням майбутнього президента, вкрай слабенькими. Й Рейґан вирішив стати… радіокоментатором. Телебачення тоді ще не існувало, й радіо було найпопулярнішим видом масової культури.

Але всі провідні радіостанції в Чикаго та інших великих містах давали відкоша юнакові без фахової освіти, досвіду роботи та зв'язків. Та впертий Рон вирішив за будь-яку ціну влаштуватися на будь-яку радіостанцію «хоч підмітайлом». І за кілька місяців йому зрештою поталанило — на радіостанції містечка Давенпорт у сусідньому з його рідним Іллінойсом штаті Айова йому дозволили підмінити хворого коментатора й провести репортаж з футбольного матчу. Винагорода склала 5 доларів. Дебют виявився вдалим, і вже за кілька тижнів Рейґан отримав постійну роботу з платнею 100 доларів на місяць. А за півроку нову зірку ефіру запросили на радіо найбільшого міста Айови Де-Мойна з платнею 75 доларів на тиждень. Це було вдвічі більше, ніж будь-коли отримував його батько.

Причиною успіху Рейґана став його… голос. Через багато десятиріч, коли він уже став президентом, журнал «Тайм» писав: «Жоден президент від часів Кеннеді не мав такого водночас характерного й чарівливого голосу. Він у потрібні моменти стає тихим, ледь чутним, і набирає соковитості в напружених ситуаціях». А ще Рейґан вирізнявся чудовою здатністю до імпровізації.

За кілька років Рейґан став місцевою зіркою в Де-Мойні — окрім радіорепортажів, підробляв ведучим на різних політичних бенкетах та вечірках, тамадою на весіллях, купив собі досить дорогий автомобіль «Неш» з відкидним верхом та розкішний бежевий костюм, влаштував на свою радіостанцію менеджером старшого брата, що врешті закінчив коледж, практично утримував батьків.

1937 року життя Рейґана знову круто змінилося. Відправившися коментувати черговий бейсбольний матч у Лос-Анджелесі, Рейґан за протекцією уродженки Де-Мойна Джой Ходжес, яка стала на той час уже досить відомою голлівудською акторкою та співачкою, отримав змогу пройти кінопроби на кіностудії «Ворнер бразерс». Суворі екзаменатори нічого не сказали Рональду, пообіцявши повідомити свій вердикт згодом. І Рейґан повернувся до Де-Мойна, переконаний, що провалив пробу. А за кілька тижнів отримав звістку, що з ним укладено контракт на півроку з правом подовження з боку студії на сім років. З оплатою 200 доларів на тиждень і гарантованими ролями в кіно.

Через багато років старий Рейґан згадував найщасливіший момент свого життя: це був не день, коли він одружився зі своєю коханою Ненсі, не день, коли його обрали губернатором штату чи президентом США, не день перемоги у Другій світовій чи розпаду СРСР. Це був день, коли 26-річний молодик «їхав на Захід, сидячи

за кермом гордості всього мого життя — мого першого автомобіля з відкидним верхом. Тривала громадянська війна в Іспанії, японці знову воювали в Китаї, Гітлер розірвав Версальську угоду, а я був у мирі з усіма. І знав, що в цьому світі немає нічого, що я не здатний був би зробити».

Втім, кінокар'єра Рейґана-актора, хоч і розвивалася досить успішно, блискучою так і не стала. В першій же своїй картині «Кохання в ефірі» він зіграв роль радіокоментатора, що вступив у нерівний двобій з мафією. Фільм був категорії «Б» — малобюджетний, з примітивним сценарієм, розрахований на так званий «другий екран». І саме цей фільм назавжди визначив артистичне амплуа Рейґана — «щирого хлопця з привабливою зовнішністю, але без особливих інтелектуальних даних». Стати «героєм-коханцем» Рейґан так ніколи й не зміг. В екранних любовних трикутниках Рейґан, як правило, отримував роль «третього зайвого», в ковбойських перестрілках — ставав однією з перших жертв. Його екранних «коханих» постійно відбивали «справжні» герої. За роки своєї артистичної кар'єри Рейґан зіграв у 56 художніх фільмах. І всі ці ролі були головними у фільмах категорії «Б» або другорядними в категорії «А». Жодної головної ролі в першокласному фільмі!

Не випадково 1966 року власник кіностудії Джек Ворнер, дізнавшися, що Рейґан балотується на посаду губернатора штату, єхидно прокоментував: «Ні, ні! Ви помиляєтеся! Це Джіммі Стюарт (голлівудська мегазірка того часу. — *Авт.*) балотується в губернатори Каліфорнії, а Рональд Рейґан балотується на роль його найближчого друга!»

Втім, чимало «зірок другої величини», що починали голлівудську кар'єру разом із Рейґаном, за кілька років узагалі зникли з екрана. А Рональд утримався. Хоча б тому, що вмів дуже швидко завчити текст ролі й ніколи його не перебріхував, а ще завжди дисципліновано виконував усі вказівки режисерів, не дозволяв собі «зіркових» вибриків на знімальному майданчику. А ще «Рейґан мав здатність переконувати, що він абсолютно вірить у все, що каже». Ця якість, до речі, стала йому у великій пригоді, коли Рейґан з актора перетворився на політика.

Тут слід зупинитися ще на одній обставині. Переважна більшість американських зірок того часу знімалася не під власними іменами, а під сценічними псевдонімами. Рейґан же, з якоїсь незрозумілої причини, знімався під власним прізвищем. А, як згоджуються практично всі американські політологи, «людина, яка змінила отримане від батьків при народженні ім'я на якесь інше з будь-якої причини, практично не мала шансів зробити політичну кар'єру в Америці 1960—1970-х років».

26 січня 1940 року Рейґан одружився. Його обраницею стала 24-річна голлівудська зірка Джейн Вайман (справжнє ім'я — Сейра-Джейн Фулкс). Шлюб сприяв кар'єрі обох молодят. Річ у тім, що в доволі пуританській Америці того часу саме виник потужний громадський рух, що засуджував «розбещеність», яка існувала в Голлівуді й через екран поширювалася на цілу країну. Відтак, власники кіностудій та медіа-магнати на чолі з Херстом вирішили провести «контрпропагандистську кампанію» — показати, що й у Голлівуді є «порядні люди» — наприклад, зіркова пара, де й чоловік, і жінка зворушливо люблять одне одного, не стрибають у гречку, не вживають наркотиків, практично не п'ють алкоголю й навіть не лаються гидкими словами. На цю роль і було обрано дует Рейґан — Вайман. Перший шлюб Рейґана виявився невдалим і розпався через 9 років. Джейн насправді аж ніяк не була пуританкою, любила принади нічного життя Лос-Анджелеса, вважала Рона нудним педантом, абсолютно не поділяла його зацікавленості політикою та спортом. Та ще, як на гріх, виявилася більш вдалою актрисою, ніж Рональд, і 1948 року отримала Оскара, чого Рейґан так ніколи й не спромігся зробити. Але все це вийшло назовні згодом. Поки що ж обоє молодят старанно розігрували перед пресою та широким загалом «справжню американську ідеальну сімейну пару».

Через два роки, у грудні 1941-го, Японія напала на Перл-Харбор і Штати було втягнуто у Другу світову війну. А в березні 1942-го «справжній американський хлопець Рон сказав: «Бувай, Кнопко (прізвисько Джейн. — *Авт.*)», — і вирушив у свій полк». Він писав їй зворушливі листи з армії, які якимось дивним чином потрапляли до газет, а вона, така гарна та смутна, але оптимістична, віддано чекала свого коханого з перемогою. Ця зворушлива історія була однією з головних тем американської преси протягом війни. Насправді все це було фарсом. Напівсліпий Рейґан у принципі не надавався до служби в діючій армії. Й хоча він дійсно зголосився добровольцем, після місячного «курсу молодого бійця» в Сан-Франциско отримав призначення в Перший кінематографічний підрозділ армійського військово-повітряного корпусу, який базувався в… Голлівуді й виготовляв навчальні фільми для льотчиків та аеродромних техніків. Відтак Рейґан жив удома й щодня їздив на службу власним автомобілем. Хтось із голлівудських дотепників згодом стверджував, що Рейґан усі три з половиною роки своєї військової служби знімав 15-хвилинний фільм «Розбирання, змащення та збирання двигунів бомбардувальника B-1 в умовах польового аеродрому» й обов'язково довів би свою епохальну роботу до завершення, якби

війна протривала ще з півроку. Згодом, коли Рейґан балотувався в губернатори, а потім і у президенти, епопея з його військовими «подвигами» активно використовувалася політичними опонентами, щоб підірвати його імідж, і завдала йому чимало прикрощів.

З Лос-Анджелеса до Сакраменто

Ще 1938 року, через кілька місяців після початку своєї артистичної кар'єри, Рейґан став членом кінематографічної профспілки правого спрямування — Гільдії кіноакторів, яка конкурувала з лівою Конференцією студійних профспілок. 1941 року він уже був членом правління Гільдії. Повернувшись 1945 року з «війни», Рейґан дедалі більше уваги приділяв роботі в Гільдії, президентом якої його було обрано 1947 року, й дедалі менше часу суто сценічній діяльності. Можливо, 35-річний Рейґан усвідомив, що стати зіркою першої величини в кінематографі йому вже не вдасться, й вирішив стати такою зіркою в… політиці.

Друга половина 1940-х в Америці — епоха «полювання на відьом» Комісії конгресу США з розслідування антиамериканської діяльності, очолюваної сенатором Джозефом Маккарті. Й одним із головних полів цього «полювання на комуністів» став Голлівуд. Рейґан обирався головою Гільдії кіноакторів як представник ліберального крила голлівудської громади. Одначе в ході цієї «війни» проти лівих він зайняв чітко виражену антикомуністичну позицію. «План комуністів стосовно Голлівуду, — стверджував Рейґан, — був надзвичайно простий. Він полягав у тому, щоб заволодіти кінопромисловим бізнесом з метою створення колосальної всесвітньої пропагандистської бази». Рейґан давав свідчення на відповідних слуханнях у Вашингтоні, за деякими даними, негласно співпрацював з ФБР в антикомуністичній боротьбі. В цій боротьбі він знайшов і своє особисте щастя. Розлучившись 1949 року з Джейн Вайман, Рейґан два роки вів «парубоцьке життя». Аж доки 1951 року один із друзів Рейґана не попрохав його зустрітися з молодою актрисою Ненсі Девіс, яку помилково було внесено до списків співчуваючих комуністам. З'ясувалося, що існує ще одна актриса з таким самим ім'ям та прізвищем, але «справжня Ненсі» (як називав її з того часу Рейґан) є цілком благонадійною дочкою відомого чиказького нейрохірурга та політичного діяча ультраконсервативного спрямування Лойала Девіса. Це було взаємне кохання з першого

погляду, й у березні 1952 року Ненсі та Рональд побралися. На відміну від Джейн, Ненсі не «нудило» від політики, вона стала найближчою помічницею, радницею та натхненницею Рейґана в його політичній кар'єрі й, як стверджує багато оглядачів, організаторкою всіх його перемог у цій царині. Принаймні, після знайомства з Ненсі Рейґан став помітно консервативнішим. І навряд чи це — звичайний збіг обставин.

Одруження Рейґана збіглося в часі з остаточною втратою інтересу до нього як до актора з боку кіномагнатів. Останнім художнім фільмом, у якому знявся Рейґан, стали «Морські дияволи» в 1956 році — до речі, єдиний фільм, де Рональд і Ненсі грали разом.

Але ще 1954 року Рейґан укотре змінив професію. Він став ведучим щотижневої телевізійної програми «Театр Дженерал електрик». Ця компанія мала 139 заводів у 38 штатах. І щотижня Рейґан привозив яку-небудь зірку кіно, театру чи естради на якийсь завод «Дженерал електрик». Виступ зірки транслювався на всю країну, але він доповнювався бесідами цієї ж зірки та ведучого Рейґана з працівниками заводу, які теж транслювалися в ефір і мали на меті «утвердження американських цінностей». За 8 років роботи в «Театрі» Рейґан об'їхав усі ці заводи, провів перед мікрофоном загалом 40 тисяч годин, здійснюючи часом по 14 виступів на день.

1961 року Рейґану виповнилося 50 років. Він був ведучим популярної телепрограми, володів великим будинком на березі Тихого океану, стайнею та величезною земельною ділянкою. Дружна родина складалася з дружини Ненсі, дочки Патті та сина Ронні-молодшого. Й хоча «Театр Дженерал електрик» наступного року припинив своє існування, Рейґан став ведучим інших програм. А 27 жовтня 1964 року виголосив свою відому промову на підтримку консервативного кандидата в президенти США Баррі Ґолдвотера. «Ми зрозуміли, що Рейґан викладає позицію Ґолдвотера краще, ніж сам Ґолдвотер», — охарактеризував цю промову лідер каліфорнійських консерваторів. Саме в цей день Рейґан іще раз змінив професію — став політиком. А вже 8 листопада 1966 року республіканець-консерватор Рейґан завдав повної поразки демократу-ліберalу Пету Брауну на виборах губернатора Каліфорнії. 3 січня 1967 року Рейґан «вселився» в губернаторську резиденцію в місті Сакраменто.

Рейґан провів у ній вісім років, очолюючи найбільший і найрозвинутіший штат Америки, який за обсягами промислового виробництва вже тоді випереджав переважну більшість країн світу.

Рейґан запровадив у своїй роботі стиль, принципово

відмінний від стилю попередників: замість того, щоб особисто займатися всіма, навіть третьорядними проблемами роботи адміністрації штату, він зосередився лише на ключових питаннях. Зокрема, в перший же рік свого губернаторства йому вдалося навести лад в Берклійському університеті, який був чи не головним центром екстремістсько-лівацького студентського руху в США в 1960-ті роки.

«Нєт, містер Брежнєв!»

Рейґан дуже швидко став визнаним лідером консервативних сил у загальноамериканському масштабі. Й уже 1968 року був реальним претендентом у кандидати на президенти США від Республіканської партії. Проте він програв тоді досвідченому Річарду Ніксону. Перемога Ніксона на президентських виборах у листопаді 1968-го означала, що він автоматично буде висунутий кандидатом від республіканців і 1972 року, а наступний шанс Рейґан отримає лише 1976 року, коли йому виповниться вже 65 років, а в такому солідному віці ще нікому не вдавалося стати президентом США. Багатьом його шанувальникам тоді здалося, що «потяг Рейґана вже пішов». Проте сам Рейґан з цим був категорично не згодний. Тим, хто передрікав «смерть» штату Каліфорнія під керівництвом «актора-невігласа», довелося крізь зуби визнати, що за 8 років губернаторства Рейґана Каліфорнія не просто «вижила», а перетворилася на найважливіший фактор впливу на політичне та економічне життя всього американського суспільства.

Попри це, Рейґан програв боротьбу за право стати республіканським кандидатом і 1976 року, щоправда, з дуже незначним відривом, — президенту Джеральду Форду, який замінив Ніксона після Вотергейтського скандалу. Форд, у свою чергу, програв президентські вибори демократу Джіммі Картеру.

Саме тоді Рейґан визнав у розмові з сином, що найбільше шкодує про свою поразку через неможливість зустрітися в ролі президента США з… радянським Генеральним секретарем Леонідом Брежнєвим: «Я б сидів і слухав, як протягом двох годин перекладач доводить до мого відома, яких поступок чекає містер Брежнєв від президента Сполучених Штатів, якщо останній хоче зберегти дружбу з Росією. Потім би я повільно підвівся, обійшов би довкола столу й прошепотів би містеру Брежнєву на вухо по-російськи: «Нєт!» Мені справді дуже шкода, що тепер цього не

відбудеться».

Шкодування виявилися передчасними. 1980 року Рейґан таки використав свій шанс, став президентом і повів дуже жорстку політику стосовно СРСР, яка й стала однією з причин загибелі цієї наддержави. Щоправда, особисто зустрітися з Брежнєвим, обійнявши посаду президента, Рейґану так і не довелося — Генсек, що впадав у маразм, помер менше ніж за два роки після обрання Рейґана президентом, а за цей час особиста зустріч лідерів двох супердержав не відбулася з огляду на напружені двосторонні відносини.

У 60—70-ті роки минулого століття Сполучені Штати, залишаючися найбільшою економічною та політичною потугою світу, переживали кризові явища у своєму розвитку. Програна війна у В'єтнамі стала не тільки й не стільки суто військовою, скільки психологічною поразкою. Значна частина американців втратила віру в те, що саме вони — «хороші хлопці», які захищають увесь світ від «поганих хлопців» — комуністів. Економіка розвивалася невисокими темпами, але при цьому інфляція була дуже значною. Уособленням усіх проблем Сполучених Штатів став 39-й президент Джіммі Картер, демократ-ліберал, за часів якого, за словами Джін Кіркпатрік, «американські літаки не могли літати, ми були сповнені сумнівів і непевності, а радянське правління перебувало на піку своєї могутності». Й саме Рейґан кинув виклик Картеру.

4 листопада 1980 року Рейґан завдав Джіммі Картерові нищівної поразки й оселився в Білому домі на довгих вісім років. 1984 року Рейґан ще більш тріумфально виграв у демократа Волтера Мондейла. Більше того, можна сказати, що правління Рейґана певною мірою продовжилося й на третій термін, позаяк 41-м президентом став рейґанівський віце-президент Джордж Буш-старший, який переміг значною мірою завдяки авторитету свого патрона й попередника.

Рейґан + економіка = рейґаноміка

За що ж більшість американців так полюбили «актора-нездару», який до того ж, здавалося б, не надто переобтяжував себе роботою? Справді, за свідченням одного з його радників, «Рейґан не є керівником картерівського типу, який хоче знати кожну деталь кожного проекту. Він схильний до того, щоб намалювати загальну картину, залишивши розробку деталей

сильним управлінцям».

Перш за все — це чисто людські якості, те, яким Рейґан був як людина чи, принаймні, виглядав в очах виборців. Він не справляв враження інтелектуала, глибоко обізнаного в речах, не відомих широкому загалу, але справляв враження людини, яка дивиться на більшість речей у світі так, як пересічний американець. Дуже підняв симпатії до Рейґана й замах, який здійснив на нього напівбожевільний маніяк Джон Гінклі 30 березня 1981 року, на самому початку першої президентської каденції. Рейґана було важко поранено, але поводився він надзвичайно мужньо. Десятки мільйонів американців повторювали його жарти, звернені до медсестри, яка роздягала його перед операцією: «А що, коли про це дізнається Ненсі?» — та до дружини: «Вибач, кохана, я не встиг пригнутися».

Та, звичайно ж, головною причиною популярності Рейґана стали реальні здобутки його адміністрації, перш за все економічна політика, що з легкої руки журналістів отримала назву «рейґаномікиі». Сам Рейґан називав її «економікою, орієнтованою на пропозицію» (supply-side economy). Суть її зводилася до зниження податків як найефективнішого засобу відродження ділової активності та економічного підйому в країні. І справді, справи в Рейґана не розійшлися зі словами — в перші три роки свого президентства він щороку знижував прибутковий податок на 10 відсотків. При цьому це стосувалося й бідних, і багатих. Було запроваджено податкові пільги на інвестиції у високі технології, що дозволило Америці суттєво посилити свій технологічний відрив від решти країн світу, включно з найближчими «переслідувачами» — Японією та Західною Європою. Було створено привабливі умови для іноземного капіталу, й у країну ринув потік інвестицій з усього світу. За роки правління Рейґана Америка перетворилася з найбільшого у світі нетто-експортера на найбільшого нетто-імпортера капіталу. Рейґан астрономічно збільшив державний борг США, ігноруючи похмурі застереження, що він перекладає сьогоденні проблеми на плечі наступних поколінь. Лише в перший рік свого правління Рейґан скоротив витрати державного бюджету на 35 мільярдів доларів і взяв під контроль інфляцію, рівень якої за рік зменшився вдвічі — з 12,4 до 6 відсотків. Водночас Рейґан жорстко урізав усі соціальні програми бюджету. «Це злочин, коли людина, здатна прогодувати себе сама, живе за рахунок податків своїх співгромадян», — говорив президент. Унаслідок цього чисті доходи 10 відсотків найбагатших американців за перші три роки правління Рейґана зросли більше ніж на 20 відсотків і настільки ж скоротилися реальні доходи 10 відсотків найбідніших. Уїдливі

журналісти негайно охрестили президента «Робін Гудом навпаки, який відібрав гроші в бідних і віддав їх багатим». Проте більшості американців, вихованих у традиціях індивідуалізму та розрахунку на власні сили, цей курс сподобався.

Єдине, на що президент не шкодував бюджетних коштів, — військові витрати. Рейґан відкинув досягнуті урядом Картера домовленості з Радянським Союзом про обмеження стратегічних озброєнь і натомість почав «зоряні війни» проти «імперії зла», як він публічно (й вельми недипломатично) охрестив Радянський Союз. Суть Стратегічної оборонної ініціативи, яка коштувала десятки мільярдів доларів, зводилася до створення ефективної системи протиракетного захисту над усією територією Штатів, яка позбавила би СРСР можливості гарантовано знищити США у разі виникнення ядерної війни. Новий виток гонки озброєнь, з одного боку, сприяв стрімкому розвиткові у Сполучених Штатах нових технологій, з другого, — призвів до того, що Радянський Союз надірвався економічно. А це стало однією з причин горбачовської перебудови і, зрештою, краху СРСР. З кінця 1950-х і до 1989 року головною ідеєю Рейґана було звільнення Східної Європи від комуністичного панування. Й хоча остаточний крах СРСР і «світової системи соціалізму» відбувся вже за президента Буша-старшого, як слушно зауважив член Ради національної безпеки США Джордж Блуер, «саме в період Рейґана світ переконався, що демократичний капіталізм здолав соціалізм».

Прогнози, які не збулися

За часів президентства Рейґана, року так десь 1983-го, радянські експерти «переконливо» доводили, що рівно через двадцять років під тягарем величезного державного боргу американська економіка зазнає неминучого краху, який призведе якщо не до ліквідації Сполучених Штатів як таких, то до різкого зменшення їхнього економічного та політичного впливу у світі. Комуністичні прогнозисти влучили пальцем у небо. Незабаром припинив своє існування сам Радянський Союз, а Штати стали єдиною у світі наддержавою, абсолютним лідером у сфері високих технологій. І якщо до президентства Рейґана можна було вести мову про скорочення відриву між США та іншими світовими центрами сили у сфері економіки та політики, зокрема Євросоюзом та Японією, то при ньому цей розрив тільки збільшувався. Потужний поштовх, який Америка отримала в

епоху Рейґана, відчувається й досі.

Доля Рейґана після завершення президентських повноважень склалася трагічно. Він дуже швидко підупав на здоров'ї, а 1994 року йому було поставлено страшний діагноз — хвороба Альцгеймера. Ця невиліковна хвороба мозку веде до поступового розпаду особистості. Відтак Рейґан прийняв важке, але гідне рішення — попрощався з нацією й усамітнився разом із Ненсі у своїй каліфорнійській резиденції. Він хотів, щоб Америка й цілий світ запам'ятали його сильним та розумним. Так Рейґан прожив ще 10 років, а в останні місяці не впізнавав уже навіть Ненсі.

6 червня 2004 року Рональд-Вілсон Рейґан помер, а його тіло поховане за його волею біля будинку Президентської бібліотеки та музею Рональда Рейґана в містечку Сімі-Веллі, штат Каліфорнія.

Вацлав Гавел:
Інтелектуал, який поконав абсурдистан

Моя уявна відвага та витримка породжені страхом — страхом перед власною совістю, яка так любить мучити мене за зраду — справжню і позірну.

Вацлав Гавел

Дія деяких п’єс Вацлава Гавела, одного з найвизначніших у світі творців театру абсурду другої половини ХХ сторіччя, відбувається в Абсурдистані. Це вигадана країна, якої ніколи не було і просто не могло бути. І водночас життя в цій «неможливій» країні, абсурдні правила гри, які її правителі нав’язують своїм підданим, а більшість підданих ті правила приймає і навіть (а ось це — найстрашніше) всіляко переконує себе, що все «нормально», до болю нагадує життя в Чехословацькій Соціалістичній Республіці чи в Корейській Народно-Демократичній Республіці, в Ісламській Республіці Іран чи в Українській Радянській

Соціалістичній Республіці…

Крах світового комунізму був спричинений не лише тим, що ця соціально-економічна система не виграла (як прогнозував сто років тому її творець Володимир Ленін), а безнадійно програла змагання з вільною ринковою економікою за «вищу продуктивність праці», а відтак за вищий рівень задоволення матеріальних потреб своїх громадян. Не менше, якщо не більше, значення мало те, що наприкінці минулого століття дедалі більше підданих цієї системи почали розуміти чи просто відчувати на рівні підсвідомості всю абсурдність, нелюдськість тих правил життя, які їм нав'язувала комуністична еліта.

І робітник з восьмирічною освітою Лех Валенса не зміг би 1990 року домогтися вільних виборів президента Польщі, тріумфально перемогти на тих виборах і розпочати демонтаж комуністичної системи у своїй країні, якби за півтора десятка років перед тим інтелектуал Адам Міхнік не розмірковував у камері в'язниці посиленого режиму про сутність свободи і про те, що має робити людина, аби вичавити із себе раба…

Унікальність постаті Вацлава Гавела, його феномен полягає в тому, що він спромігся стати водночас і «Міхніком», і «Валенсою». Драматург і філософ Гавел очолив інтелектуальний спротив комуністичній ідеології в Чехословаччині і, певною мірою, в усій Східній Європі. Останній президент Чехословаччини і перший президент Чеської Республіки Гавел став вождем Оксамитової революції у своїй країні і вирішив абсолютно неромантичні, часом дуже приземлені завдання практичного демонтажу комуністичної держави на своїй батьківщині і повернення «назад до Європи» — відбудови демократії та соціальної ринкової економіки після півстоліття диктатури.

Зла казка про принца, який став відторгненим

6 жовтня 1936 року у Празі в родині великого підприємця Гавела народився первісток. За родинною традицією хлопчика назвали Вацлавом — так само звали і його батька, і діда. Родина Гавелів належала до еліти Чехословацької республіки — єдиної країни Центральної та Східної Європи, яка напередодні Другої світової війни не піддалася спокусі авторитаризму і зберегла класичну демократію.

Прадід Вацлава «Третього» мав найбільший у Празі млин, проте все своє чимале майно пороздавав на посаги дев'яти дочок.

Єдиному сину мірошника, майбутньому дідові нашого героя, не дісталося ані шеляга з батьківських капіталів, і він розпочав свій життєвий шлях вагарем на млині — напівробітником-напівслужбовцем. Проте спромігся здобути фах інженера-будівельника і заснував будівельну фірму. Гавел-дід спочатку брукував празькі майдани та вулиці, а на початку XX століття став найбільшим будівельним підрядчиком у Празі. За словами онука, він сам-один виконував роботу, яку у сучасних будівельних фірмах роблять десятки людей, — був і архітектором, і головним економістом, і виконробом. Вацлав «Перший» побудував десятки кам'яниць у Празі, деякі з них залишилися у власності його родини, зокрема перша залізобетонна будівля в столиці — кіноконцертний зал «Люцерна» з найрозкішнішим у місті рестораном і фешенебельний багатоповерховий житловий будинок на набережній Алоїса Рашина, в одній з кращих квартир якого і мешкали Гавели.

Вацлав «Другий» продовжив родинну справу. Він керував «Люцерною», а ще вибудував Баррандовські тераси — район розкішних вілл на околиці Праги, які купували найбагатші пражани, та ресторан «Баррандов». Дядько майбутнього президента Мілош заснував та очолив першу в Чехословаччині кіностудію «Баррандов» — «центральноєвропейський Голлівуд».

Мати нашого героя Божена була дочкою Гуго Ваврічки, який походив з небагатої родини в Моравії, проте ще перед Першою світовою став чи не найавторитетнішим чеським журналістом, що писав на економічні теми. У 1920—1930-ті роки Ваврічка був чехословацьким послом в Угорщині та Австрії, міністром в уряді доктора Бенеша, а напередодні Другої світової — генеральним директором взуттєвих заводів Баті, одного з найбільших підприємств Чехословаччини. А ще — досить відомим письменником. Божена вільно володіла кількома іноземними мовами, цікавилася астрономією та зоологією, історією та мистецтвом, добре малювала. Та й пан інженер Гавел зовсім не був типовим капіталістичним хижаком. За словами сина, у підприємницькій діяльності батька притягав не стільки зиск, скільки можливість створювати щось нове. Його найближчими друзями були не колеги-бізнесмени, а найяскравіший чехословацький журналіст 1930-х років Фердинанд Пероутка, письменник Едвард Басс, відомий філософ Йозеф Фішер. Усі ці визначні особистості були частими гостями у празькій квартирі та заміському будинку Гавелів, і малий Вашек був особисто знайомий з ними ще з пелюшок.

Навесні 1939 року, коли Вашеку було два з половиною роки, нацисти окупували Чехію. Хоч як дивно, вони не закрили

кіностудію «Баррандов», яка аж до 1945 року випускала розважальні та музичні фільми німецькою мовою. Студією і надалі керував її власник Мілош Гавел. Проте його брат Вацлав, щоб менше спілкуватися з окупаційною владою, виїхав з Праги. Родина оселилась у своєму маєтку Гавлов у Моравії. З ним пов'язані перші дитячі спогади Вашека. Там у 1943 році він і пішов до початкової школи села Ждярец.

«У дитинстві, особливо коли ми мешкали в заміському будинку і я ходив там до місцевої школи, — згадував через багато років всесвітньо відомий драматург та дисидент, — я, на відміну від своїх однокласників та друзів, користувався різними перевагами та привілеями. Я був «панською дитиною» з багатої впливової родини, що мала, як повелося в цьому середовищі, штат прислуги: у мене була гувернантка, в домі — куховарка, покоївка, шофер. Усе це, звичайно, створювало між мною та моїм безпосереднім оточенням (або значною його частиною, яку складали мої вбогіші однокласники та наша прислуга) соціальний бар'єр, який я, маленький хлопчик, хоч як то дивно, відчував дуже гостро і сприймав важко, вважаючи це своїм нещастям. Я соромився своїх привілеїв, прагнув позбутися їх і дуже хотів бути таким, як усі… Розумів, що між мною та людьми стоїть якийсь незримий мур, за яким — це може видатися парадоксальним — був я: самотній, неповноцінний, загублений, осміяний. Я немовби підсвідомо відчував — і небезпідставно, — що всі проти мене змовилися, вважають мої привілеї незаслуженими, а я, їхній юний володар, видаюся людям просто смішним, що мене не приймають, що саме своїм піднесенням я принижений. Додайте до цього, що я був досить огрядним і, як то звичайно у дітей, мене за це всі дражнили, тим більше, що це могло бути чимось на зразок неусвідомленого акту «соціальної помсти»… Я й сьогодні переконаний, що ці дитячі переживання справили вплив на все моє наступне життя і літературну творчість: моє дитяче відчуття відторгнення від оточення або хиткості мого становища в ньому (посилене згодом, після перемоги комунізму, відчуттями людини, що стала мішенню так званої класової боротьби, тобто знову відчуттями того, хто був відторгнений без жодної вини) не могло не вплинути на ракурс мого погляду на світ».

«Моє буржуазне походження — це може видатися дивним і навіть неймовірним — пробудило в мені почуття соціальної справедливості, тобто відразу до незаслужених привілеїв, несправедливих соціальних бар'єрів, до будь-якої родинної чи іншої визначеності наперед «вищого становища», яке ти маєш посісти, до будь-якого приниження людської гідності», — підсумовує Гавел.

1945 року, після звільнення Чехословаччини від нацистів, родина Гавелів повернулася до Праги. Вашек пішов до привілейованої приватної школи для хлопчиків на Подебрадах. Проте вже 1948 року, після перемоги «народної» революції, у родини відібрали абсолютно все майно. Вацлав «Другий», на відміну від свого брата Мілоша та переважної більшості великих чехословацьких підприємців, навідріз відмовився залишати батьківщину, яка з матері раптом перетворилася на злу мачуху. До речі, через три десятиліття, 1979 року, коли комуністична влада поставила його сина перед вибором: негайна еміграція або десятирічне ув'язнення, той надав перевагу тюремній камері на батьківщині перед ситим та безпечним життям драматурга зі світовим ім'ям на Заході. Родину Гавелів як «представників великої буржуазії» було вирішено виселити з Праги до закутнього села в Судетах, звідки було вигнано тамтешніх німців. Проте Гавелу-батьку вдалося «достукатися» до когось з вищих комуністичних функціонерів, які згадали, що перед війною він надавав велику залу «Люцерни» під проведення з'їздів компартії Чехословаччини. Сім'ю залишили у Празі, інженеру Гавелу дозволили працювати економістом-плановиком в його колишньому ресторані «Люцерна», за родиною з чотирьох осіб (у Вацлава був іще молодший на два роки брат Іван) зберегли дві найменші кімнати в їхній же величезній квартирі, яка відтоді перетворилася на комуналку. Раз чи двічі на місяць Вацлав «Другий» міг дозволити собі повести родину пообідати до колишнього свого ресторану, де він став тепер скромним службовцем. Старі кухарі та офіціанти, згадував майбутній президент, на знак солідарності з колишніми «визискувачами», за стандартну ціну подавали їм просто таки величезні порції, які він, підліток, ніколи не міг доїсти.

Коли 1951 року Вацлав закінчив неповну середню школу, з'ясувалося, що йому як «соціально чужому елементові» заборонено вчитися в гімназії. Відміннику Вашеку, який прочитав на той час уже сотні художніх та наукових книжок і мріяв стати мистецтвознавцем, наполегливо «радили» йти до ПТУ вчитися на теслю. Батьки з великими труднощами влаштували 15-річного хлопця лаборантом до лабораторії Хіміко-технологічного інституту, де він пропрацював п'ять років. А ще йому вдалося вступити до вечірньої гімназії — виключно через недогляд чиновників від освіти. Адже цю гімназію було створено, щоб підвищувати освітній рівень новоспечених начальників із числа робітників, а не для «синків буржуа». Початок 1950-х Гавел згадує як найнапруженіші роки в житті — вісім годин щодня він працював у лабораторії, потім іще чотири години вчився у

гімназії. А ще дуже багато читав, почав писати художню прозу та філософські есеї. Написав три збірки віршів, які «на щастя» (за його власною пізнішою оцінкою) ніколи не були надруковані. Самотужки вивчав історію мистецтв, став одним із засновників неформальної юнацької групи «Тридцять шості» (майже всі її члени народилися 1936 року). «Якби ми були років на п'ять старшими, то гарантовано отримали б щонайменше по 10 років в'язниці, хоча принципово не цікавилися політикою, а лише літературою та філософією, — стверджує Гавел. — А так Штатна безпека (чехословацький аналог і клон радянського КДБ. — *Авт.*) просто не звернула на нас уваги». 1954 року Вацлав отримав атестат зрілості вечірньої гімназії. Він прагнув вивчати філософію або історію мистецтв, проте вступити до жодного гуманітарного вишу йому не вдалося — в «чужого елемента» просто не приймали документи. І тому Гавел вступив туди, де був недобір, — 1955 року став студентом Чеського вищого технічного училища за спеціальністю «економіка транспорту». Через два роки він спробував перевестися до Академії мистецтв. Проте туди його не взяли, а до Вищого училища повернутися не дали.

Драматург

Свою першу п'єсу «Життя попереду» Вацлав Гавел написав 1958 року у співавторстві з Карелом Бриндою (який згодом став головним режисером Державного театру в Острави). Втім, сам драматург вважає її не художнім твором, а лише «злим жартом». Адже на той час Гавел та Бринда були рядовими спеціального саперного підрозділу 15-ї артилерійської дивізії Чехословацької народної армії у Чеських Будейовицях. У тому підрозділі служили або кримінальники — хлопці, які вже встигли відбути термін у колоніях для малолітніх, або «соціально чужі елементи». Саме до числа останніх і належали Гавел та Бринда. Аби хоч трохи звільнити себе від армійської муштри, друзі брали активну участь у роботі театрального гуртка — солдатська самодіяльність вважалася тоді важливим напрямом політико-виховної роботи. Спершу Гавел та Бринда грали в чужих п'єсах з армійського життя, написаних за канонами соціалістичного реалізму, а тоді написали і поставили в солдатському театральному гуртку власну п'єсу — «цілком соцреалістичну, але гостро критичну». Дурень-замполіт уже потирав руки, розраховуючи на перше місце у всеармійському огляді художньої самодіяльності. Проте

напередодні огляду з текстом п'єси ознайомилися фахівці з Головного політичного управління ЧНА. «Вони дійшли висновку — й небезпідставно, — що ми просто знущаємося з них», — писав згодом Гавел.

Трохи «погрався у бравого вояка Швейка» Гавел і після армії. 1959 року він приходив складати всі вступні іспити на театрознавчий факультет Академії мистецтв виключно у військовій формі, а на екзамені з фаху, аналізуючи п'єсу Назима Хікмета «Дивак», довів, що турецький драматург використовував при написанні свого твору чотири основні закони марксистської діалектики, і пояснив, як саме. «Комісія була вельми здивована, — згадує Гавел, — вочевидь, не меншою мірою був би здивований і сам Хікмет. Іспит я склав блискуче, але мені це не допомогло: мене все одно не прийняли».

Ще до служби в армії Вацлав почав публікувати критичні нариси про театральне життя та поезію в різних празьких журналах. Багато хто з провідних чеських театральних критиків, які працювали на театрознавчому факультеті Академії мистецтв, роками вели боротьбу за те, щоб їхній молодий колега зміг отримати фахову освіту. Врешті 1961 року йому дали дозвіл вступити на заочне відділення театрознавчого факультету. Проте на той час Гавел уже втратив бажання вчитися в соціалістичному виші. Вступив туди тільки з двох причин — аби не підводити людей, які так довго клопоталися про нього, і заради матері, яка дуже хотіла, щоб Вацлав та його брат Іван таки отримали вищу освіту. Навчання в Академії, яку він закінчив 1966 року, справді мало що йому дало — за винятком небагатьох цікавих лекцій.

Одразу після армії Гавел влаштувався робітником сцени до камерного празького театру ABC, а 1960 року перейшов працювати робітником знов-таки сцени до такого ж крихітного театрику «На забрадлі». В Чехії здавна існувала традиція камерного інтелектуального театру, і за умов ідеологічної відлиги, яка почалася в Чехословаччині дещо пізніше, ніж у Радянському Союзі, стали відроджуватися маленькі елітарні інтелектуальні театри. Це було «паралельне» мистецтво, яке творилося так, немовби не існувало ніяких канонів соціалістичного реалізму. ABC і «На забрадлі» ставили п'єси абсурду, які саме тоді стали останнім словом драматургії Заходу — твори Семюела Беккета, Ежена Йонеско, інсценізували свого земляка Франца Кафку, якого справедливо вважають предтечею театру абсурду. А також п'єси Гавела — «Сімейний вечір», «Сповіщення», «Вечірка в саду», «Важко зосередитися»… І сталося диво — драматургія Гавела, робітника сцени, а потім завідувача літературної частини крихітного театру з далекої маленької

країни за «залізною завісою» з незрозумілою нікому мовою, до того ж митця, якого офіційна критика на батьківщині взагалі «не помічала», буквально за кілька років стала класикою театру абсурду в усьому світі. Досить сказати, що лише 1965 року п'єси 29-річного драматурга ставилися в Австрії, Великій Британії, Франції, Фінляндії, Сполучених Штатах, Швеції, Швейцарії, Угорщині, ФРН, Югославії, Італії, Японії. А він, між іншим, мусив ще готуватися в цей самий час до складання державного іспиту з діалектичного та історичного матеріалізму — як студент-заочник.

Намагатися розкрити суть художнього методу та філософії драматургії Гавела в невеликому за обсягом нарисі — марна річ. Принаймні, так видається авторові. Зауважмо лише, що, як переконаний сам Гавел, «театр абсурду — найвизначніше явище в культурі XX сторіччя. Театр абсурду показує сучасну людину в її кризовому стані, людину, що втратила метафізичну опору, відчуття абсолюту, ставлення до вічності, сенс усього». П'єси Гавела мають принаймні одну особливість порівняно з творами Йонеско чи Беккета: спочатку все, що кажуть та роблять персонажі, видається цілком логічним, навіть буденним. І тільки з розвитком дії глядач (чи читач) спершу туманно відчуває, а потім повною мірою усвідомлює всю абсурдність того, що відбувається на сцені — і в житті! Не випадково Гавел, звертаючись до майбутніх постановників своїх п'єс, наполегливо радив уникати будь-якої гротескності в інтонаціях, міміці та жестикуляції акторів, екстравагантності в костюмах та зовнішності персонажів… Саме контраст між «звичайною» формою та абсолютно абсурдним сенсом дій та думок героїв дає надзвичайно сильний драматургічний ефект. Загалом Гавел написав понад два десятки п'єс. Остання з них — «Залишення посади (Відхід)» — з'явилася 2007 року (російський переклад її «Уход» опубліковано в 12 числі журналу «Иностранная литература» за 2009 рік). Після дуже тривалої перерви, спричиненої тим, що президент Гавел не вважав припустимим витрачати свій час та енергію на те, що йому насправді подобається робити найбільше в житті — писати п'єси. В «Залишенні посади» Гавел відверто знущається з головного героя — «колишнього канцлера», його оточення та журналістів, які намагаються зліпити зі старої, хворої та невпевненої в собі людини «незламного борця», «національного лідера на всі часи» та «совість нації». Переважна більшість політиків — ті, хто має для того хоч якісь підстави, і ті, хто не має для цього жодних підстав, — після відходу від влади всіляко намагається закріпити в суспільній свідомості легенду про себе — мудрого, сильного, самовідданого. Гавел же буквально топчеться по тій легенді

ногами… Забігаючи наперед, скажемо, що 2010-го, за два роки до смерті, драматург, екс-дисидент і екс-президент 73-річний Гавел уперше в житті виступив як режисер-постановник кінофільму — за своєю п'єсою «Залишення посади». Щоправда, особливого успіху картина не мала.

У липні 1964 року Гавел одружився з Ольгою Шпліхаловою, яка була його подругою ще з 1957 року. Дочка робітника, Ольга працювала білетеркою в театрі. «Ми дуже різні за характером, — писав Гавел. — Я, — дитина буржуазної родини і вічно ніяковий інтелектуал, вона — пролетарська дівчина, оригінальна, несентиментальна, тверезо мисляча, іноді дуже язиката та затята, одним словом, із тих, кого на полові не проведеш». «Я знайшов колись в Ользі все те, що мені було потрібно: духовну відповідь на мою розгубленість, тверезого коректора моїх навіжених ідей, домашню опору моїх громадських авантюр». Їхній шлюб був щасливим, хоча Гавели так і не мали дітей. Збірка есеїв Гавела, написаних у комуністичній в'язниці, згодом побачила світ під назвою «Листи Ользі». І, мабуть, зовсім не тому, що в'язень посиленого режиму мав право писати тільки листи і тільки найближчим родичам.

Під час «визрівання» «Празької весни» та конкретно у 1968 році Гавел займав досить активну громадянську позицію, проте, за його власними словами, «не був у центрі подій». Може, тому, що тон тоді задавали комуністи-реформатори, а більшість громадян Чехословаччини щиро вірили, що «соціалізм з людським обличчям» можливо побудувати і це суспільство буде позбавлене вад як тоталітарного соціалізму сталінського взірця, так і «дикого» капіталізму. Гавел же вважав, що навіть концепція Дубчека та його команди несе на собі тавро тоталітаризму, створити вільне суспільство під керівництвом комуністичної партії, хай навіть тричі ліберальної та «демократичної», в принципі неможливо. Комуністи-реформатори на чолі з Дубчеком, на думку Гавела, «радше чвалали за подіями, а не спрямовували їх». Попри це, він розробив проект нового статуту Спілки чехословацьких письменників. На одному із засідань правління Спілки Гавел гостро розкритикував чинний статут, ухвалений ще за сталінських часів. І тоді хтось із літературних «генералів» зневажливо кинув йому: «Критиканством займатися ми всі можемо, а що конкретно ви можете запропонувати навзамін?» Гавел, аби «не виглядати смішним», «змушений» був прийняти цей виклик. Він відірвав від суто творчої роботи кілька місяців свого часу, та, хоча його проект було прийнято за основу при затвердженні нового статуту, численні правки вихолостили з нього концепцію Гавела. Відтак у березні 1968 року було створено

«Коло незалежних письменників» на чолі з Гавелом — альтернативу офіційній Спілці. У квітні 1968-го Гавел опублікував у газеті «Літерарні листі» статтю «На тему опозиції», де рішуче закликав до відновлення в Чехословаччині багатопартійної системи, трохи пізніше очолив Клуб активних безпартійних — зародок нової партії демократичного спрямування. У серпні 1969 року великого розголосу набув відкритий лист Гавела до Александера Дубчека, в якому драматург різко засуджував лідера комуністів-реформаторів за згоду підписати «Московський протокол», який фактично легалізував окупацію країни радянськими військами: «Будь-яка поступка тягне за собою наступну поступку, не можна давати задній хід, бо за нами прірва».

Дисидент

Один із найвизначніших дисидентів усього пострадянського блоку і, поза сумнівом, «головний» дисидент Чехословаччини Вацлав Гавел стверджує, що ніколи не збирався і не хотів ставати дисидентом, завжди ідентифікував себе як драматурга. «З власного досвіду знаю, що існує якась незрима межа, яку людина мусила — й сама того не бажаючи й не знаючи, коли вона це зробила, — перетнути, щоб про неї перестали згадувати як про письменника, який у тій чи іншій формі виступає як громадянин, а стали говорити як про «дисидента», який (немовби між ділом, мабуть у вільний час?) пише до того ж ще якісь театральні п'єси». Мабуть, відповідь на питання: «Як же це так сталося?» — міститься в інших словах Гавела: «Мені було ясно, що треба щось робити, й мені було зрозуміло, що робити маю я». Які, здавалось би, прості запитання: Якщо не зараз, то коли? Якщо не я, то хто? І як важко дати на них правильну відповідь. І не словами, а справами, самим життям своїм. Гавел зміг. Адже, як він переконаний, «якщо ніхто не цікавитиметься політикою, то вона стане сферою діяльності осіб, найменш до цього придатних».

Початок 1970-х років у Чехословаччині — період «нормалізації», коли було повністю відновлено всевладдя компартії, з якої було «вичищено» всіх реформаторів, десятки тисяч інтелігентів були позбавлені змоги займатися розумовою працею і на довгі десятиріччя стали кочегарами, мийниками вікон та двірниками, а в суспільстві запанували апатія та зневіра. Організованого опору режимові практично не було. «Я був

звідусіль вигнаний, як і більшість моїх колег, — згадує Гавел, — мене навіть звинуватили у «підриві республіки» (хоча не було ні суду, ні арешту), і мені нічого не залишалося, як піти собі геть і усамітнитися: ми з дружиною жили переважно в нашому будиночку в Крконошах (гори на півночі Чехії. — *Авт.*)». Гавел повернувся до драматургічної творчості, його п'єси мали шалений успіх у всьому вільному світі. А в 1974—1975 роках він був змушений працювати вантажником на Трутновському пивзаводі за 10 кілометрів від їхнього гірського будиночка. Сам Гавел стверджує, що змусило його до цього не безгрошів'я, а «прагнення хоч якихось змін» у житті. Грошей йому справді не бракувало — колеги з Заходу знаходили можливість передавати драматургу кошти за постановку його п'єс у десятках театрів різних країн світу, і цей вантажник приїздив на роботу до провінційного пивзаводу на новенькому «мерседесі» найостаннішої моделі. Недоброзичливці Гавела стверджують, що він просто злякався можливого ув'язнення за «дармоїдство» — адже, вигнаний із Спілки письменників, Гавел, згідно з абсурдними законами ЧССР, перестав бути драматургом і не мав права жити на гонорари від своєї літературної творчості. Величезну популярність у світі здобула його міні-п'єса «Авдієнція», яку сам драматург спершу розглядав як річ «для домашнього вжитку» — для найближчих друзів. У «Авдієнції» пивовар Сладек пропонує колишньому письменнику, а нині вантажнику свого пивзаводу Ванеку «тепле місце» комірника взамін за «маленьку дружню послугу» — щотижня замість Сладека самому писати «хоча б коротенько» звіти про свої настрої та висловлювання для «хлопців звідти». Адже бідний Сладек у справді безвихідній ситуації — він ніяк не може відмовити кагебістам у їхньому «проханні», але й написати звіт, який би їх задовольнив, просто не спроможний…

Організований спротив комуністичній владі в Чехословаччині відновився 1976 року після, як видавалося, зовсім незначної події — комуністичні функціонери вирішили засудити за надуманими кримінальними звинуваченнями 14 молодих музик з гурту «The Plastic People». Гавел познайомився з «пластиками» незадовго до їхнього арешту. І йому не сподобалася ані музика, яку вони грали, ані підкреслена екстравагантність поведінки, ані зверхність, що межувала з хамством, з якою юні рокери спілкувалися з ним — 40-річним «стариганом». Але він доклав усіх сил до організації кампанії захисту цих несимпатичних особисто йому молодиків. Гавел був переконаний, що арешт людей, які абсолютно не цікавилися політикою, а просто «хотіли жити по-своєму, грати музику, яка їм подобається, співати, що хочуть, бути в гармонії із самими собою» — набагато

небезпечніше явище, ніж репресії проти будь-якого правозахисника чи політичного опонента комуністів. Він розцінив цей акт комуністичної влади як «атаку тоталітарної системи на саме життя, на саму свободу». «Поступово могло стати звичайним, коли саджають усіх, хто думає по-своєму і хто виявляє свою незалежність, хай навіть у приватному житті». Гавелу вдалося об'єднати на захист «пластиків» практично всіх помітних чехословацьких вільнодумців, багатьох західних інтелектуалів, зокрема видатного німецького письменника Генріха Бьоля. — Ця сутичка з комуністичною владою не принесла явної перемоги жодній із сторін — «пластиків» таки засудили, але тільки чотирьох із 14, та й ті отримали мінімальні терміни ув'язнення. А з неформального «комітету» їхніх захисників за кілька місяців виросла Хартія-77.

Хартія — це водночас і документ, «символ віри» всіх тих, хто зважився відверто заявити про своє неприйняття комуністичного тоталітаризму, підписавши її, і організація, що об'єднала всіх, хто той документ підписав. З трьох співголів Хартії було заарештовано тільки Гавела — комуністичним функціонерам видалося, що завжди чемний, делікатний у поводженні драматург є «найслабшою ланкою» у керівництві чехословацького дисидентського руху, що зароджувався. Як же вони помилилися!

Незабаром з'явився есей Гавела «Сила безсилих». Це — нещадний вирок комуністичній ідеології та практиці, глибокий, по-справжньому науковий аналіз і водночас порадник кожному, хто хоче жити «за правдою», а не «за брехнею».

Гавел називає післясталінські комуністичні диктатури «посттоталітарними». Не тому, що йому дуже сподобався цей термін, а тому, що він просто не знайшов кращого. І, звичайно ж, не тому, що вони перестали бути тоталітарними, а тільки «пізній комунізм» набрав деяких рис, не притаманних попереднім етапам існування цієї системи. Отож, перш за все, комуністична диктатура в 70-ті роки минулого століття перестала бути локалізованою, а прибрала вигляд «світової системи соціалізму», форми і методи якої були більш-менш ідентичними в усіх країнах, де вона панувала. Окрім того, стверджував Гавел, «диктатура є стійкою». Якщо для традиційної диктатури дуже часто характерна імпровізація, то посттоталітарна диктатура має «досконалі і відпрацьовані механізми прямого й опосередкованого маніпулювання суспільством (з опорою переважно на деякі давні структурні моделі російського самодержавства)». Якщо «класичну» диктатуру характеризує атмосфера революційного підйому, героїзму, самопожертви і стихійного насильства в усіх сферах, то в житті радянського блоку

в останні десятиріччя його існування нічого подібного вже не лишалося. «Життя в системі, — писав Гавел, — наскрізь проросло лицемірством та брехнею: влада бюрократії називається владою народу; ім'ям робітничого класу уярмлено сам робітничий клас; повсюдне приниження людини видається за її остаточне звільнення; ізоляція від інформації називається її доступністю; урядове маніпулювання органами громадянського контролю влади і урядова сваволя — дотриманням законності; придушення культури — її розвитком; поширення імперського впливу видається за допомогу пригнобленим; відсутність свободи слова — за вищу форму свободи; виборчий фарс — за вищу форму демократії; заборона на вільну думку — за найпередовіший науковий світогляд; окупація — за братерську допомогу».

Гавел провів глибокий філософсько-соціологічний аналіз проблеми простої людини як жертви і водночас як опори посттоталітарної системи. «Директор овочевого магазину розмістив у вітрині між цибулею і морквою гасло: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Чому він так зробив? Що цим хотів повідомити світові? Чи дійсно ним оволоділа ідея єднання пролетарів усіх країн? Оволоділа настільки сильно, що він відчув непереборну потребу повідомити про свій ідеал громадськість? Чи задумувався він насправді хоч на мить над тим, яким чином таке єднання могло б здійснитися і що це означало б?» Справжній зміст сигналу, який надає цей директор, пише Гавел, зовсім інший: «Я, зеленяр Х, перебуваю на місці і знаю, що маю робити; поводжуся так, як від мене очікують; на мене можна покластися і не можна ні в чому дорікнути, я слухняний і тому маю право на спокійне життя». Якби влада відверто змушувала його виставити у вітрині магазину напис: «Я боюсь, а тому беззаперечно слухняний», — йому було б неприємно і соромно. А так він має змогу сказати хоч собі самому: «А чому, врешті-решт, пролетарі всіх країн не можуть поєднатися?»

Гавела кілька разів заарештовували та засуджували. В колонії він працював автогенником, зварювачем, кілька разів хворів на запалення легенів, одного разу ледь-ледь не помер. При цьому за бажання він узагалі міг не сидіти! Чехословацькій комуністичній владі всесвітньо відомий письменник як політичний в'язень був дуже небажаним. Тому його всіляко намагалися випхати за кордон. І перед винесенням вироків, і під час відбування покарання Гавелові неодноразово пропонували «просто» написати прохання про виїзд і гарантували, що через три дні він з дружиною вже буде на Заході. Зрештою пропонували «лише» написати прохання про помилування на ім'я президента ЧССР Густава Гусака, без жодних слів покаяння — і вийти на волю. Але,

попри шалений моральний тиск, пряму загрозу здоров'ю і навіть самому життю, жодного такого папірця Гавел не підписав. І він ще стверджує: «Я людина дуже не впевнена у собі, майже неврастенік, панікер, що постійно чогось боїться, лякається телефонного дзвоника…»

Президент

Восени 1989 року перебудова в СРСР уже, здавалося, набрала незворотного характеру, в Польщі на перших напіввільних виборах тріумфальну перемогу здобула «Солідарність», вирувала Угорщина. І лише в Чехословаччині панувала цвинтарна тиша, зберігалося всевладдя комуністичних номенклатурників, не існувало жодних масових легальних демократичних рухів. І раптом грянула Оксамитова революція. 17 листопада відбулася перша масова демонстрація, яку влада брутально розігнала, 19 листопада було створено Громадянський форум на чолі з Гавелом, який тільки за півроку перед тим звільнився з в'язниці. 10 грудня було створено уряд національного порозуміння. А вже 29 грудня комуністичний (!) парламент обрав Вацлава Гавела тимчасовим президентом Чеської та Словацької Федеративної республіки. Комуністи мирно віддали владу, визнавши свою повну неспроможність. Справдилися давні слова Гавела: «Суспільство — це загадковий багатоликий звір із прихованими можливостями, і вкрай необачно вірити тій личині, яку воно має наразі, і вважати, що це його єдине, справжнє обличчя. Ніхто з нас не знає, які можливості чаяться в думках людей».

Гавел згадує, що в перший день його президентства з ним сталося «щось несподіване»: «Коли після свого обрання я вперше прийшов на роботу, мене охопила депресія, стан глибокої пригніченості, заціпеніння і внутрішньої порожнечі… І хоча ще за кілька днів перед тим я був перевантажений справами і постійно чогось не встигав, тепер раптом я не знав, до чого, власне, взятися… Усвідомили ми, що закінчилася поезія і почалася проза. Що закінчився карнавал і надійшла буденщина. Власне, тільки тепер до нас дійшло, скільки складної та цілком невдячної роботи нас чекає попереду й який тягар ми на себе поклали». Відставлені комуністичні номенклатурники сичали, що Гавелова команда дисидентів — «усі ці мийники вікон та кочегари, які ніколи в житті нічим не керували», загублять країну. Але команда Гавела справилася з надзвичайно складними завданнями відновлення у

країні демократії та ринкової економіки. Вже в середині 1990-х років Чеська республіка була найуспішнішою з постсоціалістичних країн Центральної Європи.

Перше, з чого почав Гавел, — сформував практично заново правоохоронну систему — за пару місяців змінилося 90 відсотків працівників суду, прокуратури та органів внутрішніх справ. Було повернуто колишнім власникам землю та нерухомість (сам Гавел, до речі, отримав батьківську нерухомість, ціна якої, за мінімальними оцінками, складала 50 мільйонів доларів). Підприємства, побудовані після 1948 року, було приватизовано за сертифікатами. Але, на відміну від, скажімо, українців, пересічний чех за ті «папірці» справді зміг отримати акції промислових підприємств, які приносили реальні дивіденди. Чеська республіка стала членом НАТО та Європейського союзу. Єдине, чого не вдалося зробити Гавелу, — зберегти спільну державу чехів та словаків. Занадто вже сильним було прагнення колишніх молодших братів будувати «власну домівку». Проте «розлучення» відбулося цілком цивілізовано — чехи не привласнили собі, як це зробила Москва, ані золотовалютних запасів, ані зарубіжних активів союзної держави, що розпалася.

«Гавел зумів гідно уникнути головної небезпеки, яка чигає на всіх новоспечених політиків, — у нього не атрофувалася совість», — пояснює секрет успіху президента Емануїл Мандлер, один із його соратників. Сам Гавел каже: «Я взяв на озброєння кредо Масарика: “Головне — не боятися і не красти”».

Найвищим визнанням Гавела-політика стало те, що після 1989 року його обирали президентом іще тричі — у 1990 році він став останнім президентом Чехословаччини, у 1993 і 1998 роках — перемагав на виборах президента Чеської республіки. І якби не те, що більше двох разів поспіль обіймати цю посаду не дозволяє конституція, цілком вірогідно, що Гавела було б обрано президентом ще раз. І це при тому, що йому доводилося проводити глибокі, часом досить болючі для пересічного громадянина реформи.

У січні 1996 року померла Ольга Гавелова, з якою він прожив лише в офіційному шлюбі 32 роки. А через рік 61-річний Гавел одружився знову. Новою дружиною стала актриса празького театру «На Виноградах» Даґмар Вешкрнова, молодша за Вацлава на 17 років. Перед цим президент переніс дуже важку операцію з видалення ракової пухлини в легенях. Більшість лікарів узагалі вважала дивом, що він вижив. А виходжувала його саме Даґмар, яка обожнювала Гавела ще з дисидентських часів.

Після закінчення останнього терміну президентства 2003 року Гавел повернувся до літературної творчості, заснував

бібліотеку свого імені, а більшу частину своїх чималих статків розподіляв через власний благодійний фонд серед інвалідів та інших соціально незахищених чехів.

Вацлав Гавел помер 18 грудня 2011 року в своєму будиночку в Крконошах на руках у дружини Даґмар. До самої смерті він залишався дуже авторитетним не лише в Чехії, а й в усьому Європейському союзі, громадським діячем. 2009 року, після українсько-російської газової «війни», Гавел закликав європейців… узагалі відмовитися від російського газу — «краще споживати менше світла та тепла, ніж дозволити їм (росіянам. — *Авт.*) шантажувати себе». На його думку, в Росії «зароджується новий, особливий тип маніпулятивної демократії або якийсь новий тип диктатури, набагато хитромудріший за комунізм». «Їхні великі компанії поступово скуповують наші підприємства, зростає їхня економічна могутність — і разом з нею політичний вплив». Відтак, на думку Гавела, чи не найбільшу загрозу європейській демократії та свободі нині складає «ортодоксальне російське переконання, ніби вони єдині, хто врятує цілий світ, що типово для теперішнього російського режиму».

Лех Валенса:
Робітник, який переміг червоного дракона

Ми всі в боргу перед Валенсою — більше, ніж це усвідомлюють, може бути, сьогодні в Європі.

Олександр Солженіцин

Інтерв’ю з екс-президентом Польщі Лехом Валенсою стало одним із найважчих у моїй журналістській кар’єрі. Коли Валенса почав відповідати на перше запитання, я з жахом усвідомив, що раптом перестав розуміти польську мову. При цьому майже кожне окреме слово було зрозумілим, але «стулити докупи» жодне речення не виходило. Лише хвилин за п’ять до мене дійшло, що

Валенса розмовляє польською приблизно так, як колишній посол Росії в Україні Віктор Черномирдін розмовляв російською — перескакуючи з одного на інше, не закінчуючи речень, щедро здобрюючи мову просторічними, а часом і лайливими словами. Не дуже велике за обсягом, півгодинне інтерв'ю довелося розшифровувати цілу ніч, намагаючись правильно зрозуміти кожну думку Валенси й «перекласти» її газетною мовою. І інтерв'ю вийшло, як на мене, дуже цікаве.

Згодом з'ясувалося, що труднощі під час розшифрування інтерв'ю Валенси мають не лише іноземні, а й польські журналісти. «Я завжди справді розуміла, що Лех Валенса каже, — стверджує Яніна Парандовська. — Багато хто дивувався. Казали, що то не більше, як белькотіння, що в тому немає думки. Відповідала: «Ні, в тому є думка». Лише якщо просто записати то на диктофон і дослівно розшифрувати, з усіма «оздобами», без ладу і складу, то можна зробити карикатуру. А якщо сісти й подумати над тим, то видно глибоку політичну думку».

Людина, яка закінчила лише восьмирічку в глухому селі та ПТУ за спеціальністю «механізація сільського господарства», справді, так і не навчилася висловлювати свої думки «по-вченому». І попри це Валенса — чудовий оратор, харизматичний народний лідер, здатний після кількох речень своєї промови жартом, влучним словом встановити контакт з багатотисячною аудиторією, завоювати її довіру.

«Електрик з верфі ім. Леніна, селянський син з долини Вісли зміг піднести прапор волі і гідності людини так високо, що його побачили у цілому світі», — писав 1983 року, після присудження Валенсі Нобелівської премії миру, голова Нобелівського комітету Егіл Аорвік.

«Ми пережили історичний перелом, — це вже недавні слова колишнього дисидента і борця з комуністичним режимом, а згодом президента Румунії Еміля Константинеску, — а Лех Валенса був героєм цих швидких і радикальних змін не лише у своїй країні, а й для всіх мешканців Східної Європи».

Селянський син, тракторист, електрик на «флагмані польського кораблебудування»…

29 вересня 1943 року в закутньому польському селі Попово в родині сільського теслі Болеслава Валенси народилася четверта дитина — Лех.

Болеслава Валенсу разом з його молодшим братом Станіславом німці заарештували за кілька тижнів до народження хлопця — за зв'язок із партизанами. 1945 року батько повернувся додому (Лехові було тоді півтора року), але вже через два місяці помер — у концтаборі він захворів на сухоти. Минув рік, і мати вийшла заміж за Станіслава, з якого старший брат перед смертю взяв обіцянку потурбуватися про його вдову та дітей. Відтак Лех, окрім трьох рідних, мав ще й трьох зведених братів і сестер — загалом у родині було семеро дітей.

Рід Валенс був особливим серед попівських селян. На початку XIX століття, в епоху наполеонівських воєн, у цьому глухому селі, розташованому поміж болотами, далеко від великих доріг, несподівано з'явився француз на ім'я Матьє. Місцеві селяни перехрестили його на Матеуша, а французьке прізвище, яке ніхто вимовити не міг, замінили прізвиськом Валенса (що польською значить «волоцюга»). Цей волоцюга Матеуш не мав жодних документів, але приніс із собою астрономічну, як на той час і місце, суму грошей, які невідомо звідки взялися. Він викупив у пана 315 моргів ріллі — практично всі орні землі села Попово, одружився з місцевою селянкою, побудував собі великий будинок і зажив паном. Матеуш Валенса був прапрадідом нашого героя.

Проте через сто років Болеслав Валенса отримав у спадок лише 6 моргів поганої болотяної землі. Причиною було як те, що ні перший Валенса, ні його сини не змогли пристосуватися до ведення господарства серед лісів та боліт, так і те, що всі вони традиційно мали дуже багато дітей, між якими ділили свою землю.

Сім'я була дуже бідна: збіжжя зазвичай закінчувалося місяців за два до нового врожаю, тому були без хліба, м'ясо їли не частіше, ніж раз на тиждень, та й то потроху. Від справжнього голоду рятували гриби та власноруч виловлена риба, а ще посилки, які час від часу приходили від рідні зі Сполучених Штатів.

У п'ять років майбутній президент почав пасти гусей, у сім — корів, а в десять виконував уже будь-яку селянську роботу. З 12 років наймитував у багатших сусідів. До школи доводилося ходити пішки чотири кілометри, до костелу — сім. Остання обставина важлива — не було неділі, коли б дуже релігійна родина не долала пішки близько 15 кілометрів, аби помолитися Богові. Вітчим — бідний напівселянин-напівремісник-тесля — вельми критично ставився до «народної» влади і щоденно слухав передачі західних радіостанцій польською мовою. Виростивши та поставивши на ноги всіх своїх дітей, Валенсині мати та вітчим 1973 року емігрували до рідні в Америку. А село Попово, до речі,

нині взагалі зникло — нові генерації селянських дітей не схотіли лишатися на такій негостинній батьківській землі.

Закінчивши вісім класів сільської школи, Лех вступив до професійної школи (аналог радянського ПТУ) у найближчому повітовому містечку Ліпно. Загальноосвітнім дисциплінам у сільському ПТУ приділяли не надто багато уваги, проте навіть за таких умов з польської мови, математики чи географії Валенса мав трійки, а з історії, яка викладалася за марксистськими канонами, взагалі двійку, яку ледве пересклав. Натомість фахові дисципліни, які були необхідні для того, щоб отримати кваліфікацію сільського механізатора, він вивчав старанно. Петеушники мешкали у великому гуртожитку на околиці Ліпна, часто пиячили та хуліганили і були грозою всього тихого 15-тисячного містечка.

Закінчивши училище, Валенса отримав розподіл до ПОМу (державного машинного центру — те саме, що радянська машинно-тракторна станція) в селі Лохочин, де його взяли на посаду не тракториста, а електрика. Через два роки пішов до армії, відслужив два роки у військах зв'язку під Кошаліном і, демобілізувавшись у званні капрала, знову повернувся до рідних місць. На відміну від більшості тогочасних польських «дембелів»-селян, Валенса не подався у «широкий світ» одразу після армії.

Після війська він влаштувався електриком до філії ПОМу в Лєнях, що були ближче до Попова, ніж Лохочин. Офіційна платня сільських механізаторів була мізерною, проте вони знаходили вихід, виконуючи на державній техніці «ліві» замовлення — частіше за пляшку, а часом і за гроші. А Валенса брався ремонтувати будь-яку техніку — від борони до телевізора, мотоцикла чи пральної машини. І дуже швидко здобув собі славу найкращого майстра-ремонтника в радіусі 20—30 кілометрів від Лєнів, тобто у «цілому світі», як потім із самоіронією згадував президент Польщі: «Важко навіть уявити, якою шанованою людиною я був. Заходжу на танці, оркестр відразу грає туш, хтось із хлопців кричить: "Літр на стіл — Валенса прийшов!"»

Але минуло кілька років, і раптом уся та «слава» і «визнання», якими він користувався на селі, видалися Валенсі якимись дрібними, навіть смішними. Він звільнився з ПОМу, сказав батькам, що «поїде на кілька днів провітритися», пішки пішов на станцію і сів на перший потяг, що зупинився на цій станції. Той потяг привіз його до Ґданська.

30 травня 1967 року 23-річного Леха Валенсу було прийнято на Ґданську верф на посаду корабельного електрика. З цим, одним з найбільших у Польщі, машинобудівним підприємством його доля тісно пов'язалася на багато десятиріч.

У перший день, коли з відділу кадрів його направили у бригаду електриків Мосінського, Валенса просто заблукав на величезному кораблі і кілька годин не міг знайти своїх нових товаришів.

На верфі працювало близько 18 тисяч людей. Перші місяці виходець із села почувався маленьким гвинтиком у величезному механізмі. Тим більше, що робота його у той час зводилася до розмотки на борту споруджуваних кораблів грубезних, «завтовшки з руку дорослого чоловіка», кабелів з величезних котушок. Монтаж тих кабелів здійснювали більш кваліфіковані колеги, а Валенса займався важкою, суто фізичною роботою, не маючи змоги хоч якось проявити свої вміння та кмітливість. Оселився він у гуртожитку на вулиці Кльоновича, де мешкало 600 молодих неодружених робітників. Корабели пили «не по-дитячому» — на ранок після кожної получки у гуртожитку виявлялися зламаними не менше 12 дверей.

Робітники почувалися класом, але аж ніяк не правлячим, у чому їх намагалися переконати комуністичні функціонери, а класом скривдженим, класом, яким влада намагалася маніпулювати. Умови праці — не позаздриш: на кораблях, що будувалися, не було навіть туалетів, не кажучи вже про душ, ніде було висушити мокрі спецівки. Платили акордно, і керівництво верфі постійно і послідовно зменшувало кількість нормативних людино-годин на кожну операцію. Отже, щоб заробити ті самі гроші, треба було працювати більше й більше. Норми підвищувалися під прикриттям розмов про «науково-технічний прогрес», але насправді нових технологій не впроваджувалося, просто збільшувалася інтенсивність праці. Перед новим, 1968 роком аврально здавали корабель, на який зігнали тисячі зо дві робітників. 200 з них працювали у трюмі. Хтось випадково перерізав шланг, що подавав у трюм нафту. Виникла пожежа, і 22 робітники згоріли живцем, а ще кілька десятків отримали серйозні опіки.

Величезне невдоволення в суспільстві викликало зростання дефіциту на найважливіші споживчі товари — все, як у Радянському Союзі. Але, на відміну від СРСР, у Польщі в той час ще й постійно зростали ціни, зарплата за ними не встигала.

1968 року Польщею прокотилася хвиля антикомуністичних студентських заворушень. Партійні функціонери спробували розправитися зі студентами руками робітників. «Дружинникам» з верфі пропонували премію у 2 тисячі злотих і три відгули зі збереженням середньої платні у випадку, якщо вони підуть бити страйкуючих студентів. Сотні кораблебудівників зголосилися на цю пропозицію. Але не з цеху W-4, де працював Валенса. Молодий

робітник, що лише рік тому прийшов на верф, тоді вперше виступав публічно: «Невже ми дозволимо, щоб били наших дітей, дітей робітників та селян?» Коли ж після придушення заворушень на верф приїхав перший секретар воєводського комітету Польської об'єднаної робітничої партії і почав свою промову словами: «Товариші, наша партія…», робітники освистали його й не дали закінчити.

У цей самий час в особистому житті Валенси відбулися важливі зміни — 14 жовтня він познайомився, а вже 8 листопада 1968 року одружився з 18-річною Данутою, яка за кілька місяців перед тим приїхала до Ґданська з села і торгувала в кіоску квітами. Данута стала вірною подругою Леха на все життя, народила йому вісьмох дітей. Чи могла вона тоді, виходячи заміж за робітника-електрика, уявити, що через 15 років виголошуватиме від його імені промову перед Нобелівським комітетом в Осло?

Від Грудня до Серпня

12 грудня 1970 року партійні функціонери обходили цехи Ґданської верфі ім. Леніна і читали листа політбюро до членів партії, в якому обґрунтовувалася «сумна необхідність» підвищення цін на основні продовольчі товари. А 14 грудня на верфі почався стихійний страйк. І почала його не стара робітниця, яка працювала тут із часів Другої світової війни і кричала, що «за Гітлера жила краще, ніж за «народної» Польщі», а робітнича еліта, яка їздила на стажування до Данії та Швеції. Робітники пішли до воєводського комітету партії, співаючи «Єще Польска нє зґінєла» та «Інтернаціонал». Міліція розігнала мирну ходу й заарештувала кількох робітників. У цей день Валенси не було на роботі — він саме взяв відгул, щоб купити дитячий візок для свого первістка Богдана.

Але вже наступного дня вирушив із делегацією робітників до директора верфі з вимогою скасувати підвищення цін і звільнити заарештованих товаришів. Директор сказав, що не може вирішити ні першого, ні другого питання. Тоді робітники знову масово пішли до воєводського комітету, долаючи дорогою опір міліцейських кордонів. Усі партійні функціонери втекли з приміщення комітету. Робітники підпалили порожній будинок і рушили до воєводського управління міліції, щоб визволити своїх заарештованих товаришів. По дорозі вони завітали до Ґданської

політехніки, щоб вибачитися перед студентами за свої дії дворічної давнини. Тим часом в управлінні міліції роздавали бойові патрони. Валенса від імені робітників запропонував міліцейським керівникам «обмін» — звільнити заарештованих корабелів за гарантії безпеки для правоохоронців. Але поки в будинку тривали переговори, в одного з міліціонерів, що стояли на вулиці, не витримали нерви: він вистрелив у натовп протестуючих, убивши одного з них. У відповідь міліціонера лінчували. Під час сутичок, що відбулися після цього, корабелам удалося захопити два танки, заліпивши бійниці глиною. Вони урочисто привели танки на верф і поставили їх коло другої прохідної. Згодом, після придушення страйку, всіх робітників, які колись служили строкову у танкових військах і щодо яких була підозра, що це саме вони керували танками під час заворушень, засудили до багаторічного ув'язнення. У цей же час робітники різних підприємств громили магазини, особливо горілчані, підпалювали автомобілі.

Валенса став одним із шести членів президії Ради делегатів робітників-страйкарів.

17 грудня страйк було придушено силою за рішенням першого секретаря ЦК ПОРП Владислава Гомулки. За офіційними даними, в Ґданську, Ґдині та Ельблонґу було вбито 28 осіб, але насправді жертв було в кілька разів більше. Серед сотень заарештованих після страйку робітників був і Валенса. Він вийшов із в'язниці через кілька днів, підписавши так звану лояльку, тобто декларацію про лояльність до комуністичної влади. Відтоді й до цього часу за Валенсою тягнеться шлейф звинувачень, що він нібито багато років співробітничав з комуністичною владою, був навіть таємним агентом Служби безпеки під псевдонімом Болек. Уперше «витік» інформації про співпрацю Валенси зі спецслужбами комуністичного режиму організували 1980 року, з тим щоб завадити йому очолити загальнопольську «Солідарність», потім — щоб перешкодити отримати Нобелівську премію миру. Наступний викид компромату відбувся перед обранням його президентом країни 1990 року, були звинувачення і пізніше. Валенса визнав, що під час першого арешту «підписав три чи чотири документи. Підписав би, мабуть, тоді все, окрім згоди на зраду Бога і Вітчизни, щоб вийти і мати змогу боротися». Але, як стверджує, «мене ніколи не зламали і ніколи я не зрадив ані своїх ідеалів, ані своїх товаришів». І хоча кілька років тому суд офіційно визнав його невинним у співпраці із комуністичними спецслужбами, ті старі звинувачення й досі псують Валенсі кров.

Чи були якісь контакти між робітником верфі, а потім

безробітним і Службою безпеки у 1970-ті роки? Важко дати однозначну відповідь, не маючи на руках усіх документів, користуючись лише вторинними джерелами. І попри це здається, що таки були.

Але, хоч як це парадоксально звучить, навіть у цьому разі повага до Валенси не зменшується, а, навпаки, зростає. Він абсолютно слушно стверджує, що якби був просто таємним виконавцем волі комуністичних бонз та їхніх спецслужб, то «не дійшов би до звитяги, до перемоги над Службою безпеки і комуною в цілому». А дійшов же!

Можна собі лише уявляти, наскільки складну гру вів (якщо таки вів) цей «напівписьменний робітник» з «високорозумними» польськими кагебістами. І таки виграв. У кінцевому підсумку не вони використали його, а він їх.

А тим часом 1970 року кривава розправа з робітниками на Балтійському узбережжі Польщі призвела до «зміни караулу» на найвищих щаблях влади у Варшаві. Замість Гомулки польських комуністів очолив Едвард Ґєрек. Він приїхав до Ґданська «миритися» з робітниками, наобіцяв їм три мішки гречаної вовни і навіть на верфі ім. Леніна на своє запитання: «Допоможете?» — отримати одностайну — тисяч робітників — відповідь: «Допоможемо!» Є навіть фото того часу — Валенса разом із Ґєреком.

«“Нова команда” дала слово честі: те, що сталося, — більше не повториться, — згадував Валенса. — Ми вкотре повірили. Такою була міра нашої наївності».

Валенса намагався брати участь у процесі «оновлення» та «демократизації» офіційних проурядових профспілок, які мали б стати справжнім захисником інтересів трудящих у їхніх конфліктах з адміністрацією. Проте влада зовсім не збиралася виконувати свої обіцянки. На звітно-виборній профспілковій конференції верфі 1975 року Валенса назвав «оновлену» профспілку «профспілкою манекенів» і публічно заявив, що «Ґєрек обдурив робітників». Через кілька місяців, у квітні 1976 року, його звільнили з верфі.

Відтоді й до 1980 року Валенса постійно влаштовувався на маленькі заводики і звідусіль за кілька місяців його звільняли. Знаходити роботу ставало дедалі важче, попри великий дефіцит кваліфікованих робітників на всіх підприємствах Ґданська і «народної» Польщі в цілому. З лютого по серпень 1979-го Валенса був безробітним. І тільки коли він заявив: «Приведу своїх шістьох голодних дітей до універсаму, хай їдять, що хочуть, а тоді скажу: “Заплачу, коли дістану роботу”», — йому дали змогу знову працювати. Валенса постійно брав участь в антиурядових

демонстраціях, маніфестаціях та мітингах у річниці проголошення незалежності 1918 року, «дива над Віслою» 1920 року, розстрілу польських офіцерів у Катині 1940 року. Він вважав своїм обов'язком щорічно 17 грудня покладати квіти до другої прохідної верфі, де 1970 року комуністична влада розстріляла робітників, придушуючи страйк. Багато разів його заарештовували.

1970-ті роки Валенса згадує, як «час самотності». За ним постійно ходили працівники Служби безпеки, а кожного, з ким він перекинувся хоч словом, «профілактували» — привозили до комісаріату і докладно розпитували, про що він розмовляв з «антидержавним елементом». І лише влітку 1978 року Валенса знайшов «своїх». Він установив контакт з Комітетом захисту робітників (КОР), організацією, створеною 1976 року інтелігентами-дисидентами для об'єднання зусиль інтелектуальної і пролетарської опозиції комуністичному режимові. Корівців була жменька — інженер Анджей Ґвязда і його дружина Йоанна, письменник Лех Бондковський, історик Александер Халль, юрист Лех Качинський (згодом — президент Польщі), медсестра Аліна Пеньковська, представниця робітничої аристократії кранівниця верфі ім. Леніна Анна Валентинович (до речі, чистокровна українка з Волині). І попри це корівці заснували дві «дочірні» організації — Вільні профспілки для робітників і Рух молодої Польщі для молоді, почали друкувати нелегальну газету «Роботнік Вибжежа» («Робітник Узбережжя»).

В середині 1980 року Валенса, за згадками товаришів, посідав у неофіційній ієрархії КОРу третє чи четверте місце. Його великій родині жилося дуже голодно — від початку року Валенса знову був безробітним, довелося навіть продати свою стару «Варшаву», яку він власноруч зібрав з кількох списаних авто за пару років перед тим і якою дуже пишався.

І тут грянув Серпень 1980-го.

«Лешек! Свобода!»

1970-ті роки були періодом тимчасової стабілізації комуністичного режиму в Польщі. Команда Ґєрека з дозволу Брежнєва пішла на «сміливий» експеримент — з метою «впровадження високих технологій» набрала на Заході багатомільярдні кредити. Були висунуті гасла: «Кожній польській родині — квартиру та малий "фіат"» і «Польща стане

європейською Японією». Життєвий рівень почав поступово зростати. Проте наприкінці десятиріччя з'ясувалося, що три чверті західних грошей елементарно проїли, а з високими технологіями якось не складається. Настав час віддавати борги, платіжний баланс країни тріщав по всіх швах, знову почалося зростання цін без збільшення заробітної плати, і життєвий рівень більшості поляків стрімко падав. Яскравим полум'ям розгорялися іскри невдоволення «народною» владою, які завжди жевріли в польському суспільстві, де комуністам так і не вдалося провести колективізацію сільського господарства, а найвищим моральним авторитетом залишалася католицька церква. Обрання 16 жовтня 1978 року Папою Римським поляка Кароля Войтили (вперше в історії католицької церкви) викликало на його батьківщині сплеск релігійних почуттів. Тим більше, що Іван Павло II з перших днів свого понтифікату закликав католиків за «залізною завісою» «не боятися» — ненасильницьки, але рішуче опиратися комуністичній владі. У червні 1979 року Папа здійснив перше паломництво на свою батьківщину у новій якості. І святішого отця вітали десятки мільйонів поляків.

13 серпня 1980-го, за п'ять місяців до пенсії, з Ґданської верфі ім. Леніна було звільнено члена КОР кранівницю Анну Валентинович. Того ж вечора КОР вирішив оголосити страйк на верфі, і 14 серпня він розпочався. Очолив його безробітний Лех Валенса, який приїхав на верф трамваєм і дістався на підприємство, перелізши через паркан. У перший день вимоги страйкарів були вельми скромними: поновити на роботі Валентинович, Валенсу та Колодзея (ще одного робітника, звільненого незадовго перед тим з політичних міркувань), спорудити пам'ятник жертвам Грудневого страйку 1970 року і підвищити місячну платню всіх працівників верфі на 2000 злотих (приблизно на третину). Першого дня Ґєрек зреагував на звістку про окупаційний страйк на верфі досить спокійно: «Підсипати бабла, роботяги заспокояться — і кінець скандалу». І вже 16 серпня влада згодилася з усіма вимогами страйкарів, лише підвищивши платню не на 2000, а на 1500 злотих. Валенса оголосив про завершення страйку словами: «Ми перемогли!» Але на той час страйкували вже десятки різних підприємств Ґданська й інших міст Узбережжя. Напередодні було створено Міжзаводський страйкком, головою якого обрали Валенсу. Делегати інших підприємств звинуватили своїх колег з верфі ім. Леніна у зраді. Адже влада намагалася роз'єднати страйкарів і «розбиратися» з колективом кожного підприємства окремо: комуністичні урядовці категорично відмовилися визнавати Міжзаводський страйкком і вести з ним будь-які переговори. Тут

Валенса прийняв найважче рішення у своєму житті — спробував переконати товаришів з верфі продовжити страйк, не висуваючи жодних додаткових вимог для себе, а тільки із солідарності зі страйкарями інших підприємств. І це йому вдалося!

Тисячі кораблебудівників залишилися на верфі на невизначений термін — аж до спільної перемоги. Пам'ятаючи сумні уроки 1970 року, на час страйку Валенса оголосив сухий закон — якщо хтось таки намагався пронести на верф пляшку, робітнича охорона розбивала її прямо на прохідній. Влада сподівалася, що страйкарям забракне продовольства. Але десятки тисяч мешканців Ґданська й околишніх міст несли на верф усі харчі, які мали. Цілодобово біля прохідної верфі стояв велелюдний натовп, який підтримував корабелів. Страйк ширився, мов степова пожежа, — щодня до нього долучалися десятки підприємств по цілій Польщі. Всі вони посилали делегатів зі своїми вимогами до «вільного міста» Ґданська, на верф ім. Леніна. Міжзаводський страйкком розбухав, як на дріжджах. 21 серпня було сформовано президію Загальнонаціонального міжзаводського страйккому у складі 18 осіб. До неї увійшли 14 робітників, два інженери, один професор та один письменник. Головою президії обрали Леха Валенсу. Буквально за кілька днів маловідомий навіть у Ґданську простий робітник став для всієї Польщі і цілого світу символом польської свободи і польської надії.

Під час Серпневого страйку Валенса по кілька разів на день виходив з верфі, куди робітники не пускали сторонніх, на площу за прохідною. Людей було так багато, що вони стояли навіть на дошках, покладених над котлованом, викопаним напередодні страйку під фундамент магазину. Ва-ленсиній дружині Дануті врізалося в пам'ять, як під час чергової промови її чоловіка якась інтелігентна пані середнього віку, стоячи на дошці над глибокою ямою, підстрибувала і несамовито вигукувала разом з усіма: «Лешек! Свобода!» «Я дуже боялася, що дошка трісне і та пані впаде до ями, але вона абсолютно на все це не зважала», — згадувала Данута.

Міжзаводському страйккому довелося працювати практично цілодобово, щоб якось звести воєдино вимоги страйккомів сотень підприємств. Серед тих вимог траплялися і суто екстремістські, і просто «екзотичні». Допомагати робітникам у цьому намагалися польські дисиденти. Влада заарештувала по дорозі до Ґданська багатьох із них, наприклад, Яцека Куроня та Адама Міхніка. Проте католицький публіцист Тадеуш Мазовецький (майбутній перший прем'єр-міністр вільної Польщі) і історик Броніслав Ґеремек (майбутній міністр закордонних справ) таки пробралися

до «Мекки польської свободи» і працювали експертами Міжзаводського страйккому. Весь час тривали важкі переговори з комуністичною владою, яка прагнула всіляко залякати опозицію, що раптом з'явилася «невідомо звідки».

Від перших днів у багатьох членів страйккому і лідерів руху виникали сумніви у тому, що очолювати комітет має саме Валенса. Валентинович навіть зажадала, щоб він добровільно поступився посадою голови Міжзаводського страйккому «комусь розумнішому та освіченішому», наприклад, лідерові КОРу інженеру Ґвязді. Проте цю вимогу не підтримали рядові страйкарі, які не надто довіряли інтелігентам-дисидентам. «Ти класно говориш, але я тебе не знаю, вибач. А той, хто працював з нами 10 років у цеху, точно знає, що до чого. Оскільки він такий самий дурний, як я, то не буде дуже дурити, скоріше вже я його обдурю. А щодо цих розумників, то ще невідомо, з ким разом вони ті свої дисертації захищали», — приблизно так, на думку Валенси, міркували рядові учасники страйку. Саме тому після капітуляції уряду і перемоги загальнонаціонального страйку 31 серпня Валенса залишився на чолі Міжзаводського страйккому, який перетворився на Організаційний комітет незалежних самоврядних профспілок, а згодом очолив Національну координаційну комісію профспілки «Солідарність».

Двовладдя, воєнний стан і «круглий стіл»

За кілька місяців членами «Солідарності» стало понад 10 мільйонів поляків, а Ґданськ, де була її штаб-квартира, перетворився на другу столицю Польщі. Селяни-одноосібники і студенти вели з владою запеклі бої за легалізацію відповідно «Селянської» і «Студентської "Солідарності"». Деморалізовані комуністичні функціонери втрачали позицію за позицією, а організації «Солідарності» на місцях де-факто перебирали на себе частину функцій держави і місцевого самоврядування. «Солідарність» на той час була не просто профспілкою, що захищала інтереси найманих працівників від роботодавців, вона перетворилася на широкий народний фронт антикомуністичних сил. Різні лідери і рядові члени «Солідарності» уявляли собі майбутнє країни абсолютно по-різному. До того ж над поляками висів дамоклів меч радянської інтервенції — всі добре пам'ятали аналогічні силові розв'язання в Угорщині 1956 року і в Чехословаччині 1968-го. Комуністична влада скиглила про

«страйкове божевілля, яке остаточно доруйновує економіку країни». І (яка іронія долі!) саме Валенса їздив усією країною і виступав арбітром між окремими трудовими колективами та й далі контрольованою комуністами адміністрацією підприємств — з тим, щоб уникнути чергових страйків або припинити їх. Разом із тим Валенса тоді вирішував питання: «Яка Польща нам необхідна і яка Польща є можливою?» Багато хто з поляків сподівався й надалі працювати «по-соціалістичному», а жити — як при капіталізмі. А органічно поєднати паростки демократії з авторитарною комуністичною державою не вдавалося ніяк. Одне з двох мало зникнути з історичної арени країни. В результаті суспільні механізми функціонували дедалі гірше. І в самій «Солідарності» дедалі більше людей схилялися до «гри ва-банк», захоплення всієї повноти влади. Валенса, який категорично виступав проти силових варіантів, видавався їм занадто м'яким і занадто толерантним. Утім, Валенсу рішуче підтримав Папа Римський Іван Павло II, до якого лідер «Солідарності» в січні 1981 року їздив у Рим (до речі, вперше в житті виїхавши за кордон).

Розв'язка відбулася в ніч на 13 грудня 1981 року. Військовий міністр генерал Войцех Ярузельський, який за кілька місяців перед тим став водночас також прем'єром, а трохи згодом — і першим секретарем ЦК ПОРП, запровадив у Польщі воєнний стан. Усіх лідерів «Солідарності» на чолі з Валенсою було інтерновано, а діяльність самої профспілки було призупинено. Невдовзі її було взагалі формально розпущено, втім, як і проурядові профспілки. Хоч як поляки хвалилися, що «з нами той номер, що з «пепеками» (чехами. — *Авт.*) 1968 року, не пройде», комуністам вдалося силою відновити свою владу без великої крові — у ході масових протестів під час військового стану загинуло «лише» кілька десятків осіб. Валенса спершу з місць інтернування, а згодом і вийшовши на волю, закликав винятково до мирних, несилових методів опору. Водночас, попри несамовитий тиск, який чинила на нього влада, він категорично відмовився у будь-якій формі визнати «нові реалії», закликати своїх прибічників до співпраці з комуністичною владою. Валенса морально підтримував боротьбу підпільної «Солідарності», хоча і не брав безпосередньої участі в її роботі. 22 квітня 1983 року він знову повернувся на рідну верф електриком. Його поставили ремонтувати електрокари в невеличкому цеху, практично ізольованому від решти підприємства. А через півроку, 5 жовтня 1983-го, йому присудили Нобелівську премію миру. Це було всесвітнє визнання, хоч як його намагалися применшити комуністичні функціонери в Польщі та СРСР.

У жовтні 1984 року польські кагебісти викрали і по-звірячому

замордували «капелана» підпільної «Солідарності», молодого ксьондза Єжи Попелушка. І хоча через кілька днів безпосередні виконавці злочину були заарештовані, а згодом засуджені, це стало своєрідним попередженням керівникам підпільної «Солідарності»: мовляв, ви стримуйте «екстремістів» зі свого боку, а ми стримуватимемо своїх.

1988 року, із поглибленням загальної кризи так званої світової системи соціалізму, в Польщі настав час сісти за «круглий стіл». Збанкрутіла комуністична влада намагалася за будь-яку ціну досягти порозуміння з опозицією (а отже — із суспільством) з тим, щоб уникнути покарання за свої злочини. І Валенса пішов на переговори з Ярузельським. Пішов без жодних попередніх умов, за що, до речі, йому потім дорікали. Але, як стверджує Анджей Мільчановський, тогочасний діяч підпільної «Солідарності», а згодом міністр внутрішніх справ вільної Польщі, «Валенса надзвичайно мудро і раціонально, часом навіть по-лисячому поводився із владою. Він мав надзвичайну інтуїцію, знав, до якої межі можна просуватися і як захопити їх зненацька. Це риси, які свідчать про його велич, і не боюся вжити цього слова». А ось як оцінює домовленості «круглого столу» Станіслав Чьосек, тогочасний міністр комуністичного уряду і член політбюро: «То був найбільший успіх Леха Валенси. Він став на чолі руху, який мирним шляхом допровадив до трансформації суспільного ладу в Польщі. Раніше то не вдавалося нікому… Ворота Бастилії відчинилися завдяки домовленості, без необхідності вибивати їх і ставити гільйотину».

«Вплив «Солідарності» на ситуацію в інших країнах комуністичного блоку був величезним, — стверджує Вацлав Гавел. — Комуністична влада чудово усвідомлювала, що неможливо створити анклав свободи в одній країні, бо або ж свобода запанує скрізь, або потрібно буде її в якомусь місці придушити».

В результаті домовленостей «круглого столу» в Польщі у червні 1989 року відбулися перші «напіввільні» вибори — за комуністами та їхніми союзниками було зарезервовано 65 відсотків місць у нижній палаті парламенту — сеймі. Комуністи були переконані, що «Солідарність» програє, бо не має грошей, доступу до ЗМІ, організаційних структур. Але, як жартували тоді в Польщі, «вибори до парламенту виграв би навіть Міккі-Маус, за умови, що сфотографувався б із Валенсою». «Солідарність» завоювала всі 161 «вільне» місце в сеймі і 99 із 100 місць у верхній палаті парламенту — сенаті. 12 вересня 1989 року в комуністичному блоці з'явився перший голова уряду некомуніст, більше того, антикомуніст — прем'єр-міністр Польщі Тадеуш

Мазовецький. «Валенса як електрик «електрифікував» Польщу, не запалюючи в ній пожежі», — стверджує екс-прем'єр-міністр Ізраїлю Шимон Перес.

Пан президент і національний символ

22 грудня 1990 року Лех Валенса виголосив присягу президента Польщі. За нього проголосувало 74,3 відсотка виборців — фантастичний результат для демократичних виборів. Президент Польщі в еміграції Ришард Качаровський урочисто передав йому свої повноваження. Здавалося, в Польщі з'явився загальнонаціональний лідер «на всі часи».

Проте вже через п'ять років Валенса у напруженій боротьбі програв наступні президентські вибори посткомуністу Александеру Квасьнєвському, набравши 48 відсотків голосів у другому турі. Більшість поляків була розчарована правлінням лідера, якого вони ще кілька років тому обожнювали. Навіть естрадні зірки виспівували на цілу Польщу: «Не вірте електрикам». Чому?

Сьогодні, через роки, можна стверджувати, що, мабуть, на місці Валенси не зміг би зберегти своєї популярності жоден політик. Саме за часів його правління здійснювався «план Бальцеровича», «шокова терапія», коли швидко та рішуче були проведені такі необхідні для країни ринкові перетворення, закладено основи для поступального розвитку польської економіки на нових засадах. Це, безумовно, принесло позитивні результати, проте більшість поляків відчули їх лише згодом, через роки, а на початку 1990-х життя було вкрай важким, людям доводилося з великими труднощами шукати своє місце в новій економічній системі, що тільки формувалася.

1999 року Польща стала повноправним членом НАТО, а 2004-го — Європейського союзу.

Здавалося б, до чого тут Валенса, який перестав бути президентом 1995 року? Насправді ж на початку 1990-х ставлення західноєвропейців до можливого приєднання Польщі до НАТО та ЄС було доволі скептичним, приблизно таким, як нині до України, і саме Валенсі вдалося надати процесові євроатлантичної інтеграції Польщі незворотності, переламати опір як усередині країни, так і за її межами.

Складнощі, які постали перед Валенсою під час його президентства, безперечно, були зумовлені й особистим

чинником. «Мої опоненти не могли погодитися з фактом, що президентом став робітник, — стверджує Валенса. — Народ мав обрати інтелектуала, який, за визначенням, уособлював би мудрість і делікатні манери. Я не міг бути делікатним». Натомість Мазовецький, наприклад, писав: «Я дуже шаную Леха Валенсу як вождя руху, але вважаю, що то не та особистість, яка годиться в президенти країни. Уявляв собі на цьому місці когось, хто більш повно розумів, що таке держава, складність її структур. Такий погляд, однак, був в очах Валенси гріхом».

Один із помічників Валенси згадує, що за часів його президентства вони якось вибралися порибалити: «Я витяг чотирикілограмового щупака. Лех був лютий — ловив, але не спіймав жодного схожого. Не вмів програвати. Навіть у настільний теніс. То було не в його стилі».

У Польщі досі пам'ятають репліку Валенси, яка вирвалася в нього під час якогось засідання керівництва «Солідарності» 1980 року: «Ми тут мали все вирішувати демократично, а виявляється, що хтось проти того, що я сказав».

Можливо, саме тому, коли відразу після обрання він запросив до своєї президентської команди всіх «зірок» «Солідарності», і Валентинович, і Ґвязда, і Юрчик, і Куронь, і Міхнік відмовилися до неї увійти. За ним пішли тільки брати Качинські, але й із ними Валенса смертельно посварився 1993 року.

Спроби Валенси створити особисто «під себе» кишенькову партію успіхом не увінчалися. За час його президентства змінилося п'ять прем'єрів.

«Слабкість «двору» Валенси, в якому гірше витискало краще, вплинула на стиль виконання ним своїх обов'язків, стиль, який не припав до смаку полякам і був болюче підсумований на виборах 1995 року. Валенса — особистість для героїчних часів. Він не вміщався в рамках скромно скроєного президентства III Речі Посполитої», — вважає Януш Левандовський.

Намагання Валенси повернутися до керівництва державою виявилися вкрай невдалими — на президентських виборах 2000 року він набрав ганебний один відсоток.

Можна сказати, що й на нинішньому владному олімпі Польщі не надто ще старому, 68-річному, Валенсі місця немає. І навряд чи з'явиться.

А проте вже багато років і дуже успішно Валенса генерує ідеї для зовнішньої політики Польщі і Євросоюзу в цілому. Він вивчає наслідки світової глобалізації і прогнозує перспективи цього процесу. Валенса — один із найпослідовніших у Європі прибічників прийняття України до ЄС і НАТО. «Такі країни, як Україна та Грузія, не можуть бути покинуті напризволяще, —

переконує євроатлантичних союзників Валенса. — Захід хоче бути обережним і не дратувати ведмедя. Тим часом така обережність сприймається як слабкість. Звідси вже тільки крок до спокуси випробувати, наскільки далеко заходить ця слабкість».

Основна використана література

1. *Баран Д.* Дзн Сяопин: пер. с венг. / Д. Барач. — М.: Междунар. отношения, 1989. — 264 с.

2. *Бар-Зохар М.* Бен-Гурион: биография / М. Бар-Зохар: пер. с иврита С. Векслер. — Иерусалим: Библиотека Алия, 1991. — 436 с.

3. *Болдижар М. М.* Державність Закарпаття в політико-правовій діяльності Т. Масарика / М. М. Болдижар. — Ужгород: Закарпаття, 2005. — 104 с.

4. *Брандт В.* Воспоминания: [пер. с нем.] / В. Брандт. — М.: Новости, 1991. — 526 с.

5. *Брандт В.* Демократический социализм: ст. и речи / В. Брандт; пер. с нем. и предисл. Б. С. Орлова. — М.: Республика, 1992. — 446 с.

6. *Броз-Тіто Й.* Боротьба народів поневоленої Югославії / Й. Броз-Тіто. — К.: Укрдержвидав, 1945. — 32 с.

7. *Вапенович Ю. М.* Прав ли Дэн Сяопин, или Китайские инакомыслящие на пороге XXI века / Ю. М. Валенович. — М.: Изограф, 2000. — 288 с.

8. *Валента И.* Советское вторжение в Чехословакию, 1968: [пер. с англ.] / И. Валента. — М.: Прогресс, б. г. [1991}. — 317 с.

9. *Віднянський С. В.* Об'єднана Європа: від мрії до реальності: Історичні нариси про батьків-засновників Європейського союзу / Є. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — 395 с.

10. Вклад Тито в военную теорию и практику / ред. кол. С. Маодуш и др. — Белград: Народна Армия, 1977. — 359 с.

11. *Войтнла К.* Веслуючи в небо: поезії / К. Войтила (Іван Павло II; Папа Римський); пер. з пол. С. О. Шевченко; вступ. слово М. Г. Овдієнко; передм. Ю. Л. Булаховська. — Броварі: Українська ідея, 2001. — 125 с.

12. *Войтила К.* Вибрані поезії / К. Войтила (Іван Павло II; Папа Римський); пер. з пол. Н. Степула; передм. Г. Штонь. — Львів: Світ, 2001. — 88 с.

13. Воспоминания о Мэгги: портрет Маргарет Тзтчер / сост. И. Дейл; пер. с англ. М. Ю. Зарицкая. — К.: Знання-Прес, 2003. — 349 с.

14. *Гавел В.* Сила бессильных: [сб. публицист. работ: пер. с чеш.] / В. Гавел; послесл. Г. С. Лисичкин. — Минск: Полифакт, 1991. — 126 с.

15. *Гавел В.* Трудно сосредоточиться: пер. с чеш.: [сб. пьес] / В. Гавел. — М.: Худож. лит-ра, 1990. — 415 с.

16. *Гвишиани А. Д.* Феномен Косыгина: записки внука: мнения современников / А. Д. Гвишиани. — М.: Екатерина, 2004. — 309 с.

17. *Гордиевский О.* КГБ: история тайных операций от Ленина до Горбачева / О. Гордиевский, К. Эндрю. — М.: Nota Bene, 1992. — 750 с.

18. *Горев А. В.* Махатма Ганди / А. В. Горев. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Междунар. отношения, 1989. — 374 с.

19. *Грибачов Б. Т.* Банда Тито — орудне американо-англійських поджигателей войны / Б. Т. Грибачов. — М.: Госполитиздат, 1951. — 152 с.

20. *Ґальтунґ Ю.* Політична етика Ґанді / Ю. Ґальтунґ, А. Несс; пер. з норв. Н. Іваничук. — Львів: Місіонер, 2001. — 280 с.

21. *Ґанді М.* Педагогіка ненасильства / М. Ґанді; вступ. нарис, пер. з англ., упорядкув., прим. В. А. Василенко. — Кіровоград: Імекс, 2009. — 339 с.

22. *Джилас М.* Лицо тоталитаризма: [пер. с серб.-хорв.] / М. Джилас. — М.: Новости, 1992. — 541 с.

23. *Дэн Сяопин*. Избранное / Дэн Сяопин. — Пекин: Изд-во лит. на иностр. яз., 1995. — Т. I. — 488 с.; Т. II. — 553 с.; Т. III. — 537 с.

24. *Дэн Сяопин*. Основные вопросы современного Китая: пер. с кит. / Дэн Сяопин. — М.: Политиздат, 1988. — 256 с.

25. *Зарицкий Б. Е.* Людвиг Эрхард: секреты «экономического чуда» / Б. Е. Зарицкий. — М.: БЕК, 1997. — 298 с.

26. *Зарицька Т. І.* Юзеф Пілсудський і Україна / Т. І. Зарицька; Ін-т історіографії НАН України. — К.: [б. в.], 2007. — 288 с.

27. *Зарицький О. М.* Вацлав Гавел: політичний портрет/ О. М. Зарицький. — К.: Сатсанга, 2001. — 129 с.

28. *Іван Павло II*. Бог багатий милосердям = Dives in misericordia: енцикліка Вселенського Архієрея Івана Павла II / Іван Павло II (Папа Римський). — Львів: Місіонер, 2008. — 63 с.

29. *Іван Павло II.* З нагоди 400-річчя Берестейської унії: апостольський лист Вселенського Архієрея Івана Павла II / Іван Павло II (Папа Римський). — 2-ге вид. — Львів: Місіонер, 2009. — 21 с.

30. *Іван Павло II.* Римський триптих = Tryptyk rzymski / Іван Павло II (Папа Римський); пер. з пол. С. Пиза. — Білий Дунаєць; Острiг: «Волання з Волині», 2008. — 70 с.

31. *Иванян Э. А.* Рональд Рейган: хроника жизни и времени / Э. А. Иванян. — М.: Мысль, 1991. — 416 с.

32. *Кадар Я.* Избранные статьи и речи (1957—1960 гг.): [пер. с венг.] / Я. Кадар. — М.: Госполитиздат, 1960. — 643 с.

33. *Кадар Я.* Избранные статьи и речи (май 1960 — апр. 1964 г.): [пер. с венг.] / Я. Кадар. — М.: Политиздат, 1964. —

512 с.

34. *Кадар Я.* Избранные статьи и речи (окт. 1964 — апр. 1970 г.): [пер. с венг.] / Я. Кадар. — М.: Политиздат, 1970. — 648 с.

35. *Кадар Я.* Избранные статьи и речи (февр. 1970 — дек. 1975 г.): [пер. с венг.] / Я. Кадар. — М.: Политиздат, 1976. — 535 с.

36. *Кадар Я.* Избранные статьи и речи (февр. 1976 — июнь 1979 г.): [пер. с венг.] / Я. Кадар. — М.: Политиздат, 1980. — 342 с.

37. *Кадар Я.* Избранные статьи и речи (май 1979 — апр. 1985 г.): [пер. с венг.] / Я. Кадар. — М.: Политиздат, 1985. — 327 с.

38. *Кекконен У. К.* Финляндия: путь к миру и добрососедству: статьи, речи, письма, 1943—1979 гг. / Урхо Калева Кекконен. — М.: Прогресс, 1979. — 295 с.

39. *Кінґ С.* Мертва зона / С. Кінґ; пер. з англ. В. Митрофанова. — К.: Дніпро, 1988. — 556 с.

40. *Косыгин А. Н.* Избранные речи и статьи / А. Н. Косыгин. — М.: Политиздат, 1974. — 783 с.

41. *Краль В.* О контрреволюционной и антисоветской политике Масарика и Бенеша / В. Краль; пер. с чеш. М. М. Хазанов; пред. и ред. А. И. Недорезов. — М.: Иностранная лит-ра, 1955. — 279 с.

42. *Ларин А. Г.* Два президента, или Путь Тайваня к демократии / А. Г. Ларин. — М.: Academia, 2000. — 200 с.

43. *Лебьода Д. Т.* Таємниця Папи / Д. Т. Лебьода; пер. з 3-го пол. вид. Ю. Булаховської та ін. — К.: Знання, 2001. — 220 с.

44. *Маннергейм К. Г. Э.* Мемуары / К. Г. Э. Маннергейм; пер. с фин. П. Куйвала, Б. С. Злобина. — М.: Вагриус, 2006. — 508 с.

45. *Масарик Т. Ґ.* Право і демократія: вибр. праці / Т. Ґ. Масарик; передм. і упорядкув. М. М. Нагорняк. — К.: Логос, 2007. — 335 с.

46. *Масарик Т Г.* Россия и Европа / Т. Г. Масарик; РАН. Ин-т философии. — СПб: Изд-во Русского Христианского гуманитарного ин-та, 2000. — 448 с.

47. *Масарик Т. Ґ.* Світова революція за війни й у війні 1914—1918: спомини / Т. Ґ. Масарик; пер. з чес. М. Саєвич. — Львів: Червона калина, 1930. — 334 с.

48. *Масарик Т. Г.* Философия — социология — политика: избр. тексты / Т. Г. Масарик; сост. М. Петрусек, Н. П. Нарбут. — М.: Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 2003. — 663 с.

49. *Матвеев Г. Ф.* Пилсудский / Г. Ф. Матвеев. — М.: Молодая гвардия, 2008. — 474 с.

50. *Мери В.* Карл Густав Маннергейм — маршал Финляндии / В. Мери. — М.: Новое лит. обозрение, 1997. — 208 с.

51. *Мэтлок-мл. Д. Ф.* Рейган и Горбачев: как окончилась «холодная война»… и все выиграли / Д. Ф. Мэтлок-мл.; пер. с англ. Т. А. Кудрявцева. — М.: Р. Валент, 2005. — 327 с.

52. *Наир К.* Высокий стандарт лидерства: уроки из жизни Ганди / К. Наир. — Ростов н/Д.: Феникс, 2005. — 160 с.

53. Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений панові президентові Чеськословенської Республіки Т. Ґ. Масарикові для вшанування 80-х роковин його народження. — Прага: [б. в.], 1930. — 265 с.

54. *Омельченко Г.* Едвард Бенеш: Едвард Бенеш, як журналіст; Едвард Бенеш, як будівничий Чехословацької держави / Г. Омельченко. — Прага: Чесько-українська книга, 1934. — 152 с.

55. *Падяк В.* З історії відкриття в Ужгороді пам'ятника президенту Т. Масарику: формування громадської думки (1992—2002) / В. Падяк. — Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2003. — 50 с.

56. *Панов А. В.* Масарик і Закарпаття / А. В. Панов. — Ужгород: Ліра, 2010. — 190 с.

57. *Перегудов С. П.* Тэтчер и тэтчеризм / С. П. Перегудов; РАН. Ин-т мировой зкономики и междунар. отношений. — М.: Наука, 1996. — 301 с.

58. Пилсудский против Тухачевского: два взгляда на советско-польскую войну 1920 года. — М.: Воениздат, 1991. — 254 с.

59. *Похлебкин В. В.* Урхо Калева Кекконен: полит. биография / В. В. Похлебкин. — М.: Междунар. отношения, 1985. — 288 с.

60. Премьер известный и неизвестный: воспоминания о А. Н. Косыгине / сост. Т. И. Фетисов. — М.: Республика, 1997. — 256 с.

61. *Прушинський М.* Драма Пілсудського. Війна 1920 / М. Прушинський; пер. з пол. В. В. Булгаков, В. П. Вєдіна. — К.: Лібра, 1997. — 372 с.

62. «Рейганомика»: теория и практика: реферативний сб. / ред. Т. С. Кондратьева и др. — М.: [б. и.], 1984. — 260 с.

63. *Сулејмани С.* Тито — основоположник и втемелувач на политиката на неврзуванье / С. Сулејмани. — Скопје: Современост, 1977. — 46 с.

64. Т. Ґ. Масарик і нова Європа: матеріали першої укр.-ческої наук.-теор. конф. «Масариківські читання», м. Київ, 7—8 квітня 1998 р. / Міжнар. наук.-технічний ун-т; відп. ред. С. В. Віднянський. — К.: [б. в.], 1998. — 80 с.

65. *Тито И. Б.* Избранные речи и статьи, май 1941 — окт. 1979 г. / И. Б. Тито. — М.: Политиздат, 1987. — 646 с.

66. *Тэтчер М.* Искусство управлення государством: стратегии для меняющегося мира / М. Тэтчер; пер. с англ. В. Ионов. — 2-е изд. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. — 503 с.

67. *Уильямс Ч.* Аденауэр: отец новой Германии / Ч. Уильямс; пер. с англ. А. М. Филитова. — М.: АСТ, 2002. — 669 с.

68. *Ульяновский Р. А.* Три лидера великого индийского народа: Мохандас Карамчанд Ганди, Джавахарлал Неру, Индира Ганди / Р. А. Ульяновский. — М.: Политиздат, 1986. — 229 с.

69. *Ходжес Г. Э.* Франко: краткая биография / Г. Э. Ходжес; пер. с англ. Г. М. Царегородского. — М.: Ермак, 2003. — 383 с.

70. *Чапек К.* Бесіди з Т. Ґ. Масариком / К. Чапек; пер. з чес. Л. Ю. Кіцила; вступ. слово Є. Топінка. — Львів: Каменяр, 2001. — 270 с.

71. *Шик О.* Весеннее возрождение — иллюзии и действительность: пер. с чеш. / О. Шик; вступ. сл. и ред. Р. Н. Евстигнеева. — М: Прогресе, 1991. —392 с.

72. *Шик О.* Экономика. Интересы. Политика: пер. с чеш. / О. Шик; ред. Я. А. Кронрод. — М.: Прогресс, 1964. — 510 с.

73. *Шишкин Г. А.* Америка 80-х: к итогам пребывания у власти республиканской администрации Р. Рейгана / Г. А. Шишкин. — М.: Знание, 1988. — 64 с.

74. *Юссіла О.* Від великого князівства до сучасної держави: політична історія Фінляндії від 1809 року / О. Юссіла, С. Гентіля, Ю. Неваківі; пер. з фін. М. Гаутала, В. Пилипенко. — К.: Унісерв, 2002. — 407 с.

75. *Accatoli L.* Karol Wojtyła: człowiek końca tysiąclecia/ L. Accatoli; tłum. z włos. G. Niedźwiedź, S. Klim. — Wrocław, 1999. — 399 s.

76. *Auty Ph.* Tito: a biography / Ph. Auty. — Harmondsworth, Midlesex: Penguin books, 1974. — 400 p.

77. *Berkopec O.* T. G. Masaryk a Jihoslovane / O. Berkopec. — Praha: Slovansky Ustav, 1938. — 81 s.

78. *Bokajłło W.* Koncepcja Europy Konrada Adenauera i jej realizacja w praktyce politycznej w latach 1945–1954 / W. Bokajłło. — Wroclaw: Uniw. Wratislaviensis, 1995. — 213 s.

79. *Brandt W.* A programme for government: presented by W. Brandt governing mayor of Berlin and chancellor candidate on April, 1961 at Bonn. — Bonn: Social-democratic party of Germany, 1961. — 23 p.

80. *Bujak A.* Chrześcijanie obojga narodów: piełgrzymka Ojca Świętego na Ukraine / A. Bujak. — Kraków: Biały kruk, 2001. — 17 s.

81. *Cannon L.* President Reagan: the role of lifetime / L. Cannon. — New York: Public affairs, 2000. — 882 p.

82. *Caro M. K.* Der Volkskanzler Ludwig Erhard / M. K. Caro. —

Köln; Berlin: Kiepenheuer & Witsch, 1965. — 347 s.

83. Charta 77, 1977—1989: od morální k demokratické revoluci: dokumentace. — Bratislava: Archa, 1990. — 525 s.

84. *Dalyell T.* Misrule: how Mrs. Thatcher has misled Parliament from sinking of the belgrano to the wright affair / T. Dalyell. — London: Hamish Hamilton, 1987. — 152 p.

85. David Ben Gurion and the development of science in Israel: A symposium commemorating the hundredth anniversary of Ben Gurion's birth, 23 April 1987. — Jerusalem: [s. n.], 1989. — 97 p.

86. *Deng Rong.* My father Deng Xiaoping — the war years / Deng Rong. — Beijing: Foreign Languages Press, 2008. — 540 p.

87. *Derbyshire I.* Politics in United States: from Carter to Reagan / I. Derbyshire. — Edinburgh; Cambridge: Chambers, 1987. — 206 p.

88. *Doubek V.* T. G. Masaryk a česká slovanská polityka, 1882—1910 / V. Doubek. — Praha: Academia, 1999. — 191 c.

89. *Drulović A.* Titov kuvar / A. Drulović. — Beograd: Laguna, 2005. — 253 s.

90. *Ďurica M. S.* Jozef Tito: Slovenský kňaz a štátnik / M. S. Ďurica. — Martic: Matica slovenska, 1992. — 251 s.

91. *Fischer L.* The life of Mahatma Gandhi / L. Fischer. — London: Granada, 1982. — 671 p.

92. *Gajczak R. A.* Sercu najbliższe szkice z lat młodzieńczych Karola Wojtyty — Jana Pawla II / R. A. Gajczak. — Kraków: Wydawnictwo O. O. Karmelitów Bosych, 1987. — 153 s.

93. Gandhi: essential writing / ed. by V. R. Murti. — New Delhi: Gandhi Peace Foundation, 1970. — 470 p.

94. *Gandhi M. K.* An autobiography or the story of my experiments with truth / M. K. Gandhi; transl. from the Gujarati by M. Desai. — Ahmedabad: Navajivan Publishing House, 2001. — 420 p.

95. *Havel V.* Dálkový výsleh: rozhovor z Karlem Hvížď alou / V. Havel. — Praha: Melantrich, 1990. — 214 s.

96. *Havel V.* Evropa jako úkol: vybér z projevů 1990—2004: odbor pro informování o evropských záležitostech Úřadu vladý ČR / V. Havel. — Praha: Úřad vladý ČR, 2005. — 115 s.

97. *Havel V.* Na tema opozice // Literame listy. — Pr., 1968. — Roc. 1. — S. 6.

98. *Havel V.* Odcházení / V. Havel. — Praha: Respekt Publishing, 2007. — 90 s.

99. *Havliček F.* Eduard Beneš: človek, sociolog, politik / F. Havliček. — Praha: Prospectrum, 1991. — 191 s.

100. *Hein-Kircher H.* Kult Piłsudskiego i jego znaczenie dla państwa polskiego. 1926—1939 / H. Hein-Kircher; tłum. z niem. Z. Owczarek. — Warszawa: Neriton, 2008. — 357 s.

101. *Herman A.* Gandhi and Churchill: the epic rivalry that destroyed empire and forget our age / A. Herman. — New York: Bantam Books, 2008. — 721 p.

102. Idea i czyn Józefa Piłsudskiego / red. W. Sieroszewski; współ. M. Handelsman i i. — Warszawa: Biblioteka dzieł naukowych, 1991. — 271 s.

103. Jan Paweł II wobec wojny, pokoju i wojska: bibliografia selektywna / Centralna biblioteka wojskowa; oprac. K. Piwowarska i i. — Warszawa: [s. n.], 2005. — 70 s.

104. *Jędrzejewicz W.* Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego, 1867—1935 / W. Jędrzejewicz, J. Cisek. — Kraków: Łomianki, 2006. — 530 s.

105. Józef Piłsudski i jego legenda / red. A. Czubinńki; oprac. A. Czubiński i i. — Warszawa: PWN, 1988. — 141 s.

106. Józef Piłsudski. Wyobraźnia i dzielo połityczne / Polska Akademija umiejętności. Komisja środkowoeuropejska; red. J. Machnik, A. Nowak. — Kraków: [s. n.], 2006. — 70 s.

107. *Kádár J.* Selected speeches and interviews / J. Kádár; introd. biography by L. Gyurkó. — Budapest: Akad. kiado, 1985. — 469 p.

108. *Kavanagh D.* Thatcherism and British politics: the end of consensus? / D. Kavanagh. — Oxford: Oxford UP, 1987. — 334 p.

109. *Keane J.* Václav Havel: politicka tragédie v šesti dějstvích / J. Keane. — Praha: Volvox Globator, 1999. — 432 s.

110. *Kekkonen U.K.* Neutrality: the finnish position: speeches by U. Kekkonen / U. K. Kekkonen; trans. from fin. by P. Ojansuu, L. E. Keyworth; ed. by T. Vilkuna. — London: Heinemann, 1970. — 234 p.

111. *Klaus V.* Česka cesta / V. Klaus. — Praha: Profile, 1994. — 117 s.

112. Književnici o Titu: izbor / odg. ured. A. Idrizbegović. — Sarajevo: Veselin Masleša, 1984. — 154 s.

113. *Köhler H.* Adenauer: eine politische Biographie / H. Köhler. — Frankf./M.; B.: Propyläen, 1994. — 324 s.

114. Lee Kuan Yew. The Singapore Story: 1965—2000: from third world to first / L. K. Yew. — New York: Harper Collins Publishers, 2000. — 423 p.

115. *Lepecki M.* Pamiętnik adiutanta marszałka Piłsudskiego / M. Lepecki. — Warszawa: PWN, 1987. — 365 s.

116. *Łyżny R.* Myśl slowiańska Jana Pawla II: zbiór artykulów / R. Łyżny; Katolicki Uniwersytet Lubelski; red. J. Orłowski, A. Woźniak. — Lublin: Wydawnictwo KUL, 2008. — 167 s.

117. *Machovec M.* Tomáš Garrigue Masaryk. / M. Machovec. — Praha: Svobodne slovo, 1968. — 261 s.

118. *Maliński M.* Droga do Watykanu Jana Pawła II /

M. Maliński. — London: Marianów, 1980. — 175 s.

119. *Mandler E.* Oba moji prezidenti: Václav Havel — Václav Klaus / E. Mandler. — Praha: Nakladatelstvi Libri, 2004. — 191 s.

120. *Masaryk T. G.* Česka otázka: snahy a tuzby národniho obrozeni / T. G. Masaryk. — Praha: Čas, 1895. — 246 s.

121. *Masaryk T. G.* Nova Evropa: stanovisko slovanské / T. G. Masaryk. — Brno: Doplnek, 1994. — 193 s.

122. Milý Václave…: přemyšlení o Václavu Havlovi. — Praha: Lidove noviny, 1997. — 199 s.

123. *Mironowicz E.* Białorusini i Ukraincy w polityce piłsudczykowskiego obozu / E. Mironowicz. — Białystok: Tras Humana, 2007. — 294 s.

124. *Mokry W.* Papieskie posłania Jana Pawła II do Ukraińców / W. Mokry. — Kraków: Szwajpolt Fiol, 2001. — 404 s.

125. *Muños H.* The dictator's shadow: life under Augusto Pinochet / H. Muños. — New York: Basic Books, 2008. — 345 p.

126. *Odziemkowski J.* Józef Piłsudski — wódz i polityk / J. Odziemkowski; Wojskowe biuro badań historycznych. — Warszawa: [s. n.], 2007. — 123 s.

127. *Payne S.* Franco and Hitler: Spain, Germany and World War II / S. G. Payne. — New Haven; London: Yale University Press, 2008. — 328 p.

128. *Piłsudski J.* Pisma zbiorowe: wydanie prac dotychczas drukiem ogłoszonych / J. Piłsudski; Inst. J. Piłsudskiego, poświęcony badaniu najnowszej historii Polski. — Warszawa: [s. n.], 1937. — 291 s.

129. *Polak S.* T. G. Masaryk: za idealem a pravdou / S. Polak. — Praha: Masarykův ústav v ČR, 2000. — 495 s.

130. *Pruszyński M.* Tajemnica Piłsudskiego / M. Pruszyński. — Warszawa: Polska Oficyna Wydawnicza, 1997. — 209 s.

131. *Rakušanova L.* Václav a Dagmar Havlovi / L. Rakušanova. — Praha: Gallery, 1997. — 142 s.

132. *Reagan R.* An American life / R. Reagan. — New York [etc.]: Simon & Schuster, 1990. — 748 p.

133. Revolučné a protitotalitne hnuttia v Európe po II svetovej vojne: medzinárodná konf. k nedožitým 80. narodeniám Alexandra Dubčeka, November, 2001 / red. I. Laluha a i. — Bratislava: VEDA Vydavatelstvo SAV, 2004. — 223 s.

134. *Schieffer B.* The acting president / B. Schieffer, Gary Paul Gates. — New York: Dutton, 1989. — 397 p.

135. *Screen J. E. O.* Mannerheim: The finnish years / J. E. O. Screen. — London: Hurst & Company, 2000. — 288 p.

136. *Screen J. E. O.* Mannerheim: The years of preparation / J. E. O. Screen. — London: Hurst & Company, 1993. — 159 p.

137. *Simmons M.* Nesmělý president / M. Simmons. — Praha: Volvox Globator, 1993. — 222 s.

138. *Sneh I. M.* The future almost arrived: how Jimmy Carter failed to change U. S. foreign policy / I. M. Sneh. — New York [etc.]: Peter Lang, 2008. — 373 p.

139. *Szaniawski J.* Marszałek Piłsudski i poliacy w obronie Europy — cud nad Wisłą, 1920 / J. Szaniawski; przedm. R. Sikorski. — Warszawa: Ex Libris, 2007. — 71 s.

140. *Taylor J.* The Generalissimo's son: Chiang Ching-kuo and the revolution in China and Taiwan / J. Taylor. — Harvard: Harvard College Publishing, 2000. — 525 p.

141. The charisma of Deng Xiaoping as a diplomat / Party literature research Centre of the CPC Central Committee. — Beijing: Central party literature publishing House, 1988. — 243 p.

142. The mind of Mahatma Gandhi /comp. by R. K. Prabhu, U. R. Rao. — Ahmedabad: Navajivan Publishing House, 2002. — 589 p.

143. The Reagan revolution? / ed. by B. Kymlicka, J. Matthew. — Chicago: Dorsey Press, 1988. — 206 p.

144. *Wałęsa L.* Droga do prawdy: autobiografia / L. Wałęsa. — Warszawa: Świat Książki, 2008. — 592 s.

145. *Wałęsa L.* Droga nadzei / L. Wałęsa. — Kraków: Znak, 1990. — 384 s.

146. *Weymar P.* Konrad Adenauer: die autorisierte Biographie / P. Weymar. — München: Kindler Verl., 1955. — 781 s.

147. Willy Brandt. Personalbibliographie / Zusamm. von R. Grossgart u. a.; mit einem Geleitwort von H. Bomer. — Bonn: Bibliotek der Friedrich-Ebert-Stiftung, 1990. — 410 s.

148. *Winik J.* On the brink: the dramatic, behind-the scene saga of the Reagan era and the men and women who won the Cold War / J. Winik. — New York [etc.]: Simon & Schuster, 1996. — 672 p.

Зміст

Книга, яка примушує мислити …3
Томаш-Ґарріґ Масарик:
«Нова людина» у «новій Європі» …11
Юзеф Пілсудський:
Начальник, який створив собі державу …29
Карл Маннергейм:
Маршал, який переміг Сталіна …51
Едуард Бенеш:
Президент, який двічі втратив республіку …69
Франсіско Франко:
Непереможний генералісимус …87
Йосип Броз Тіто:
Фундатор «іншого» соціалізму …105
Махатма Ґанді:
Босоногий переможець імперії …123
Давид Бен-Ґуріон:
Ідеаліст, який втілив свою «божевільну» мрію в життя …145
Конрад Аденауер:
Батько нової Німеччини …161
Цзян Цзінґо:
Заворгвідділом Свердловської міськради, який очолив антирадянський режим …177
Людвіґ Ергард:
Будівничий соціальної ринкової економіки …199
Урго-Калева Кекконен:
Селянин, що змусив чорта крутити жорна свого млина …217
Янош Кадар:
Творець «гуляш-комунізму» …233
Олексій Косигін:
Нереалізована альтернатива застою …251
Лі Куан Ю:
Лідер, який на маленькому острові створив велику націю … 267
Александер Дубчек:
Партійний функціонер, який спробував дати соціалізму «людське обличчя» …287
Віллі Брандт:
Політик, який став великим… схиливши коліна …307
Авґусто Піночет:
Генерал, який одягнув на націю «залізні штани» …323
Марґарет Тетчер:

«Залізна леді», яка створила свій власний «изм» …339
Ден Сяопін:
Людина, яка поєднала непоєднуване …355
Джіммі Картер:
Християнин, який спростував аксіому: «Політика та мораль — то несумісні речі» …375
Іван-Павло Великий:
Пастир, який навчив свою паству не боятися …391
Рональд Рейґан:
Людина, яка здобула перемогу в «холодній війні» …409
Вацлав Гавел:
Інтелектуал, який поконав Абсурдистан …425
Лех Валенса:
Робітник, який переміг червоного дракона …443
Основна використана література …462

Я прочитав цю книгу одним дихом, як справжній бестселер. «25 портретів на тлі епохи» Олекси Підлуцького — це 25 ґрунтовних нарисів про життя і діяльність політичних лідерів XX століття, які вивели свої країни із глибоких кризових ситуацій на шлях державної незалежності й економічного добробуту. Цю унікальну в сучасній публіцистиці книгу, написану на підставі конкретних біографічних даних, мав би прочитати кожен політик пострадянського простору, аби повчитися з позитивного досвіду інших країн, як працювати на благо свого народу і своєї держави. Вчитися ніколи не пізно.

Микола Мушинка,
дійсний іноземний член Національної академії наук України,
професор Мюнхенського і Пряшівського університетів

Ця книга — «два в одному». «25 портретів на тлі епохи» з одного боку — глибоке наукове дослідження, що являє собою немалий інтерес для професійних істориків, з іншого — захоплююче читання для найширшого кола людей, які прагнуть зрозуміти закономірності розвитку світу, осягнути секрет успіху розбудови сучасної розвинутої держави. Олекса Підлуцький має рідкісне обдарування — розповідати про складні речі простими, але яскравими словами.

Геннадій Боряк,
член-кореспондент Національної академії наук України,
заступник директора Інституту історії України НАНУ

Нас вчили за підручниками, в яких світова історія і міжнародна політика викладалися здебільшого за сухими

схемами і штампами. А історія робиться людьми, які стають героями, люблять, ненавидять, помиляються. Книга ж Олекси Підлуцького — про постаті історичного масштабу — про тих, хто своїми вчинками змінював історію країни або цілого світу. Читаючи її, ще раз переконуєшся, що історія не може бути нецікавою, вона є захоплюючою, тим більше, що робимо її й ми з вами.

Олексій Гарань,
професор Києво-Могилянської академії

Як журналіст-міжнародник Олекса Підлуцький не лише добре пише (право стверджувати це дає близько 1500 публікацій у періодичній пресі протягом понад 20 років активної діяльності на журналістській ниві), а й уважно вивчає всі можливі опубліковані до нього джерела на обрану тему. А стосовно «текстового оздоблення», то окрас «25 портретів на тлі епохи» мають достатньо — це і влучне слово, і приємна для ока й легка для сприйняття структура внутрішніх блоків, гумор, тонка іронія та чудові авторські аналогії.

Історію неможливо переписати — така авантюра рано чи пізно закінчиться поразкою. Натомість її можна описати настільки вміло й цікаво, що знайомство з нею стане справжньою перемогою автора над закостенілими стереотипами.

Цю книгу адресовано усім, хто небайдужий до долі України. Вона спонукає до роздумів, проведення аналогій, самостійного пошуку відповідей на питання «Що робити?», замість того, щоб знову й знову намагатися зрозуміти «Хто винен?».

Тетяна Капелюшна,
газета «Дзеркало Тижня»

Інформація видавця

ББК 63.3(0)
П32

Ілюстрації *В. Бариби*
Художник-оформлювач *Ю. Романіка*

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою «Українська книга» 2012 року

З відгуками та побажаннями щодо книги можна звертатися до автора за електронною адресою: pidlutsky@ukr.net

© О. Підлуцький, 2012
© В. Бариба, илюстрації, 2012
© Ю. Романіка, художнє оформлення, 2012
ISBN 978-966-03-6018-1

Науково-популярне видання
ПІДЛУЦЬКИЙ Олекса
25 ПОРТРЕТІВ НА ТЛІ ЕПОХИ

Головний редактор *Є. В. Мєзєнцева*
Відповідальна за випуск *Л. І. Вакуленко*
Художній редактор *Л. П. Вировець*
Технічний редактор *Г. С. Т*аран
Комп'ютерна верстка: *І. Л. Цибульник*
Коректор Р. Є. Панченко

Підписано до друку 16.07.12. Формат 84x108 1/32.
Умов. друк. арк. 25,20. Облік.-вид. арк. 27,19.
Тираж 3000 прим. Замовлення № 2-322.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3194 від 22.05.2008 р.
61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Електронна адреса: www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет-магазин www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

Підлуцький О.

П32 25 портретів на тлі епохи / О. Підлуцький; ілюстрації В. Бариби; худож.-оформлювач Ю. Романіка. — Харків: Фоліо, 2012. — 475 с.; іл.

ISBN 978-966-03-6018-1.

Про автора

Олекса Підлуцький та Лех Валенса. Київ, 2009 р.

Олекса ПІДЛУЦЬКИЙ – відомий журналіст-міжнародник. Відвідав 50 країн світу. Він був засновником і головним редактором першої в Україні недержавної економічної газети «Фінансовий Київ». Викладає журналістську майстерність в Інституті журналістики КНУ ім. Т. Шевченка.

Юзеф Пілсудський та Віллі Брандт, Махатма Ґанді та Вацлав Гавел, Авґусто Піночет та Марґарет Тетчер... Героїв цієї книжки об'єднує те, що вони змогли стати справжніми лідерами нації, згуртувати співвітчизників і вивести свої країни з глибоко кризових ситуацій. Автор, розповідаючи про 25 знакових особистостей XX століття, показує їх без звичних штампів, надає маловідомі факти та в той же час змушує замислитися, яким повинен бути політичний лідер, що може Україна запозичити з безцінного досвіду цих видатних діячів. До книги увійшли матеріали, опубліковані на сторінках авторитетної в Україні аналітичної газети «Дзеркало Тижня».

ISBN 978-966-03-6018-1

Олекса ПІДЛУЦЬКИЙ — відомий журналіст-міжнародник.
Відвідав 50 країн світу.
Він був засновником і головним редактором першої в Україні

недержавної економічної газети «Фінансовий Київ». Викладає журналістську майстерність в Інституті журналістики КНУ ім. Т. Шевченка.

Примітки до електронної версії

Перелік помилок набору, виявлених та виправлених верстальником

С. 163: З одного боку — звання не надто високе, аж ніяк не «генеральське», з [ідругого] => другого — він був єдиним на ціле Прусське королівство канцлайратом, що мав лише початкову освіту.

С. 177: За короткий період радянський рух став крупним політичним фактором, мільйонні маси робітників і селян під [керівницвом] => керівництвом Китайської компартії почали встановлювати радянську владу…

С. 192: …владу на цих територіях і всі багаті [матерільні] => матеріальні ресурси захопили комуністи, які негайно розпочали нову війну проти Ґоміньдану.